

Socialinė atskirtis
ir geras gyvenimas
Lietuvoje

Socialinė atskirtis ir geras gyvenimas Lietuvoje

Kolektyvinė monografija

VYTAUTO DIDŽIOJO
UNIVERSITETAS

VERSUS AUREUS

2015

UDK 316.6(474.5)
So-16

Recenzavo:

Prof. dr. (Ph. D.) Gediminas Lankauskas (Redžainos universitetas, Kanada)

Prof. dr. (HP) Laimutė Žalimienė (Vilniaus universitetas)

Doc. dr. Eglė Butkevičienė (Kauno technologijos universitetas)

Moksliniai redaktoriai ir sudarytojai:

Prof. dr. Artūras Tereškinas

Dr. Jurga Bučaitė-Vilkė

Apsvarstė ir rekomendavo spausdinti Vytauto Didžiojo universiteto Sociologijos katedra
(2015 m. kovo 19 d., protokolas Nr. 2015/03/19-01) ir Vytauto Didžiojo universiteto Socialinių
mokslų fakulteto taryba
(2015 m. kovo 24 d., protokolas Nr. 33)

Monografija finansuojama Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos
priemonę. Projektas „Socialinė atskirtis ir socialinis dalyvavimas pokyčių Lietuvoje“
(Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-02-045)

ISBN 978-609-467-108-1 (spausdintas)

ISBN 978-9955-34-545-9 (spausdintas)

ISBN 978-609-467-107-4 (internetinis)

ISBN 978-9955-34-544-2 (internetinis)

© Milda Ališauskienė, Giedrė Baltrušaitytė, Jurga Bučaitė-Vilkė,
Rasa Indriliūnaitė, Vylius Leonavičius, Aušra Maslauskaitė,
Rūta Petkevičiūtė, Ingo W. Schröderis, Ilona Tamutienė,
Artūras Tereškinas, Apolonijus Žily, 2015

© Vytauto Didžiojo universiteto Socialinių tyrimų centras, 2015

© „Versus aureus“ leidykla, 2015

TURINYS

PRATARMĖ	7
IVADAS	9
<i>Artūras Tereškinas</i>	
1 SKYRIUS	15
<i>Artūras Tereškinas</i>	
Socialinės atskirties genealogijos: normatyvumas, pripažinimas, subjektyvi gerovė	
2 SKYRIUS	39
<i>Apolonijus Žilys</i>	
Socialinė distancija, skurdas ir geras gyvenimas: gyventojų požiūris į socialinę atskirtį Lietuvoje	
3 SKYRIUS	73
<i>Aušra Maslauskaitė</i>	
Vienišos motinos, materialinė deprivacija ir gyvenimo kokybė	
4 SKYRIUS	121
<i>Jurga Bučaitė-Vilkė ir Artūras Tereškinas</i>	
Jaunų bedarbių vyrų požiūris į darbą, jų darbo tapatybės ir gero gyvenimo lūkesčiai	
5 SKYRIUS	167
<i>Rasa Indriliūnaitė ir Rūta Petkevičiūtė</i>	
Tarpinstitucinis benamių vyrų dreifas	
6 SKYRIUS	211
<i>Vilius Leonavičius ir Giedrė Baltrušaitytė</i>	
Lėtinį negalavimą turinčių asmenų socialinė ir asmeninė patirtis	
7 SKYRIUS	263
<i>Ilona Tamutienė</i>	
Nesaikingo alkoholio vartojimo padariniai: socialinės žalos ir atskirties kontekstas	
8 SKYRIUS	309
<i>Milda Ališauskienė ir Ingo W. Schröderis</i>	
Evangelikų baptistų ir Tikėjimo žodžio bendruomenių socialinės atskirties bruožai	
APIBENDRINIMAS	341
<i>Jurga Bučaitė-Vilkė</i>	
SUMMARY	353
Social Exclusion and Good Life in Lithuania	
LITERATŪRA	363

PRATARMĖ

Ši knyga atsirado apibendrinus daugiau nei dvejus metus trukusio mokslinio tyrimų projekto „Socialinė atskirtis ir socialinis dalyvavimas pokyčių Lietuvoje“ (Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-02-045) empirinę ir teorinę analizę. Monografiją sudaro aštuoni skyriai, kuriais siekiama sumažinti socialinės atskirties rizikos grupių patirčių ir teorinių socialinės atskirties, galios, normatyvumo, pripažinimo ir subjektyvios gyvenimo kokybės sampratų takoskyrą. Vienas didžiausių šios knygos privalumų yra tyrinėjamų grupių – vienišų motinų, auginančių mažamečius vaikus, religinių mažumų, bedarbių vyrų, benamių, alkoholikų, sergančiųjų lėtinėmis ligomis – įvairovė, atspindinti kur kas platesnį socialinės atskirties spektrą nei tas, su kuriuo susiduriame kasdienėje aplinkoje ar viešajame gyvenime.

Kodėl kalbame apie socialinę atskirtį ir gerą gyvenimą? Kaip šios dvi iš pažiūros skirtingos sąvokos perskrodžia pažeidžiamų visuomenės grupių kasdienybę? Ar gebėdami konstruoti vien tik objektyvius deprivaciją ir skurdą matuojančius rodiklius nepamirštame kur kas mažiau apčiuopiamo normų ir vertybių lygmens, kuris nukreipia mūsų žvilgsnį į visuomenėje menkai atpažįstamus galios konstravimo mechanizmus? Šioje knygoje pateikiamose skirtingose istorijose iš esmės kalbama apie gyvenimo lūkesčius, leidžiančius bent trumpam pabėgti iš represuojančios kasdienybės. Pasisakoma apie gyvenimą be ligų, priklausomybių, stigmų ir pasmerkimo. Gyvenimą, kurį apibrėžia darbas, namai, artimi santykiai, emocinis glaudumas ir kuriame galima išvengti varginančių kasdienių pastangų išgyventi, išlikti ir būti pripažintam.

Monografijos parengimas ir išleidimas nebūtų įmanomas be Lietuvos mokslo tarybos programos „Parama mokslininkų ir kitų tyrėjų mokslinei veiklai (visuotinė dotacija)“. Projektui skirtos lėšos padėjo atlikti kompleksinę ir išsamų tyrimą, derinantį kiekybinės gyventojų apklausos ir pusiau struktūruotus, biografinius ir fokus grupių interviu metodus. Už pagalbą renkant ir apdorojant kokybinius interviu duomenis norėtume padėkoti visiems buvusiems ir esantiems Vytauto Didžiojo universiteto bakalauro

sociologijos studijų programos ir magistro taikomosios sociologijos studijų programos studentams ir Sociologijos katedros doktorantams. Puikūs projekto administratorės Daivos Kupstytės organizaciniai įgūdžiai užtikrino nuoseklų knygos rengimo procesą. Taip pat norėtume padėkoti visiems nepaminėtiems kolegoms, be kurių patarimų ir palaikymo darbas prie šios knygos būtų buvęs kur kas sunkesnis. Nuoširdžiai dėkojame knygos recenzentams už taiklias ir naudingas pastabas. O labiausiai ačiū visiems mūsų tyrimo informantams, kurie mumis pasitikėjo ir leido bent trumpam pažvelgti į savo gyvenimus.

IVADAS

Artūras Tereškinas

Monografijoje analizuojama skirtingų grupių – vienišų motinų, auginančių mažamečius vaikus, jaunų bedarbių vyrų, benamių vyrų, evangelikų baptistų ir Tikėjimo žodžio bendruomenių atstovų, lėtinėmis ligomis sergančių asmenų ir alkoholikų – socialinė atskirtis. Visos šios grupės daugiau ar mažiau gyvena rizikuodamos patirti socialinę atskirtį, nors ne visos tą riziką sąmoningai suvokia. Socialinė rizika apima skirtingus – skurdo, darbo rinkos, mažo uždarbio, prastos sveikatos, socialinio dalyvavimo, socialinio kapitalo, vartojimo, prieigos prie paslaugų sektoriaus etc. – veiksnius. Šie rizikos veiksniai veikia gyvenimo kokybę ir būsimo gyvenimo galimybes.

Monografija apibendrina projekto „Socialinė atskirtis ir socialinis dalyvavimas pokyčių Lietuvoje“ (Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-02-045), finansuoto Europos socialinio fondo lėšomis pagal visuotinės dotacijos priemonę, rezultatus. Socialinių atskirties grupių pasirinkimas šiame projekte gali atrodyti atsitiktinis, nulemtas jame dalyvavusių mokslininkų tyrimo interesų. Tačiau ir šis atsitiktinis pasirinkimas leidžia suvokti ne tik tai, ką reiškia būti socialiai atskirtam Lietuvoje, bet ir tai, kaip atskirtį veikia subjektyvios gyvenimo kokybės, darbo, fizinio kūno, lyties, vartojimo, socialinių ryšių, religijos veiksniai. Knygoje analizuojami subjektai, kaip ir kiekvienas visuomenės narys, yra tapę įvairių gyvenimo įvykių ir atsitiktinumų objektais. Jų gyvenimo istorijos rodo, kad „gyventi reiškia gyventi gyvenimą, kuris iš pat pradžių yra apgaubtas rizikos. Kartais šią riziką sunku kontroliuoti ir ji nebūtinai priklauso nuo subjekto valios“ (Butler 2009, 30). Todėl čia siekta analizuoti tiek šių grupių žinojimo, patirties ir afektyvių reakcijų į socialinę atskirtį būdus, tiek objektyvius veiksnius, kurie formuoja šią patirtį, žinojimą ir išgyvenimo taktiką.

Šiuolaikinę visuomenę sudaro susiskaldžiusios ir dažnai antagonistinės bendruomenės, kurių tik nedidelė dalis disponuoja socialine grove. Visi kiti individai turi mažai vilties įgyvendinti žmogiškąjį savo potencialą. Todėl socialinė atskirtis, socialinis kentėjimas ir kasdieniai vargai yra paskatinę ne vieną sociologijos studiją pasaulyje, nes žmonių patirtys, tampančios

sociologiniais klausimais, dažnai kyla iš socialinio neteisingumo, skriaudos ar žalos (Bourdieu et al. 1999; Das, Kleinman, Lock et al. 2001; Berlant 2004; Brown 1995). Daugumai tyrėjų, kurie susiduria su šiais reiškiniais, kaip tik socialinės atskirties ir kentėjimo tikrovė kursto jų pyktį neteisybės akivaizdoje ir kartu palaiko atsidavimą savo darbui (Hoggett, Mayo, Miller 2008). Užuoat susitakę su diskursyvine tradicija, primetančia socialiai vargstantiems ir kenčiantiems kaltės, gėdos ir dar didesnio pažeidžiamumo našta, šie mokslininkai siekia įtraukti juos į „užuojautos bendruomenes“ (Butler 2009) taip bent šiek tiek didindami jų galimybę dalyvauti socialinio teisingumo mechanizmuose. 2012 m. skaitytoje viešojoje paskaitoje „Ar galima gyventi gerą gyvenimą blogame gyvenime?“ Judith Butler (2012) teigia, kad bendra mūsų netikrumo ir nesaugumo patirtis šiuolaikiniame pasaulyje – tai esminis potencialios lygybės ir tarpusavio išsipareigojimo kartu kurti galimą gyventi gyvenimą pagrindas. Pripažindami, kad esame reikalingi vienas kitam (t. y. esame vienas kitam socialiai išsipareigoję), mes taip pat pripažįstame pagrindinius principus, iš kurių susideda demokratijos socialinės aplinkybės, galimos vadinti subjektyvia geroje arba geru gyvenimu.

Nors socialinės atskirties sąvoka dažnai kritikuojama dėl to, kad ji iš esmės grįsta socialinės integracijos ir normalizavimo idealais (apie tai žr. 1 skyrių), ją, skirtingai nei individualizuojančią ir žeminančią skurdo sąvoką, tebevartoja įvairių sričių mokslininkai. Ši sąvoka leidžia atskleisti atskirtį ne tik kaip materialinės deprivacijos, bet ir kaip daugialypių socialinių aplinkybių rezultatą (Chamberlayne, Rustin, Wengraf et al. 2002, 8). Todėl socialinė atskirtis gali būti apibrėžiama kaip procesas ir būklė, kurioje individams neprieinamas minimalus gyvenimo kokybės ar gero gyvenimo standartas ir kuri didina jų nesaugumo ir kartu gėdos jausmus, psichologinį diskomfortą, nepasitikėjimą savimi, pagarbos ir orumo stoką. Socialinės atskirties sąvokos daugialypumas reflektuojamas ir kiekviename iš šios monografijos skyrių.

Visuose monografijos skyriuose naudojami kiekybiniai ir kokybiniai metodai: reprezentatyvios „Apklausa apie Lietuvos gyventojų nuostatas ir atskirų socialinių grupių socialinę atskirtį“ (N = 1 000), atliktos 2014 m. balandį, analizė, sociologinių apklausų „Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje“ ir „Darbingo amžiaus Lietuvos gyventojai“, vykdytų 2014 m. kovą–gegužę, analizės, pusiau struktūruotų interviu su atskirties grupėmis

bei fokus grupės interviu su socialinių paslaugų įstaigų darbuotojais bei moterimis, gyvenančiomis su priklausomybę nuo alkoholio turinčiais vyrais (visi interviu atlikti 2013 m.), analizė. Kiekviename skyriuje pateikta išsami metodologinė dalis.

Trumpai apie monografijos struktūrą. Pirmame teoriniame monografijos skyriuje aptariama socialinės atskirties sąvoka ir vyraujančios socialinės atskirties tyrimų tradicijos. Reflektuojant socialinės atskirties, socialinių normų, emocijų ir socialinės atskirties riziką patiriančiųjų tapatybių ir praktikų sąsajas, klausiama, kas gali tapti ir tampa socialinės atskirties subjektu. Čia taip pat apibūdinamas ir socialinės atskirties genealogijos terminas, savita tyrimų strategija, leidžianti gilintis į tai, kaip materialiai konstruojami socialinės atskirties riziką patiriantys subjektai, kokie jų gyvenimo įvykiai, kasdienybės praktikos, socialiniai procesai ir institucijos lemia dabartinę jų padėtį. Skyriuje nemažai rašoma apie „politinę ir afektyvinę normatyvumo ekonomiką“ (Berlant 2011, 167) ir gero gyvenimo pažadus, kuriais mus maitina mūsų visuomenės ir kurie gali daryti įtaką subjektyviai patiriamai atskirčiai.

Antras monografijos skyrius skirtas projekto metu atliktos reprezentatyvios Lietuvos gyventojų apklausos duomenų ($N = 1\,000$) analizei. Ja siekiama nustatyti Lietuvos gyventojų palaikomą socialinę distanciją tikslinių atskirties grupių – sergančiųjų lėtine liga, bedarbių, vienišų motinų, auginančių nepilnamečius vaikus, religinių mažumų (musulmonų ir Jehovos liudytojų) ir įkalinimo patirties turinčių asmenų – atžvilgiu. Šios apklausos analizė atskleidžia vertybinių nuostatų ir sampratų apie socialinę atskirtį hierarchiją šalyje, socialinės atskirties dinamiką, požiūrio į skurdą Lietuvoje apibrėžtis ir diskursus bei šių diskursų sankirtas su socialinės atskirties, socialinės distancijos, gero gyvenimo ir socialinio teisingumo Lietuvoje klausimais.

Trečiame skyriuje gilinamasi į vienišų motinų ekonominę atskirtį ir jos poveikį šių moterų asmeninio gyvenimo kokybei Lietuvoje. Čia ne tik apžvelgiami tyrimai, aiškinantys vienišų motinų atskirties mechanizmus, bet ir supažindinama su jų struktūrinėmis charakteristikomis Lietuvoje ir Europoje. Skyriuje išsamiai aptariama vienišų motinų materialinė deprivacija ir su ja susiję veiksniai, nagrinėjama afektinė ir kognityvinė psichologinė jų gerovė. Vienišų motinų socialinės atskirties analizė remiasi pirmu tokio

pobūdžio kiekybiniu sociologiniu tyrimu „Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje“, atliktu įgyvendinant minėtą projektą.

Ketvirtame skyriuje gvildenamas vyrų nedarbo ir socialinės atskirties santykis. Analizuojant 18 pusiau struktūruotų interviu su jaunais 25–39 metų bedarbiais vyrais ir kiekybinę „Darbingo amžiaus Lietuvos gyventojų“ apklausą, atliktą projekto metu, keliamos darbo vertybių, lyties ir darbo reikšmės ryšio, gero gyvenimo kaip normatyvumo horizonto supratimo ir darbo tapatybių konstravimo problemos. Kokie veiksniai lemia Lietuvos bedarbių požiūrį į darbo vertybes ir darbo reikšmę, kokia yra jų motyvacija ir dažniausiai naudojamos strategijos, siekiant įveikti nedarbo sukeltas rizikas? Skyriuje taip pat aptariama, kaip, viena vertus, buvimas bedarbiu vyrų ir skirtingos darbui teikiamos vertės skatina socialinę atskirtį bei izoliaciją ir, kita vertus, kaip prisirišimas prie normatyvinio darbo suvokimo ir vyriškumo veikia tiriamų vyrų atskirties mastą ir intensyvumą.

Penktame skyriuje naudojantis pusiau struktūruotais interviu su nakvynės namų gyventojais, fokus grupės interviu su socialinių paslaugų įstaigų darbuotojais ir minėta reprezentatyvia Lietuvos gyventojų apklausa, analizuojama benamių vyrų socialinė atskirtis. Čia labiausiai telkiamasi į benamystės priežastis, ilgalaikio šių vyrų gyvenimo institucijose patirtis, perėjimą nuo vienos prie kitos institucijos (globos namų, įkalinimo institucijų ir nakvynės namų) arba „tarpinstitucinį dreifą“ ir gyvenimo institucijose internalizavimą. Skyriuje aptariamos benamystės ir įkalinimo situacijų sankirtos, individų dreifavimo tarp šių ir kitų institucijų priežastys ir prisitaikymo prie šio pobūdžio mobilumo veiksniai. Dreifo sąvoka pasirinkta dėl to, kad ji detalai ir tiksliai išreiškia benamių vyrų perėjimą nuo vienos institucijos prie kitos, nors ir neatspindi šio perėjimo cikliškumo.

Šeštame skyriuje lėtinė liga analizuojama kaip prielaida kilti įvairialypai socialinei atskirčiai (izoliacijai, atstūmimui, diskriminacijai). Išryškinant kūno ir socialinių veiksnių sąveikas teigiama, kad negalavimas kaip asmeninė ligos tikrovė ir ligotumas kaip socialinė ligos realybė yra susiję su socialinės atskirties patyrimu. Tai reiškia, kad pirmiausia asmenų santykis su negalavimu apima jų gebėjimą tvarkytis su fiziniais ligos aspektais, kintančiais gyvenimo planais ir veikia asmenų savivoką ir, antra, ligotumas atspindi ir tai, kaip ši elgsena reguliuojama visuomenėje.

Septintame skyriuje koncentruojamasi į nesaikingo alkoholio vartojimą ir jo žalą geriančiajam, šeimai ir visuomenei. Remiantis mintimi, kad alkoholis yra alkoholio vartojimo ir elgesio sutrikimas, tiesiogiai žalojantis socialinius santykius, čia aptariami alkoholio vartojimo mastai, priežastys ir alkoholio poveikis geriančiajam, gilinamasi, koks visuomenės požiūris į nesaikingą alkoholio vartojimą. Pasitelkus socialinės žalos teorinę priemonę, skyriuje pristatomas conceptualus socialinės atskirties konstravimo modelis, kurio centre – geriantysis ir dėl gėrimo kontrolės praradimo atsirandanti įvairaus lygio socialinė žala. Šį modelį skyriaus autorė patikrina naudodamasi naujausiais Lietuvoje surinktais kokybiniais ir kiekybiniais duomenimis.

Paskutinis aštuntas skyrius skirtas Tikėjimo žodžio ir evangelikų baptistų bendruomenių socialinės atskirties ir socialinio dalyvavimo analizei. Įvairių tyrimų duomenimis, Lietuvos visuomenė itin kritiškai vertina šias bendruomenes, kurios kartais patiria ir diskriminaciją. Tų bendruomenių analizė leidžia daryti platesnius apibendrinimus apie religinio lauko padėtį šalyje ir netolerancijos apraiškas, nukreiptas į netradicinėmis vadinamas krikščionių bendruomenes. Monografiją baigia apibendrinamasis skyrius

Šios monografijos autoriai – Vytauto Didžiojo universiteto Sociologijos, Viešojo administravimo katedrų ir šio universiteto Socialinių tyrimų centro mokslininkai. Pirmą knygos skyrių parašė Artūras Tereškinas, antrą – Apolonijus Žilys, trečią – Aušra Maslauskaitė, ketvirtą – Jurga Bučaitė-Vilkė ir Artūras Tereškinas, penktą – Rasa Indriliūnaitė ir Rūta Petkevičiūtė, šeštą – Vylius Leonavičius ir Giedrė Baltrušaitytė, septintą – Ilona Tamutienė ir aštuntą – Milda Ališauskienė ir Ingo W. Schröderis. Įvado autorius – Artūras Tereškinas, apibendrinimo – Jurga Bučaitė-Vilkė.

Analizuojant socialinės rizikos grupių atskirties formas ir turinį, įmanoma kelti platesnius klausimus, ko reikia, kad socialinės atskirties riziką patiriantys asmenys jaustųsi gyvenant „normalų“ gyvenimą, kas gali užtikrinti šį gyvenimą ir kaip apskritai išgyventi ir klestėti dezorientacijos, socialinių antagonizmų ir nesaugumo sąlygomis. Kaip tvarkyti savo gyvenimą kapitalistinėse visuomenėse, kurios priverčia mus dreifuoti tarp nuolatinio nerimo ir nesaugumo būsenos? Kaip „nenusidėvėti“ ir nepavargti siekiant priartėti prie normatyvinių „gero“ gyvenimo idealų? Tai klausimai ir apie tai, ar individai yra pasiryžę kovoti dėl gero gyvenimo kiekvienam visuomenės

piliečiui, ar vis dėlto labiau linkę atsiduoti sunkiai atsispiriamai neoliberalios kultūros, kurioje pasitenkinama vien individualiais malonumais ir pojūčiais, traukai (Helms, Vishmidt, Berlant 2010). Reikia tikėtis, kad tyrimų rezultatai, pateikti šioje monografijoje, privers skaitytoją susimąstyti apie visus šiuos klausimus.

1 SKYRIUS

Artūras Tereškinas

SOCIALINĖS ATSKIRTIES GENEALOGIJOS: NORMATYVUMAS, PRIPAŽINIMAS, SUBJEKTYVI GEROVĖ

Įvadas

Socialinės atskirties reiškinių tyrimai pasaulyje itin išpopuliarėjo XX a. pabaigoje–XXI a. pradžioje kaip globalizacijos, dereguliacijos, gerovės valstybės krizės ir plataus masto individualizmo rezultatas. Šie reiškiniai lėmė, kad ir pati socialinės atskirties samprata tapo aktuali skirtinguose kontekstuose – akademiniame, politiniame, biurokratiniame ir pan. Imta analizuoti tokias problemas kaip vadinamasis „naujasis skurdas“, t. y. ilgalaikis nedarbas, nesaugumas, socialinė poliarizacija ir dezintegracija. Bene gausiausia pasaulyje atliekamų šio reiškinių tyrimų dalis kaip tik ir tiria socialinės atskirties ir skurdo fenomeno skirtumus bei panašumus (Atkinson 1999; Abrahamson 2004; Hobsbawm 1994; Esping-Andersen 1990; Davoudi, Atkinson 2000; Davoudi 2000), socialinės atskirties ir socialinio kapitalo ryšį (Wellman, Wortley 1990; Bhalla, Lapeyre 2004; Burns, Taylor 1998; Crow 2004). Kartu mėginta konceptualizuoti socialinės atskirties sąvoką, jos priežasčių ir pasekmių santykį bei atskirties tyrimų metodologijas (Townsend 1987; Berghman 1995; Burchardt et al. 2009; Hoff 2006; Silver 2007; Morris, Barnes 2008). Kita vertus, socialinės atskirties problema, jos sprendimas ir socialinės atskirties rizikos grupių identifikavimas tapo ne tik akademinių tyrimų, bet ir socialinės politikos objektu. Tarptautinių organizacijų ir Europos Sąjungos institucijų strateginiuose dokumentuose pabrėžiama, kad subjektyvios socialiai atskirtų asmenų gerovės klausimas turi būti mokslo ir socialinės politikos prioritetas.

Nuolat atliekami tyrimai ir kuriamos socialinės politikos strategijos, nukreiptos spręsti socialinės atskirties rizikos grupių problemas, rodo, kad socialinė atskirtis, deprivacija, žema gyvenimo kokybė nėra periferiniai

reiškiniai. Be to, priešingai nei anksčiau manyta, ir socialiai atskirti, ir socialiai integruoti asmenys susiduria su priespauda ir kasdieniu vargu, kuris „kyla iš objektyvių prieštaravimų, suvaržymų ir dvejopų išipareigojimų, jaugusių į darbo, gyvenamojo būsto rinkos struktūras ir į negailestingas švietimo sistemos sankcijas arba į ekonominio ir socialinio paveldėjimo mechanizmus“ (Bourdieu, Wacquant 1992, 201). Visa tai skatina kasdienio gyvenimo dramas, individualias ir bendruomenines negandas, taip pat socialinę kentėjimą, kuris pažeidžia asmenų ir grupių gebėjimą būti veiksmingais visuomenės nariais.

Nors tyrimai apie socialinę atskirtį atliekami jau ne pirmą dešimtmetį, dėl socialinės atskirties sąvokos ir su ja susijusių kategorijų apibrėžimo vis dar nesutariama. Daugeliu atvejų gilinamasi į vieną ar kitą socialinės atskirties aspektą, nors teigiama, kad geriausia ją tyrinėti naudojant „daugialypes prieigas“ (Jehoel-Gijsbers, Vrooman 2007; Saraceno 2001; Short 2005). Tačiau jas taikant, socialinės atskirties sąvoka dažnai pasidaro itin plati, o jos turinys apima kone kiekvieną individo gyvenimo aspektą. Socialinė atskirtis apibrėžiama kaip potencialus daugelio rizikos veiksnių padarinys, tačiau ginčijamasi dėl to, kokius rizikos veiksnius laikyti svarbiausiais ir kokiomis priemonėmis remtis ją tiriant. Darbo rinka, mažas uždarbis, nedarbas, išsilavinimas, prasta sveikata, būstas, transportas, nusikalstamumas ir jo baimė, kalba, mobilumas, socialinė politika ir socialinis kapitalas gali būti veiksniai, skatinantys socialinę atskirtį (Taket, Crisp, Nevill et al. 2009, 29–30). Dėl šio socialinės atskirties reiškinio neapibrėžtumo dalis mokslininkų elgiasi pragmatiškai: paprastai arba tyrinėjami daugybė socialinės atskirties veiksnių, arba selektyviai pasirenkami tik tam tikri iš jų (Hobcraft 2009, 62). Kaip teigia olandų tyrinėtojai Gerda Jehoel-Gijsbers ir Cokas Vroomanas, taip pat gana smarkiai abejojama ir dėl skirtingų socialinės atskirties aspektų ir specifinių politinių priemonių poveikio jiems sąsajų (Jehoel-Gijsbers, Vrooman 2007, 9–11). Dėl to socialinės atskirties įveikos strategijos dažnai lieka neefektyvios ir nepaveikios.

Šioje monografijos dalyje siekiama apibūdinti vyraujančias socialinės atskirties tyrimų tradicijas ir reflektuoti socialinės atskirties sąvoką siejant ją su platesnėmis teorizavimo apie galią, socialinę pripažinimą, normatyvumą ir subjektyvią gyvenimo gerovę tendencijomis. Pirmoje skyriaus dalyje kritiškai aptariama socialinės atskirties sąvoka. Klausiant, kokius rodiklius

naudoti matuojant socialinę atskirtį, antroje dalyje pateikiamos atskirties tyrimų tradicijos ir kryptys. Trečioje analizuojami retokai darbuose apie socialinę atskirtį teorizuoti galios, normatyvumo, socialinio pripažinimo klausimai. Paskutinėje ketvirtoje dalyje remiantis Michelio Foucault (1977, 1980 ir 1994), Judith Butler ir Athenos Athanasiou (2013), Simono J. Charleswortho (2000), Lauren Berlant (2011) ir Susan Weil ir kt. (2005) idėjomis, suformuluojamas socialinės atskirties genealogijos terminas, kuris gali būti taikytinas ir kaip inovatyvi tyrimų strategija. Visose skyriaus dalyse klausiama, kas gali tapti ir tampa socialinės atskirties subjektu ir kokias socialinės atskirties rizikas patiria net tie, kurie paprastai nelaikomi socialiai marginalizuotaisiais.

Socialinės atskirties sąvoka: už ar prieš?

Didžiulis socialinės atskirties tyrimų archyvas rodo, kad pati atskirties sąvoka yra gana santykinė, priklausanti nuo lokalių ir globalių laiko ir erdvės kontekstų (Burchardt, Le Grand, Piachaud 2009, 30). Kaip teigia Ann Taket, Beth R. Crisp, Annemarie Nevill ir kt., socialinės atskirties sąvoka padeda mums suvokti gyvenamą patirtį, kylančią iš daugialypės deprivacijos ir nelygybės formų, kurią patiria žmonės skirtinguose socialinės hierarchijos vietose. Ši sąvoka taip pat atskleidžia tarpusavyje susijusius sumenkusio asmenų ar grupių „dalyvavimo visuomenėje, vartojimo, mobilumo, priėjimo, integracijos, įtakos ir pripažinimo padarinius“ (Taket, Crisp, Nevill et al. 2009, 3). Kitais žodžiais, socialinė atskirtis – tai „tęstinis ir laipsniškas atsiskyrimas nuo visapusiško dalyvavimo socialiniuose ištekliuose, tarp jų tiek materialiniuose, tiek simboliniuose, kuriuos visuomenės išnaudoja tam, kad išgyventų, tvarkytų gyvenimą ir dalyvautų plėtodamos (galimai geresnę) ateitį“ (Steinert 2007, 5). Jos paveikti asmenys neturi galimybės arba atsisako dalyvauti normaliuose santykiuose ir veiklose, kurios priimanamos daugumai visuomenės narių ir kurios apima ekonominę, socialinę, kultūrinę ir politinę sritis.

Ruth Levitas ir kt., ilgą laiką tyrinėję socialinę atskirtį, mano, kad šalia socialinės atskirties termino būtina vartoti ir „giliosios atskirties“ sąvoką, kuri nuo įprastinės atskirties skiriasi savo intensyvumu. Jų nuomone,

„gilioji atskirtis reiškia atskirtį, kurią asmenys patiria skirtingose gyvenimo srityse ir kuri neigiamai paveikia gyvenimo kokybę, gerovę ir būsimo gyvenimo galimybes“ (Levitas et al. 2007, 29). Tačiau asmenų ar grupių atskirties intensyvumas reiškia tik didesnę stigmatą, pažeidžiamumą ir marginalizacijos laipsnį, o ne kokybiškai skirtingą gyvenimo būklę. Todėl konceptualizuojant įvairias socialines kliūtis ir barjerus bei procesus, kurie juos skatina, tinka ir įprastinė socialinės atskirties sąvoka. Ir gilioji, ir paprasta socialinė atskirtis nurodo pasirinkimo ir sociabilumo trūkumą bei socialinio tvarumo irimą ir nykimą.

Nors socialinės atskirties sąvoką vartoja įvairių sričių mokslininkai ir socialinės politikos formuotojai, iki šiol kvestionuojama, ar ji yra tinkamiausia tirti kompleksinius socialinės tikrovės reiškinius. Pasak vieno iš šios sąvokos kritikų Finno Bowringo, ji tapo patraukli daugumai tyrinėtojų, ypač kairiųjų politinių pažiūrų, dėl to, kad apibūdina ne tik daugialypę socialinės deprivacijos prigimtį išsivysčiusiose visuomenėse, bet ir tai, „kaip lėtinio nesirūpinimo ir marginalizacijos procesai – ne tik atviras išnaudojimas ir dominavimas – yra tapę socialinio neteisingumo simptomais“ (Bowring 2000, 309). Tačiau ar tai, kad šia sąvoka ir su ja susijusiu diskursu patvirtinamas plataus masto socialinio neteisingumo egzistavimas, yra didžiausia jos problema? Šio mokslininko nuomone, daug problemiščiau yra tai, kad socialinės integracijos ir normalizavimo idealai, atkeliavę iš socialinių vartojimo sferos tyrimų, iš esmės formuoja ir struktūruoja socialinės atskirties diskursą. Kiekvienas asmuo, kuris neatitinka šių normalizavimo idealų, laikomas socialiai marginalizuotu ir net stigmatizuotu. Tai reiškia, kad bet kas, neatitinkąs normų, suvokiamas kaip socialiai atskirtas. Dėl šios priežasties mokslininkai praleidžia pro akis autsaiderių, kultūrinių disidentų ir novatorių indėlį griauinant kapitalistinę civilizaciją struktūruojančias vartotojiškas vertybes. Menkai diskutuojami ir alternatyvūs būdai gyventi ir išgyventi, kuriuos vyraujančios socialinės ir politinės jėgos dažnai nurašo kaip nevertingas ir pasigailėtinas (Bowring 2000, 317). Bowringo logika remiantis, galima teigti, kad visi tie, kas priešinas kapitalistiniam vartojimui ir geba patenkinti savo poreikius kitomis priemonėmis nei visuotinai priimta, taip pat laikomi socialiai atskirtais, nors iš tikrųjų jie tik nusistatę prieš egzistuojantį socialinės įtraukties normatyvumą ir siūlo alternatyvius išgyvenimo būdus.

Kita problema, kurią Bowringas išskiria kalbėdamas apie redistribucinį skurdo ir socialinės atskirties traktavimą, yra susijusi su tuo, kad vyraujančios socialinės normos, praktikos ir vaidmenys, neprieinami skurstantiems ir vargstantiems žmonėms, lieka nekritikuojami ir nereflektuojami. Pasak jo, šiuolaikinėse fragmentuotose, hipermobiliuose postužimtumo visuomenėse individai pasiekia laimę ir savigarbą nebūtinai prisitaikydami prie anoniminių ir nestabilių tradicinių visuomenės normų bei lūkesčių, priešingai, okupuodami skirtingas išgyvenimo erdves ir pakeisdami vyraujančias normas savomis (Bowring 2000, 318–320). Todėl pačia socialinės atskirties sąvoka, kuri dažniausiai apibrėžiama kaip individų ar grupių atsisiskyrimas nuo normatyvinių praktikų ir lūkesčių, esančių kapitalistinio vartojimo šerdimi, ne tik nesiekama reformuoti kapitalizmo, bet kaip tik jis remiamas ir palaikomas.

Bowringo mintys aktualios teorizuojant socialinės atskirties sąvoką ir reflektuojant jos turinį, tačiau daugeliu atvejų jos pernelyg individualizuoja šį reiškinį, romantizuoja alternatyvius išgyvenimo būdus, pervertina socialinių normų nestabilumą ir neatsižvelgia į didžiulį normatyvumo poveikį socialinės atskirties riziką patiriantiems asmenims. Kaip rodo socialinės atskirties tyrimai (Bourdieu et al. 1999; Smith 2005; Das, Kleinman, Lock et al. 2001), užuot ieškoję alternatyvių išgyvenimo formų, marginalizuoti asmenys kaip tik siekia prisitaikyti prie vyraujančių normų. Be abejo, šis siekimas dar labiau juos stumia į visuomenės užribį. Bowringo nuomone, noras „pritaikyti prie socialinių vaidmenų, institucijų ir kategorijų, kurios vis labiau nusidėvi ir atrofuojasi, pasmerkia daugelį žmonių vergijai ir nereikalingumui“ (Bowring 2000, 318). Todėl kartu su amerikiečių tyrinėtoja Berlant galima klausti, kodėl prisirišimas prie nusidėvinčių vaidmenų, institucijų ir kategorijų yra toks stiprus, kai įrodymų apie jų „nestabilumą, trapumą ir didžiulę išlaidą, kurių reikia jiems palaikyti, labai gausu“ (Helms, Vishmidt, Berlant 2010, 5). Tai be galo sunkus klausimas, į kurį atsakyti galima dar kartą pabrėžiant nemažą socialinio normatyvumo įtaką asmenų gyvenimams. Net ir socialiai atskirti asmenys tebejaucia spaudimą atlikti socialinius vaidmenis, būti apibrėžiami visuotinai priimtinių kategorijų ir dalyvauti institucijose, kurios suteikia „normalaus“ gyvenimo garantiją, kad ir kokia nepatvari ji būtų. Be to, prisirišimas prie normų, apibrėžiančių visuotinai aprobuotus ir nuolat diskursyviai propaguojamus socialinius

vaidmenis, institucijas ir kategorijas, tampa savotiška išgyvenimo strategija žmonėms, patiriantiems įvairialypę deprivaciją. Tai jiems suteikia socialinio orumo ir netgi sėkmės iliuziją bei padeda įveikti kasdienį nuovargį, kurį kelia didžiulės pastangos išsilaikyti „normalaus“ gyvenimo paviršiuje.

Kita vertus, reikia nepamiršti ir to, kad, nepaisant yrančių ir kintančių normų, gyvenantys alternatyviai išlieka marginalizuojami, paverčiami neegzistuojančiais ir nematomais, nevertais nei reprezentavimo, nei socialinės apsaugos. Apibrėžtoje socialinėje tvarkoje kai kurios tapatybės stigmatizuojamos ir laikomos gėdingomis, todėl subjektas, kuris prisiima vieną iš šių tapatybių, pasmerkia save gėdingam gyvenimui (Ahmed 2004, 107). Jis taip pat vengia praktikų ir veiklų, esančių šių tapatybių manifestacija ne dėl to, kad jos yra menkesnės ir prastesnės, o todėl, kad jos siejamos su socialiai atskirtųjų praktikomis ir veiklomis. Gėda dažnai tampa kaina, kuria mokama už tai, kad nesilaikoma normatyvios egzistencijos scenarijų (Ahmed 2004, 107). Todėl ar socialiai marginalizuotas, ar laikantis save visaverčiu piliečiu asmuo bet kuria kaina stengiasi išvengti šios gėdos. Pirmieji, kuriems nesiseka atsikratyti stigmatizuojančių tapatybių, dažniausiai vengia gėdos save izoliuodami, siekdami būti nematomi. Antrieji patvirtindami save nori būti pripažinti ir atpažinti kaip efektyvūs socialinės tikrovės dalyviai. Todėl kvestionuojant socialinės atskirties sąvoką, atsisakoma pripažinti socialinio normatyvumo, pasireiškiančio ir tuo, kaip mes „įsivaizduojame ir atpažįstame perspektyvų gyvenimą pagal iš anksto nustatytus suprantamumo kriterijus“ (Butler, Athanasiou 2013, 185), prievartą.

Kai kurie tyrinėtojai siūlo keisti socialinės atskirties sąvoką kitomis, kurios šiuolaikinėse visuomenėse būtų afektyviai ir emociškai paveikesnės. Mokslininkė Numa Murard (2002), laikanti socialinės atskirties sąvoką tuščia ir kartu „talpia dėžė“, į kurią galima įdėti daug ką, klausia, ar nevertėtų šios sąvokos keisti kaltės, kuri mobilizuotų socialinei paramai, terminu. Pasak jos, kaltės dėl socialiai atskirtųjų deprivacijos ir kančios jausmas privertė mus propaguoti socialinę rūpybą ir prisidėti prie socialinės paramos tinklų kūrimo. Kalbėdama apie kaltės jausmą, ši mokslininkė primena, kad istoriškai baimė yra buvusi svarbiausiu stimulu įgyvendinti socialinės paramos ir apsaugos mechanizmus. Tačiau šiuo istoriniu laikotarpiu valdančiosios klasės nebebijo tiek, kad imtųsi tai daryti; baimės ar nesaugumo

jausmais žaidžiama tik per rinkimų kampanijas. Todėl kaltė gali būti ne tik naudinga sąvoka, bet ir paskata įgyvendinti socialinės gerovės praktikas. Kartu kaltės jausmas gali būti savotiškas socialinio solidarumo laidas, ta patirtis, kuria dėl skirtingų priežasčių dalijasi ir integruotieji visuomenės nariai, ir socialiai atskirtieji. Priešingai, socialinė atskirtis, Murard many- mu, yra ne tik kad netinkama, bet kartu apgaulinga idėja, kurią valstybės naudoja viliodamos socialinės gerovės rėmėjus „kaip bites prie užnuodyto medaus puodo“ (Murard 2002, 57).

Murard teikiama socialinės atskirties ir kaltės sąvokų sukeitimo idėja atrodo sunkiai įgyvendinama pirmiausia dėl to, kad ji siūlo perkelti kaltės jausmą nuo skurstančių asmenų turtingiesiems ir galingiesiems, t. y. atlikti atvirkštinį veiksma nei įprasta neoliberalioje visuomenėje, kuriose patys skurstantys dažniausiai kaltinami dėl savo skurdo ir vargų. Kaip rodo JAV viešojo diskurso analizės (Berlant 2011; Helms, Vishmidt, Berlant 2010), kaltės jausmas išimtinai primetamas pačioms pažeidžiamiausios grupės kartu užkraunant joms dar didesnę rizikos, nestabilumo, socialinės atskirties našta. Abejotina ir tai, ar padidinus materialinę ir simbolinę galią turinčiųjų kaltės jausmą jie pajus pareigą diegti socialinės paramos programas, mažinančias socialinę atskirtį, ir plėtoti praktikas, skatinančias socialinę riziką patiriančius asmenis ir grupes keisti savo gyvenimą.

Tiek Bowringo, tiek Murard pateikta socialinės atskirties sąvokos kritika leidžia permąstyti normatyvumo ir socialinės atskirties, socialinių normų, emocijų ir socialinės atskirties riziką patiriančiųjų tapatybių ir praktikų sąsajas. Svarbu pabrėžti ir tai, kad net ir tuo atveju, kai socialinė atskirtis apibrėžiama kaip normų nesilaikymas ar pažeidimas (labai dažnai ir kaip įgūdžių įgyvendinti jas stoka), tai nereiškia, kad žūt būt privalome palaikyti egzistuojančias normatyvumo schemas, ar jos būtų susijusios su ekonominės gerovės standartais, ar su porų, šeimų, politinių sistemų, institucijų, rinkų ir darbo santykių supratimu, ar pagaliau su lytiškai diferencijuotu elgesiu. Kaip tik socialinės atskirties analizė leidžia iš naujo įvertinti šias schemas ir jas bent diskurso lygmeniu iškonstruoti.

Socialinės atskirties teorinės tradicijos ir tyrimų kontekstas: skurdas, gyvenimo kokybė, subjektyvi gerovė

Kaip jau minėta, socialinės atskirties reiškinyje siejamas su socialinio teisingumo ir socialinės lygybės temomis, todėl ši problematika dėl valstybinių socialinės politikos ypatumų labiausiai išplėtotą Didžiojoje Britanijoje ir Prancūzijoje (Jehoel-Gijsbers, Vrooman 2007). Per pastarąjį dešimtmetį socialinės atskirties tyrimai imti intensyviau vykdyti ir Lietuvoje. Daugiausia dėmesio skirta ekonominiams atskirties aspektams ir didžiausią socialinę atskirtį išgyvenančių grupių, tokių kaip benamiai, elgetos, buvę kaliniai, neįgalieji, pagyvenę žmonės, sąvartyno žmonės ir pan., tyrimams (Vosyliūtė 2004, 2005 ir 2007; Kriauzaitė 2004; Žalimienė 2004; Kocai 2004, 2006 ir 2007; Maniukaitė 2009; Braslauskienė 2004; Mikulionienė 2005; Kanopienė, Mikulionienė 2004 ir 2004a; Petružytė 2009; Petkevičiūtė 2014; Indriliūnaitė 2013 ir 2014). Kita dalis tyrimų telkiasi į socialinės atskirties reiškinį, socialinės atskirties ir skurdo palyginimą, inovacijas ir socialinės infrastruktūros poveikį socialinės atskirties formavimuisi ir prevencijai bei pilietiškumo, dalyvavimo ir švietimo įtaką socialinės atskirties problemos sprendimui (Šaulauskas 2000; Poviliūnas 2003; Taljūnaitė 2004; Mikulionienė 2005; Kublickienė 2007; Lazutka, Žalimienė, Skučienė et al. 2008; Žalimienė 2011; Vazonienė 2011).

Skurdo ir jo padarinių individui ir socialinėms grupėms analizė – vienas plačiausiai naudotų būdų gilintis į socialinę atskirtį. Tačiau šiuo atveju skurdas ir socialinė atskirtis sutapatunami, o pastarąją apibūdina išimtinai tik materialinės gyvenimo dimensijos. Šiuo analizės būdu ilgą laiką rėmėsi anglų-amerikiečių tyrimų tradicija, susikonscentravusi į ekonominę struktūrinę atskirtį, labiausiai siejamą su išteklių paskirstymu. Ši tradicija savo ekonominėje ir struktūrinėje atskirties sampratoje išskyrė du išteklių paskirstymo aspektus: materialinį (pajamas ir prekes) ir nematerialinį (socialines teises etc.), bet itin pabrėžė ekonominius pajamų ir vartojimo kliuvinius (Saraceno 2001). Pastarieji atskiria asmenis nuo vyraujančių bendruomenės normų, praktikų bei papročių ir kartu tampa jų stigos ir gėdos šaltiniu (Bowring 2000, 314). Materialinės deprivacijos, kurią apibū-

dina nesugebėjimas patenkinti esminių reikmių, turėti pakenčiamą gyvenamąjį būstą ir pasiekti tam tikrą gyvenimo kokybės lygį, pojūtis nuskurdina asmenų gyvenimą.

Tačiau nemažai mokslininkų mano, kad skurdo negalima laikyti pagrindiniu socialinės atskirties veiksniu ir rodikliu. Pasak Pierre'o Bourdieu, naudojant materialinį skurdą kaip vienintelį deprivacijos ir vargo matmenį, nesugebama suvokti ir analizuoti patirties, kylančios iš socialinių priespaudos struktūrų ir skausmo, kuri jos suteikia (Bourdieu 1999, 4). Per pastaruosius keletą dešimtmečių atlikti tyrimai rodo, kad net ir koncentruojantis į materialinius atskirties aspektus negalima pamiršti nematerialaus skurdo ir to, kad skurdas ir deprivacija matuojami ne tik pinigų stygiumi, bet ir apskritai visa individo gyvenimo kokybe (Bellani, D'Ambrosio 2011, 68).

Pastarąją mintį remia prancūzų tyrimų mokykla, labiau besidominti sociokultūrine atskirtimi, kurioje svarbiausias yra santykių aspektas. Šios tyrimų tradicijos požiūriu, sociokultūrinę atskirtį apibūdina socialinė (socialiniai santykiai ir tinklai) ir kultūrinė (vertybės ir normos) sanglaudos (Jehoel-Gijsbers, Vrooman 2007, 16). Šios tradicijos mokslininkai kaip visų svarbiausius socialinės atskirties aspektus išskiria dalyvavimą, vartojimą, mobilumą, paslaugų prieinamumą, integravimąsi, įtaką ir pripažinimą. Kai kurie jų mano, kad egzistuoja keturios socialinės atskirties dimensijos: vartojimas (pajėgumas pirkti prekes ir paslaugas), gamyba (dalyvavimas veiklose, kurios laikomos ekonomiškai ar socialiai vertingomis), politinis dalyvavimas (dalyvavimas priimančiais sprendimus vietos ir nacionaliniu lygmeniu) ir socialinė sąveika (ryšiai su šeima, draugais ir bendruomene). Kurios nors vienos šių dimensijų trūkumas gali tapti socialinės atskirties priežastimi (Burchardt, Le Grand, Piachaud 2009, 31).

Šitaip sociokultūriškai apibrėžiant atskirtį į ją įtraukiamos tokios dimensijos kaip nepakankama socialinė integracija (nedalyvavimas formaliuose ir neformaliuose socialiniuose tinkluose, tarp jų ir laisvalaikio veiklose, nepakankama socialinė parama ir socialinė izoliacija) ir nepakankama kultūrinė integracija (normų ir vertybių, susijusių su aktyviu socialiniu pilietiškumu, nesilaikymas, pvz., silpna darbo etika, piktnaudžiavimas socialine apsaugos sistema, nusikalstamas elgesys, „netinkamas“ požiūris į moterų ir vyrų pareigas ir teises, nedalyvavimas kaimynystės ar apskritai visuomeninėje veikloje) (Jehoel-Gijsbers, Vrooman 2007, 17; Taket, Crisp, Nevill et al. 2009).

Pastarieji nepakankamo socialinių teisių turėjimo, nepakankamo socialinio dalyvavimo ir kultūrinės, normatyvios integracijos trūkumo aspektai – esminiai ir daugumai šioje monografijoje pateikiamų tyrimų.

Analizuojant socialinę atskirtį paprastai aptariami trys jos lygmenys: individualus (mikro-), bendruomeninis (mezo-) ir visuomenės (makro-). Nors jau minėti olandų mokslininkai Jehoel-Gijsbers ir Vroomanas mano, kad būtina skirti esamą socialinės atskirties būklę (statuso ypatumai) ir socialinę atskirtį kaip procesą (t. y. rizikos veiksniai, kurie padidina galimybę patirti socialinę atskirtį), jie taip pat teigia, kad rizikos veiksniai veikia visuose trijuose lygmenyse, individualiame mikrolygmenyje, formalių ir neformalių organizacijų ir socialinės aplinkos mezolygmenyje ir valdžios bei visuomenės makrolygmenyje (Jehoel-Gijsbers, Vrooman 2007, 18; taip pat žr. Burchardt et al. 1999; Martin 2004; Popay et al. 2008).

Socialinė atskirtis kaip išteklių, teisių, gėrybių ir paslaugų trūkumas ir individų negalėjimas palaikyti normalių santykių ir dalyvauti veiklose, kurios prieinamos daugumai visuomenės narių, „veikia ir individų gyvenimo kokybę, ir visuomenės kaip visumos teisingumą bei sanglaudą“ (Levitas et al. 2007, 9). Todėl vienas iš svarbių būdų analizuoti socialinę atskirtį yra tirti individo gyvenimo kokybę (Bellani, D'Ambrosio 2011). Socialinė atskirtis paveikia individus tada, kai skirtingi veiksniai, tokie kaip mažas atlyginimas, menkos galimybės naudotis sveikatos sistema, išsilavinimo stoka ir nesaugi gyvenimo aplinka ir t. t., yra kliuvinys pasiekti bent pakankamą gyvenimo gerovę. Visi minėti ištekliai būtini ne tik palaikyti asmens socialinius ryšius, bet ir užtikrinti asmens savigarbą, pasitikėjimą savimi ir pasitenkinimą gyvenimu. Analizuojant socialinės atskirties ir gyvenimo kokybės santykį, klausiama, ar deprivuoti ir socialiai atskirtieji yra mažiau patenkinti savo gyvenimu nei tie, kas nepatiria deprivacijos (Cafaro 2001). Remiantis šiuo požiūriu socialinę atskirtį galima apibrėžti apskritai kaip būklę, kurioje atsidūręs asmuo nepasiekia minimalios gyvenimo kokybės ar gerovės lygmens. Davido Phillipso (2006) ir Nuran Bayram ir kt. (2012; taip pat žr. Skevington 2009) nuomone, egzistuoja glaudus socialinės atskirties ir gyvenimo kokybės ryšys: socialinė atskirtis gali sumenkinti gyvenimo kokybę ir atvirkščiai.

Socialinė atskirtis, kaip ir gyvenimo kokybės sąvoka, gana sudėtinga ir prieštaringa. Pastaroji, kaip ir socialinė atskirtis, sudaryta iš objektyvių

(pajamos, būstas, išsilavinimo lygmuo ir pan.) ir subjektyvių (pasitenkinimas gyvenimu, laimė etc.) komponentų. Gyvenimo kokybė apima tokius subjektyvius komponentus kaip individualus pasitenkinimas, gebėjimas gyventi „normalų“ gyvenimą ir pan. (Bowling, Windsor 2001, 56). Tariant gyvenimo kokybę dažnai vartojama gerovės sąvoka, kuri prieš keletą dešimtmečių buvo laikoma materialinės gerovės sinonimu, o ekonominis augimas – pagrindiniu socialinio progreso kriterijumi. Pasak Nollo, tik vėliau sukurta platesnė gerovės samprata, apimanti nematerialinius ir kokybinius plėtros aspektus. Gyvenimo kokybė, arba geras gyvenimas, tapo esminiu gerovės siekiniu ir socialinės raidos perspektyva (Noll 2002, 49–50).

Atsižvelgiant į ką tik pateiktas socialinės atskirties ir gyvenimo kokybės apibrėžtis galima teigti, kad socialinė atskirtis ir gyvenimo kokybė gali būti matuojama ir objektyviai, ir subjektyviai. Panašiai kaip ir gyvenimo kokybė, matuojant socialinę atskirtį objektyviais kriterijais, vertinamas materialinės deprivacijos lygmuo, būsto sąlygos, prieiga prie viešųjų paslaugų, socialinių santykių intensyvumas ir pan. Vis dėlto vien tik objektyvių kriterijų nepakanka, nes subjektyvūs atskirties aspektai, svarbūs individui, lieka nematomi. Asmuo, kurį objektyviais kriterijais vertinant galima laikyti paveiktu socialinės atskirties rizikos, savęs tokiu gali nelaikyti, ir atvirkščiai, objektyviai nepatiriantis socialinės atskirties asmuo gali manyti, kad jis socialiai marginalizuotas ir socialinės atskirties rizikos paveiktas (Bayram et al. 2012, 118). Todėl ne objektyviais kriterijais išmatuojama, o ir subjektyviai patiriama ir išreiškiama gyvenimo kokybė, kuriai apibūdinti, ypač teorinėse diskusijose, vartojamas plačiai įsigalėjęs gero gyvenimo terminas, yra reikšminga individui. Šioje monografijoje pateiktuose tyrimuose taip pat plačiai naudoti rodikliai, kuriuos galima vadinti subjektyvios gyvenimo kokybės, arba „gero gyvenimo“, rodikliais.

Matuojant gyvenimo kokybę ir jos poveikį socialinei atskirčiai subjektyviai būtina aptarti emocijų, sietinių su geru gyvenimu, klausimą. Viena svarbiausių emocijų, signalizuojančių, kad asmuo klesti ir jo gyvenimas yra ne tik galimas gyventi, bet ir pripažintas bei tikras, tai laimės emocija. Kai kurių mokslininkų nuomone, laimė gali būti traktuojama kaip emocija, vertybė ar vertybių rinkinys arba kaip „gero gyvenimo“ idėja. Ji susijusi su tokiomis sąvokomis kaip optimizmas, pasitenkinimas gyvenimu, viltis

ar sėkmė. Laimė gali būti suvokiama kaip individualių aspiracijų, lūkesčių ir daugiau ar mažiau palankių mikro- ir makrosocialinių sąlygų sąveikos proceso rezultatas (Haller, Hadler 2006, 171). Pasak Bartramo, laimė yra afektyvus subjektyvios gyvenimo kokybės komponentas, o „pasitenkinimas gyvenimu“ – kognityvi jos dedamoji dalis, t. y. tai, kaip mes vertiname gyvenamą gyvenimą (Bartram 2011, 2).

Britų mokslininkės Saros Ahmed nuomone, laimė veikia kaip pažadas, nukreipiantis individus „į tam tikrus objektus, tarsi jie būtų būtini gero gyvenimo ingredientai“ (Ahmed 2008, 11; taip pat žr. Ahmed 2004). Skirtingi gero gyvenimo objektai, tokie kaip materialinė gerovė, stabilus darbas, tradicinė šeima ir patikima socialinės apsaugos sistema, padaro subjektus laimingus arba bent suteikia laimės iliuziją. Jie teikia jiems vilties tol, kol geba užtikrinti laimės kaip esminio jų gyvenimo tikslo siekinį.

Apibendrinant teigtina, kad nors dėmesys ekonominei socialinės atskirties dimensijai didelis, vis plačiau vartojama subjektyviai patiriamos ir išreiškiamos gyvenimo kokybės, arba gero gyvenimo, sąvoka, leidžianti gilintis į nematerialų socialinės atskirties grupių vargą ir skurdą. Tai darant daugiau dėmesio tenka individualiam socialinės atskirties lygmeniui, tačiau kolektyvinio lygmens taip pat neįmanoma aplenkti – jis atsiskleidžia individų suvokiniuose ir sampratos apie normalų gyvenimą, pasitenkinimą ir laimę kaip socialiai sukonstruotas sąvokas.

Socialinė atskirtis, normatyvumas ir pripažinimas

Bowringo ir Murard kritiškas socialinės atskirties sąvokos aptarimas, pateiktas pirmoje šio skyriaus dalyje, atkreipia dėmesį į vieną iš menkiausiai teorizuotų socialinės atskirties aspektų – galios klausimą. Prieš pradedant jį analizuoti, pasakytina, kad pirmiausia ir tai, kaip apibrėžiamo skirtingas sąvokas, yra susiję su kova dėl socialinės galios ir pripažinimo. Tai savo ruožtu patvirtina, kad akademinės diskusijos, ar apie socialinę atskirtį, ar socialiai atskirtų grupių sudėtį, neišvengiamai susiduria su galia, veikiančia skirtingų socialinių normų pavidalu.

Kita vertus, apibūdinant socialinę atskirtį kaip trūkumą ar negalėjimą dalyvauti „normaliose“ socialinėse veiklose, turimi omenyje ir nely-

giaverčiai galios santykiai. Vadinasi, socialinę atskirtį sudaro „dinamiški daugialypiai procesai, varomi nelygiaverčių galios santykių pagrindiniais keturiais matmenimis – ekonominiu, politiniu, socialiniu ir kultūriniu – ir skirtingais individo, namų ūkio, grupės, bendruomenės, šalies ir globaliu lygmenimis“ (Popay et al. 2008, 2). Šių procesų rezultatas – įtraukties / atskirties kontinuumas, kurį apibūdina nelygiavertis priėjimas prie išteklių, sugebėjimų ir teisių.

Apie galią ir jos neturėjimą galima kalbėti gerokai plačiau. Murard teigimu, socialinę atskirtį šiandien, o skurdą anksčiau galima apibrėžti kaip galios trūkumą ir nesugebėjimą apginti privataus gyvenimo: norėdami gauti pašalpų ir išmokų skurstantys asmenys turi papasakoti savo gyvenimo istorijas, kurias įvairūs ekspertai įvertina aiškindamiesi problemos ištakas ir ieškodami būdų ją įveikti (Murard 2002, 43). Eeva Sointu taip pat mano, kad gerovės diskursai sustiprina individualios atsakomybės ir pasirinkimo ideologiją, bet kartu sukuria klimata, nepalankų valstybei įsikišti ir socialinei atskirčiai mažinti, nes šie diskursai konstruoja subjektus-piliečius, kuriuos lengviausiai ir efektyviausiai galima valdyti priverčiant juos pačius atsakingai save stebėti ir kultivuoti specifinius socialinius santykius (Sointu 2005, 265). Vadinasi, socialinės atskirties riziką patiriantys individai atsiduria viską matančios ir reguliuojančios galios, kurią įkuria, konsoliduoja ir akumuliuoja nuolatinė tiesos diskursų gamyba ir kuri persmelkia, apibūdina bei apibrėžia socialinę visumą (Foucault 1980, 93), akivaizdoje. Pratešdama Foucault mintį, amerikiečių teoretikė Butler teigia, kad reguliuojanti galia gali įgyti ir juridinę formą (pvz., įstatymai, kuriais apibrėžiami socialinės paramos gavėjai), tačiau ši galia efektyviausia tada, kai veikia kaip normalizavimo procesas (Butler 2004, 55). Foucault žodžiais, ši galia diktuoja tinkamą elgesį populiacijos lygmeniu, bet kartu išskiria individus, kurie peržengia socialines normas (Foucault 1980).

Knygoje „Karo rėmai: kada gedima gyvenimo“ (2009) Butler teigia, kad tai, jog vieni gyvenimai laikomi vertais gyventi, ginti ir gedėti, o kiti ne, nėra vien tik skirtingų tapatybių ar subjektų problema, bet veikiau galios, formuojančios socialinį lauką, kuriame subjektai tampa įmanomi arba veikiau neįmanomi, klausimas. Mąstant apie šią galią, kuri padaro subjektus (ne)įmanomus, negalima daryti prielaidos, kad, užimdami bendrą viešąją erdvę, jie egzistuoja jau iš anksto ir kad jų skirtumus galima sutaisyti,

suradus tinkamus įrankius jiems suvienyti (Butler 2009, 163). Šie subjektai tampa įmanomi tada, kai ima veikti ir mėgina priimti egzistuojančius galios mechanizmus, kurie iš esmės juos ir apibrėžia kaip (ne)egzistuojančius subjektus, arba jiems priešinasi. Veikdami jie pakartoja socialinio lauko taisykles ir normas arba joms oponuoja.

Pačią gyvenimo sampratą, pasak Butler, apgaubia socialinės normos, o būdamas už jų, asmens gyvenimas nebepatenka į galimo gyventi gyvenimo rėmus ir automatiškai sukelia mirtį, socialinę ar fizinę (šios mirties pavyzdžiais gali būti prievarta prieš tam tikras socialines grupes, labai dažnai pasitaikantis jų naikinimas ne tik fiziškai, bet ir diskursyviai, t. y. diskurso lygmeniu) (Butler 2004a, 34). Taip atsitinka ir su socialinės atskirties riziką patiriančiais asmenimis, nes normos, kurias jie įkūnija, prieštarauja nuostatoms, nubrėžiančioms tai, kas suvokiama kaip žmogiška būtybė, vyras, moteris ar „geras“ pilietis. Jie negyvena, nes jų gyvenimai neatitinka galimo gyventi gyvenimo suvokties. „Ką reiškia gyventi, kvėpuoti, mėginti mylėti kaip neturinčiam nei iki galo paneigtos, nei visiškai pripažintos egzistencijos?“ – klausia Butler knygoje „Dekonstruojant lytį“ (Butler 2004, 58). Ar tai reiškia, kad nesi nei pripažintas, nei laikomas tikru, nei matomas, nei nematomas? Kokius jausmus kelia tai, kad esi politiškai nereikalingas ir atliekamas tiek idealizuotų gyvenimo, tiek mirties patvirtinimo versijų akivaizdoje? (Berlant 2011, 247).

Socialiai marginalizuoti individai, kurių gyvenimas prieštarauja galimo gyventi įsivaizdavimui, labai dažnai nepripažįstami arba neatpažįstami kaip gyvybingi visuomenės dalyviai. Pripažinimas čia veikia kaip „mechanizmas, kuriuo subjektai diskursyviai sukuriami kaip žmogiški (arba nežmogiški, pusiau žmogiški ar ne tokie žmogiški) remiantis tokiais normatyviniais ir disciplininiais terminais kaip lytis, seksualumas, rasė ir klasė“ (Butler, Athanasiou 2013, 90). Kiekvienas individas yra priklausomas nuo šio mechanizmo ir sąvokų, kurios jam parenkamos (jis ne pats juos pasirenka) paverčiant jį įmanomu subjektu. Galima teigti, kad tokios sąvokos kaip priespauda, išstūmimas ir marginalizacija tam tikru mastu įteisina socialiai atskirtųjų buvimą: jie egzistuoja kaip stigmatizuoti ir socialinę riziką patiriantys „galimi arba potencialūs“ subjektai, nors kartu jie gali būti nematomi (t. y. jų stengiamasi nepastebėti), netikri, beveik neįmanomi ar nesuvokiami viešai. Jie nepripažįstami, nes normos, kurios skatina jų pripažinimą, nėra jiems palankios

(Butler 2004a, 29). Viena vertus, viešajame diskurse šie individai dažniausiai atpažįstami tik kaip tie, kurie nesugeba pasirūpinti savimi ir yra už „tikros“ visuomenės ribų; kita vertus, dažnas jų pats jaučiasi esąs kaltas dėl savo padėties ir nesugeba nei artikuliuoti, nei pateisinti savęs kaip žmogiško subjekto. Jau atlikti kokybiniai tyrimai su skirtingomis socialinės atskirties riziką patiriančiomis socialinėmis grupėmis rodo, kad kai kurios jų sunkiai verbaliuoja savo padėtį, laiko save bevertėmis ir net neturinčiomis teisės kalbėti (Bourdieu et al. 1999; Charlesworth 2000). Pabrėžtina ir tai, kad asmeniui, kuris negali savęs pozityviai išreikšti, trūksta priemonių tapti socialiai priimtinam. Dėl to pradedama bijoti socialinio kontakto, nes, komunikuodamas su kitais, subjektas jaučia savo skirtumus ir nesėkmes. Pasak britų mokslininko Charleswortho, baimė patirti dar vieną nesėkmę galiausiai tampa baime bendrauti su kitais (Charlesworth 2000).

Kita problema, kurią mokslininkai sieja su socialiai atskirtais subjektais, yra jų tapatybės, kurios dažnai remiasi skriauda ir žaizda. Wendy Brown (Brown 1995) ir Athena Athanasiou (Butler, Athanasiou 2013) mano, kad moderni tapatybės politika itin stipriai susijusi su moralistiniu traumos pojūčiu, nulemtu asmenų atskirties nuo tariamai „švelnios“ ir „globėjiškos“ modernios liberalios valstybės, todėl ši politika tik dar labiau sustiprina šias traumines ir žaizdotas tapatybes ir kartu palaiko galios struktūras, kurios ir buvo traumos priežastis. Brown pateikia gana aštrų klausimą, kuris rezonuoja ir vyraujantį lietuvišką diskursą apie vargstančius ir skurstančius kaip nevertus nei pasigailėjimo, nei socialinės paramos:

Kokiu mastu tam tikros mūsų laikų antidemokratinės jėgos yra sukūrusios subjektus, kurie dažnai veikia prisidengdami „progresyvos politikos“ transparentais ir kurių realios politinės laisvės skonį tarp istoriškai beprecedenčių individualios laisvės diskursų praskiedžia istoriškai unikali politinio bejėgiškumo forma? Ir jeigu ši savotiška bejėgiškumo forma dažnai dėvima tiesiog kaip konservatyvus desperacijos, mizantropijos, siaurų interesų vaikymosi drabužis arba autonomijos sandėris mainais už valstybės apsaugą, kada ji transformuojasi į dar veidmainiškesnę politinę paralyžiuojančio priešpriešinių kaltinimų ir nuodingos pagiežos, apsimetančios radikalia kritika, diskursą? (Brown 1995, xi)

Plėtojant galios kritiką nuskriaustojo aspektu, dažnai kaltė dėl kentėjimo, traumų ir žaizdų suverčiama patiems subjektams, o valstybė, esanti viena iš galimų skriaudėjų, tampa „neutraliu žalos ir skriaudos arbitru“

(Brown 1995, 27). Kita vertus, pasak Brown, vėlyvosios modernybės liberalūs subjektai, prislėgti visiškos atsakomybės ir kartu dramatiškai bejėgiai, tiesiog trykšta priešišku ir frustracija. Paradoksalu, kad, siekdami atsikratyti kentėjimo, subjektai, kurie formuoja savo tapatybes apmaudo, pagiežos, pasipiktinimo pagrindu, ne tik siekia, kad būtų pripažįstamos jų skriaudos istorijos, bet ir ieško pasitenkimo keršte, atkartojančiame marginalizavimo ir subordinacijos žaizdas liberaliame diskurse, kuriuo patys skriaudžiamieji kaltinami dėl savo skriaudų ir vargų (Brown 1995, 69–70).

Diskutuodama su Brown ir Athanasiou, Butler atsako, kad reikia atskirti kvietimą pripažinti priespaudą ir socialinę atskirtį siekiant ją nugalėti nuo troškimo palaikyti tapatybę, apibrėžiamą traumos ir skriaudos (Butler, Athanasiou 2013, 87). Vadinasi, pripažįstant socialinės atskirties riziką patiriančius subjektus, kurie patys ir jų gyvenimai neatitinka normų, būtina atsižvelgti į alternatyvius jų gyvenimo ir išgyvenimo būdus, bet nefetiizuoti traumos, skriaudos ir žaizdos.

Kalbėdama apie galimą gyventi gyvenimą Butler (Butler 2005, 39) klausia, kokią politiką turėtume formuoti, kad ji skatintų ir konceptualizuoti tokį gyvenimą, ir užtikrintų institucinę paramą jam. Viena vertus, galima utopiškai mėginti įsivaizduoti skirtingus socialinius santykius, „skirtingas dėmesio formas, skirtingus troškimus“ ir itin skirtingas socialinės vertės praktikas (Skeggs 2011, 507), kuriomis būtų keičiami socialinės atskirties asmenų pripažinimo, atpažinimo ir apibrėžimo būdai. Kita vertus, Athanasiou (Butler, Athanasiou 2013, 185) žodžiais, svarbu ne palaikyti tapatybes, kurias apibrėžia išnaudojimas ir pažeidžiamumas, ir svarstyti, kuri neteisybės forma (pvz., ar ekonominis prekaritetas¹, ar sveikatos priežiūros sistemos paslaugų neprieinamumas, ar religiniai stereotipai, ar lyčių nelygybė) yra labiausiai žeidžianti, bet kurti erdves, kuriose būtų įmanoma išardyti socialines konvencijas ir apribojimus, pripildančius kai kurių subjektų gyvenimus negatyvios vertės, taip priešinantį normatyviai gero ar priimtino gyvenimo prievartai.

1 Vieni tyrėjai laiko prekaritetą (angl. *precarity*) politinėmis sąlygomis, kuriomis gyvendamos kai kurios asmenų grupės kenčia dėl socialinių ir ekonominių paramos tinklų trūkumo ir tampa smurto, traumų ir net mirties taikiniu (Butler 2009, 25–26). Kiti mokslininkai mano, kad prekaritetas veikiau yra „beveik egzistencinė pažeidžiamumo būklė“ (Tsianos, Papadopoulos 2006), kurią jaučia kiekvienas dalyvaujantis neoliberalioje darbo rinkoje.

Pasak Athanasiou, vienas iš svarbiausių teorinių ir politinių iššūkių yra sumanyti ir iškelti „pripažinimo politiką“, kuri kvestionuotų įsigalėjusį suvokimą, kad tik valstybė ir jos institucijos turi natūralų pripažinimo mechanizmų monopolį. Ši analitikė kelia klausimą, ką reikia daryti, kad būtų įmanoma išnaudoti valstybę ir kitus normatyvius aparatus kaip erdves, kuriose būtų galima artikuliuoti alternatyvias buvimo atpažįstamam ir pripažįstamam formas. Ar egzistuoja būdų nenormatyviems socialinės atskirties riziką patiriantiems individams ir jų gyvenimams ne tik būti teisiškai, kultūriškai ir afektyviai pripažintiems, bet ir egzistuoti už normatyvaus ir išstumiančio „padorumo“, sudarančio liberalaus pripažinimo pagrindą, ribų (Butler, Athanasiou 2013, 83)? Tai, matyt, įmanoma padaryti ne plečiant įtraukties horizontus, kurie atlieptų demokratinius liberalių visuomenių pažadus ir idealus, bet mėginant suvokti reguliacinės galios, kuri palaiko ir atgamina normatyvinius pripažinimo mechanizmus, veikimo strategijas. Apie tą patį kalba ir Butler, mananti, kad galų gale „pripažinimas pats savaime nėra nedviprasmiška prekė, kad ir kaip desperatiškai siektume būti apdovanoti juo“, nes pripažinimo normos tarpusavio ryšiais susijusios su valstybe besiremiančiomis biopolitinėmis galios formomis (Butler, Athanasiou 2013, 82). Atrodytų, kad mes negalime egzistuoti be pripažinimo, tačiau jis dažnai naudojamas kontroliuoti ir reguliuoti mus ir mūsų gyvenimą. Todėl mąstant apie sudėtingą pripažinimo, normatyvumo ir socialinės atskirties santykį, būtina persvarstyti, kokie subjektai yra vertinami viename ar kitame socialiniame lauke ir kaip pats jų (nu)vertinimas gali išjudinti nusistovėjusias galimo gyventi gyvenimo ir išgyvenimo normas, kurios savo ruožtu lemia socialinės atskirties ir izoliacijos patirtį.

Socialinės atskirties genealogijos: tyrimas dalyvaujant

Amerikietė Seyla Benhabit teigia, kad šiuolaikiniame pasaulyje visos kovos, nukreiptos prieš priespaudą, prasideda nuo to, kad tai, kas anksčiau buvo laikoma privačiomis, neviešomis ir nepolitinėmis problemomis, „tampa viešo susirūpinimo ir teisingumo klausimais kaip galios vietomis, kurioms būtinas diskursyvus pateisinimas“ (Benhabit 1992, 100). Kaip buvo teigiama ankstesniuose poskyriuose, taip yra atsitikę su socialinės atskirties

tyrimais ir pačia socialinės atskirties sąvoka, kuri iš ekspertinio žinojimo sferos vis labiau įsitvirtino ir viešajame diskurse. Socialinės atskirties sąvokos įsiveržimas į platesnį diskusijų lauką rodo, kad kinta ir suvokimas, kokios socialinės atskirties įveikos strategijos gali būti naudojamos ir ką apskritai reiškia „politinė kova“ su socialiniu neteisingumu.

Kai kurios tyrimo strategijos ir metodai taip pat gali sufleruoti socialinės atskirties įveikos kryptis. Šios monografijos tyrimuose naudotu tyrimo dalyvaujant metodu (angl. *participant research*), didžiausią dėmesį skiriant individualiam socialinės atskirties konstravimo lygmeniui, buvo mėginta gilintis į socialinę atskirtį kaip į specifinę praktiką, diskursų ir institucijų rezultatą. Ši tyrimo strategija artima Foucault apibūdinamam genealoginiam tyrimo būdai, kuriuo socialinis laukas analizuojamas iš mikrologinės perspektyvos. Pastaroji leidžia identifikuoti ir suvokti socialinę atskirtį kaip atsitiktinumų grandinę, kurią sunku prognozuoti ir aprašyti kaip viena-kryptę aiškių veiksnių seką. Šis tyrimo ir analizės būdas taip pat atkreipia dėmesį į tai, kad socialinė atskirtis yra gana kaitus ir nenuspėjamas procesas: vienos grupės susiduria su socialinės atskirties rizika tam tikrais savo gyvenimo laikotarpiais, kitos gali nuolat gyventi skurde ir jaustis socialiai marginalizuotos.

Genealogija gali būti ir metafora, apibūdinanti tyrėjo gebėjimą įsigilinti į „lokalius, trūkius, diskvalifikuotus ir neteisėtus žinojimo būdus, nukreiptus prieš vienalytę teoriją, kuri filtruoja, hierarchizuoja ir tvarko žinojimą „tikro“ mokslo ir jo objektų labui“ (Foucault 1980, 83; taip pat žr. Foucault 1977 ir 1994). Todėl tyrime siekta atgaminti dažnai negirdimus ir stigmatizuotus žinojimo būdus, kuriuos artikuliavo patys socialinės atskirties grupių atstovai, pasakodami gyvenimo istorijas ir vertindami savo padėtį. Genealoginiu tyrimu siekiama atskleisti tai, kaip materialiai konstruojami socialinės atskirties riziką patiriantys subjektai, kokie jų gyvenimo įvykiai, kasdienybės praktikos, socialiniai procesai ir institucijos yra lėmusios dabartinę jų padėtį. Kaip jie patys save disciplinuoja, stebi ir tvarko savo elgesį? Kodėl viešasis diskursas dažnai demaskuoja tyrinėjamų grupių asmenų gyvenimą kaip netikrą ir pasmerkia juos apleistumo, prekariteto ir dar didesnio pažeidžiamumo rizikoms? Be abejo, tyrime dalyvavusių informantų – vienišų motinų, auginančių mažamečius vaikus, jaunų bedarbių vyrų, religinių mažumų, benamių vyrų, lėtinėmis ligomis sergančių asmenų ir al-

koholikų – gyvenimai atskleidžia ir tai, kad juos kaip subjektus materialiai formuoja įvairios institucijos (pradedant nuo Lietuvos darbo biržos, Vaikų išlaikymo fondo ir baigiant nakvynės namais, nevyriausybiniėmis organizacijomis ir anoniminių alkoholikų susirinkimais), visuomenėje vyraujantys diskursai ir normatyvumo idealai, apie kuriuos buvo kalbėta ankstesnėse šio skyriaus dalyse. Šis suvokimas neleido romantizuoti informantų balsų, bet veikiau skatino atkreipti dėmesį į reguliuojančios ir normalizuojančios galios mechanizmus, kurie ir konstruoja socialinės atskirties subjektus.

Viena didžiausių problemų socialinės atskirties tyrinėjimuose yra tai, kad nors socialinės atskirties problema ir tapo viešų diskusijų dalimi, ji vis dar išlieka „ekspertinio“ žinojimo domenais, o skurstantys ir socialiai atskirti šiose diskusijose beveik neturi savo balso. Kuriant socialinės įtraukties programas, socialinės atskirties rizikos grupei priklausančiųjų poreikiai dažnai nulemiami „iš viršaus“, t. y. pasitelkiant sveikatos, socialinių paslaugų specialistų, politikų, valstybės tarnautojų ir kitų „ekspertų“ žinias arba viešąją nuomonę. Tokia prieiga yra ribota, nes ji neapima šių grupių patirties ir požiūrio. Kitaip tariant, socialinės atskirties pažinimo procese nuomonė „iš apačios“ dažniausiai lieka neatspindėta. Tai gali būti viena pagrindinių neefektyvios socialinės paramos atskirties grupėms sistemos prielaidų. Dėl to, kaip teigiama ne vienoje studijoje, būtina tirti pačių socialiai marginalizuotųjų požiūrį į atskirtį ir pateikti jį „jų pačių žodžiais“ (Smith 2005, ix). Tačiau, kaip pažymi Charlesworthas, socialiai atskirti ir marginalizuoti dažnai nesugeba išreikšti savo patirčių ir išgyvenimų, t. y. paprasčiausiai neturi nei sąlygų, nei išteklių įgyti saviraiškos žodyną savo gyvenimo aplinkybėms ir emocijoms apibūdinti ir jį vartoti su pasitikėjimu (Charlesworth 2000, 149). Jie taip pat dažnai nesugeba objektyvuoti savo gyvenimo. Todėl tyrimas dalyvaujant kaip mikrologinė genealoginė strategija gali būti ir specifinė šio žodyno kūrimo praktika, kai ir tyrėjas, ir tiriamasis ugdo praktinį jautrumą vienas kito gyvenimo padėčiai ir patirčiai.

Tyrimą dalyvaujant galima laikyti savotiška šio genealoginio tyrimo atmaina. Tai dialoginis metodas, jis destabilizuoja subjekto ir objekto, tyrėjo ir tiriamojo skirtumą, apibūdinantį daugumą akademinių tyrimų (Weil et al. 2005, 25). Pasak Heaney, tyrimas dalyvaujant gali tapti ir savita socialinės kaitos prieiga – procesu, kurį naudoja išnaudojami bei engiami žmonės ir kuris yra išnaudojamas jų labui. Ši prieiga meta iššūkį žinojimo

kūrimo būdai, kuriam pasitelkiami konvenciniai socialinių mokslų metodai ir kuri platina vyraujančios švietimo institucijos. Remiantis alternatyviais metodais, žinojimo gamyba atiduodama atgal į žmonių rankas, kur ji persmelkia jų kovą už socialinę lygybę siekiant išgyvendinti įvairias priklausomybes ir jų simptomus: skurdą, neraštingumą, nesaugumo jausmą, blogą maitinimąsi etc. (Heaney 1995, 11).

Tad šio genealoginio tyrimo tikslas – ne įrodinėti, bet stimuliuoti naujas kritinės ir kūrybinės analizės formas sau ir kitiems, kurie gilinasi į socialinę atskirtį. Juo ne tik tiriami socialinės atskirties riziką patiriantys žmonės, bet tirama su jais ir jiems. Pirmiausia galimybė aprašyti savo patirtį ir padėtį pasaulyje suteikiama patiems tyrimo objektams. Jiems leidžiama patiems kalbėti ir įsiterpti į intelektualinį diskursą. Tyrinėtojas tik „įrašo“ tai, kaip tyrimo objektai suvokia savo vietą socialinėje tvarkoje ir santykių su specifiniais potyriais ir praktikomis (Grossberg 1992, 362). Kartu kuriamas mokslinis žinojimas, kuris gali būti naudingas ne tik grupei mokslininkų, bet ir patiems tiramiesiems. Taigi generuojamas žinojimas, kuris gali skatinti naujas sąmoningumo, pasirinkimo ir skatinimo formas tiek tarp socialinę riziką patiriančių asmenų, tiek tarp socialinės politikos kūrėjų (Weil et al. 2005, 10–14). Tyrimo dalyvaujant metodu, kuris nukreipia tyrėjo dėmesį į nepripažintus ir dažnai neatpažintus žinojimo būdus, taip pat siekiama mokytis iš vadinamųjų „marginalizuotų“ ir „socialiai atskirtųjų“ patirčių bei mąstyti apie atskirties, įtraukties ir dalyvavimo sąvokas skirtingais rakursais, kurie nebūtinai turi sutapti su jau egzistuojančiomis socialinės politikos nubrėžtomis perspektyvomis. Užuoat kaltinus labiausiai pažeidžiamus ir primetant jiems vis didesnę pažeidžiamumo našą, svarbu formuoti tyrinėjimų, skatinančių tuos, kuriuos visuomenė ir tyrimai paprastai marginalizuoja, tradiciją.

Analizuojant socialinę atskirtį ir ieškant išgyvenimo ir gebėjimų išteklį, kurie padeda jai priešintis, tyrėjus gali apimti neviltis, nes genealoginis tyrimo būdas (Foucault 1977, 139) skatina gilintis į tas socialinės tikrovės sritis, kuriose vilčių mažiausiai. Telkiantis prie socialiai marginalizuotųjų gyvenimų išryškėja pažeidžiamumo paskirstymo šiuolaikinėse visuomenėse logika – daugiausia jo užkraunama tiems, kas yra pažeidžiamiausi (Berlant 2011). Todėl nelygybės ir neteisingumo pojūtis, kurį tyrėjai įžvelgia klausydamiesi savo tiriamųjų istorijų, taip pat gali kelti pyktį, depresiją,

nuovargį ir frustraciją. Tačiau visada reikia turėti galvoje, kad, perfrazuojant Ahmed idėjas, tiek tyrimas, tiek socialinė politika be vilties vargu ar yra įmanomi. Viltis leidžia suvokti, kad tai, kas mums kelia siaubą, pyktį ir įniršį, nėra neišvengiama, nors gali atrodyti, kad tyrėjai nieko negali pakeisti. Taigi pyktis be vilties gali kelti nuovargį ir frustraciją, kurie skatina dalykų, prieš kuriuos tyrėjai yra nusistatę, nuolatinį pasikartojimą (Ahmed 2004, 184). Todėl dažnai mokslininkai yra tokie pat pažeidžiami kaip ir jų tyrimo objektai, nes juos veikia panašūs pažeidžiamumo, prekariteto ir nesaugumo potyriai. Tačiau tai dar labiau turėtų įkvėpti tyrėjus permąstyti jų analizuojamos šiuolaikinės visuomenės dalyvavimo, priklausymo, susiskaldymo, socialinių santykių, šališkumo, kohabitacijos reiškinius ir procesus (Butler, Athanasiou 2013, 153–154), kurie įgyvendina juos pačius ir tiriamuosius.

Diskusija ir apibendrinimas

Šiame monografijos skyriuje aptarti teoriniai socialinės atskirties sąvokos, normatyvumo, gyvenimo kokybės, pripažinimo klausimai. Taip pat trumpai apibūdintos socialinės atskirties tyrimų tradicijos teigiant, kad šioje studijoje pateikti tyrimai labiau sietini su sociokultūrinės atskirties, kuri pabrėžia santykių dimensiją, tyrimų kryptimi. Joje svarbiausi socialinės (socialinių santykių ir tinklų) ir kultūrinės (vertybių ir normų) sanglaudų klausimai. Ypač plačiai šiame skyriuje gilintasi į normatyvumo, gyvenimo kokybės, reguliuojančios galios, normatyvinės (dez)integracijos ir pripažinimo aspektus. Be abejo, kai kuriuose monografijos skyriuose labiau akcentuojamos skurdo ir materialinės deprivacijos dimensijos.

Nors kai kurie tyrėjai abejoja pačios socialinės atskirties sąvokos tinkamumu tirti socialines grupes ponormatyviniame pasaulyje, kuriame savo ponormatyvinius gyvenimus kuriame reaguodami ne į represyvias ar disciplinines institucijas, o į didėjančią normatyvumo formų, atsispindinčių socialiniuose santykiuose ir tinkluose, skaičių (Berlant 2011, 215), normatyvios (dez)integracijos dėmuo išlieka svarbus šio tipo tyrimuose. Jei socialinę atskirtį laikome normų pažeidimu ir nesilaikymu (arba daugeliu atvejų įgūdžių joms įgyvendinti stoka), ar tai reiškia, kad žūtbut turėtume

palaikyti ir patvirtinti represyvias normatyvumo schemas, susijusias su ekonominės gerovės standartais, gero gyvenimo įsivaizdavimu, sveiko ir įgalaus kūno suvokimu, lytiškai diferencijuotu elgesiu ir pan.?

Šis klausimas iškyla ne šiaip sau. Kaip rodo net tų mokslininkų, kurie abejoja socialinės atskirties sąvokos tinkamumu dėl jos pačios normatyvios prigimties, argumentai (Bowring 2000; Murard 2002), socialinio normatyvumo įtaka išlieka neginčijama. Pabrėžiant tai, kad egzistuoja alternatyvūs išgyvenimo būdai ir kad kai kurios socialinės grupės jaučiasi gana patogiai alternatyviai gyvendamos, paminima, kad atsiskyrimas nuo socialinių normų daugeliui vis dar kelia gėdos jausmą ir skatina dar didesnę individų vargą ir skurdą. Nuolat patiriant kasdienio pažeminimo kasdienybę, dažnu atveju renkama ne kovą, o susitaikymą su tuo, kad neatitinki normatyvių idealų, įsivaizduodamas, kad kada nors juos gebėsi įgyvendinti. Net ir tie socialinės atskirties riziką patiriantys asmenys, kuriems nepasiseka susikurti tinkamos tapatybės, stengiasi visokiais būdais išvengti gėdos. Gėdai priešinamasi socialiai izoliuojantis, atsiskiriant nuo kitų, stengiantis būti nematomam ir negirdimam, o dažnai ir atliekant saviDestruktyvius veiksmus (nuo įvairiausių priklausomybių iki smurto prieš save). Nuolat susiduriant su neteisingumo režimais, ypač sunku ne tik juos pamiršti, bet ir jiems priešintis. Kantrybės ir ateities atidėjimo technologijos, kurios priimamos pažeidžiamiausioms socialinėms grupėms, verčia žmones gyventi šia diena, kurią teršia nusivylimas, politinis abejingumas ir prisirišimas prie normatyvumo idealų. Be abejo, galima reflektuoti ir „skirtingas gėdos bei įniršio rūšis, kurios skatintų skirtingas socialumo perdavimo galimybes“ (Helms, Vishmidt, Berlant 2010; Berlant 2011), tačiau socialinės atskirties riziką patiriantys asmenys neretai tam neturi nei biografinių, nei emocinių kompetencijų.

Socialinės atskirties klausimas susijęs ir su socialiniu teisingumu, kuris apibūdina ne tik tai, kaip visuomenės yra sudarytos ir kaip jose elgiamasi su asmenimis, bet ir tai, ką mes laikome asmeniu, kokios normos jį išreiškia ir ar mes pripažįstame ar nepripažįstame kitus esant efektyviais visuomenės nariais atsižvelgiant į tai, kokias normas jie įkūnija (Butler 2004, 58). Kaip matyti iš atliktų studijų, patys socialinę riziką patiriantys asmenys ne visada charakterizuoja save kaip vertingus ar „tikrus“ subjektus, nes nesugeba įveiksminti normų, kurių jie norėtų siekti (pvz., materialinės gero-

vės, socialinių ryšių, partnerystės formų, gyvenamosios aplinkos standartų etc.). Prisirišimas prie konvencinių gyvenimo ir išgyvenimo strategijų tampa tik dar didesnės socialinės atskirties stimulu. Klasifikuodamos, apibrėždamos, vertindamos ir teisdamos, šios normos pasmerkia individus vienokiam ar kitokiam gyvenimui ar mirčiai.

Socialinės atskirties problema diskutuotina ir platesniame subjektyvios gyvenimo kokybės arba gero gyvenimo kontekste: kieno gyvenimai apskritai laikomi „tikrais“ gyvenimais ir kas turi prerogatyvą gyventi? Kodėl atotrūkį tarp gyvenimo, koks jis yra, ir įsivaizdavimo, koks jis turėtų būti, paprastai sunku užpildyti? Kas nusprendžia, kur gyvenimas prasideda ir kur baigiasi? (Butler 2004, 205; Veenhoven 2006). Pasak Butler, šiuolaikinėje visuomenėje susiduriame su esminiais galimo gyventi gyvenimo ir gedėtinio mirties klausimais, kuriuos lemia normatyvinės mąstymo apie žmogų ir gyvenimą schemas (Butler 2004a, 146). Tik suvokdami šias normatyvines schemas, galime žinoti, kieno gyvenimai laikomi vertingais, kieno mirtys gedimos ir apraudamos.

Be abejo, analizuojant socialinę atskirtį būtina kreipti dėmesį ne tik į tai, kaip marginalizuotas grupes apibūdina vyraujantys diskursai, normos ir vertybės, bet ir į pačių grupių nenormatyvines gyvenimo ir išgyvenimo praktikas. Skirtingų socialinės atskirties grupių analizė verčia tyrėją permąstyti ir egzistuojančias normatyvumo schemas, kurių poveikį individualams sunku paneigti. Dėl šios priežasties daugelyje šios monografijos dalių informantų pasisakymai pateikti taip, kad atspindėtų ne tik individualias gyvenimo istorijas, bet ir kolektyvines emocijas, išreiškiančias socialinę ir politinę atmosferą šalyje.

Svarstant socialinės atskirties klausimus, studijoje buvo siekta taikyti genealoginio mikrologinio tyrimo prielaidas kaip vieną iš tyrimo strategijų, kai tiriami asmenys – vienišos motinos, auginančios mažamečius vaikus, jauni bedarbiai vyrai, evangelikai baptistai ir Tikėjimo žodžio bendruomenių atstovai, benamiai vyrai, lėtinėmis ligomis sergantys asmenys ir alkoholikai – skatinami aktyviai reflektuoti subjektyvius ir objektyvius socialinės atskirties šaltinius. Kartu siekta ugdyti tyrėjo ir tiriamojo praktinį jautrumą vienas kitam. Tačiau čia reikia dar kartą pabrėžti, kad tiriant socialiai atskirtuosius, o kai kada ir atstumtuosius, tyrėjo ir tiriamojo ryšys bei patys tiriamieji nebuvo romantizuojami. Ar daug romantikos pasakojimuose

apie kasdienį vargą, nusivylimą, depresiją, nepripažinimą, išgyvenimo planus, apskritai visame emociniame balaste, kuris ne tik trikdo, bet ir apibūdina socialinę riziką patiriantį subjektą kaip stigmatizuotą, nepripažintą ar nuvertintą individą? Kaip tik genealoginė tyrimo strategija leidžia pastebėti, kad daugeliu atvejų materialinė deprivacija susijusi su afektyviu ir emociniu socialinės atskirties išgyvenimu, skatinančiu dar intensyvesnius nesaugumo ir kartu gėdos jausmus, psichologinį diskomfortą, nepasitikėjimą savimi, pagarbos ir orumo stoką. Visi šie afektai ir emocijos rodo sumenkusį tiek pasitenkinimą gyvenimu, tiek laimės išgyvenimą. Patiriant save kaip niekingą, menkos vertės subjektą, negatyvi vertė tampa kai kurių socialinės atskirties riziką patiriančių individų savęs apibrėžimo ir kartu atpažinimo įrankiu.

Pastaraisiais metais girdėti raginimų pateikti kuo daugiau mikrolygmens studijų apie tai, kaip asmenys ar asmenų grupės patenka į socialinės atskirties riziką ir iš jos išeina. Tačiau atliekant šias studijas svarbu suvokti ne tik tai, kaip tam tikri kūnai, elgesio būdai, gestai, troškimai ir emocijos paverčiami marginaliniais subjektais ir tampa socialinės atskirties veiksniais, bet ir tai, kokios priemonės padėtų sukurti naujų kolektyvinių abipusio įsipareigojimo modelių, leidžiančių nugalėti materialinę ir vaizduotės skurdą, palaikantį aistringą subjektų prisirišimą prie juos represuojančios normatyvaus autoriteto ir normatyvaus gyvenimo galios.

2 SKYRIUS

Apolonijus Žilys

Socialinė distancija, skurdas ir geras gyvenimas:
gyventojų požiūris į socialinę atskirtį Lietuvoje

Įvadas

Socialinės atskirties terminas žymi ne tik visuomenės segmentaciją, bet ir diversifikuotą visuomenę, socialinių (priverstinių ir savanoriškų) tapatybių įvairovę ar net skirtingus diskursus apie socialines grupes (Hartmann et al. 2009). Diskursas yra vienas svarbiausių analitinių elementų, atskleidžiančių, kaip ši socialinė įvairovė priimama, suprantama ar išsakoma kasdienybėje, t. y. ar ji įkvepia kalbėti kaip apie socialinių kompromisų, visuomenės tolerancijos ir pliuralių vertybių visumą, ar, priešingai, nepripažįstama ir laikoma socialinių ribų konstravimo ir socialinės atskirties palaikymo šaltiniu (Cohen 2013).

Amerikiečių mokslininkai Joyce M. Bell ir Douglasas Hartmannas (2007), analizuodami socialinės įvairovės sampratas modernioje epochoje, teigia, kad kalbėjimas apie pliuralistinę ir daugiakultūrę visuomenę kaip įvairovės šlovinimą ir teigiamą visuomenės poslinkį dažnai užmaskuoja tradicines ir seniai sukonstruotas etnines, klasines, lyčių, seksualumo ar net religinės nelygybės formas. Anot jų, socialinės įvairovės adoracija, sąmoningai ar nesąmoningai nepastebint socialinės nelygybės ir skurdo, neleidžia spręsti šių problemų ir išmontuoti ilgalaikės socialinės atskirties bazės. Be to, nepatogus kalbėjimas apie socialinį skausmą vis plačiau pakeičiamas laiminga kalbėseną (angl. *happy talk*) apie socialinę įvairovę. Įvairovės diskursas, neatsižvelgiantis į kontekstinę nelygybę, deprivaciją bei trūkumą ir neanalizuojantis socialinio teisingumo, ekonominių išteklių perskirstymo bei socialinės segmentacijos, konstruojančios nuolatinę socialinę atskirtį, klausimų yra tikrai priedanga kalbėti apie sterilius visuomenės skirtumus ignoruojant socialines įtampas ir prieštaras. Kasdienis kalbėjimas apie „įvairovę be priespaudos“

(Bell, Hartmann 2007, 905), nesigilinant į socialinės distancijos ir socialinės diferenciacijos problemas, skatina idealizuotą laimingos ir įvairios visuomenės įsivaizdavimą.

Robinas Cohenas (2013) taip pat siūlo atsargiai vertinti diskursą apie daugialypę ir pliuralistinę visuomenę ir apibūdinant skirtingas socialines grupes neatsisakyti diadinio visuomenės suskirstymo į socialinės atskirties ir socialinės įtraukties polius, nes jis gali būti socialinės metodologijos įrankiu, padedančiu suprasti socialinės atskirties ir įtraukties santykį. Šis diadinis santykis atspindi visuomenėje vyraujančių normatyvinių prielaidų apie įvairias socialines grupes spektrą ir, nors nebūdamas „tobula realybės reprezentacija, gali būti kelrodžiu, naudojamu euristiniam tikslui ir suteikiančiu įtaigių išvalgų [apie atskirties ir įtraukties] priešybes“ (Cohen 2013, 2).

Sociologinė socialinės atskirties apibrėžtis prasideda nuo simeliškosios nepažįstamojo koncepcijos. Pasak Georgo Simmelio (2007), modernioje visuomenėje formalūs tarpasmeniniai santykiai ir susvetimėjimas tik didėja ir kasdien esame priversti susidurti su nepažįstamais asmenimis. Jis teigia, kad, priešingai nei *klajūnas*, kuris šiandien ateina, o rytoj išeina, atėjęs *nepažįstamasis* pasilieka. Nepažįstamojo metafora apibendrina kasdienes šiuolaikinio žmogaus santykius su aplinkiniais, kurių jis nepažįsta, nors turi sugyventi su jais bendroje erdvėje. Dėl šios priežasties, pasak Coheno (2013), imame galvoti apie nepažįstamus asmenis juos išskirdami ir atskirdami kaip „kitus“ ir „ne savus“.

Šis subtilus kasdienis „kito“ konstravimas, išskyrimas ir atsiskyrimas nuo jo verčia mus palaikyti socialinę distanciją tarp įvairių asmenų ir socialinių grupių. Pavyzdžiui, Emory Bogardusas (Parrillo, Donoghue 2005; Wark, Galliher 2007; Cohen 2013), įkvėptas nepažįstamojo ir visuomenės susvetimėjimo fenomeno, kai individų atskirtis ir atomizacija tampa kasdieniu ir nepertraukiamu rutinos procesu, sukonstravo klasikinę socialinės distancijos skalę. Jo skalėje pateikiamos įvairios socialinės konvencijos formos ir klausiama, su kuriomis iš etninių mažumų žmonės nenorėtų dalyvauti kasdienėse veiklose, bendrauti, palaikyti ryšių ar kurti šeimos.

Naudojantis sociologijos ir socialinės psichologijos teorinėmis tradicijomis, šiame skyriuje siekiama identifikuoti Lietuvos gyventojų palaikomą socialinę distanciją įvairių atskirties grupių atžvilgiu. Pirmoje skyriaus dalyje aptariamas socialinės įvairovės ir socialinės atskirties santykis, analizuoja-

mi individų psichologiniai ir sociologiniai motyvai palaikyti distanciją nuo įvairių atskirties grupių ir gilinamasi į tai, kaip pati visuomenė prisideda prie „kito“, rizikingo ir nevertingo asmens konstravimo. Antroje dalyje apžvelgiama socialinės kaitos reikšmė kuriant naujo pobūdžio socialinės atskirties atvejus ir konceptualiai nagrinėjami ekonomikos ir visuomenės struktūriniai pokyčiai, keičiantys darbo, šeimos ir asmeninių santykių sferas, ir tai, kaip jie virsta skirtingais diskursais apie socialinę atskirtį. Tolimesniuose empiriniuose skyriuose nagrinėjamas socialinės distancijos kaip vienos iš socialinės atskirties realizacijos formų daugiadimensiškumas. Čia taip pat analizuojama tai, kaip Lietuvos gyventojų požiūris į skurdo priežastis ir socialinio teisingumo užtikrinimą, jų asmeninio gero gyvenimo vertinimai ir padėtis darbo rinkos struktūroje veikia socialinės distancijos konstravimą.

Socialinė atskirtis šiuolaikinėje visuomenėje: socialinė įvairovė ar socialinė distancija?

Remiantis individualizuotu socialinės atskirties paaiškinimu, galima teigti, kad socialinę atskirtį lemia fundamentalios išankstinės asmenų nuostatos ir prietarai (angl. *prejudice*), o palaikoma socialinė distancija, igaunanti ksenofobijos ar atskirties grupių diskriminacijos formas, yra užkoduoja asmenybėje (Allport 1979; Cohen 2013). Socialinėje psichologijoje išankstinės nuostatos ir prietarai dažnai apibrėžiami kaip kognityvinė ir mąstymo paradigma, kuria naudodamasis asmuo priskiria kitus asmenis „savo“ arba „kitų“ grupei, atsižvelgiant į žinomą informaciją ir sukauptus įsitikinimus apie vertinamą grupę (Abrams et al. 2005). Pasak belgų psichologų Jacques-Philippe'o Leyenso ir Vincento Y. Yzerbyto (Brown 2010, 61–63), kasdienybėje žmonės yra linkę labiau išskirti kitus asmenis pagal jų bruožus kaip ne savus ar autsai derius nei rizikuoti priskirti nepažįstamus saviems. Šis reiškinys vadinamas per didelės atskirties grupėje efektu (angl. *ingroup over-exclusion effect*), jis rodo, kad individuali socialinė atskirtis priklauso pirmiausia nuo to, kokios individų socialinės kategorijos stimuliuoja išskirti ir atsiriboti nuo nepanašių į save, šitaip sumažinant asmeninę riziką su jais bendrauti. Šis psichologinis efektas aiškinimas ir tuo, kad ši atsiribojimą ir pastangas atitolti stimuliuoja išankstinės nuostatos apie vertinamą asmenį.

Taigi palaikoma socialinė distancija kaip socialinės atskirties išraiška susijusi ne tik su bendrybių ieškojimu ar saistymusi su panašiais į save, bet ir su prisiimama kasdiene rizika ar neapibrėžtumų eliminavimu iš kasdienių situacijų (Allport 1979; North, Fiske 2013). Pavyzdžiui, amerikiečių psichologas Davidas Bussas (1990) teigia, kad dažnai nerimas (angl. *anxiety*) ir tam tikros fobijos yra specifinė ir kartu tipiška prisitaikymo prie socialinės atskirties strategija, todėl vengdami nerimo ir neapibrėžtumo žmonės dažnai pasirenka saistytis ne *bendrai* su įvairiomis socialinėmis grupėmis, o su *specifinėmis ir konkrečiomis* socialinėmis grupėmis. Šis saistymasis su viena ir atsiskyrimas nuo kitų ne visada yra savanoriškas, racionalus ir savavališkas, nes į atskirtį patekę asmenys visuomet apibūdinami kaip nekompetentingi ir nereikšmingi, deviantiški ir neatitinkantys konvencinio normatyvumo, nepatrauklūs ar net bjaurūs. Tad socialinė atskirtis patarnauja kaip kasdienė priemonė pateisinti socialinius ar asmeninius nerimo prieuolius ir taip save nuraminti, eliminuoti pavojingus asmenis iš rutiniško ir ramaus gyvenimo. Vadinas, socialinės psichologijos požiūriu socialinė atskirtis gali būti laikoma persismelkiančia paniekos strategija ir tremtimi (angl. *ostracism*), nukreipta į save nepanašius asmenis (Buss 1990; Allman 2013).

Theodoras Adorno (Cohen 2013) ir kiti Frankfurto kritinės mokyklos atstovai pabrėžė ankstyvų vaikystės psichologinių patirčių reikšmę formuojant autoritarinę asmenybę, kuri ne tik palaiko, bet ir agresyviai gina išankstines nuostatas apie tai, kas yra normalu ir nenormalu, normatyvu ir nenormatyvu, kas sava ir priešiška. Autoritarinę asmenybę suformuoja šeimos auklėjimo būdas, apibrėžiantis griežtas „gero elgesio“ ribas ir įsocializuojantis tik konvencinius ir konformistinius moralinius kodus. Disciplinuojanči tėvų galia diegiant nepajudinamas moralines schemas gali formuoti ne tik nuostatas, kurios ilgu laikotarpiu lengvai kinta, bet ir asmens psichologines bei daug lėčiau kintančias savimonės struktūras, kas yra primtina ir kas ne. Pasak Ruperto Browno (2010), socialinę atskirtį palaikantis elgesys gali būti suvokiamas kaip autoritarinis asmenybės bruožas, kai moralinės ribos ir socialinių grupių vertinimas yra labai aiškus, griežtas ir išskiriantis „kitus“ asmenis.

Atskirties socialinio priežastingumo aiškinimas dažniausiai remiasi Federicko Bartho (Cohen 2013) pasiūlytu simbolinių ir socialinių

ribų tarp skirtingų socialinių grupių braižymo modelių. Pasak norvegų antropologo, asmenys ne tik konstruoja „kitą“, bet „kitas“ reprezentuoja reikšmingas socialines ribas, kurios tampa įvairių socialinių grupių skirtumų ir diferencijavimo mechanizmu. Nubrėžta simbolinė riba ar at(s)itolinimas ne tik atskleidžia virtualių tapatybių visuomenėje įvairovę, bet gali būti socialines distancijas ir jų tapatybių hierarchijas identifikuojantis veiksnys: palaikomos ribos tampa asmenų kategorizavimo ir perrūšiavimo į vertingus ir nevertingus, reikšmingus ir nereikalingus praktika (Lamont, Molnár 2002; Hartmann et al. 2011).

Kalbėdamas apie palaikomą distanciją nuo „kito“, Ervingas Goffmanas (1971) vartoja sociologijos koncepciją – *Umwelt*, apibrėžiančią individą supančią erdvę, kurioje jis yra visuomet priverstas susidurti su potencialiu pavojumi ar rizikomis. *Umwelt* – tai tam tikra susikurta normalumo pozicija, reiškianti ne tik tai, kur saugu ar pavojinga būti, bet ir tai, su kuo saugu ar pavojinga būti, t. y. *Umwelt* veikia kaip barometras, nurodantis dvi individo kognityvines erdves – saugią, kurioje asmuo jaučiasi užtikrintai ir garantuotai privačiame gyvenime, ir sąmoningą, kur būgštaujama ir nerimaujama dėl supančios aplinkos ir viešo gyvenimo. Šis asmens *Umwelt* pojūtis „... yra mobilus burbulas, kuris susitraukia ir išsiplečia priklausomai nuo to, kur [asmuo] atsiduria: pavyzdžiui, namuose ar miesto gatvėje“ (Young 2007, 72). Taigi saugumo ir pavojaus zonų takoskyra atspindi ir fizinę, ir psichosocialinę distanciją, viešos ir privačios erdvės atskyrimą bei asmens nuogastavimus apie potencialią riziką ar pavojų (Giddens 1991). Pasak Yocko Youngo (2007a), šis saugumo ir rizikos pojūtis, padedantis įvertinti aplinkos riziką asmeniniam saugumui, veikia kaip socialinis kategorizavimas ir kartu socialinės atskirties šaltinis.

Jeigu socialinį kategorizavimą ir atskirtį laikome kasdiene praktika, svarbu klausti, ar įmanoma priešinga padėtis, kai įvairios socialinės grupės integruojamos ir įtraukiamos į visuomenę. Pasak Youngo (2007, 56–58), socialinės kontrolės struktūravimo, socialinės atskirties, įtraukties ir socialinės įvairovės apibrėžimo klausimai užkoduoti visuomenės struktūroje. Pasinaudodamas Claude'o Lévi-Strausso koncepcijomis, britų sociologas teigia, kad moderni visuomenė yra antropofaginė ir kanibalistinė, ji mėgina susidoroti, perauklėti ir „praryti“ vertybinių klasifikacijų neatitinkančius „kitus“ ir deviantus, o pomoderni visuomenė gali būti apibūdinama

kaip antropeominė ir buliminė, nes joje deviantai ir „kiti“ yra išskiriami iš visuomenės normatyvumo rėmų ir „išvemiami“ egzistuoti leistiname normatyvumo perimetre.

Moderni visuomenė netoleruoja įvairovės ir socialinių skirtumų, ji siekia asimiliuoti „kitus“, nors tai ir sukelia daugiau sunkumų „kitus“ resocializuojant ir normalizuojant. Šioje visuomenėje stengiamasi susidoroti su įvairove ją paverčiant deviacija ir priskiriant jai skirtingų disfunkcionalumo etikečių. Įvairovės konvertavimas į deviaciją tampa parankus vykdant socialinę įtrauktį modernioje visuomenėje, nes tam pasitelkamos galios ir socialinės kontrolės struktūros (tokios kaip psichologai, kriminologai, policija, įkalinimo įstaigos ar net įvairios gerovės sistemos institucinės grandys), o nenormatyvios socialinės grupės integruojamos į institucinę visuomenės struktūrą kaip paramos gavėjos ar kontrolės institucijų subjektai (Wacquant 1999). Vėlyvosios modernybės sąlygomis įvairovė yra garbinama, paverčiama preke, suvartojamu produktu ar atsiduria ant žurnalų viršelių (Bauman 2011), o tos socialinės grupės, kurių nepavyksta komodifikuoti, išskiriamos ir atskiriamos nuo visuomenės (Young 2007a).

Youngas (2007) teigia, kad vėlyvojoje modernybėje socialinės įvairovės tik gausėja, o sunkumų susidoroti su šia įvairove daugėja, todėl visuomenė ne tik „praryja“ deviantus, bet ir juos „išspjauna“ ar „išvemiam“. Tokioje antropeominėje, bulimiškoje ir skirtumus pabrėžiančioje visuomenėje ne tik tokios socialinės institucijos kaip policija, kalėjimas, pataisos institucijos ir pan. (Wacquant 1999) tampa atsakingos už „kitų“ socialinę kontrolę, bet ir patys individai yra priversti prisiimti atsakomybę už šios įvairovės gausėjimą, toleravimą ir kartu didėjančią riziką susiduriant su „kitu“. Todėl socialinė atskirtis pasirenkama kaip strategija atitolti ir nekontaktuoti su „kitu“, nes kiekvienas kontaktas suprantamas kaip potenciali asmens rizika (Young 2007). Pomodernioje visuomenėje asmuo privalo apskaičiuoti ir įvertinti neapibrėžtumo rizikas ir būti atsargus susidūręs su nepažįstamais asmenimis (Giddens 1991). Šis rizikos įvertinimas nėra suprantamas tik kaip žmonių suskirstymas į „savus“ ir „kitus“, tinkamus ir marginalius, patikimus ir rizikingus, jis veikia apibendrina gradientišką socialinę atskirtį ir tolydžiai palaikomą asmeninę socialinę distanciją. Čia tampa rizikinga bendrauti ne su tais asmenimis, kurie yra „kiti“, o su tais, kurie yra labiausiai atitolę nuo asmens „moralumo“ pasaulio ir jo vertybių. Taigi palaiko-

ma socialinė distancija gali atskleisti visą visuomenės socialinės atskirties ir (ne)tolerancijos spektrą skirtingų socialinių grupių atžvilgiu.

Tokiomis socialinės įvairovės sąlygomis, kur „kiti“ išspjaunami, matomi ir pastebimi, kiekvienas asmuo tampa kasdienių ir rutiniškų veiklų aktuaru¹. Jis pasidaro sąmoningas bendraudamas ar vengdamas neapibrėžtų situacijų su „kitais“, apskaičiuoja riziką ir visuomet rūpinasi tikėtinos žalos sumažinimu, nes „... pirmiausia [kiekvienas asmuo] nori išvengti bėdų negu jas suprasti ... sumažinti riziką negu morališkai pasmerkti [„kito“] elgesį“ (Young 2007, 67). Tai leidžia daryti prielaidą, kad socialinė atskirtis nėra tik valstybės, ekonomikos ir rinkos veikėjų ar socialinių institucijų („iš viršaus į apačią“) palaikomas fenomenas; tai yra ir individualios, rutinizuotos, kasdienės aktuarų praktikos, padiktuotos vertybinių normų. Socialinė atskirtis tampa visuotine realybe, kai įgyvendinamas išskiriantis (ar atskiriantis) „kitus“ elgesys, palaikoma socialinė distancija ar netgi tyliai ir konformistiškai pritariama atskirčiai. Pasak Youngo (2007), socialinė atskirtis nėra tikrai iliuzija ar tuščia sąvoka, ji žymi neapibrėžtumus, rizikas ir moralinę paniką, kai pomoderni visuomenė transformuojama į antropominę, buliminę, rizikų, atskirčių ir distancijų visuomenę.

Darbas ir socialiniai ryšiai kaip socialinės atskirties žymenys šiuolaikinėje visuomenėje

Darbo sritis ir darbas modernioje visuomenėje yra saugumą, gyvenimo šansus ir užtikrintumą kasdieniame gyvenime garantuojantis veiksnys, todėl socialinė atskirtis, socialinių grupių marginalizacija smarkiai priklauso nuo pozicijos darbo rinkoje (Wilson 1996 ir 2012; Young 2007). Tačiau konkurencinės neoliberalios ekonomikos sąlygomis darbas dažnai nebeužtikrina ekonominio ir kartu socialinio statuso saugumo, todėl nykstantis socialiai pažeidžiamiausių grupių saugumas yra susijęs su neoliberalaus pobūdžio atskirties ir marginalizacijos procesais (Wacquant 1999, 2010).

1 Aktuaras – tai profesionalas, kuris užsiima rizikų ir neapibrėžtumo situacijų apskaičiavimu finansinio, draudimo, pensijų fondų, socialinės gerovės, aplinkosaugos sektoriuose ar kitose srityse, kur yra svarbu apskaičiuoti riziką. Ši profesinė pozicija reikalauja įvertinti įvairių tikėtinų rizikų (nuo gamtinių stichijų iki klaidos dėl žmogiškojo veiksnio) profilius ir pateikti tikėtinus jų atsitikimų scenarijus.

Vienas svarbiausių socialinės kaitos aspektų modernioje visuomenėje yra pomodernybės pasiūlyta kokybiškai nauja socialinė tvarka. Pirmojoje modernybės fazėje visuomenė pasižymėjo stipriu socialiniu karkasu, kuris buvo konstruojamas apie šeimos institutą ir fordistinės-keinsistinės ekonomikos darbo sferą. Šie du bastionai tarsi užtikrino universalią socialinę įtrauktį ir galimybę būti visaverčiais visuomenės nariais, nes šios visuomenės normatyvinė sistema buvo grįsta branduolinės šeimos stabilumu ir dirbančio, produktyvaus ir efektyvaus visuomenei asmens prototipu (Massey 2007). Visa tai leido aiškiai apibrėžti „kitą“, neatitinkantį normatyvumo sąlygų, ne kaip išorinį priešą, o kaip resocializacijos ir reabilitacijos reikalaujantį asmenį, kuris visuomet gali būti paverstas „vienu iš mūsų“, jam suteikiant darbą. Tačiau struktūriniai ir fundamentalūs ekonomikos ir darbo struktūros pokyčiai postfordizmo gamybos būdai pakeitus fordistinį tapo vienu svarbiausių posūkių, lėmusių visuomenės perėjimą iš įtraukiančios į atskirties visuomenę. Šis darbo struktūros pokytis lėmė ne tik paslaugų sektoriaus iškilimą, informacinės visuomenės ir žinių ekonomikos atsiradimą darbo rinkos struktūroje (Young 2007; Owen 2009), bet ir industrinio sektoriaus nykimą bei ilgalaikio nedarbo atsiradimą (Wilson 1996, 2012).

Pirmosios modernybės fazės visuomenė buvo įtraukianti, o šiuolaikinė visuomenė vis labiau segmentuojasi dėl didėjančių neapibrėžtumų darbo rinkoje. Pasak Youngo (2007 ir 2007a), asimiliuojanti, inkorporuojanti ir (kartais ir prievarta) integruojanti skurdžius, vargstančius ir į atskirtį patekusius asmenis „kanibalistinė“ visuomenė, sugebėjusi pasiūlyti visiems masinį užimtumą, pavirto „bulimine“ ir atskirties visuomene, kurioje didėjanti individualizacija, besikeičianti darbo rinkos struktūra ir mažėjantis užimtumas prisideda prie masinio neapibrėžtumo. Neapibrėžtumas verčia kiekvieną individą persvarstyti savo saugumo ir gyvenimo stabilumo parametrus, nes darbas tampa deficitu. Tokia atskirties visuomenė „išspjauna“ deprivaciją patiriančias grupes ir jos lengvai nurašomos kaip nefunkcionalios, neefektyvios ir nereikšmingos; nedarbas ir neproduktyvumas joje laikomas adekvačia socialinės atskirties riziką patiriančių asmenų padėtis ir kartu visuomenės metastazė.

Kita svarbi socialinės atskirties ir įtraukties klausimus lemianti veikėja modernioje visuomenėje išlieka valstybė, gerovės sistemos grandys ir jos vykdoma socialinė politika. Cohenas (2013) teigia, kad valstybė visuomet tikisi

iš savo piliečių lojalumo ir paklusnumo, o pilietybė tampa visų „visuomenės klubo“ narių teisėtu „bilietu“ į minimalius gyvenimo standartus, švietimą, sveikatos apsaugą, lygiateisiškumą teisinėje sistemoje ir pan. Neoliberalizmas kaip nauja pomodernios visuomenės kaitos kryptis diktuoja ir kitokį valstybės vaidmenį: užuot buvusi socialinės gerovės teikėja, valstybė tampa institucine struktūra, baudžiančia ir disciplinuojančia į atskirtį patekusias grupes (Lynch 2011). Vis intensyvėjanti globalizacija ir konkurencija priverčia gerovės valstybę sumažinti socialines programas skurdžiausiems asmenims arba sugriežtinti taisykles ją gauti (Owen 2009). Šitaip sukuriamos prielaidos nykti iki tol buvusiai dosniai gerovės sistemai ir socialinei integracijai ir skatinamas intensyvesnio marginalumo (Wacquant 1999) ir naujo pobūdžio atskirties (Squires, Lea 2012), kuri neegzistavo pirmosios modernybės sąlygomis, atsiradimas (Young 2007). Į socialinę atskirtį ir skurdą patekę asmenys priskiriami beklasiams (Wilson 1996 ir 2012) arba prekariatui (Young 2007; Wacquant 2010); jie suvokiami kaip nepatikimi, rizikingi, nesaugumą keliantys, neproduktyvūs ir neefektyvūs. Atskirties riziką patiriančių asmenų tapatybės devaluojamos, laikomos nereikšmingomis ar pavojingomis visuomenei, o juos pačius disciplinuoja ir baudžia gerovės sistema.

Ruth Levitas (2005) teigia, kad socialinės atskirties diskursas atskleidžia ne tik valstybės tikslus ar ekonominius interesus kovojant su socialine atskirtimi, bet ir normatyvinį kasdienį paprasto žmogaus pasaulėvaizdį apie socialinės atskirties priežastis. Anot britų sociologės, tiek politinėje arenoje, tiek kasdieniame žinojime egzistuoja tarsi 3 pagrindiniai diskursai apie naujo pobūdžio socialinę atskirtį, kurie apibrėžia skirtingas socialinės atskirties priežastingumo sampratas. Nors šie diskursai laikomi skirtingais dėl savo moralinio kodo turinio, jie yra to paties normatyvinio pobūdžio, nes pabrėžia darbą kaip pagrindinę įvairių socialinių grupių integracijos ir socialinės įtraukties priemonę.

Pirmasis diskursas vadinamas perskirstymo diskursu, jis remiasi kritine socialine mintimi ir postuluoja tai, kaip skurdas, nedarbas, pilietinių teisių apribojimas ir kitos struktūrinės priežastys lemia socialinę atskirtį. Jis gali būti laikomas esamos visuomenės struktūros kritika, nes pilietybė neužtikrina visiems modernios visuomenės nariams galimybės pasiekti sukurta esamą gerovę, t. y. pilietybė nebūtinai užtikrina visavertį dalyvavimą visuomenės gyvenime (Levitas 2005). Nors perskirstymo diskursas nurodo, kad socialinės

nelygybės formos ir skurdas yra pagrindiniai socialinę atskirtį palaikantys ir stimuliuojantys veiksniai, jis kalba ne apie absoliutų trūkumą, o veikiau apie modernų skurdą – nepriteklių ir reikšmingų socialinių, ekonominių ir politinių išteklių deprivaciją. Reikšmingų išteklių deprivacija ar neadekvatus tų išteklių disponavimas tarp skirtingų socialinių grupių yra reikšmingas socialinis barjeras, apribojantis jų dalyvavimą demokratiname visuomenės gyvenime, politinių sprendimų priėmimo procese, vartojimo galimybes, saugumą darbo rinkoje ar netgi šeimos santykių stabilumą (Levitas 2004a).

Kitas diskursas yra priešingas perskirstymo diskursui. Jis vadinamas moralizuojančiu beklasių diskursu ir pabrėžia atskirties grupių elgesį kaip pagrindinę jų socialinės atskirties priežastį (Levitas 2005). Moralizuojantis diskursas apie beklasius esencializuoja iš normatyvumo ribų iškrintančius asmenis kaip moralinių paraščių atvejus, „skurdo kultūrą“, deviacinius elgesio modelius. Tokie asmenys kelia pavojų visuomenės moraliniam ir vertybiniam stabilumui. Šis diskursas ir socialinės atskirties samprata dažnai priskiriami neokonservatyviam kalbėjimui (Levitas 2004b; Massey 2007) ar neoliberaliai ideologijai (Wacquant 1999; Squires, Lea 2012), nes socialinė atskirtis regima kaip „socialinė patologija“, o skurstantys ar vargstantys asmenys skatinami patys priimti atsakomybę už savo dabartinę padėtį. Pasak šio diskurso, socialinės gerovės valstybė sukuria „priklausomybės kultūrą“ (angl. *dependency culture*). Kadangi beklasiai yra didžiausi šios gerovės recipientai, skurdo kultūra ir priklausomybė nuo socialinės gerovės tampa tapačiomis sąvokomis, kurios stigmatizuoja socialinės atskirties grupes. Šis diskursas pasižymi ir tuo, kad jis konstruojamas lyčių vaidmenų ir normų pagrindu, o skurdo ar priklausomybės kultūrą įkūnija asmenys, kurie dažniausiai neatitinka lyčių normatyvumo (pavyzdžiui, jauni vyrai be darbo, vyrai, turintys kriminalinės patirties, ir netgi vienišos motinos) (Levitas 2005). Trečiojo, integracinio, diskurso turinys yra susijęs su prancūziškos socialinės įtraukties kaip solidarumo koncepcija, kuri dominuoja Europos Sąjungos politiniame diskurse (Silver 1994). Socialinės integracijos diskurso turinys ir kalbėjimas remiasi suvokimu, kad asmenys ar grupės socialinė atskirtis yra nedarbo ir jo neaktyvumo ekonomikos lauke rezultatas. Į socialinę atskirtį patekę asmenys turėtų siekti integruotis į darbo rinką, o visuomenė ir darbo rinka turi suteikti galimybių tai įgyvendinti. Socialinė atskirtis supratama kaip kolektyvinio ir kartu individualizuoto solidarumo visuomenėje problema, kurios sprendimų spektras turėtų apimti

įsidarbinimo galimybių suteikimą ir socialinės gerovės sistemos terapinį darbą su asmens šeima ir artimiausia jo aplinka. Pasak Levitas (2004a, 2005), integracinį diskursą naudojantys kalba apie tai, kad socialinė atskirtis ne tik sulaužo struktūrinius, kultūrius ir moralinius ryšius visuomenėje, bet ir sukuria įvairių rizikų šeimos institucijai ir suardo asmens socialinius tinklus. Todėl svarbu perstruktūruoti atskirtį patiriančio individo Beverčius socialinius tinklus į integruojančius ir produktyvius.

Kiekvienas paminėtas diskursas turėtų būti suprantamas kaip idealusis tipas, t. y. kiekvieno diskurso pagrindinės tezės nebūtinai pasireiškia visuomenėje šiomis išgrynintomis sampratomis, be to, kiekvienas asmuo gali pasirinkti skirtingus diskursus skirtingose situacijose. Tačiau visais trimis atvejais darbas laikomas svarbia kokybiško gyvenimo dalimi ir reikšmingiausiu veiksmu, leidžiančiu ar apribojančiu įvairių socialinių grupių integraciją. Keičiantis visuomenės struktūrinei tvarkai, ekonomikos sanklodai ir valstybės vaidmeniui, darbo kaip užtikrinančio socialinę įtrauktį reikšmė nesikeičia ir išlieka gana stabili, tačiau vis didesni užimtumo atotrūkiai, nulemti makropokyčių, ne visiems užtikrina darbą. Socialinės atskirties grupėms darbas tampa naujos socialinės atskirties žymeniu ir tam tikru gero gyvenimo mirazu šiuolaikinėje visuomenėje.

Tyrimo metodologija: socialinės distancijos kaip daugiadimensės atskirties matavimas

Skyriuje pateikiama reprezentatyvios „Apklaustos apie Lietuvos gyventojų nuostatas ir atskirų socialinių grupių socialinę atskirtį“ duomenų (N = 1 000) analizė², kuria siekiama nustatyti Lietuvos gyventojų palaikomą socialinę distanciją tikslinių atskirties grupių – lėtine liga sergančiųjų,

2 Analizuojamoje apklausoje buvo apklausta ne mažiau nei 1 000 suaugusių Lietuvos gyventojų (18 metų ir vyresnių). Tokia imtis leidžia gauti optimalią rezultatų paklaidą – ne didesnę nei + –3,2 proc. Apklausa vyko 2014 m. balandį visose Lietuvos apskrityse, 80 vietovių (37 miestai ir 43 kaimo vietovės), iš viso 132 atrankos taškuose. Šio tyrimo metu applanstyti 1 437 namų ūkiai (būstai), į anketos klausimus sutiko atsakyti 1 000 respondentų. Apklausa vyko asmeninio interviu būdu, kai klausėjas individualiai apklausė kiekvieną respondentą jo namuose. Duomenys buvo suvedami ir statistiškai skaičiuojami (tikrinami) SPSS programa. Tyrimo duomenys pasverti remiantis paskutiniaisiais (2014 m. sausio 1 d.) Lietuvos Respublikos statistikos departamento duomenimis (pagal amžių, lytį ir gyvenvietės tipą). Šio tyrimo (1 000 respondentų) rezultatų paklaida neviršija 3,2 proc. (kai atsakymai pasiskirsto 50 : 50 proc.), patikimumo riba 0,95. Apklauką atliko „Baltijos tyrimai“ 2014 m. balandį. Tyrimo anketą parengė Vytauto Didžiojo universiteto mokslininkai.

bedarbių, vienišų motinų, auginančių nepilnamečius vaikus, religinių mažumų (musulmonų ir Jehovos liudytojų) ir įkalinimo patirties turinčių asmenų atžvilgiu. Lietuvos gyventojų apklausos analizė atskleidžia vertybinių nuostatų ir sampratų apie socialinę atskirtį hierarchiją, socialinės atskirties dinamiką, požiūrio į skurdą Lietuvoje apibrėžtis ir diskursus bei šių diskursų sankirtas su socialinės atskirties, socialinės distancijos, gero gyvenimo ir socialinio teisingumo Lietuvoje klausimais.

Skyriaus duomenų analizės dalyje pateikiami aprašomosios statistikos, krostabuliacinių lentelių, dvimatės (Chi-kvadrato, Cramerio V ir kontingencijos koeficientai) ir daugiamatės statistikos skaičiavimai (k-vidurkių klasterinė analizė ir binarinė logistinė regresija) bei rezultatai. Duomenų analizės apibendrinimuose interpretuojami tik statistiškai reikšmingi rezultatai. Analizė suskirstyta į 3 poskyrius: pirmajame bandoma identifikuoti socialinę distanciją ir atskleisti bendrą turimų tikslinių grupių socialinės atskirties hierarchiją; pasitelkus klasterinės analizės metodą, antrame poskyryje išskiriami 3 pagrindiniai požiūriai ir nuostatos apie skurdžių ir vargingų asmenų Lietuvoje buvimo priežastis ir tai, kaip šie požiūriai koreliuoja su tikslinių grupių socialine distancija ir kitais socialinę atskirtį bei gerą gyvenimą apibrėžiančiais klausimais; paskutiniame poskyryje, pasinaudojant binarinės logistinės regresijos metodu, bandoma atskleisti išsamesnę socialinės atskirties inžineriją ir pateikti požiūrio į skurdą Lietuvoje profilius atsižvelgiant į 4 komponentus – socialinės distancijos, diskriminacinių nuostatų, gyvenimo kokybės ir socialinio teisingumo klausimus – bei atskleisti, kaip požiūris į skurdą ir vargą Lietuvoje priklauso ir nuo respondentų pozicijos darbo rinkoje.

Lietuvos gyventojų palaikoma socialinė distancija atskirties grupių atžvilgiu

Klausimai apie respondentų (ne)pageidautiną kaimynystę ir darbą Lietuvos sociologinių tyrimų lauke dažniausiai pasirenkami kaip metodologinė priemonė „išmatuoti“ socialinę distanciją ir socialinę atskirtį, t. y. respondentų klausiama apie tas sritis, kur jie būna kasdien, ir apie tai, kokią socialinę distanciją jie nori išlaikyti tarp savo „intymumo ir saugumo kokono“ ir „kitokio“

asmens. Minėta tradicinė metodologinė strategija, leidžianti pažvelgti į Lietuvos gyventojų palaikomą socialinę distanciją socialinės atskirties grupių atžvilgiu, pasirinkta ir šiame tyrime, adaptuojant Eurobarometro viešosios nuomonės tyrimuose naudojamas metodologijas³.

1 lentelė. Socialinė distancija kaimynystėje ir darbovietėje Lietuvoje (N = 1 000)

	Nenorėtų gyventi kartu kaimynystėje su...	Nenorėtų dirbti kartu darbovietėje su...
Iš įkalinimo įstaigų išėjusiais asmenimis	59,9 %	43,7 %
Musulmonais	32,2 %	22,8 %
Jehovos liudytojais	31,2 %	24,0 %
Bedarbiais	5,5 %	–
Asmenimis, sergančiais lėtinėmis ligomis	5,2 %	5,3 %
Vienišomis motinomis, auginančiomis nepilnamečius vaikus	4,2 %	5,3 %

1 lentelėje pateikti atsakymai ir procentinės išraiškos iliustruoja, kad didžiausia socialinė distancija egzistuoja tarp Lietuvos gyventojų ir įkalinimo patirties turinčių bei religinėms mažumoms priklausančių asmenų (gyventojų klausta, su kuo jie nenorėtų dirbti ar gyventi kaimynystėje). Atsakydami į klausimą, su kuo nenorėtų gyventi kaimynystėje ir dirbti, didžiausią distanciją Lietuvos gyventojai norėtų palaikyti nuo įkalinimo patirties turinčių asmenų (atitinkamai 60 ir 44 proc.). Kiek mažesnė, bet gana intensyvi socialinė distancija palaikoma ir nuo religinių mažumų: su musulmonais nenorėtų dirbti 23 proc. ar gyventi šalia 32 proc., su Jehovos liudytojais – atitinkamai 31 ir 24 proc. respondentų. Kitų tikslinių grupių distancija reikšmingai sumažėja ir nenoras „būti šalia“ bedarbių, asmenų, sergančių lėtinėmis ligomis, ir vienišų motinų, auginančių nepilnamečius vaikus, varijuoja tarp 4–6 proc. Lietuvos gyventojų.

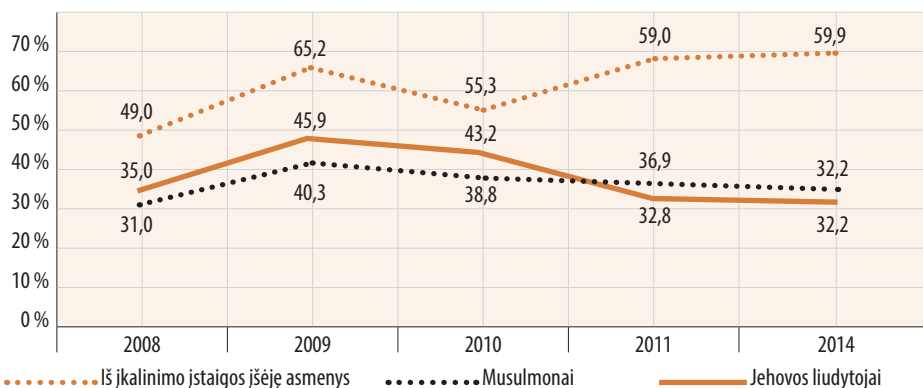
Ir europinės studijos, kuriose analizuojami Eurobarometro duomenys (Baumgartl, Favell 1995; Outhwaite 2014), ir lietuviški darbai, atlikti LSTC Etninių tyrimų instituto tyrėjų ir mokslininkų (Beresnevičiūtė et al. 2009; Vildaitė, Žibas 2010; Pilinkaitė Sotirovič, Žibas 2011), labiau domisi etninių ir religinių mažumų padėtimi, ksenofobijos, rasizmo, adaptacijos ir asimilia-

3 Plačiau šiame skyriuje pasitelkiamų klausimų ir skalių metodologiją galima rasti Eurobarometro svetainėje: http://ec.europa.eu/public_opinion/index_en.htm.

cijos klausimais, todėl juose galima atsekti tik trijų tikslinių grupių, kurios aktualios šiam skyriui – iš įkalinimo įstaigų išėjusių asmenų, musulmonų ir Jehovos liudytojų, patiriamą kaimynystės ir darbovietės distanciskumą laiko pjūviu (1 pav.) (ankstesni duomenys paimti iš LSTC Etninių tyrimų instituto studijų, 2014 m. duomenys – iš mūsų tyrime atliktos apklausos). Nors 1 pav. atskleidžia, kad šių trijų grupių patiriama socialinė distancija varijuoja per pastaruosius 7 metus, po 2011 m. šių grupių vertinimas stabilizuojasi ir išlieka panašus. Vis dėlto pastebėtinios dvi tendencijos: pirmoji rodo, kad nuo 2010 m. Lietuvoje socialinė distancija nuo asmenų su įkalinimo patirtimi stiprėja, o religinių mažumų (musulmonų ir Jehovos liudytojų) mažėja; antroji tendencija atskleidžia, kad 2009 m. buvo reikšmingas laikotarpis, pagilinęs visų trijų tikslinių atskirties grupių socialinę distanciją. Galima kelti prielaidą, kad tai nulemta 2008–2009 m. Lietuvą ištikusios globalios ekonomikos krizės, kuri išprovokavo griežtą valstybės taupymo politiką ir gerovės sistemos optimizavimą sumažinant įvairias socialinio aprūpinimo sritis.

Nors negalima garantuoti, kad socialinė atskirtis ir socialinės distancijos gylys tiesiogiai koreliuoja su prastėjančia valstybės ekonomikos būkle ir mažėjančiu socialiniu aprūpinimu, tokią prielaidą pateikia pastarųjų metų tyrimai (Frazer et al. 2010; Leschke et al. 2012; O'Hara 2014): šis laikotarpis sukėlė papildomų socialinių įtampų ir neapibrėžtumo kasdienėse situacijose, kai nerimas galėjo tapti didesnės socialinės distancijos ir socialinės atskirties pateisinimo šaltiniu (Buss 1990). Pavyzdžiui, Kirsten Besemer ir Glenas Bramley'is (2012) savo studijoje teigia, kad britų požiūriai ir Jungtinės Karalystės viešojoje opinijoje apie teikiamas valstybines socialines paslaugas per krizę pasikeičia, nes dauguma visuomenės narių ima palankiau žiūrėti į didesnę socialinę paramą, kuri krizės metais buvo dažniausiai mažinama ir karpoma. Priešingai, po 2009 m. Europos Sąjungos šalyse įgyvendinta fiskalinė taupymo politika (angl. *austerity*), siekiant likviduoti ekonominės krizės padarinius, neigiamai paveikė bendrą visuomenės pragyvenimo lygį (O'Hara 2014) ir pačias pažeidžiamiausias socialines grupes, kurio buvo priverstos išgyventi ne tik didesnę skurdą ar deprivaciją (Leschke et al. 2012), bet ir intensyvesnes psichologines įtampas, vis labiau menkstantį pasitikėjimo savimi ir savivertės jausmą (Pemberton et al. 2014).

Apklausoje respondentų taip pat buvo klausiama apie hipotetinę situaciją (žr. 2 lentelę), ar pateisinama, kad darbdavys nepriima į darbą dėl minėtų asmenų grupių socialinio statuso. Prieš pradėdant analizuoti atskirų grupių

1 pav. Socialinės distancijos kaimynystėje dinamika Lietuvoje 2008–2014 m.

diskriminacijos dėl socialinės padėties vertinimų dinamiką, verta pastebėti, kad bent trečdalis Lietuvos gyventojų pateisintų tokių diskriminacinių darbdavio poelgių, nesvarbu, kuri tikslinė tyrimo grupė yra vertinama. Darbdavio diskriminaciją dėl socialinio statuso visada pateisintų septindalis (15 proc.) Lietuvos visuomenės, jeigu tai būtų iš įkalinimo įstaigų išėję asmenys. Musulmonų diskriminaciją pateisintų 10 proc., Jehovos liudytojų – 7 proc., asmenų, sergančių lėtinėmis ligomis, – 5 proc., vienišų motinų, auginančių nepilnamečius vaikus, ir bedarbių Lietuvos gyventojų – 3 proc. Šie vertinimai atskleidžia, kad palankumas tam tikriems diskriminaciniais mechanizmais ir socialinės distancijos išlaikymas Lietuvoje iš dalies sutampa, o labiausiai neprivilegiuotomis grupėmis, lyginant su kitomis, tampa griežtą institucinę globos patirtį turėję ir religinėms mažumoms priklausantys asmenys. Taip pat svarbu pabrėžti, kad šios diskriminacinės nuostatos yra stipresnės, intensyvesnės ir griežtesnės nei prieš tai aptarta socialinės distancijos kaimynystėje ar darbovietėje dinamika visų atskirties grupių atžvilgiu, nes procentinės diskriminacinių nuostatų pritarimo reikšmės yra gerokai didesnės. Šis rezultatas patvirtina moksliniame diskurse keliamas prielaidas apie kokybiškai naują socialinę atskirtį (Wacquant 1999), susijusią su darbo kaip itin svarbaus egzistencinio saugumo ir kokybiško gyvenimo garanto samprata šiuolaikinėje visuomenėje. Bendrasis Lietuvos gyventojų pritarimas diskriminacinėms nuostatomis darbo rinkoje galėtų būti sietinas su socialinės atskirties grupių nuvertinimu kaip nefunkcionalių, neefektyvių ir nereikšmingų visuotinio užimtumo nykimo sąlygomis ir didėjančia visuotinio neapibrėžtumo padėtimi (Giddens 1991; Young 2007).

2 lentelė. **Diskriminacinės darbo rinkos nuostatos Lietuvoje⁴ (N = 1 000)**

	Pateisinama	VISADA pateisinama
Iš įkalinimo įstaigų išėję asmenys	74,4 %	14,9 %
Musulmonai	51,9 %	9,9 %
Jehovos liudytojai	48,8 %	7,1 %
Asmenys, sergantys lėtinėmis ligomis	59,7 %	5,2 %
Vienišos motinos, auginančios nepilnamečius vaikus	33,7 %	3,4 %
Bedarbiai	37,4 %	2,9 %

Kadangi Lietuvos gyventojų norima palaikyti socialinė distancija koreliuoja su pritarimu diskriminacijai darbo rinkoje, o socialinės distancijos ir diskriminacinių nuostatų hierarchija ir grupių klasifikavimas nesikeičia, svarbu pažvelgti į tai, kaip apskritai vertinamos tyrimo tikslinės grupės, t. y. kokia *bendra* viešoji nuomonė apie šias grupes apskritai. Kalbant apie socialinę atskirtį, susijusią su bendruoju vertinimu, o ne elgesiu, šis klausimas gali atrodyti ne toks reikšmingas kaip pirmieji, nes jis priklauso bendro pobūdžio asmeninių nuostatų vertinimui ir neparodo tiesioginių diskriminacijos nuostatų ar socialinio atstumo išlaikymo, tačiau atsakymai į jį atskleidžia įdomių rezultatų.

Bendras nepalankus asmenų (žr. 3 lentelę), turinčių įkalinimo įstaigų patirties, vertinimas išlieka intensyviausias ir šią grupę nepalankiai vertina 66 proc. Lietuvos gyventojų, o reikšmingą socialinę distanciją Lietuvos gyventojai palaiko ir nuo religinių mažumų (musulmonų ir Jehovos liudytojų). Nors nepalankumo hierarchija yra panaši į socialinės distancijos ir diskriminacinių nuostatų klasifikaciją, nepalankumo tvarkos struktūroje atsiranda reikšmingas pasikeitimas: 22 proc. respondentų nepalankiai vertina bedarbius, nors pagal (pageidautiną) palaikomą socialinę distanciją kaimynystėje ir darbovietėje ši grupė nebuvo ryškiai socialiai atskirta. Ginette Herman (Brown 2010, 220) pastebi, kad bedarbiai, ypač vyrai, vis dažniau susiduria su neigiamomis išankstinėmis nuostatomis dėl bedarbio statuso, o kasdieniuose diskursuose jie kaltinami tinginyste ir pasyvumu. Anot mokslininkės, išankstinės nuostatos, nukreiptos į šią socialinę grupę, yra šių laikų visuomenės reiškiny, nes patys bedarbiai kaltinami dėl savo padėties, kurią galėtų

4 Lentelėje pateikiami atsakymai į hipotetinę situaciją-klausimą: „Jei darbdavys nepriima į darbą tokių žmonių grupių asmens, kiek tai galima pateisinti“. Pateisinama grafa reprezentuoja „visada pateisinčiau“ ir „pateisinčiau“ suminius atsakymus. Taip pat lentelėje išskiriami tik singuliarūs „visada pateisinčiau“ respondentų atsakymai.

lengvai pakeisti susirasdami darbą. O respondentų kritiškumo socialinių grupių atžvilgiu hierarchijos apačioje atsiduria asmenys, sergantys lėtinėmis ligomis, ir vienišos motinos, auginančios nepilnamečius vaikus.

3 lentelė. **Bendroji socialinė distancija Lietuvoje⁵ (N = 1 000)**

	Nepalankiai	LABAI nepalankiai
Iš įkalinimo įstaigų išėję asmenys	66,0 %	13,4 %
Jehovos liudytojai	44,8 %	8,3 %
Musulmonai	36,7 %	6,7 %
Bedarbiai	22,0 %	2,3 %
Asmenys, sergantys lėtinėmis ligomis	4,7 %	0,7 %
Vienišos motinos, auginančios nepilnamečius vaikus	5,4 %	0,6 %

Apibendrinant galima teigti, kad intensyviausia socialinė distancija kaimynystėje ir darbovietėje, aštriausios diskriminacinės nuostatos ir nepalankiausi vertinimai yra nukreipti į religines mažumas ir asmenis, turinčius įkalinimo patirties. Tačiau išryškėja ir kitas gana reikšmingas rezultatas: diskriminacinės nuostatos darbo rinkoje yra intensyvesnės nei socialinės distancijos ar socialinės atskirties grupių nepalankumo vertinimai, o darbo institutas ir darbo sritis iškyla kaip tam tikras socialinės atskirties ir svarbiausias socialinės atskirties ribų Lietuvoje braižymo determinantas. Šį teiginį pagrindžia dar du apklausos rezultatai: bedarbių bendrasis nepalankumo vertinimas padidėja lyginant su jų socialinės distancijos rodikliais, be to, pastebima, kad tam tikrų atskirties grupių socialinės distancijos rodikliai padidėjo ekonominio nuosmukio laikotarpiu Lietuvoje.

Požiūrio į skurdą ir socialinę atskirtį sankirtos Lietuvoje

Socialinės atskirties sąvoka laikoma daugiadimensių socialinių ir politinių suvaržymų bei gyvenimo šansų barjerų visuma, kuri industrializuotose ir moderniose visuomenėse apibrėžia normatyvinius ir vertybinius tikėjimus apie socialinius autsaiderius ir jų teisių į materialines, ekonomines, politines

5 Lentelėje pateikiami atsakymai į klausimą: „Kaip Jūs vertinate šias žmonių grupes?“ Grafa „Nepalankiai“ reprezentuoja „labai nepalankiai“ ir „nepalankiai“ suminius atsakymus. Taip pat lentelėje išskiriami tik singuliarūs „labai nepalankiai“ respondentų atsakymai.

ir socialines galimybes dalyvauti visuomenėje neigimą (Silver 1995). Vis dėlto viena svarbiausių atskirties dimensijų yra deprivacija ir skurdas, kurie taip pat pasidaro socialiniu barjeru, ribojančiu visavertį dalyvavimą visuomenėje ir atskirtųjų gyvenimo kokybę, nors šie apribojimai gali peržengti skurdo ar nepritekliaus ribas (Levitas 2004a, 2005 ir 2006).

Lietuvos visuomenės viešoji opinija gali parodyti, kokie normatyviniai požiūriai į vargstančius asmenis ir skurdo priežastis dominuoja, kaip šie požiūriai sustiprina ar sumenkina socialinės atskirties apibrėžtį. Siekiant atskleisti, kaip socialinė distancija priklauso nuo respondentų požiūrio į skurdą ir vargą Lietuvoje, kaip analitinis instrumentas buvo pritaikyta k-vidurkių klasterinė analizė 6 klausimų-teiginių blokui (apie socialinę atskirtį patiriančių ir skurde gyvenančių priežastis), kuri išskyrė 3 interpretuojamus klasterius, atspindinčius 3 skirtingus požiūrius į socialinės atskirties ir skurdo priežastis (žr. 4 lentelę). F-testas rodo, kad klasterių centrai tarpusavyje reikšmingai skiriasi, o klasterių viduje duomenys yra panašūs ir homogeniški, klasterių dydžiai neviršija rekomenduojamo $\frac{1}{3}$ mažiausio ir didžiausio klasterio santykio.

Apibendrinant pirmąjį klasterį, galima teigti, kad jam būdingas pliuralistinis supratimas apie socialinės atskirties, skurdo ir vargo priežastis: viena vertus, šiam klasteriui priklausantys respondentai sutinka, kad sunkioje socialinėje padėtyje atsidūrusiems asmenims trūksta reikšmingų integracinių išteklių (tokių kaip reikšmingos pažintys) ar kad jų padėtį lemia išoriniai veiksniai (tokie kaip darbdavių išnaudojimas); kita vertus, jie sutinka su tuo, kad minėti asmenys yra gana apatiški keisti susiklosčiusią padėtį, t. y. pritaria, kad jie per mažai stengiasi ar vengia sunkaus darbo. Reikia pabrėžti, jog šio klasterio respondentai vargstančiųjų nekaltina ir socialinės atskirties nepatologizuoja, t. y. jie nei neigia, nei teigia, kad į socialinę atskirtį patekę ir skurdūs asmenys yra tinginiai, todėl šio klasterio nuostatos labiau parodo konformistinį požiūrį į socialinę atskirtį.

Antrojo klasterio respondentai laiko skurdą ir vargą socialinės struktūros rezultatu. Dauguma šio klasterio respondentų labiau pritaria nuomonei, kad socialinė atskirtis ir skurdas yra valstybės nepriežiūros, darbdavių išnaudojimo ir ribotų reikšmingų pažinčių dedamoji.

Trečiajam klasteriui priklausančių respondentų nuostatos apie skurdžius asmenis yra patologizuojančios ir stigmatizuojančios. Šie respondentai teigia, kad skurdas yra pačių individų asmeninių pasirinkimų nulemta

problema, kurią sukelia menkos jų pačių pastangos ar net tingėjimas. Nors šie respondentai nei pritaria, nei nepritaria teiginiui, kad skurdas ir vargas gali kilti dėl darbdavių išnaudojimo, jie visiškai nesutinka su teiginiu, kad vargstančiais asmenimis nesirūpina valstybė.

Šios trys požiūrio į skurdą sampratos labai panašios į Levitas (2004b ir 2005) išskirtas kalbėjimo apie socialinę atskirtį manieras: pirmasis klasteris primena integracijos diskursą apie socialinio solidarumo deficitą visuomenėje, kurį sukelia trūkinėjantys reikšmingi asmens socialiniai ryšiai ar asmeninis negebėjimas užmegzti reikšmingų ryšių. Asmenų, kurie pabrėžia struktūrines skurdo Lietuvoje priežastis, nuomonė panaši į perskirstymo diskurso tipą, o skurdžius asmenis patologizuojantys vertinimai susiję su moralizuojančiu kalbėjimu apie beklasius, skurdo kultūrą ir priklausomybę nuo valstybės teikiamos gerovės.

4 lentelė. Trijų požiūrių į skurstančius ir vargstančius Lietuvoje gyventojų grupės

Teiginiai	F-testas	Jie skurdūs dėl asmeninių nesėkmių ir apatijos	Jie skurdūs dėl struktūrinių priežasčių	Jie yra valstybės išlaikytiniai ir tinginiai
Valstybė jais nesirūpina (negina)	205,694***	Nei nesutinka, nei sutinka	Sutinka	Visiškai nesutinka
Jie per mažai stengiasi	360,489***	Sutinka	Nei nesutinka, nei sutinka	Sutinka
Jie vengia sunkaus darbo	594,626***	Sutinka	Nesutinka	Sutinka
Jie yra tinginiai	588,164***	Nei nesutinka, nei sutinka	Nesutinka	Sutinka
Jie turi per mažai naudingų pažinčių	83,780***	Sutinka	Sutinka	Nei nesutinka, nei sutinka
Darbdaviai juos išnaudoja	173,340***	Sutinka	Sutinka	Nei nesutinka, nei sutinka
N		441 (50 %)	192 (22 %)	252 (28 %)

*** $p = 0,000$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Minėtų teiginių klausimas buvo toks: „Lietuvoje yra žmonių, kurie skursta ar vargsta. Pasakykite, ar Jūs sutinkate, ar nesutinkate su tokiais vertinimais apie skurstančius ir vargstančius žmones.“ Klasterinėje analizėje naudojamų teiginių skalės kinta nuo 1 iki 5: 1 – Visiškai nesutinku; 2 – Nesutinku; 3 – Nei nesutinku, nei sutinku; 4 – Sutinku; 5 – Visiškai sutinku. Lentelės grafose pateikti atsakymai į klausimus ir klasterių centrai.

Norint suvokti, kaip socialinės distancijos dinamika priklauso nuo požiūrio į skurdą ir socialinę atskirtį, pateikta 5 lentelė, iliustruojanti, kad atsižvelgiant į skirtingas skurdo nuostatas intensyvěja kritiškas tam tikrų tikslinių

grupių apibrėžimas. Statistiškai reikšminga priklausomybė egzistuoja tarp klasterių ir nepalankaus bedarbių, musulmonų, vienišų motinų, auginančių nepilnamečius vaikus, ir įkalinimo patirties turinčių asmenų vertinimo. Tiesa, ši priklausomybė nėra stipri, nes Cramerio V koeficientai varijuoja nuo 0,105 iki 0,217 ir reprezentuoja gana silpną ryšį tarp kritiško tikslinių grupių vertinimo priklausomai nuo nuostatų į skurstančiuosius. Vis dėlto analizuojami trys skirtingi požiūriai į skurdo priežastis Lietuvoje stipriausiai paaiškina bedarbių vertinimus (χ^2 -kvadratas = 75,166, $p = 0,000$; Cramerio V = 0,217, $p = 0,000$): galima teigti, kad skurdą patologizuojantys respondentai (42 proc.) kur kas nepalankiau vertina bedarbius nei asmenys, kurie pabrėžia skurstančių asmenų asmeninę apatiją (17 proc.) ar skurdo struktūrines priežastis (14 proc.).

Apibendrinant tik statistiškai reikšmingus rezultatus, galima teigti, kad asmenys, kurie labiau pritaria nuomonei, jog skurdas ir socialinė atskirtis yra socialinė patologija, priklausanti nuo individo asmens savybių, kritiškiausiai vertina buvusius kalinius, bedarbius ir vienišas motinas, turinčias nepilnamečių vaikų, ir mažiausiai kritiškai vertina musulmonus, lyginant su kitų klasterių respondентаis. O asmenys, kurie suvokia socialinę atskirtį labiau kaip tam tikrų asmeninių nesėkmių ir apatijos ką nors keisti savo gyvenime rezultatą, nepalankiausiai vertina buvusius kalinius, bet empatiškesni yra bedarbiams ir vienišoms motinoms. Lietuvos gyventojai, kurie mano, kad skurdas yra struktūrinių ir išorinių priežasčių visuma, nepalankiausiai vertina musulmonų grupę, o empatiškesni yra buvusiems kaliniams, bedarbiams ir vienišoms motinoms. Nors skirtingų klasterių respondentai skirtingai vertina asmenis, sergančius lėtinėmis ligomis, ir Jehovos liudytojus, ši priklausomybė neapibrėžia statistiškai reikšmingų išvadų.

Taigi skurdo kultūros Lietuvoje supratimas labiau koreliuoja su bendrąja socialine distancija, palaikoma nuo grupių, kurios moderniose visuomenėse apibrėžiamos kaip beklasiai ar visuomenės autsaideriai ar kurios neatitinka visuomenės produktyvumo ar lyčių normatyvumo įvaizdžių (Levitas 2005); o perskirstymo ir struktūrinis diskursai apie skurdą koreliuoja su didesne distancija nuo grupių, kurias nebūtinai apibrėžia tiesioginė deprivacija, bet veikiau tapatybės dalykai, tokie kaip tikėjimas. Integracinis kalbėjimas apie skurdą priklauso nuo įvairialypio distanciškumo, bet pažymėtina, kad šis diskursas yra empatiškesnis toms

atskirties grupėms, kurios dėl savo šeiminės ir darbinės padėties iškrinta iš visuotinių socialinės integracijos rėmų vėlyvosios modernybės sąlygomis (Young 2007 ir 2007a).

5 lentelė. Nepalankus atskirties grupių vertinimas priklausomai nuo požiūrio į skurdą (N = 885)

	Jie skurdūs dėl asmeninių nesėkmių ir apatijos	Jie skurdūs dėl struktūrinių priežasčių	Jie yra valstybės išlaikytiniai ir tinginiai	Cramerio V koef. (Chi-kvadrato koef.)
Iš įkalinimo įstaigų išėję asmenys	78 %	67,7 %	81 %	V = 0,105** (17,187**)
Jehovos liudytojai	53,6 %	57,8 %	56,7 %	V = 0,070 (7,269)
Musulmonai	45,7 %	52,2 %	43,2 %	V = 0,115** (19,651**)
Bedarbiai	16,8 %	13,6 %	41,8 %	V = 0,217*** (75,196***)
Vienišos motinos, auginančios nepilnamečius vaikus	3,3 %	5 %	9,1 %	V = 0,107** (19,256**)
Asmenys, sergantys lėtinėmis ligomis	3,5 %	6,9 %	7,7 %	V = 0,086 (11,869)

*** p = 0,000; ** p < 0,01; * p < 0,05

Procentinės išraiškos reprezentuoja susumuotus „nepalankaus“ ir „labai nepalankaus“ vertinimų į klausimą „Kaip Jūs vertinate šias žmonių grupes?“ rezultatus.

Kita šios analizės dalimi buvo siekiama atskleisti, kokia statistiškai reikšminga priklausomybė egzistuoja tarp klasterių ir tikslinių atskirties grupių diskriminacijos pateisinimo. 6 lentelė rodo statistiškai reikšmingą priklausomybę ir ryšį tik bedarbių, sergančiųjų lėtinėmis ligomis ir musulmonų atvejais. Šios priklausomybės ir ryšiai yra gana silpno pobūdžio ir statistiškai reikšmingi Cramerio V koeficientai kinta nuo 0,100 iki 0,182.

Vis dėlto pateikiami statistiškai reikšmingi rezultatai leidžia daryti išvadas, kad asmenys, kurie suvokia skurstančiuosius Lietuvoje labiau kaip jų tingumo rezultatą ir laiko valstybės išlaikytiniais, yra linkę labiau pateisinti bedarbių diskriminaciją (nepriimant jų į darbą) ir yra empatiškesni asmenims, sergantiems lėtinėmis ligomis, lyginant su kitais klasteriais. O asmenys, kurie mano, kad skurdas yra asmeninės apatijos ir kartu asmeninių nesėkmių rezultatas, labiau linkę pateisinti lėtinėmis ligomis sergančiųjų ir musulmonų diskriminaciją darbo rinkoje. Asmenys, laikantys skurdą ir vargą Lietuvoje struktūrinių priežasčių rezultatu, yra mažiau linkę

pateisinti bedarbių ir musulmonų diskriminaciją darbo rinkoje. Traktuojant šiuos tris būdus kaip skirtingus diskursus apie skurdą ir įvertinus diskriminacinių nuostatų rezultatus su gautomis išvadomis apie bendrą šių grupių nepalankų vertinimą, išryškėja, kad socialinė distancija yra silpnesnė nei diskriminacinių nuostatų laikymasis Lietuvoje, nesvarbu, kokio požiūrio į skurdo priežastis laikomasi.

Dar vienas svarbus analitinis pjūvis, susijęs su socialinio teisingumo klausimais ir neoliberalių vertybinių nuostatų dinamika, priklausomai nuo nagrinėjamų trijų požiūrių į skurdą, yra pateikiamas 7 lentelėje. Lietuvos gyventojai, kuriems būdingas individualizuotas, personalizuotas ir patologizuotas skurdo supratimas, labiausiai linkę pasisakyti (84 proc.) už disciplinuojančią ir baudžiamąją gerovės valstybės misiją, kai asmenys turėtų atidirbti už gaunamą valstybės paramą. Kiek mažiau respondentų (65 proc.) pritaria šiam teiginiui, jie pabrėžia skurdžių asmenų asmenines nesėkmes ir apatiją, o asmenys, kurie aiškina skurdą struktūriškai, mažiausiai (42 proc.) pasisako už disciplinuojančią gerovės sistemą ir neoliberalios gerovės sistemos pobūdį. Šios nuostatos apie neoliberalios gerovės valstybės vaidmenį statistiškai reikšmingai koreliuoja su požiūriu į skurdą (Cramerio $V = 0,317$; $p = 0,000$), todėl galima sakyti, kad skurdo kultūros ir integraciniai diskursai inkorporuoja nuostatas apie disciplinuojančios ir griežtai administruojančios valstybės reikšmę, o šiems diskursams pritariantys Lietuvos gyventojai labiau pasisako už baudžiančią gerovės valstybę ir socialinės atkirties grupių atsiskaitomumą už suteiktą paramą.

Antrasis teiginys atspindi vertinimus, kiek Lietuvoje užtikrinamas universalus teisingumas ir kokių mastu Lietuvos piliečiai gali tikėtis besąlygiškai vienodo traktavimo šalies teisinėje sistemoje. Kaip matyti iš 7 lentelės, labiausiai nusivylę Lietuvos teisine sistema yra tie asmenys, kurie supranta skurdą kaip asmeninių nesėkmių (25 proc.) arba struktūrinių priežasčių (23 proc.) derinį; Lietuvos gyventojai, kurie laiko skurdą ir vargą tinginystės ir tam tikra skurdo kultūros išraiška, yra šiek tiek labiau linkę sutikti (38 proc.), kad Lietuvos teisinė sistema ir įstatymai visus traktuoja besąlygiškai vienodai. Taigi kritiškesnis teisinės sistemos ir teisingumo Lietuvoje vertinimas yra susijęs (Cramerio $V = 0,182$, $p = 0,000$) su integracine ar struktūrinio kalbėjimo apie skurdą maniera. Gana panašaus klausimo klausta ir apie tai, kokių mastu Lietuvos valstybės institucijos įgyvendina

socialinį teisingumą. Nors dauguma iš visų respondentų grupių pritaria, kad Lietuvos institucijos preferenciškai traktuoja tam tikrus asmenis, pasitebima statistiškai reikšminga tendencija (Cramerio $V = 0,130$, $p = 0,000$), kad struktūrinių skurdo priežasčių suvokimas reikšmingai priklauso nuo kritiškesnio Lietuvos institucijų vertinimo.

6 lentelė. **Palankumas diskriminaciniam darbdavio elgesiui Lietuvoje priklausomai nuo požiūrio į skurdą (N = 834)**

	Jie skurdūs dėl asmeninių nesėkmių ir apatijos	Jie skurdūs dėl struktūrinių priežasčių	Jie yra valstybės išlaikytiniai ir tinginiai	Cramerio V koef. (Chi-kvadrato koef.)
Iš įkalinimo įstaigų išėję asmenys	79,7 %	77,2 %	83,3 %	$V = 0,046$ (3,553)
Musulmonai	65,5 %	58,3 %	64,6 %	$V = 0,108^{**}$ (17,670^{**})
Asmenys, sergantys lėtinėmis ligomis	68,8 %	65,1 %	63,9 %	$V = 0,106^{**}$ (18,391^{**})
Jehovos liudytojai	63 %	56,5 %	61,2 %	$V = 0,040$ (2,367)
Bedarbiai	41,1 %	28,6 %	48,3 %	$V = 0,100^{**}$ (16,549^{**})
Vienišos motinos, auginančios nepilnamečius vaikus	38,6 %	29 %	36,6 %	$V = 0,063$ (6,543)

*** $p = 0,000$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Procentinės išraiškos reprezentuoja susumuotus „visada“ ir „kartais“ atsakymus į klausimą „Kaip Jūs manote, jei darbdavys nepriima į darbą tokių žmonių grupių asmenų, kiek tai galima pateisinti?“ rezultatus.

7 lentelė. **Socialinis teisingumas ir neoliberalių nuostatų dinamika Lietuvoje priklausomai nuo požiūrio į skurdą (N = 866)**

	Jie skurdūs dėl asmeninių nesėkmių ir apatijos	Jie skurdūs dėl struktūrinių priežasčių	Jie yra valstybės išlaikytiniai ir tinginiai	Cramerio V koef. (Chi-kvadrato koef.)
Asmenys, gaunantys socialinę paramą iš valstybės, turėtų atidirbti už ją	64,6 %	41,6 %	84 %	174,150^{***} ($V = 0,317^{***}$)
Lietuvoje įstatymai visiems asmenims užtikrina teisingumą	25,3 %	23 %	37,7 %	58,909^{***} ($V = 0,182^{***}$)
Lietuvos valstybės institucijos vienus žmones vertina palankiau nei kitus	60,6 %	74,1 %	54 %	29,598^{***} ($V = 0,130^{***}$)

*** $p = 0,000$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Procentinės išraiškos reprezentuoja susumuotus „visiškai sutinku“ ir „sutinku“ atsakymus į teiginius.

8 lentelė. Gero ir kokybiško gyvenimo komponentai priklausomai nuo požiūrio į skurdą (N = 877)

	Jie skurdūs dėl asmeninių nesėkmių ir apatijos	Jie skurdūs dėl struktūrinių priežasčių	Jie yra valstybės išlaikytiniai ir tinginiai	Cramerio V koef. (Chi-kvadrato koef.)
Nuo ryšių su įtakingais ir svarbiais žmonėmis	45,9 %	63,2 %	36,8 %	70,448 *** (V = 0,200 ***)
Nuo mano asmeninių pastangų	84,6 %	71,2 %	90,1 %	54,938 *** (V = 0,177 ***)
Nuo mano sunkaus darbo	75 %	57,5 %	91,2 %	95,998 *** (V = 0,234 ***)
Nuo to, kaip buvau auklėtas	68,3 %	52,2 %	73,9 %	75,525 *** (V = 0,212 ***)
Nuo mano draugų ir artimųjų palaikymo	58,6 %	52,7 %	57 %	42,865 *** (V = 0,156 ***)
Nuo mano išsilavinimo	74,4 %	68,1 %	74,3 %	34,967 *** (V = 0,141 ***)

*** p = 0,000; ** p < 0,01; * p < 0,05

Procentinės išraiškos reprezentuoja susumuotus „labai priklauso“ ir „priklauso“ atsakymus į klausimą „Pasakykite, kiek Jūsų dabartinio gyvenimo kokybė priklauso nuo tokių dalykų?“ rezultatus.

Dar viena svarbi analizės dedamoji apie socialinės atskirties ir požiūrio į skurdą santykį pateikiama 8 lentelėje, kuri atskleidžia požiūrio į skurdą Lietuvoje profilius atsižvelgiant į respondentų suvokimą apie tai, kas lemia respondentų dabartinio gyvenimo kokybę. Galima teigti, kad reikšmingų pažinčių, asmeninių pastangų, sunkaus darbo, auklėjimo, artimųjų paramos ir išsilavinimo komponentų kaip gyvenimo kokybės veiksnių vertinimas nulemia požiūrio į skurdą dinamiką, nes visi šie elementai statistiškai reikšmingai koreliuoja su trimis minėtais klasteriais. Tiesa, ši koreliacija varijuoja ir yra silpnoko pobūdžio, o Cramerio V koeficientai kinta nuo 0,141 iki 0,234. Stipriausi ryšiai identifikuotini tarp klasterių ir tarp šių trijų asmeninės gyvenimo kokybės elementų – sunkaus darbo (V = 0,234; p = 0,000), auklėjimo (V = 0,212; p = 0,000) ir ryšių su svarbiais asmenimis (V = 0,200; p = 0,000) – vertinimo kaip asmeninio gyvenimo sėkmės garanto.

Apibendrinant galima teigti, kad asmenys, kurie supranta skurdą kaip tam tikros priklausomybės nuo valstybės teikiamos gerovės kultūrą ir jį patologizuoja, yra labiau linkę sutikti, kad jų gyvenimo kokybė priklauso nuo sunkaus darbo (91 proc.), asmeninių pastangų (90 proc.), jų auklėjimo (74 proc.), išsilavinimo (74 proc.) ar artimos aplinkos palaikymo (57 proc.),

ir mažiau linkę sutikti, kad jų gyvenimas priklauso nuo reikšmingų pažinčių su įtakingais asmenimis (37 proc.), lyginant su kitais klasteriais. Lietuvos gyventojai, kurie laiko skurdą asmeninių nesėkmių ir apatijos rezultatu, gana panašiai vertina savo gyvenimo kokybės parametrus, kaip ir prieš tai aptarti skurdo kultūros reiškinių išskiriantys gyventojai. Dauguma jų teigia, kad asmeninio gyvenimo kokybė priklauso nuo jų asmeninių pastangų (85 proc.), sunkaus darbo (75 proc.), išsilavinimo (74 proc.) ir artimos aplinkos palaikymo (59 proc.). Tačiau šių Lietuvos gyventojų pagrindinis skirtumas nuo skurdo kultūrą išskiriančių asmenų yra tai, kad pirmieji labiau linkę sutikti ir su teiginiu, jog gyvenimo kokybė priklauso nuo turimų ryšių su įtakingais ir svarbiais asmenimis (46 proc.). Dauguma gyventojų, kurie yra linkę apibrėžti skurdą ir vargą Lietuvoje kaip sisteminio pobūdžio rezultatą, nulemtą struktūrinių priežasčių, taip pat pabrėžia minėtų komponentų svarbą gero gyvenimo kokybei. Bet šio klasterio respondentų sutikimo su gyvenimo kokybės teiginiais procentinės išraiškos yra mažesnės ties kiekvienu analizės komponentu, išskyrus reikšmingų pažinčių su įtakingais asmenimis vertinimą. Šis klasteris išsiskiria tuo, kad dauguma (63 proc.) įvardija reikšmingas pažintis kaip gero ir kokybiško gyvenimo komponentą.

Tad Lietuvos kontekste skurdo kaip tam tikros paribio kultūros fenomeno suvokimas yra individualizuoto pobūdžio: ne tik atskirties grupės kaltinamos tingumu, bet ir manoma, kad asmeniniai laimėjimai ir gyvenimo kokybė yra nulemta asmeninių pastangų, įdėto sunkaus darbo, išsilavinimo ir auklėjimo. Šis diskursas labiausiai kontrastuoja su perskirstymo ir skurdo struktūrinių priežasčių įvardijimo diskursu, nes gyventojai, vertinantys savo gyvenimo kokybę kaip nulemtą jų asmeninių pastangų, išsilavinimo ir ryšių su įtakingais asmenimis, labiau linkę bus pabrėžti struktūrines skurdo priežastis Lietuvoje. Priešingai, trečiojo klasterio respondentai, palaikantys integracinį socialinės atskirties diskursą, labiau pabrėžia asmeninių pastangų ir socialinių tinklų (reikšmingi ryšiai su įtakingais asmenimis ir artimaisiais) kaip sėkmingo gyvenimo reikšmę.

9 lentelė parodo bendrą tendenciją, kad gyventojai, kurie apibrėžia skurdžius asmenis Lietuvoje kaip išlaikytinius ir tinginius, lyginant su kitais klasteriais, yra mažiausiai susidūrę su tikslinėmis atskirties grupėmis savo intymiaame draugų ar šeimos narių būryje. Kitų dviejų klasterių atveju

artimiausioje šių respondentų aplinkoje atsiranda daugiau tikslinių grupių atstovų ir tikėtinas socialinio kontakto vakuumas privačioje erdvėje yra mažesnis. Šie rezultatai gali suponuoti prielaidą, kad socialinis kontaktas su skirtingomis atskirties grupėmis artimoje ir privačioje aplinkoje, tiksliau jo vakuumas, gali būti viena iš prielaidų konstruoti kritišką požiūrį į jas ir palaikomą socialinę distanciją nuo jų.

9 lentelė. **Socialinio kontakto vakuumas tarp 3 požiūrių į skurstančius Lietuvoje klasterių (N = 885)**

	Jie skurdūs dėl asmeninių nesėkmių ir apatijos	Jie skurdūs dėl struktūrinių priežasčių	Jie yra valstybės išlaikytiniai ir tinginiai
Kalėję asmenys	87,6 %	87,7 %	89,9 %
Teisti asmenys	80,9 %	78 %	87,9 %
Kito tikėjimo nei Romos katalikai	66,3 %	68,1 %	72,9 %
Vieniša mama, auginanti nepilnametį vaiką (nepilnamečių vaikų)	56,5 %	56,7 %	61,2 %
Sergantys lėtine liga (ligomis)	37 %	38,9 %	47,9 %
Bedarbiai	27,7 %	28,2 %	39 %

Procentinės išraiškos reprezentuoja „neturiu“ atsakymus į klausimą „Pasakykite, ar Jūs turite artimų draugų ar šeimos narių, kurie būtų...?“

Apibendrinant požiūrio į skurdą ir socialinę atskirtį Lietuvoje sankirtas, galima teigti, kad socialinio kontakto vakuumas, asmeninio gyvenimo kokybės vertinimas ir požiūris į socialinį teisingumą konstruoja skirtingus požiūrius į skurdo priežastis. Be to, šie požiūriai turi skirtingą poveikį viešosios opinijos apie atskirtį išgyvenančias grupes vertinimams. Trys požiūriai – patologizuojantis, individualizuojantis ir kaltinantis struktūrą – santykinai atitinka Levitas (2004b) išskirtas tris kalbėjimo manieras ir politinius skurdo apibrėžimo diskursus moderniose visuomenėse. Tad socialinė distancija kaip socialinės atskirties išraiška yra, viena vertus, asmeniniame ir privačiame gyvenime palaikomas grupių kategorizavimas, kita vertus, ji tampa politinio kalbėjimo ir viešosios sferos normatyvine sistema, diktuojančia, kurios grupės yra nusipelniusios grįžti į visuomenę, su kuriomis reikia solidarizuotis, o kurias galima apibrėžti kaip „kitus“, „nesavus“, autsaiiderius. Kiekvienas diskursas atspindi skirtingas

įsitikinimų ir normatyvines ribas, o socialinė atskirtis gali būti apibrėžiama ne tik kaip daugialypis fenomenas, bet ir kaip daugiasluoksniu diskurso struktūra, lemianti skirtingą kalbėjimą apie socialinės atskirties grupes.

Viešoji nuomonė ir „trys“ Lietuvos: kas ir kaip kalba apie skurdą ir atskirtį?

Prieš tai aptartos socialinės atskirties problemos ir klasterių skirtumai leidžia kalbėti apie tris skirtingas skurdo ir vargo suvokimo Lietuvoje struktūras, todėl šiame poskyryje siekiama pateikti ir atsakyti į klausimus – kas ir kaip kalba apie vargstančius ir skurstančius. Identifikuojant ir tikrinant, kas geriausiai apibūdina narystę 3 klasteriuose arba kokie prieš tai aptarti požymiai geriausiai apibrėžia patologizuojantį, individualizuojantį ar struktūrinantį supratimą apie skurdą Lietuvoje, 10 lentelėje pateikiami 3 binarinės regresijos modelių rezultatai. Klasterių, išreiškiančių skirtingą supratimą apie skurdo priežastis ir požiūrį į vargstančius asmenis Lietuvoje, kintamasis buvo perkoduotas į tris fiktyvius (angl. *dummy variable*) binarinius kintamuosius, kurie nurodo, ar asmuo priskirtinas ar nepriskiriamas konkrečiam klasteriui. Regresinėje analizėje pasitelkiamos keturios kintamųjų grupės, kurios reprezentuoja nepalankų socialinės atskirties grupių vertinimą, pritarimą diskriminaciniam elgesiui, nukreiptam į socialinės atskirties grupes, asmeninio gyvenimo kokybės komponentų vertinimą ir klausimus apie socialinį teisingumą Lietuvoje. Prieš aptariant kiekvieno iš trijų regresijos modelio rezultatus, taip pat gana svarbu pabrėžti, kad didžiausius pseudodeterminacijos koeficientus (Nagelkerke's R^2) turi ir labiausiai klasifikuojantys yra patologizuojančio skurdą ir struktūrą kaltinančio už esamą skurdą asmens tipo regresiniai modeliai.

Regresinio modelio, nusakančio asmens, kuris yra linkęs individualizuoti skurdą Lietuvoje, bruožus (Hosmero–Lemeshowo testo) adekvatumo duomenims sąlyga yra pažeista, o Nagelkerke's koeficientas nėra aukštas (Nagelkerke's $R^2 = 0,093$). Vis dėlto nepaisant šių trūkumų, regresinis modelis rodo, kad Lietuvos gyventojai, kurie apibrėžia skurdą kaip asmeninių nesėkmių ir apatijos rezultatą, tikėtina, 40 proc. mažesne tikimybe nevertintų nepalankiai bedarbių ir 39 proc. tikimybe nepateisintų darbdavių

diskriminacijos, nukreiptos į bedarbius. Kitas gana iliustratyvus rezultatas, atspindintis individualizuoto supratimo apie skurdą priežastis, yra tai, kad minėti asmenys net 2,4 karto didesne tikimybe pateisintų vienišų motinų, auginančių nepilnamečių vaikų, diskriminaciją.

Kitas regresinis modelis atskleidžia Lietuvos gyventojų, kurie mano, kad žmonės Lietuvoje vargsta ir skursta dėl įvairių struktūrinių priežasčių, portretą. Duomenų adekvatumo regresiniam modeliui sąlyga tenkinama, o Nagelkerke's R^2 identifikuoja, kad modelis santykinai neblogai paaiškina duomenų sklaidą (Nagelkerke's $R^2 = 0,224$). Galima teigti, kad asmenys, kurie artikuluoja struktūrines skurdo priežastis Lietuvoje, tikėtina, 67 proc. tikimybe palankiau vertins bedarbius ir 46 proc. tikimybe palankiau vertins įkalinimo patirties turinčius asmenis. Be šių grupių vertinimo, pastebėtina, kad minėtam požiūrio į skurdą klasteriui priklausantiems yra 1,4 karto didesne tikimybe būdingas supratimas, kad asmeninio gyvenimo kokybė Lietuvoje priklauso nuo reikšmingų pažinčių su įtakingais asmenimis. Jie taip pat 48 proc. tikimybe linkę nepritarti, kad asmenys, gaunantys paramą iš valstybės, turėtų už ją atidirbti.

Paskutiniam klasteriui priskirtini tie asmenys, kurie apibrėžia skurstančius ir vargstančius asmenis Lietuvoje kaip tam tikrą skurdo kultūrą ir juos patologizuoja. Šio klasterio regresinio modelio prognozavimo galia yra didžiausia iš visų trijų binarinių regresijos modelių (Nagelkerke's $R^2 = 0,287$), modelio adekvatumo duomenų sąlyga yra tenkinama, o modelis parodo, kad šį požiūrį statistiškai reikšmingai apibrėžia gana gausi kintamųjų struktūra. Taigi patologizuojantys skurdą Lietuvoje asmenys, tikėtina, 3,1 karto nepalankiau vertins bedarbius, 3,4 karto, tikėtina, pritaris bedarbių diskriminacijai, bet net 61 proc. mažesne tikimybe nepritaris vienišų motinų diskriminacijai darbo rinkoje. Šiems asmenims yra 26 proc. tikimybe mažiau būdingas požiūris, kad kokybiškas gyvenimas priklauso nuo reikšmingų pažinčių su svarbiais asmenimis. Taip pat tikėtina, kad asmenys, laikantys skurstančius valstybės išlaikytiniais, 2,3 karto didesne tikimybe pritaris, kad skurdūs iš valstybės paramą gaunantys asmenys turėtų už ją atidirbti, 1,5 karto didesne tikimybe pritaris, kad Lietuvos teisinė sistema užtikrina visiems teisingumą, ir su 28 proc. mažesne tikimybe nepritaris, kad valstybės institucijos Lietuvoje elgiasi preferenciškai ir palankiau vertina vienus asmenis nei kitus.

10 lentelė. Požiūrio į skurdą Lietuvoje dinamika ir jo priklausomybė nuo požiūrio į socialinės atskirties grupes, gyvenimo kokybę ir socialinį teisingumą (binarinės regresijos modelių galimybių santykiai)

	Jie skurdūs dėl asmeninių nesėkmių ir apatijos		Jie skurdūs dėl struktūrinių priežasčių		Jie yra valstybės išlaikytiniai ir tinginiai	
	G. S.	95 % P. I.	G. S.	95 % P. I.	G. S.	95 % P. I.
Konstanta	0,532		5,831		0,015***	
Nepalankus bedarbių vertinimas	0,602*	0,371–0,977	0,335**	0,151–0,747	3,075***	1,809–5,229
Nepalankus iš įkalinimo įstaigų išėjusių asmenų vertinimas	1,273	0,794–2,041	0,536*	0,294–0,977	1,313	0,737–2,340
Bedarbių diskriminacijos pateisinimas darbo rinkoje	0,412**	0,222–0,764	0,758	0,324–1,775	3,431***	1,727–6,820
Vienių motinų, turinčių nepilnamečių vaikų, diskriminacijos pateisinimas darbo rinkoje	2,405**	1,301–4,449	0,905	0,391–2,097	0,394**	0,197–0,788
Asmeninio gyvenimo kokybė priklauso nuo ryšių su įtakingais ir svarbiais asmenimis	0,995	0,800–1,238	1,483**	1,102–1,995	0,743*	0,574–0,961
Asmenys, gaunantys socialinę paramą iš valstybės, turėtų atidirbti už ją	0,945	0,736–1,214	0,525***	0,390–0,707	2,262***	1,570–3,257
Lietuvoje įstatymai visiems asmenims užtikrina teisingumą	0,880	0,700–1,107	0,769	0,569–1,040	1,485**	1,1129–1,954
Lietuvos valstybės institucijos vienus žmones vertina palankiau nei kitus	1,069	0,812–1,407	1,337	0,896–1,995	0,721*	0,529–0,984
N	523		523		523	
Nagelkerke's R2	0,093		0,224		0,287	
–2LL	686,922		442,171		529,454	
Hosmerio–Lemeshowo testas	16,383 (p = 0,037)		10,640 (p = 0,223)		10,806 (p = 0,208)	
Regresijos modelio χ2	37,879*		79,582***		119,510***	
Modelis teisingai klasifikuoja	60,2 %		80,9 %		77,6 %	

*** p = 0,000; ** p < 0,01; * p < 0,05

G. S. – Galimybių santykis (angl. *odds ratio*), matematiškai įvardijamas kaip Exp (B); 95 % P. I. – nurodytos galimybių santykio 95 % pasikliautinojo intervalo žemutinė ir viršutinė ribos.

Visi trys binarinės logistinės regresijos modeliai buvo kontroliuojami nuo šių kintamųjų: nepalankaus vienių motinų, Jehovos liudytojų, musulmonų ir asmenų, sergančių lėtinėmis ligomis, vertinimo; pritarimo diskriminaciniams nuostatom, nukreiptoms į Jehovos liudytojus, musulmonus, asmenis, sergančius lėtinėmis ligomis, ir asmenis, turėjusius įkalinimo patirties, darbo rinkoje; sunkaus darbo, išsilavinimo, asmeninių pastangų, auklėjimo ir artimųjų palaikymo suvokimo kaip svarbaus asmeninio gyvenimo kokybės komponento. Lentelėje pateikti tik tie kintamieji, kurių bent viena kategorija yra statistiškai reikšminga bent viename iš pateiktų regresinių modelių.

11 lentelė. Požiūrio į skurdą ir vargą Lietuvoje priklausomybė nuo statuso darbo rinkoje

Individų grupės pagal nuostatas į skurdą ir socialinį vargą	Statusas darbo rinkoje			Chi-kvadratas (kontingencijos koef.)
	Vadovai, verslininkai	Aktyvūs darbo rinkoje	Neaktyvūs darbo rinkoje	
Skurdas kaip asmeninių nesėkmių ir apatijos rezultatas	38 % (18)	51 % (245)	48 % (43)	19,078** (0,173**)
Skurdas kaip struktūrinės priežastys	17 % (8)	18 % (89)	34 % (31)	
Skurdas kaip socialinė patologija	45 % (21)	31 % (148)	18 % (16)	

*** $p = 0,000$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Kintamojo „Statusas darbo rinkoje“ kategorija „aktyvūs darbo rinkoje“ reprezentuoja dirbančius, o „neaktyvūs darbo rinkoje“ – bedarbius. Kitos užimtumą, darbinę poziciją ir statusą indikuojančios kategorijos (kaip išėję motinystės ir tėvystės atostogų, pensininkai, studijuojantys ir pan.) iš analizės buvo pašalintos.

Dar vienas svarbus pjūvis, atskleidžiantis, kas priklauso šiems trimis diskursams, yra galios pozicija ir įsitvirtinimas dinamiškoje ir besikeičiančioje darbo rinkoje, kuri, pasak Youngo (2007), yra vienas svarbiausių socialinės atskirties determinantų šiuolaikinėje atskirties ir „kitus“ išskiriančioje visuomenėje. 11 lentelėje matoma, kad egzistuoja gana silpnas ryšys (Chi-kvadratas = 19,078, $p = 0,001$; kontingencijos koeficientas = 0,173, $p = 0,001$) tarp užimamos pozicijos darbo rinkoje ir prieš tai aptartų požiūrių į skurdo priežastis Lietuvoje. Dauguma darbdavių (verslininkų ir vadovų) yra linkę suprasti skurdo ir vargo priežastis Lietuvoje kaip tam tikrą individualizuotą pačių vargstančiųjų socialinės patologijos išraišką (45 proc.) ar kaip asmeninių nesėkmių ar apatijos rezultatą (51 proc.), o dauguma dirbančiųjų asmenų, kurie yra aktyvūs darbo rinkoje, labiau linkę apibrėžti vargingus asmenis kaip jų asmeninių nesėkmių istorijas (51 proc.). Dauguma bedarbių ir neaktyvių asmenų darbo sferoje taip pat linkę pabrėžti asmeninių nesėkmių požiūrį (48 proc.) arba suvokti skurdą kaip nuo individų nepriklausančių priežasčių visumą (34 proc.), kuri yra struktūrinių ir giluminių visuomenės procesų derinys. Šie rezultatai rodo ne tik tai, kad egzistuoja tam tikra diskriminacinių nuostatų hierarchija, priklausanti nuo hierarchinės padėties darbo rinkoje, bet ir tai, kad ši padėtis gali reikšmingai formuoti skirtingus požiūrius apie skurdo, vargo ir „kitų“ bei kartu neprivilegiuotų asmenų kančių supratimą Lietuvoje. Ši hierarchija

patvirtina, kad autonomiškiausi, saugiausi ir disponuojantys didžiausia galia darbo rinkoje dažniau linkę arba individualizuoti, arba patologizuoti skurdą ir vargą, o ne tokie saugūs ir izoliuoti nuo darbo rinkos laiko skurdą struktūrinių priežasčių rezultatu.

Apibendrinimas

Šio skyriaus tikslas buvo išanalizuoti socialinę atskirtį kaip visuotinę distanciskumą, atsiribojimą ir atsitolinimą nuo socialinę atskirtį patiriančių grupių. Kartu siekta parodyti, kaip nuo Lietuvos gyventojų požiūrio į skurdą priklauso reikšmingų socialinės atskirties ribų braižymas ir atskirties hierarchija. Šiam tikslui įgyvendinti buvo pasitelkti trys reprezentatyvios Lietuvos gyventojų apklausos duomenų analitiniai pjūviai – socialinės distancijos ir diskriminacinių nuostatų, nukreiptų į atskirties grupes, hierarchija, požiūrio į skurstančius Lietuvoje priklausomybė nuo socialinio teisingumo įgyvendinimo ir subjektyvaus gyvenimo kokybės vertinimo bei gautų rezultatų apie tai, kam ir kokia yra būdinga (ne)pritarimo pozicija socialinės atskirties atžvilgiu, apibendrinimas.

Tyrimas atskleidė, kad didžiausią distanciją ir potencialiai didesnę riziką patirti atskirtį turi įkalinimo patirties turintys ar religinėms mažumoms priklausantys asmenys, kurie užima viršutinę marginalizacijos ir atskirties hierarchijos Lietuvoje struktūrą. Šios grupės visuotinai laikomos tiek nevertingomis ir negeistinomis, tiek neproduktyviomis ir nereikalingomis dabartinei darbo rinkai. Lietuvos gyventojai suvokia jas kaip tas, šalia kurių nenorėtų nei gyventi, nei dirbti, nei dalytis bendra erdve. Gauti rezultatai taip pat rodo, kad darbo sritis ir darbo institutas yra gana reikšmingi socialinės atskirties žymenys, nukreipti į įvairias socialines grupes, nes socialinės distancijos intensyvumas gerokai mažesnis nei pritarimas diskriminaciniam darbdavio elgesiui, kuris tiesiogiai eliminuoja šias grupes iš darbo rinkos. Iš skyriuje analizuotų antrinių duomenų taip pat galima daryti prielaidą, kad atskirties grupių diskriminacinės nuostatos galėtų būti sietinos ir su įtempta pokrizine Lietuvos ekonomikos padėtimi, skatinančia nerimą visuomenėje ir aktyviai prisidedančia prie ilgalaikio socialinės atskirties išsilaikymo.

Pritarimas diskriminaciniam elegesiui darbo rinkoje ar bendros socialinės distancijos palaikymas gali būti aiškinamas ir kaip trijų „konkuruojančių“ diskursų apie skurdą ir vargą Lietuvoje rezultatas. Šios trys skirtingos kalbėjimo manieros apie skurdą ir vargą priklauso nuo socialinės distancijos, asmeninio gero gyvenimo ir socialinio teisingumo sampratų. Jos leidžia samprotauti apie socialinę atskirtį kaip nulemtą trijų diskursų spektro. Naudojantis Levitas (2005) pasiūlyta politinio kalbėjimo apie skurdą moderniose visuomenėse klasifikacija, Lietuvoje taip pat galima identifikuoti tris diskursus arba kalbėjimo manieras – diskursą apie tingius gerovės sistemos recipientus, kuriuo skurdas apibrėžiamas kaip socialinė patologija ar skurdo kultūra, diskursą apie socialinės integracijos apribojimus, kuriuo artikuliuojama darbo ir socialinių ryšių reikšmė integruojant asmenis į visuomenę, ir diskursą apie materialinių ir simbolinių išteklių perskirstymą, kai skurdas suvokiamas kaip išorinio pasaulio poveikio, o ne asmeninių pasirinkimų ar polinkių rezultatas.

Skurdą patologizuojanti laikysena būdinga Lietuvos gyventojams, kurie neigiamai vertina bedarbius ir užjaučia vienišas motinas, laiko asmeninio gyvenimo kokybę asmeninių pasirinkimų ir individualaus elgesio rezultatu, tiki teisine sistema ir valstybe, pasisako už disciplinuojančią teikiamą paramą atskirties grupėms ir užima aukščiausią galios poziciją Lietuvos darbo rinkos struktūrose. Tikėtina, kad integraciniam diskursui priklauso dirbantys ir nedirbantys asmenys, kurie užjaučia bedarbius ir kartu kritiškiau vertina vienišas motinas, supranta darbą kaip pagrindinę veiklą, užtikrinančią visavertį funkcionavimą visuomenėje, ir, vertinandami diskriminacines nuostatas ir socialinę distanciją, užima tarpinę poziciją tarp patologizuojančio ir struktūrą kaltinančio diskursų. Paskutinis diskursas išreiškia vertybines nuostatas tų Lietuvos dirbančių ir nedirbančių gyventojų, kurie apibrėžia skurdą ir vargą kaip sisteminio, o ne asmeninio pobūdžio problemą, laiko naudojimąsi įtakingais ryšiais asmeninio gyvenimo kokybės pagerinimo strategija, nepritaria disciplinuojančios valstybės teikiamos gerovės atskirties grupėms principui, iš esmės praktiškai visais atvejais palankiau vertina visas atskirties grupes ir palaiko mažesnę socialinę distanciją.

Šie rezultatai leidžia permąstyti socialinės atskirties formas Lietuvoje kaip visuomenės suvokinių, skirtingų diskursų ir subjektyvių potyrių,

kuriuos objektyviai struktūruoja išoriniai veikėjai, konsteliaciją. Kaip teigia Bell ir Hartmannas (2007), įvairovės ir pliuralistinės visuomenės diskursas dažnai remiasi bendru kalbėjimu, kai neatsižvelgiama į specifines atskirties grupes ir vengiama kalbėti apie socialinę atskirtį, nelygybes ir palaikomas distancijas. Tačiau tyrime išryškėjusios socialinės atskirties ir distancijos problemos provokuoja dar labiau gilintis į nuvertintas socialines grupes ir joms suteikiamus skirtingus gyvenimo šansus ir suvokti jas ne kaip modernios monolitinės visuomenės „priedėlius“ (angl. *addons*), o kaip integralias tos pačios visuomenės dalis, iškrantančias iš gero gyvenimo ribų. Skirtingi diskursai apie socialinę atskirtį ir laikysenos jos atžvilgiu išreiškia prisiimamą (ne)atsakomybę už solidarumą su „kitais“, kuri savo ruožtu realizuoja atskirties visuomenės projektą (Young 2007).

3 SKYRIUS

Aušra Maslauskaitė

Vienišos motinos, materialinė deprivacija ir gyvenimo kokybė

Įvadas

Socialinės atskirties grupių žemėlapyje vienišos motinos su vaikais užima įsitvirtinusių teritoriją, kuri turi nedaug šansų būti pašalinta, kad ir kokie būtų nacionaliniai gerovės valstybės ir kultūrinių kontekstų ypatumai. Tvirtas šios grupės socialinės atskirties pozicijas kuria visuomenei būdingų kultūrinių, socialinių ir ekonominių nelygybių sampynos, kurios organizuoja vienišų motinų gyvenimą dažnai dar prieš joms įgyjant šį šeiminių statusą. Pajamų praradimas netekus partnerio, su lytimi susietos darbo rinkos nelygybės, vaikų globos (angl. *care*) ir socialinės lyties simbiozė bei jos struktūruojantis efektas moterų užimtumui ir pajamoms – vieni pagrindinių veiksnių, lemiančių šios grupės skurdą, materialinę deprivaciją ir ekonominę atskirtį (McLanahan, Casper, Sorensen 1995; Chzhen, Bradshaw 2012). Vienišų motinų socialinė atskirtis gali būti generuota ir kultūrinių su šeiminio gyvenimo organizacija siejamų hierarchijų, teikiančių prioritetą dviejų tėvų šeimai ir reprodukuojamų socialinės politikos, ekonomikos institutų. Žvelgiant iš istorinės perspektyvos vieniša motinystė tokia pat sena kaip ir santuoka, tačiau reta visuomenė jos atžvilgiu buvo nusiteikusi laisvai ir komfortiškai (Thane 2001). Net ir šiandien, kai dėl šeimos demografinių pokyčių (kohabitacijos, skyrybų) vieniša motinystė dažna ir socialiai vis priimtinesnė, kai kur ji vis dar „demonizuojama ir juodinama“ (Sidel 2006) bei kultūros įrankiais palaikomos jos socialinės atskirties prielaidos.

Šio monografijos skyriaus tikslas – pažvelgti į Lietuvos vienišų motinų ekonominę atskirtį ir asmeninio gyvenimo kokybę bei įvertinti struktūruojantį ekonominės atskirties poveikį. Dėmesys darbe sąmoningai skiriamas

vidinei vienišų motinų grupės diferenciacijai kelių į šį statusą ir išteklių požiūriu, siekiant atskleisti heteronomiškumą socialinės atskirties atžvilgiu ir ginčyti gana dažną vidinius skirtumus niveliuojančią sampratą.

Nors dėl gana ilgos skyrybų istorijos ir pastarųjų dešimtmečių šeimos formavimo pokyčių vieniša motinystė Lietuvoje paplitusi (europiniame kontekste esame vieni iš lyderių (Chzhen, Bradshaw 2012)) ir normiška, o gyvenimo kokybės tyrimai rodo didelius šios grupės materialinius nepriteklius ir skurdą (Gyvenimo pajamos ir gyvenimo sąlygos 2014), vienišoms motinoms skirtų tikslinių tyrimų beveik nėra. Paminėtinas Vidos Kanopienės vienišų motinų kokybinis tyrimas (Kanopienė 2002), tirtos vienišų motinų ir jų šeimų vartojimo praktikos (Maslauskaitė 2014), vertinant vaikų gyvenimo kokybę šio tipo šeimas nagrinėjo Algis Šileika, Rasa Zabarauskaitė (2008), Algis Šileika, Boguslavas Gruževskis, Inga Blažienė, Rasa Zabarauskaitė (2007). Vienišų motinų namų ūkiai kontekstualiai aptariami ir gyventojų pajamų bei gyvenimo sąlygų stebėsenos tyrimuose (Gyvenimo pajamos ir gyvenimo sąlygos 2014). Vis dėlto šios grupės atskirties pobūdžio, ją generuojančių socialinės kilmės mechanizmų pažinimas Lietuvoje yra fragmentiškas, todėl tikėtina, kad čia pristatomas tyrimas gali prisidėti jį gilinant ir plečiant.

Vienišų motinų socialinės atskirties analizė šiame monografijos skyriuje remiasi originaliu kiekybiniu sociologiniu tyrimu „Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje“, atliktu įgyvendinant projektą „Socialinė atskirtis ir socialinis dalyvavimas pokyčių Lietuvoje“. Tai, kiek žinoma autorei, pirmas tikslinis vienišų motinų tyrimas Lietuvoje. Jo rezultatai ir sudaro monografijos skyriaus empirinį branduolį. Vienišų motinų materialinės deprivacijos ir gyvenimo kokybės analizė pradedama trumpa tyrimų, aiškinančių vienišų motinų atskirties mechanizmus, apžvalga. Vėliau aptariama kontekstinė informacija, supažindinanti su vienišų motinų struktūrinėmis charakteristikomis Lietuvoje ir lyginanti vienišų motinų namų ūkius Lietuvoje ir Europoje. Trečias poskyris išsamiai supažindina su empirinės informacijos šaltiniu ir matavimo priemonėmis. Empirinė darbo dalis pradedama vienišų motinų materialinės gerovės kaitos iširus partnerystei analize (ketvirtas poskyris), vėliau nagrinėjama materialinė deprivacija ir su ja susiję veiksniai (penktas poskyris). Šeštasis poskyris aptaria vienišų motinų asmeninės gerovės variaciją ir ją modeliuojančius veiksnius, čia nagrinėjama afektinė ir kognityvinė psichologinė gerovė.

Vienišos motinos ir socialinė atskirtis: neišardoma sąjunga?

Socialinės atskirties sąvokos genezė ir raida, vidinė jos architektonika, sąsajos su skurdo, gyvenimo kokybės tyrimais išsamiai aptarti teoriniame monografijos skyriuje, tad papildydami jau išdėstytus dalykus šiame poskyryje susitelksime į vienišų motinų kaip specifinės socialinės atskirties grupės analizę. Iš pradžių aptarsime vienišų motinų patekimo į socialinės atskirties diskursą aplinkybes, vėliau kalbėsime apie socialinius ekonominius individualius ir tarpgeneracinius mechanizmus, lemiančius vienišų motinų patekimą ir (iš)likimą socialinės atskirties grupėje.

Dar pradinėje socialinės atskirties sąvokos įvesties į socialinių tyrimų ir socialinės politikos lauką stadijoje vienišos motinos su vaikais išskirtos kaip grupė, patenkanti į šiuo konceptu ženklina socialinės tikrovės ir socialinės politikos problemų teritoriją. 1974 m. Prancūzijos vyriausybės narys ir socialistų politikas René Lenoiras socialiai atskirtais įvardijo grupes, kurių nedengia socialinės apsaugos sistemos skėtis (Taket, Crisp, Nevill et al. 2009). Vienišos motinos šiame sąrašė atsirado greta su protiškai ir psichiškai neįgaliais, į savižudybes linkusiais ar dėl amžiaus neįgaliais asmenimis, smurtą ir prievartą patiriančiais vaikais, žalingų įpročių, kriminalinę patirtį turinčiais asmenimis, problemiškais namų ūkiais, marginaliais, asocialiais asmenimis ir kitais socialiniais „nepritaipėliais“ (Lenoir 1974, cit. iš Sen 2000). Nors su laiku socialinės atskirties sąvokos apimtis, kartu ir turinys vis labiau pūtėsi plečiant ne tik atskirties grupių, bet objektų, nuo kurių įmanoma būti atskirtam, sąrašą, vienišų motinų grupė nesusidūrė su rizika išsprūsti iš socialinės atskirties tyrimų radaro lauko.

Tvirtas jų pozicijas lemia keletas dalykų. Pirmiausia šiai grupei būdinga intensyvi skurdo rizika, o kaip tik skurdas, sudarantis ekonominę socialinės atskirties dimensiją, yra aiškiausias ir daugumą antrinių socialinės atskirties dėmenų kapitalistinėse visuomenėse generuojantis dalykas. Dar daugiau, vienišų motinų skurdas yra gerovės valstybių ribas peržengiantis dalykas, nes ši socialinė grupė atskiruose nacionaliniuose kontekstuose išlieka ekonomiškai pažeidžiamiausia nepriklausomai nuo institucinių valstybės intervencijų į rinką ir šeimą, taikomų gerovės valstybės praktikų. Kitas dalykas, išlaikantis vienišų motinų pozicijas socialinės atskirties teritorijoje

ir tai reflektuojančiuose tyrimuose, sietinas su kai kuriems nacionaliniams kontekstams būdingu polinkiu stigmatizuoti vienišas motinas, pabrėžiant jų nuokrypį nuo normatyvinių šeimos organizavimo formų, akcentuojant šį nuokrypį kuriančias vienišų motinų asmenines moralines, psichologines ir socialines savybes, priklausomybę nuo gerovės valstybės ir atsakomybę už deklasuotųjų (angl. *underclass*) išlikimą visuomenėje. Šiuose diskursuose vienišos motinos suvokiamos kaip „problema“, bet ne kaip nelygybę kuriančių ir palaikančių politinių, socialinių, ekonominių struktūrų auka (Taket, Crisp, Nevill et al. 2009). Tiesa, pastarasis diskursas aktyviau eksploatuojamas aršesnius „kultūrinius karus dėl šeimos“ kariaujančiose šalyse, tokiose kaip JAV, tad čia gausu tyrimų, siekiančių išsklaidyti šios grupės stigmą, atskleisti jos ir kitų visuomenės grupių šeimos gyvenimo vertybinį bendrumą, vienišų motinų gyvenimą struktūruojančias socialines ekonomines jėgas, nepaliekančias pasirinkimo šanso ar jį sumažinančio, taip pat kasdienybės grumtynes dėl išgyvenimo ir geresnio gyvenimo (Nelson 2005; Siedel 2006; Edin, Kefalas 2005).

Kaip sociologiškai paaiškinti vienišų motinų riziką patekti į socialinę atskirtį? Kalbant apie ekonominę socialinės atskirties dimensiją, matyti, kad vienas akivaizdžiausių atsakymų į šį klausimą yra ekonominiai praradimai, atsiradę iširus partnerystei. Daugumos pavienių šalių ir apibendrinamieji tyrimai rodo, kad partnerystės iširimas yra ekonominė katastrofa pirmiausia moterims (nors kai kuriose šalyse ir vyrams), tačiau ekonominės gerovės praradimas ryškiau atskleidžia lyčių atotrūkį; moterys, lyginant su vyrais, ekonomiškai pralaimi daugiau ir ilgam laikui (Andress, Hummelsheim 2009). Iširus partnerystei namų ūkis netenka dviejų dirbančių sutuoktinių / partnerių šeimai būdingos pajamų ir rizikų apsaugos kaupimo funkcijos (Stevenson, Wolfers 2007), taip pat apimčių ekonomikos (angl. *economy of scale*) privalumų. Vienos motinos gaunamos pajamos ir vaiko (-ų) išlaikymo lėšos, kurias, darant pozityvias prielaidas, moka kartu negyvenantis tėvas, yra gerokai mažesnės už tas, kuriomis disponuoja abu dirbantys tėvai. Iširus partnerystei kinta ne tik pajamos, bet ir namų ūgio išlaikymo išlaidų našta. Vieno namų ūgio, kuriame pajamas gauna du šeimos nariai, išlaikymo išlaidos pasidalijamos, o partnerystei iširus ir likus vienam pajamas gaunančiajam tos išlaidos didėja. Tyrimai rodo, kad net ir dosnioje gerovės valstybėje, tokiose kaip Danija, po skyrybų ar iširus

partnerystei kompensuoti pajamų praradimo ir nuostolių, atsirandančių dėl namų ūkio išlaikymo deoptimizacijos, neįmanoma (Hussai, Kangas 2007).

Tačiau bendrasis ekonominių praradimų, kuriuos patiria vienišų motinų šeimos, mechanizmo efektas reikšmingai modeliuojamas visuomenei būdingų struktūrinių lyties, klasės, rasės nelygybių. Lyčių darbo užmokesčio atotrūkis, horizontali ir vertikali užimtumo segregacija pagal lytį lemia tai, kad dažnai moterys iki šeimos struktūros pokyčių ir po jų turi mažesnes darbo pajamas. Kaip tik socialinės lyties nelygybės, įsitvirtinusios ir atkuriamos visuomenės institucijų ir kasdienių santykių, dar neseniai tyrėjų buvo suvokiamos kaip reikšmingiausias vienišų motinų skurdą ir atskirtį generuojantis veiksnys. Caroline Glendinning ir Jane Miller (1992) teigia, kad „kaip tik todėl, kad vienišos motinos yra moterys, jos susiduria su labai didele skurdo rizika“ (p. 149, cit. iš Rowling, McKay 2005).

Tačiau pastarojo meto tyrimuose vis daugiau dėmesio skiriama socialinės klasės efektui arba į vienišų motinų socialinę atskirtį generuojantį mechanizmą žvelgiama pasitelkiant ne tik lyties, bet ir socialinės klasės lęšį (Rowlingson, McKay 2005; Kanji 2004). Klasinė priklausomybė turi reikšmingos įtakos vienišų motinų šansams atsidurti socialinės atskirties lauke, o patekus į ją patirti socialinę atskirtį skirtinga apimtimi. Žemesnės socialinės klasės vienišos motinos turi didesnių šansų pirmiausia patekti į skurdo zoną, taip pat susidurti su daugeliu neekonominio pobūdžio socialinės atskirties aspektų ir ilgiau gyventi jų apibrėžtoje kasdienybės teritorijoje. Ir priešingai, tai rečiau galėtų būti taikytina vienišoms motinoms, esančioms visuomenės struktūros „viduryje“ ar „viršuje“. Žinoma, šios, atsižvelgiant į sociokultūrinį kontekstą, gali susidurti su kai kuriomis socialinės atskirties formomis, pavyzdžiui, pažeminimu, pažeidžiamumo jausmu, disonansu tarp asmeninio šeiminio statuso ir normatyvinio šeimos modelio, tačiau jų akumuliuoti klasės privalumai veikia kaip draudimo polisas, kuris apsaugo, padeda adaptuotis ir nutolti nuo socialinės atskirties. Išryškinant klasės svarbą vienišų motinų socialinei atskirčiai pabrėžtina, kad dalis vienišų motinų gali turėti kur kas daugiau bendro su vidurinės klasės poroje gyvenančiomis moterimis nei su kitomis vienišomis moterimis (Rowlingson, McKay 2005). Panašiai Shireen Kanji teigia, kad „ne visi vienišų motinų namų ūkiai yra skurdūs ir deprivuoti, o tie, kurie tokie

yra, nėra skurdūs ir deprivuoti vienodai“ (2004, 222). Tad klasinė priklausomybė suponuoja vienišų motinų grupės heterogeniškumą, kuris dažnai išleidžiamas iš akiračio socialinės atskirties tyrimuose drauge stiprinant vienišų motinų stereotipizaciją.

Tačiau klasė vienišų motinų socialinei atskirčiai turi sudėtingesnę visą gyvenimo kelią modeliuojantį poveikį nei ką tik aptarta klasinės padėties ir ekonominės gerovės, iširus partnerystei, sąveika. Vienišų motinų socialinė atskirtis yra ne tik jų įgytos klasinės pozicijos rezultatas, bet klasinės kilmės modeliuotų gyvenimo kelio pasirinkimų iki išyrant partnerystei ir jai iširus rezultatas. „Skurdžios moterys tampa vienišomis motinomis ir lieka skurdžios ar pasidaro dar skurdesnės“ teigė britų sociologai Karen Rowlingson ir Stephenas McKay'us (2005, 32), apibendrinantys atliktų tyrimų Jungtinėje Karalystėje rezultatus. Labai tikėtina, kad ši niūri prognozė perkeliama ir daugumai kitų išsivysčiusių šalių, o norint paaiškinti šį tarpgeneracinį sociologiškai determinuotą procesą būtina aptarti keletą partnerystės iširimo šiuolaikinėje visuomenėje sociologinių mechanizmų.

Dauguma išsivysčiusių visuomenių, kaip rodo ilgalaikiai skyrybų veiksnių tyrimai (Härkönen, Dronkers 2006; Amato, James 2010; Lyngstad, Jalo-vaara 2010), išgyveno ištuokų rizikos virsmą iš koncentracijos visuomenės „viršuje“ į visuomenės „apačią“. Kitaip tariant, pradiniais ištuokų plitimo etapais visuomenėje dažniau skirdavosi turintys didesnius socialinius ekonominius išteklius, t. y. turintys aukštąjį išsilavinimą, geresnį užimtumą ir pan. Tačiau ištuokoms visuomenėje išplitus ir netekus selektyvaus elgesio žymės, vis dažniau skiriasi turintys ribotus socialinius ekonominius išteklius. Šį virsmą praėjusio amžiaus septinto dešimtmečio pradžioje prognozavo sociologas Williamas Goode'as (1962), jis teigė, kad kol skyrybos visuomenėje retos, o jų socialinės, ekonominės, teisinės sąnaudos didelės, jos yra aukštesnių visuomenės klasių privilegija, tačiau skyryboms plintant ir ištuokų socialiniams, ekonominiams, teisiniams barjerams žemėjant, skyrybos tampa vis prieinamesnės mažiau privilegijuotiems, turintiems ribotus socialinius ekonominius išteklius, drauge toms šeimoms, kurių kasdienybėje akumuliuojama daugiau socialinio ekonominio streso. Šis moterų ir vyrų socialinių ekonominių išteklių ir skyrybų rizikos ryšys bei jo krypties kaita tyrimais patvirtinti ir Lietuvoje (Maslauskaitė, Jasilionis, Stankūnienė 2013; Puur, Rahu, Maslauskaitė ir kt. 2012).

Mažesni socialiniai ekonominiai ištekliai, t. y. žemesnė klasinė pozicija, dažnu atveju yra klasinės kilmės rezultatas, nes klasinės nelygybės struktūros apibrėžia individo galimybių, pasirinkimų ir socialinių pasiekimų trajektorijas. Taip žemesnis tėvų išsilavinimas transliuojasi į žemesnius vaikų išsilavinimo pasiekimus, tėvų skyrybos – į gyvenimo kelio pasirinkimus (trumpesnę laiką išsilavinimo sistemoje, užimtumo ir saugumo požiūriu prastesnę užimtumą, ankstesnes vedybas / partnerystę, ankstesnę vaikų susilaukimą), kurie didina ištuokų riziką vaikų kartoje (išsami tyrimų apžvalga – Maslauskaitė, Baublytė 2012). Tad atsižvelgiant į aptartus sociologinius mechanizmus, kurie jungia vienišų motinų klasinę kilmę / klasinę poziciją, asmenines šeimos gyvenimo trajektorijas ir socialinę atskirtį, pagrįstas atrodo teiginys, kad bent dalis vienišų motinų į socialinę atskirtį patenka dar iki partnerystės pabaigos ir išlieka joje dėl tarpgeneraciškai akumuluotų klasinių neprivilegijų. Ši individus perauganti klasinės nelygybės matrica į minimalią erdvę suspaudžia individualius vienišų motinų šansus išsiveržti iš prekariško (angl. *precarious*) užimtumo, vargano gyvenimo, pabėgti nuo bejėgystės ir pastumdėliško potyrių, mėgautis gyvenimu, kuriame rizikos valdomos, o vaikų išsilavinimo šansai teikia perspektyvą. Taigi, atsižvelgdami į klasę, turime pripažinti, kad vienišos motinos socialinis statusas nebūtinai atveda prie socialinės atskirties, tačiau galimybių optimizmas šiuo požiūriu visuomenėje paskirstytas netolygiai ir dosniausiai juo apdovanojami mažiausiai stokoiantys. Tarpininkaujantis klasės efektas vienišų motinų socialinės atskirties rizikai nurodo būtinybę vienišų motinų tyrimuose atsižvelgti į šios grupės heterogeniškumą.

Lietuvos vienišos motinos europiniame kontekste

Prieš pereinant prie empirinės monografijos skyriaus dalies, paremtos kiekybinio tyrimo rezultatais ir leidžiančios nuodugniau ir išsamiau nagrinėti vienišų motinų socialinės atskirties dėmenis ir formas, tikslinga trumpai žvilgtelėti į statistinę ir kitą tyrimų informaciją, rodančią bendras vienišų motinų struktūrines charakteristikas, materialinę deprivaciją Lietuvoje europiniame kontekste.

2011 m. visuotinio gyventojų ir būstų surašymo duomenimis, Lietuvoje gyveno 90,7 tūkst. vienišų motinų su vaikais iki 18 m. Beveik pusė jų vedė savarankišką namų ūkį, t. y. gyveno tik su savo nepilnamečiais vaikais (54 proc., arba 48,8 tūkst.), kita dalis gyveno kartu su tėvais, giminaičiais ar kitais suaugusiais asmenimis, su kuriais neturėjo partnerystės ryšių (41,9 proc.). Pagal šeiminių statusą mažiau nei pusė visų vienišų motinų su vaikais buvo išsituokusios (41,3 proc., arba 37,5 tūkst.) (Lietuvos Respublikos 2011 m. gyventojų ir būstų surašymo rezultatai 2011).

Vienišos motinos su nepilnamečiais vaikais Lietuvoje, kaip rodo daugelis tyrimų¹, patiria didžiausią arba itin didelę materialinę deprivaciją² ir skurdą. Ekvivalentinės disponuojamos vienišų tėvų, turinčių nepilnamečių vaikų, pajamos³ 2013 m. sudarė 1280,8 lito, ir tai buvo antras žemiausias rodiklis tarp namų ūkių su vaikais (dar žemesnis būdingas dviejų suaugusių su trimis ir daugiau vaikų grupei) (Gyventojų pajamos ir gyvenimo sąlygos 2013). Vienišų tėvų skurdo rizikos⁴ lygis jau daug metų Lietuvoje labai aukštas, 2013 m. jis siekė 42,8 proc. ir buvo antras po namų ūkių, kuriuose gyvena du tėvai su daugiau nei trimis vaikais (45,1 proc.), o be socialinių išmokų vienišų tėvų skurdo rizikos lygis sudarė 54,3 proc. (ten pat, p. 28). Šie namų ūkiai taip pat patiria didžiausią materialinę deprivaciją. Kartu su daugiavaikėmis dviejų tėvų šeimomis jie sudaro didžiausią dalį tarp namų ūkių su vaikais, kurie susiduria su daugiausia materialinės deprivacijos elementų (su 4–9 iš 9 matuojamų EU–SILC tyrime susiduria 27,2 proc.) (ten pat, p. 37). Nors vienišų tėvų namų ūkiai Lietuvoje disponuoja mažiausiomis pajamomis ir yra labiausiai pažeidžiami materialinės deprivacijos požiūriu, valstybės taikomų pajamų perskirstymo priemonių

1 Bendroji atvirai prieinama atrankinių tyrimų informacija apie Lietuvos gyventojų pajamas, vartojimą yra diferencijuota tik pagal apibendrintus namų ūkio tipus, t. y. pateikiama tik vieno suaugusio, motinos arba tėvo, turinčio nepilnamečių vaikų, statusui ir nėra specifikuota pagal su vaikais gyvenančio tėvo lytį. Tačiau atsižvelgiant į tai, kad didžiąją šios grupės dalį sudaro vienišos motinos, galima daryti prielaidą, kad informacija daugiausia atspindi kaip tik jų padėtį.

2 Materialinė deprivacija (angl. *material deprivation*) kaip kuriuose mokslo darbuose Lietuvoje vėrčiama į materialinius nepriteklius. Šiame darbe deprivacijos termino vertimo atsisakoma, atsižvelgiant į tai, kad būdama daugiaprasmė sąvoka materialinė deprivacija gali būti objektyvi ir subjektyvi (Boarini, d'Ercole 2006), o šiuo atveju nepriteklių vertinys yra ne toks talpus ir netikslus (sunku būtų suvokti, ką galėtų žymėti subjektyvūs nepritekliai).

3 Ekvivalentinės disponuojamosios pajamos – tai rodiklis, kuris vertinant disponuojamas namų ūkio pajamas suteikia galimybę pašalinti namų ūkio dydžio ir sudėties efektą.

4 Skurdo rizikos lygis – asmenų, kurių ekvivalentinės piniginės disponuojamosios pajamos mažesnės už skurdo rizikos ribą, dalis (www.stat.gov.lt).

poveikis mažinant pajamų skirtumus šioje grupėje yra santykinai nedidelis (Ivaškaitė-Tamošiūnė 2013).

Europiniame kontekste Lietuva kartu su Estija ir Latvija, Skandinavijos šalimis (išskyrus Suomiją), Jungtine Karalyste ir Airija išsiskiria aukščiausiais vienišų tėvų, auginančių nepilnamečius vaikus, rodikliais (Czhen, Bradshaw 2012)⁵. Lietuva išsiskiria ir mažiausia vienišų tėvų vyrų dalimi (3 proc. visų vienišų tėvų grupės), šis rodiklis žemas ir Slovakijoje (5 proc.), Estijoje (6 proc.), o Skandinavijos šalyse jis yra keletą kartų didesnis (pvz., Švedijoje – 30 proc., Danijoje – 23 proc., Norvegijoje – 22 proc. (ten pat, p. 502). Europos šalių kontekste Lietuvai būdinga didžiausia vienišų motinų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, dalis, taip pat vienas aukščiausių vienišų motinų užimtumo rodiklių (ten pat, p. 506). Vis dėlto nors vienišų motinų išsilavinimas ir užimtumas gana aukštas, skurdo rizikos lygis Lietuvoje, jau gavus socialines išmokas, yra apie 40 proc., panašus į būdingą Latvijai, Estijai, Lenkijai, Čekijai ir kai kurioms Europos Sąjungos (ES-12) šalims, tiesa, Lietuvoje socialinės išmokos vienišų motinų namų ūkiams amortizuoja didesnę dalį skurdo rizikos nei kitose Baltijos šalyse (ten pat, p. 494).

Taigi aptarta informacija apie vienišų motinų gyvenimo sąlygas Lietuvoje rodo, kad labai didelė šios grupės dalis pirmiausia dėl materialinių nepriteklių susiduria su socialine atskirtimi, o būnant vieniša motina yra rizika patekti į socialinę atskirtį. Atsižvelgiant į tai, materialinės deprivacijos, ribotų pajamų ir skurdo tyrimas tampa vienišų motinų socialinės atskirties supratimo sąlyga.

Empirinės informacijos šaltiniai ir metodai

Empirinį šio monografijos skyriaus pagrindą sudaro sociologinės apklausos „Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje“ duomenų rinkinys. Apklausa atlikta 2014 m. gegužę, lauko darbus atliko UAB „Baltijos tyrimai“. Tyrimo atranka – kvotinė. Imties kvotos formuotos atsižvelgiant į Lietuvos statistikos departamento paskelbtus 2011 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo duomenis, fiksuojančius vienos motinos, turinčios

5 Beje, šie autoriai, identifikuodami vienišų tėvų grupę, įtraukia į ją ir gyvenančius daugiau nei dviejų kartų namų ūkiuose, o šie dažnai į vienišų tėvų apskaitą nepatenka, nes priskiriami „kitų namų ūkių grupei“.

nepilnamečių vaikų, namų ūkių teritorinį pasiskirstymą pagal apskritis (Lietuvos 2011 m. gyventojų ir būstų... 2013). Apklausa vykdyta 119 vietovių, 36 miestuose ir 83 kaimo vietovėse. Iš viso imties dydis – 603 respondentės. Tyrimo vykdymo metodas – interviu respondentės namuose. Pagrindinės sociodemografinės imties charakteristikos pateikiamos 1 lentelėje.

1 lentelė. **Rinktinės sociodemografinės vienišų motinų imties charakteristikos, proc.**

Amžius		Vaikų skaičius		Išsilavinimas		Gyvenamoji vieta	
Iki 19 metų	3	Vienas	60	Pradinis, pagrindinis	8,5	Iki 2 tūkst. gyventojų	27,7
20–29 metai	3	Du	32	Vidurinis	22,4	2–50 tūkst. gyventojų	25
30–39 metai	41	Trys	7	Profesinis (baigtas vidurinis arba ne)	22,9	Marijampolė, Alytus, Panevėžys, Šiauliai	10,4
40–49 metai	22	keturi	1	Aukštesnysis, kolegija	23,5	Kaunas, Klaipėda	17,1
50 ir daugiau	3			Universitetinis	22,7	Vilnius	19,7
Iš viso	100	Iš viso	100	Iš viso	100	Iš viso	100

Interviu klausimynas susideda iš dviejų dalių. Pirmoji originali dalis sukurta atsižvelgiant į tyrimo tikslus tikslinei vienišų motinų grupei, antroji dalis susideda iš klausimų, naudotų visuomenės nuostatų dėl socialinės atskirties ir bedarbių grupės tyrimuose. Tikslinė vienišų motinų klausimyno dalis, kurios informacija analizuojama šiame monografijos skyriuje, susideda iš 98 uždarytųjų klausimų. Tematiniu požiūriu ji skirstytina į keletą segmentų. Pirmajame fiksuota vienišų motinų partnerystės istorijos informacija (visų partnerysčių pradžios ir pabaigos datos, informacija apie kiekvieno partnerio gimimo datą, išsilavinimą, partnerystės statusą (buvo ar ne registruota santuoka ir kada), iširimo būdą, ištuokos registraciją (jei buvo ir kada), vaikų išlaikymo klausimų sprendimą. Antrasis tematinis segmentas skirtas nustatyti namų ūkyje nereziduojančio tėvo įsitraukimą į vaikų priežiūrą ir išlaikymą. Trečiuoju siekiama įvertinti vienišų motinų gaunamą institucinę paramą ir jos poreikius, nemažai dėmesio skirta Vaikų išlaikymo fondo vertinimui. Ketvirtuoju segmentu fiksuota informacija apie vienišų motinų namų ūkių materialinę gerovę. Šiam segmentui skirtas didelis dėmesys dėl ekonominių socialinės atskirties dedamųjų svarbos

vieniškų motinų grupei. Fiksuoti subjektyvūs materialinės namų ūkio gerovės ir jos kaitos vertinimai, objektyvūs vieniškų motinų namų ūkių pajamas atskleidžiantys rodikliai, taip pat naudota modifikuota materialinės deprivacijos (angl. *material deprivation*) skalė. Kadangi šiame monografijos skyriuje daugiausia dėmesio skiriama materialinės deprivacijos, jos sąsajų su asmenine gerove analizei, išsamiau aptarsime ir metodologinius materialinės deprivacijos matavimo instrumentus.

Pastebėtina, kad nors materialinė deprivacija aktuali skurdo, socialinės atskirties ir visuomenės gerovės tyrimuose, bendros materialinės deprivacijos skalės tyrimų praktikoje nėra. Roberto M. Townsendo (1979) prieš daugiau nei tris dešimtmečius pradėta konceptualaus ir metodologinio pobūdžio diskusija, kaip apibrėžti ir empiriškai išmatuoti materialinę deprivaciją, vis dar vyksta, pripažįstama, kad būtina atsižvelgti į tokias dimensijas kaip pagrindinių poreikių tenkinimas, galimybės įsitraukti į pagrindines socialines ir laisvalaikio veiklas, ilgalaikiai daiktai, būsto sąlygos (Boarini, d'Ercole 2006). Tyrimų praktikoje naudojami įvairūs indikatoriai atskiroms materialinių nepriteklių dimensijoms matuoti (išsamus pristatymas žr. ten pat, p. 19). Lietuvoje įsitvirtino 9 indikatorių materialinės deprivacijos skalė, parengta pagal Eurostato metodiką ir naudojama ilgalaikiuose gyventojų pajamų ir gyvenimo sąlygų (SILC) tyrimuose, atliekamuose Europos Sąjungos šalyse (Gyventojų pajamos 2014). 2006 m. ir 2009 m. Lietuvoje atliktuose tarptautiniuose lyginamuosiuose kartų ir lyčių tyrimuose, vykdytuose koordinuojant JT Europos ekonominei komisijai, naudotos 16 teiginių skalės (UNECE 2005).

Šiame tyrime materialinei deprivacijai matuoti naudota modifikuota dešimties teiginių skalė, koreguota atsižvelgiant į kokybinio tyrimo su vienišomis Lietuvos motinomis rezultatus (išsamiau žr. Maslauskaitė 2014). Modifikuotoje materialinės deprivacijos skalėje išlaikyti kai kurie „klasikiniai“ deprivaciją matuojantys teiginiai, kiti – adaptuoti, dar kiti – įtraukti naujai, atsižvelgiant į tiriamosios grupės specifiką, kokybinio tyrimo informaciją ir Lietuvos visuomenės kontekstą. Pavyzdžiui, atsižvelgiant į maksimaliai išplitusį dėvėtų drabužių tinklą ir šios rinkos prieinamumą, tikslesnis materialinės deprivacijos indikatorius yra galimybė pirkti ne dėvėtus, o naujus drabužius. Materialinės deprivacijos instrumentą sudaro du teiginiai, skirti bazinių poreikių dimensijai, penki – laisvalaikio ir socialinės veiklos

dimensijai, trys – būsto dimensijai. Išsami informacija apie materialinių nepriteklių skalę pateikta 2 lentelėje.

2 lentelė. **Materialinės deprivacijos objektyvių dimensijų indikatoriai, naudoti apklausoje**

Materialinės deprivacijos dimensija	Subdimensija	Indikatoriai
Baziniai poreikiai	Maistas	Kas antrą dieną valgyti mėsą ar žuvį
	Drabužiai	Pirkti naujus drabužius
Laisvalaikis ir socialinės veiklos	Atostogos	Kasmet atostogauti bent savaitę Lietuvos pajūryje (A)
		Kiekvienais metais atostogauti bent savaitę užsienyje (N)
		Nors kartą per mėnesį nueiti į kiną, teatrą, koncertą (N)
	Kultūrinis ir kitas vartojimas	Nors kartą per mėnesį su vaikais pietauti restorane (N)
		Lankytis sporto klube (N)
Būstas	Baziniai patogumai	Palaikyti pakankamą šildymo lygį namuose
	Komforto galimybės	Pirkti naujus baldus
		Pagerinti būsto sąlygas (pirkti didesnį būstą ar pan.) (N)

* A – adaptuotas indiktorius, N – naujai į skalę įtrauktas indiktorius

Atsižvelgiant į tai, kad socialinė atskirtis šiame darbe suvokiama kaip daugiadimensis reiškiny, į tyrimo klausimyną įtraukti psichologinę ir asmeninę vienišų motinų gerovę matuojantys instrumentai. Psichologinė vienišų motinų gerovė matuojama sutrumpinta šešių teiginių depresijos skale (toliau – depresijos skalė), plačiai naudojama įvairiuose tarptautiniuose tyrimuose (De Jong Gierveld, Havens 2004; van Tilburg et al. 2004), o Lietuvoje naudota „Kartų ir lyčių tyrime“ (Stankūnienė, Maslauskaitė 2009). Depresijos skalę sudaro septyni teiginiai apie individui savaitę iki tyrimo pasireiškusių emocijų ir kognityvinių būsenų dažnumą (matuojama nuo 1 – „retai arba niekada“ iki 4 – dažniausiai arba visą laiką). Skalės teiginiai: „jaučiau, kad net šeimos ar draugų padedama negaliu atsikratyti liūdesio“, „jaučiausi prislėgta“, „mąsčiau, kad mano gyvenimas nenusisėkė“, „buvau apimta baimės“, „jaučiausi vieniša“, „man būdavo verksmo protrūkių“, „jaučiausi nusiminusi“.

Tiriant matuota vienišų motinų subjektyvi asmeninė gerovė. Ji matuota originalia šešių teiginių skale, inspiruota kokybinio tyrimo su vienišomis motinomis rezultatų. Skalės indikatoriai išreikšti teiginiais apie skirtingas

emocines būsenas, kurios gali kilti dėl vienišų motinų kasdienybėje patiriamų įvairių socialinės atskirties aspektų, tokių kaip ribotos galimybės vaikams prieiti prie išsilavinimo išteklių („nerimauju, ar galėsiu vaikams suteikti reikiamą išsilavinimą“), subjektyviai patiriamas disonansas tarp asmeninio šeiminio statuso ir normatyvinio šeimos modelio („apgailestauju, kad vaikai auga be tėvo“), subjektyvios gerovės apribojimai, atsirandantys dėl vaidmenų pertekliaus („jaučiuosi pavargusi, nes visi šeimos rūpesčiai gula ant mano pečių“, „visai neturiu laiko sau“), ribotos galimybės valdyti gyvenimo rizikas („bijau susirgti, nes nebus, kas pasirūpina vaikais“), materialiniai nepritekliai („vos suduriu „galą su galu“). Visi teiginiai turi neigiamą konotaciją, jie matuoti Likerto skale. Klausimyne įtraukti objektyvūs indikatoriai, matuojantys vienišų motinų namų ūkių gerovę, sociodemografinės ir socioekonominės charakteristikas.

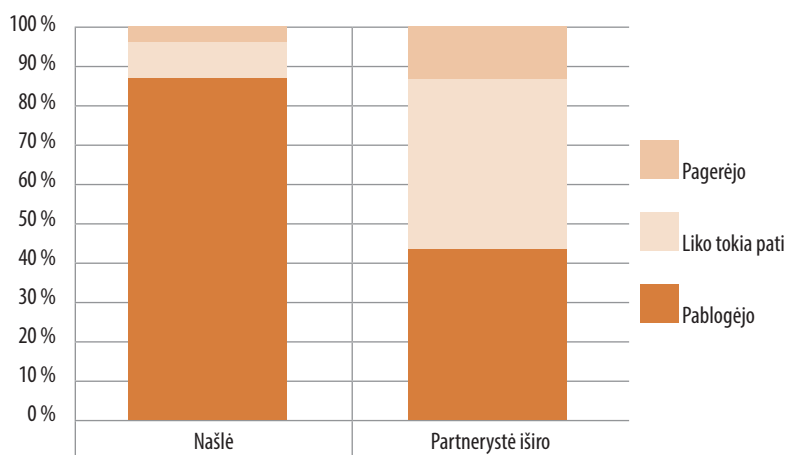
Partnerystės iširimas: determinuotas žingsnis į atskirtį?

Socialinė atskirtis yra dinamiškas procesas, tad individo santykis su ja taip pat dinamiškas, o individualiame gyvenimo kelyje vyksta dreifavimas iš socialinės atskirties zonos ir į ją. Vienišų motinų patekimas į ją siejamas su šeiminio statuso kaita, kai, kaip jau aptarėme, iširus partnerystei, motinos dažnai susiduria su materialinės gerovės smukimu, kai kada net drastišku. Vis dėlto, atsižvelgiant į klasę ir jos struktūruojantį poveikį gyvenimo keliui, galima spėti, kad patekimas į socialinę atskirtį, bent jau vertinant ekonominį jos aspektą, kai kada įvyksta dar iki skyrybų, o šis šeiminių trajektorijos įvykis lemiamos įtakos vienišų motinų pozicijai socialinės atskirties lauke neturi. Todėl empirinę monografijos skyriaus dalį pradėsime nuo žvilgsnio į tai, kaip vienišos motinos subjektyviai vertina materialinės gerovės kaitą iširus partnerystei. Ar jos linkusios deklaruoti subjektyviai suvokiamos materialinės padėties pablogėjimą, stabilumą ar gerėjimą po to, kai iširo partnerystė, ir kokie gyvenimo kelio bei socialiniai ekonominiai veiksniai diferencijuoja šiuos vertinimus?

Kaip jau aptarėme, ekonominė vienišų motinų ir jų šeimų atskirtis, atsiradusi dėl skyrybų, dažniausiai siejama su keletu veiksmų. Tik trumpai priminsime, kad literatūroje paprastai išskiriamas partnerio kaip vieno

iš šeimos pajamas uždirbančio šeimos nario netekimas; vaiko ar vaikų išlaikymo išlaidos, kurių nekompensuoja iš nereziduojančio tėvo gaunami išlaikymo pinigai; lyties nelygybės darbo rinkoje, kurios apsunkina moterų galimybes padidinti pajamas iš užimtumo. Vis dėlto tenka pripažinti, kad dalis šių išskiriamų veiksnių remiasi prielaida apie vyro duondirbio ar bent jau dviejų dirbančių asmenų / dviejų karjerų šeimos modelį iki išyrant partnerystei. Suprantama, šeimoms, kuriose vyro pajamos buvo gerokai didesnės už moters ar lygiaverčios, jų praradimas gali turėti esminės įtakos materialinei šeimos gerovei ir ekonominės atskirties lygiui. Tačiau galima įsivaizduoti, kad partnerystės statuso pasikeitimas gali ir neturėti įtakos materialinei gerovei, jei dar iki išyrant partnerystei moteris buvo viena ar pagrindinė šeimos maitintoja, o vyras – bedarbis ar turėjo nesaugų (nenuolatinį) darbą. Tada šeiminių statuso kaita ir ekonominė atskirtis gali būti ir nesusiję, tad kai kurios vienišos motinos gali likti ekonominės atskirties padėtyje, kurioje jos buvo dar iki skyrybų, kitos – pajudėti iš jos kad ir dėl to, jog sumažėja namų ūkio narių. Taigi, vadovaudamiesi šiais samprotavimais, galime daryti prielaidą, kad partnerystės iširimas nebūtinai lemia materialinės gerovės smukimą, o kai kurioms moterims drauge ir patekimą į ekonominę atskirtį.

Subjektyviai vertindamos materialinę šeimos gerovę iki išyrant partnerystei / santuokai ar jau jai iširus 12 proc. Lietuvos vienišų mamų teigė, kad ji pagerėjo, 37,4 proc. tvirtino ją nepakitęs, o 50,6 proc. teigė, kad pablogėjo.

Šaltinis: Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje

1 pav. Materialinės gerovės kaitos subjektyvus vertinimas ir šeiminių vienišų motinos statusas, proc.

Taigi pusei Lietuvos vienišų motinų partnerystės pabaiga nėra susijusi su subjektyviai vertinamos materialinės gerovės smukimu. Kokie veiksniai lemia šio vertinimo diferenciaciją? Pirmiausia materialinės gerovės kaitos vertinimas reikšmingai susijęs su vienišų motinų šeiminio gyvenimo trajektorijomis. Našlių ir išsituokusių / partnerystę nutraukusių vienišų mamų padėtis šiuo požiūriu reikšmingai skiriasi (1 pav.). Absoliuti dauguma vienišų motinų našlių – 89,1 proc. – teigė, kad jų padėtis po sutuoktinio / partnerio mirties pablogėjo, o išsituokusių / nutraukusių partnerystę moterų grupėje fiksuojama akivaizdi padėties vertinimo variacija. 44,6 proc. jų teigia materialinės padėties pablogėjimą, panaši dalis (42,1 proc.) – padėties stabilumą, o 13,4 proc. – pagerėjimą.

Kadangi našlių grupei būdingas itin vienpusis pasiskirstymas (dauguma moterų deklaravo padėties pablogėjimą), toliau nagrinėsime tik išsituokusių / partnerystę nutraukusių motinų grupę (N = 415) ir sieksime identifikuoti, kokie veiksniai leidžia prognozuoti, ar materialinė vienišų motinų gerovė prastėja. Tam taikyta logistinės regresijos modeliavimo procedūra, kuriai suformuotas priklausomas dvinaris kintamasis, įgyjantis dvi reikšmes (1 – materialinės padėties pablogėjimas išsituokus ar iširus partnerystei, 0 – stabilumas arba pagerėjimas). Atsižvelgdami į aptartas teorines prielaidas ir empirinio tyrimo padiktuotas galimybes, į modelį įtraukėme nemažai nepriklausomų kintamųjų. Pirmiausia atsižvelgta į vienišos motinos išsilavinimą kaip jos klasinės padėties aproksimaciją. Tikėtina, kad vienišos motinos, turinčios aukštesnį išsilavinimą, susidurs su mažesne rizika patirti materialinės padėties pablogėjimą nei turinčios žemesnį išsilavinimą. Į modelį taip pat įtrauktas ir paskutinio partnerio išsilavinimas, šis kintamasis leidžia atsižvelgti į potencialius namų ūkio praradimus. Tikėtina, kad vienišos motinos, kurių buvę partneriai turėjo aukštąjį išsilavinimą, iširus partnerystei patirs didesnių materialinių nuostolių. Kadangi išsilavinimas ir užimtumo statusas – tiesiogiai priklausomi kintamieji, vyrai, įgiję aukštąjį išsilavinimą, tikėtina, turėjo aukštesnes pajamas garantuojantį darbą, tad daugiau prisidėdavo prie šeimos ūkio biudžeto, o nauda sujungus pajamas buvo didesnė. Modelyje taip pat atsižvelgiama į laiką po partnerystės iširimo darant prielaidą, kad vienišos motinos adaptacija prie pasikeitusio šeiminio statuso yra svarbus materialinės gerovės subjektyvų vertinimą nulemiantis veiksnys. Papildomi materialinės padėties pablogėjimą

prognozuojantys požymiai, įtraukti į modelį, yra jauniausio vaiko amžius ir gyvenamoji vieta. Pirmasis kintamasis įtrauktas siekiant įvertinti vienišos motinos užimtumo galimybes, darant prielaidą, kad maži vaikai sukuria papildomų sunkumų. Gyvenamosios vietos kintamasis įvestas siekiant kontroliuoti struktūrinius užimtumo barjerus, nes darbo pasiūla priklauso nuo gyvenamosios vietovės dydžio. Paminėtina, kad identifikuojant geriausiai klasifikuojantį modelį buvo tikrintas ir partnerystės tipo (santuoka ar kohabitacija), vaikų skaičiaus, paskutinio partnerio prisidėjimo išlaikant vaikus reguliarumas, tačiau visi šie nepriklausomi kintamieji nebuvo statistiškai reikšmingi prognozuojant materialinės padėties pablogėjimą iširus partnerystei. Pristatomo modelio tinkamumo rodikliai yra pakankami (modelis aprašo 63 proc. variacijos).

Atlikta analizė rodo, kad trys nepriklausomi kintamieji statistiškai reikšmingai prognozuoja vienišų motinų tikimybę deklaruoti materialinės padėties pablogėjimą iširus partnerystei. Kaip ir tikėtasi, vienišos motinos, turinčios aukštesnį išsilavinimą, turi mažesnę riziką deklaruoti materialinės padėties pablogėjimą, palyginti su turinčiomis pagrindinį ir žemesnį išsilavinimą (žr. 3 lentelę). Palyginti su pastarosiomis, įgijusios aukštąjį išsilavinimą vienišos motinos turi 80 proc. mažesnę riziką, panašiai kaip ir aukštesnio išsilavinimo motinos. Vidurinio ir profesinio išsilavinimo vienišos motinos pagal riziką patirti materialinės padėties pablogėjimą esmingai nesiskiria nuo motinų, turinčių pagrindinį ir žemesnį išsilavinimą, taigi jų šansai iširus partnerystei susidurti su materialinės gerovės smukimu yra panašūs.

Reikšmingas regresorius yra vienišos motinos paskutinio partnerio išsilavinimas. Moterys, kurių partneris turėjo aukštąjį išsilavinimą, palyginti su tomis, kurių partneris buvo įgijęs pagrindinį ar žemesnį, susiduria su daugiau nei keturis kartus didesniais šansais deklaruoti (tikėtina, ir patirti) materialinės padėties pablogėjimą nutraukus partnerystę. Reikšmingų skirtumų tarp kitų išsilavinimo grupių nėra. Dar vienas statistiškai reikšmingas regresorius, nulemiantis materialinės padėties pablogėjimą, yra laikas po partnerystės iširimo. Motinos, kurių partnerystė iširo prieš daugiau nei penkerius metus, turi mažesnę tikimybę deklaruoti materialinės padėties pablogėjimą nei tos, kurioms nuo partnerystės iširimo praėjo ne daugiau nei ketveri metai. Labai tikėtina, kad kuo ilgesnis laikas po

skyrybų, tuo labiau prisitaikyta prie pasikeitusios padėties, susiformavusios materialinės gerovės užtikrinimo strategijos. Kita vertus, būtina atsižvelgti ir į retrospektyvių vertinimų problemiškumą apklausose, nes toliau nuo šiandienos nutolę įvykiai gali būti vertinami netiksliai. Papildomai šiame modelyje buvo kontroliuojamas jauniausio vaiko amžius ir gyvenamoji vieta, tačiau šie regresoriai neturi statistiškai reikšmingos įtakos prognozuojant materialinės padėties pablogėjimą.

3 lentelė. **Vienių motinų materialinės padėties pablogėjimas, logistinės regresijos rezultatai, galimybių santykiai***

	<i>Exp (B)</i>
Vienišos motinos išsilavinimas	
Pagrindinis ir žemesnis (ref.)	1
Vidurinis	0,36
Profesinis	0,43
Aukštesnysis	0,19**
Aukštasis	0,18**
Paskutinio partnerio išsilavinimas	
Pagrindinis ir žemesnis (ref.)	1
Vidurinis	1,9
Profesinis	1,6
Aukštesnysis	1,8
Aukštasis	4,73**
Laikas po skyrybų	
0–4 metai	1
5–9 metai	0,56*
10 ir daugiau metų	0,41**
<i>Nagelkerk's R.</i>	0,25

Papildomai kontroliuota: jauniausio vaiko amžius, gyvenamoji vieta, ** $p < 0,01$, *** $p < 0,001$

Kaip galime paaiškinti vienišos motinos, buvusio partnerio išsilavinimo ir laiko nuo skyrybų efektus materialinės padėties pablogėjimui? Suprantama, aukštesnis vienišos motinos išsilavinimas susijęs su jos užimtumo perspektyvomis, aukštesnėmis profesinėmis pozicijomis, pajamų lygiu ir jų stabilumu, taip pat didesniais šansais vienai sėkmingai užtikrinti savo ir vaikų materialinę gerovę. Kita vertus, akivaizdu, kad materialinių praradimų dėl skyrybų lygis, su kuriuo susiduria vienišos motinos, reikšmingai nulemtas buvusių partnerių vyrų socialinio ekonominio statuso. Šeimose,

kuriose vyrai turėjo aukštąjį išsilavinimą, labai tikėtina, ir aukštesnes pajamas, užtikrinančias galimybes realizuoti vyro kaip šeimos maitintojo modelį, skyrybos skatina didesnę materialinės gerovės smukimą. O šeimose, kuriose vyrai turėjo žemesnį išsilavinimą ir prastesnes socialines ekonomines pozicijas (galbūt neturėjo nuolatinio darbo ar buvo bedarbiai), vyrų pasitraukimas iš šeimos gerokai rečiau pablogina materialinę padėtį.

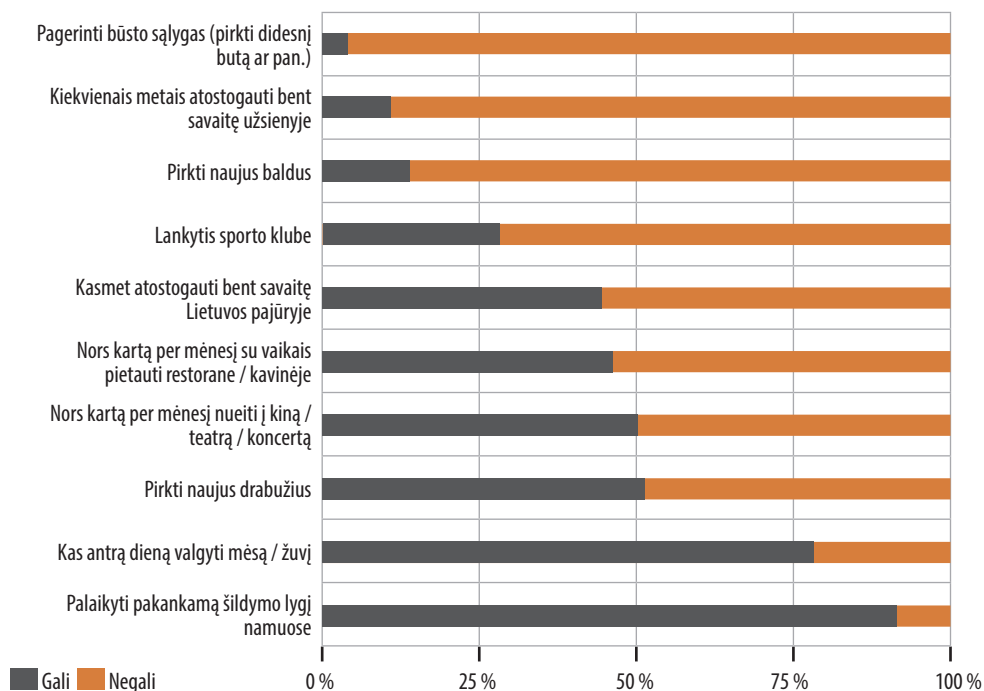
Taigi materialinė „bauda“ kaip skyrybų / partnerystės iširimo kompleksas gaunamas ne visų vienišų motinų. Materialiai „žemiau“ dėl skyrybų krintama tada, kai yra iš kur kristi, kitaip tariant, jei iki skyrybų turėtos privilegijuotesnės pozicijos dėl vyro socialinės ekonominės padėties. Labai tikėtina, kad krinta žemyn daugiausia tos vienišos motinos, kurių partnerystei buvo būdingas didesnis išsilavinimo heterogeniškumas, o moterų išsilavinimas buvo žemesnis nei vyrų. Tokią išvadą galima daryti atsižvelgiant į jau aptartą materialinės padėties kaitos vertinimo ir moterų išsilavinimo ryšį. Priešingai, materialinė skyrybų „bauda“ gali būti kur kas mažesnė ar jos visai nebūti toms moterims, kurių partneriai iki skyrybų turėjo prastas užimtumo pozicijas, finansinis jų indėlis į šeimos biudžetą buvo nereikšmingas ar jo apskritai nebuvo, o tai dažniau būdinga vyrams, turintiems žemesnį išsilavinimą. Šių vienišų motinų skyrybos gali neturėti įtakos materialinei jų gerovei ar net prisidėti prie jos pagerėjimo, tačiau abi šios situacijos gali ženklinti ne pasitraukimą iš ekonominės atskirties, o slinkti jos lauke. Kitaip tariant, dalis šių vienišų motinų dar iki skyrybų galėjo būti ekonominės atskirties areale ir jame pasilieka, tad jų materialinei gerovei šeimos trajektorijos įvykiai neturi reikšmės, o išlikimas atskirties zonoje yra susijęs su kitais gyvenimo kelio ar / ir klasinės kilmės veiksniais (galbūt ankstyvas nėštumas, tėvų šeima, turėtos pradinės pozicijos ir pan.).

Vienišų motinų objektyvioji socialinė atskirtis: materialinė deprivacija

Objektyvioji socialinės atskirties pusė yra materialinė deprivacija, kuri nusako ribotas individų ar namų ūkių galimybes vartoti prekes ir paslaugas, arbitrariai priskiriamas būtiniems minimaliems „padoraus gyvenimo“ standartams. Dažnai literatūroje materialinė deprivacija apibrėžiama kaip

„dėl neadekvačių išteklių atsirandanti atskirtis nuo konkrečioje visuomenėje priimtino padoraus gyvenimo minimumo“ (Boarini, d’Ercole 2006, 13). Kai kada didelė materialinė deprivacija įvardijama kaip viena iš būtinų socialinės atskirties sąlygų kartu su gyvenimu skurdo rizikoje ir mažo darbo intensyvumo namų ūkyje (Gyventojų pajamos ir gyvenimo sąlygos 2013, 33). Daugelio socialinės atskirties grupių materialinė deprivacija kuria ir atkuria subjektyvią socialinę atskirtį, individualiai išgyvenamą kaip gėdą, pažeminimą, orumo netekimą, socialinių ryšių trūkinėjimą, susvetimėjimą, menkstantį socialinį dalyvavimą, o visuomenėje ji steigia neprivilegiuotųjų bendruomenės su joms būdingomis iš(su)gyvenimo strategijomis. Vieniškų motinų šansus patirti socialinę atskirtį, kaip minėta, lemia jų materialinės deprivacijos ar skurdo lygis, o ne kultūroje cirkuliuojančios su šia grupe siejamos reikšmės, formuojančios socialinių grupių hierarchijas, brėžiančios jų gyvenimo pasirinkimų šansus ir galimybes. Todėl šiame monografijos poskyryje nagrinėsime Lietuvos vieniškų motinų materialinę deprivaciją, šios grupės diferenciaciją materialinės deprivacijos atžvilgiu ir ją lemiančius veiksnius.

Lietuvos vienišos motinos tyrime paprašytos įvertinti galimybes vartoti („galimybes sau leisti“) įvairias kasdienio būtinumo prekes, laisvalaikio, kultūros paslaugas, prekes ir paslaugas, susijusias su būsto komfortu. Kaip jau rašyta, dalis materialinę deprivaciją matuojančių teiginių atsikartoja tyrimų praktikoje dažniausiai naudojamose skalėse, kiti – įtraukti atsižvelgiant į kokybinio tyrimo rezultatus (išsamiau žr. Maslauskaitė 2014). Tyrimo rezultatai rodo, kad absoliuti dauguma Lietuvos vieniškų motinų nurodė negalinčios pagerinti būsto sąlygų (96 proc.), bent savaitę atostogauti užsienyje (89 proc.), pirkti naujų baldų (86 proc.) (2 pav.). Taigi šie trys su būstu ir laisvalaikiu susiję dalykai yra neprieinami didžiąjai daliai šios grupės atstovių ir jų namų ūkių, yra už jų vartojimo galimybių ribos. Tačiau už jos dažnai atsiduria ir nemažai kitų vartojimo prekių ir paslaugų, kurios, priešingai anksčiau aptartoms, atrodytų, nereikalauja didelių finansinių investicijų, o bendrai visuomenėje cirkuliuojančiuose vartojimo scenarijuose, organizuojančiuose vartojimo lūkesčius ir aspiracijas, priskiriami „normalaus“ vartojimo krepšeliui. 72 proc. Lietuvos vieniškų mamų nurodė negalinčios sau leisti lankytis sporto klube, 56 proc. – bent savaitę kasmet atostogauti Lietuvos pajūryje, 54 proc. – nors kartą per mėnesį su vaikais pietauti restorane ar kavinėje,

2 pav. Vieniųjų motinų namų ūkių materialinė deprivacija, proc.

Šaltinis: Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje

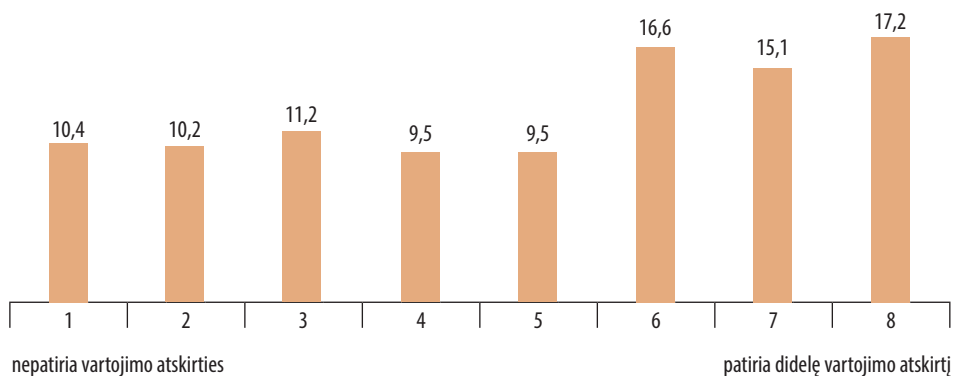
50 proc. – bent kartą per mėnesį nueiti į kiną, teatrą ar koncertą, tiek pat, t. y. kas antra vieniša mama, negali sau leisti pirkti naujų drabužių. Rečiausiai deklaruojamos deprivacijos formos susijusios su mityba ir būsto šildymo lygiu. 22 proc. motinų teigė, kad negali sau leisti kas antrą dieną vartoti mėsą ir / ar žuvį. Nors kitų deprivacijos dalykų kontekste šis rodiklis nėra aukštas, vargu ar gali būti įvertintas pozityviai, nes jis rodo, kad net kas penktas vienišų motinų namų ūkis šių mitybos produktų negali sau leisti. 9 proc. vienišų motinų teigė negalinčios palaikyti pakankamo šildymo lygio namuose. Taigi, žvelgiant į vienišų motinų materialinės deprivacijos dalykus, akivaizdu, kad jie išsidėsto savotiškame kontinuume. Mažiausiai prieinami yra būsto pagerinimas, nauji baldai ir atostogos užsienyje, beveik visuotinai prieinamas – pakankamas šildymo lygis namuose. Akivaizdi vienišų motinų vartojimo galimybių variacija fiksuojama daugelio kitų vartojimo dalykų atžvilgiu. Pusė ar daugiau motinų su vaikais negali sau leisti laisvalaikio (atostogų prie jūros, sporto klubo), kultūrinio vartojimo, laisvalaikio leidimo viešojo maitinimosi įstaigose, įsigyti drabužių ne iš dėvėtų drabužių parduotuvės.

Apžvelgus bendras materialinės deprivacijos dėmenų ir jų apimčių tendencijas svarbu nustatyti vienišų motinų grupės diferenciaciją materialinės deprivacijos atžvilgiu ir šią diferenciaciją kuriančius socialinius ekonominius, gyvenimo kelio veiksnius. Tam tolesnei analizei sukurtas materialinės deprivacijos indeksas, integruojantis daugelį vartojimo atskirties dėmenų (kintamųjų). Jam kurti naudoti tik tie modifikuotos materialinės deprivacijos skalės kintamieji, kurių pasiskirstymas nėra kraštutinai vienas, rodantis, kad dauguma moterų negali ar gali sau tai leisti. Taigi į tolesnę analizę neįtraukti kintamieji „palaikyti pakankamą šildymo lygį namuose“, „kasmet atostogauti bent savaitę užsienyje“, „pagerinti būsto sąlygas (pirkti didesnę butą ar pan.)“. Indeksas buvo kuriamas formuojant suminį kintamąjį ir kiekvienai respondentei priskiriant suminę septynių kintamųjų reikšmę. Gautas suminis kintamasis perkoduotas, po šios procedūros jis galėjo įgyti mažiausią reikšmę „1“, kuri rodo, kad vieniša mama nepatiria vartojimo deprivacijos ir gali sau leisti vartoti visas prekes ir paslaugas, apie kurias klausta. Taigi ji gali kasmet bet po savaitę atostogauti Lietuvos pajūryje, bent kartą per mėnesį lankytis su vaikais restorane / kavinėje, nueiti bent kartą per mėnesį į kiną, teatrą, koncertą, lankytis sporto klube, pirkti naujus drabužius, pirkti naujus baldus, kas antrą dieną valgyti mėsą / žuvį. Didžiausia kintamojo reikšmė „8“ nurodo, kad vieniša mama patiria didžiausią materialinę deprivaciją ir negali sau leisti nė vienos iš čia išvardytų prekių ar paslaugų. Tarpinės indekso reikšmės nurodo situacijas, kuriose deprivacija auga (pvz., reikšmė „2“ – negali vartoti bent vieno iš išvardytų dalykų, „3“ – dviejų ir t. t.).

Bendras indeksinio materialinės deprivacijos kintamojo reikšmių pasiskirstymas rodo, kad tik 10 proc. Lietuvos vienišų motinų visai nepatiria materialinės deprivacijos (3 pav.). Dar dešimtadalis vienišų motinų gali sau leisti daugumą šių dalykų, išskyrus vieną, 11 proc. – negali sau leisti dviejų, panaši dalis trijų ar keturių dalykų. Vis dėlto beveik pusė vienišų mamų (48 proc.) susikaupia prie kintamojo reikšmių 6, 7, 8, o tai reiškia, kad apie pusę vienišų motinų negali sau leisti arba nė vieno iš šių dalykų (17 proc.), arba šešių ar penkių, t. y. gerokai daugiau nei pusės išvardytų prekių ir paslaugų.

Vienišų motinų grupės diferenciacija materialinės deprivacijos atžvilgiu dar kartą patvirtina vidinę jos įvairovę ir rodo, kad vienišos motinos

statusas nebūtinai susijęs su ekonominėmis atskirties formomis. Tad dėsninga klausti, kokie socialiniai ekonominiai ar gyvenimo kelio požymiai susiję su materialinės deprivacijos lygmeniu, kitaip tariant, kodėl dalis vienišų mamų patenka į materialinę deprivaciją, patiria drastiškesnes jos formas, o kitos – ne. Siekdami atsakyti į šį klausimą iš pradžių įvertinsime materialinės deprivacijos ir socialinių demografinių požymių ryšius remdamiesi vienfaktorine dispersine analize (ANOVA), o vėliau pasitelkdami statistinio modeliavimo procedūras įvertinsime deprivacijos ir kai kurių socialinių, demografinių ir gyvenimo kelio požymių priklausomybę.

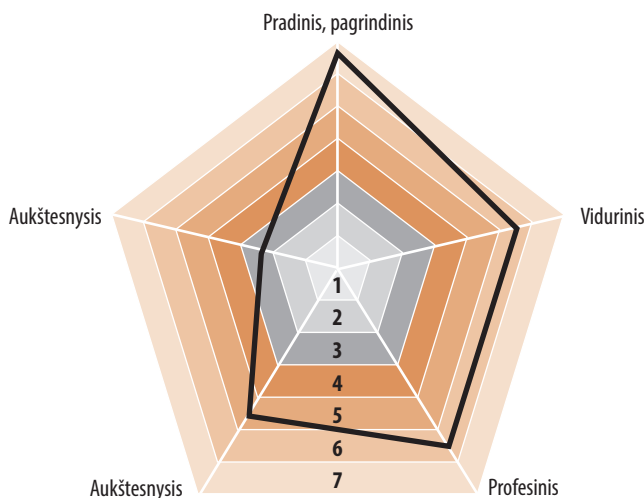

3 pav. Vartojimo atskirties indekso pasiskirstymas, proc.

Šaltinis: Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje

Kaip rodo vienfaktorinės dispersinės analizės rezultatai, vienišų motinų materialinė deprivacija yra reikšmingai susijusi su jų išsilavinimu ($r = -0,461$, $p < 0,001$): kuo aukštesnis išsilavinimas, tuo mažesnė deprivacijos indekso reikšmė. Nors šis rezultatas tikėtinas ir nestebina, svarbu pažymėti indekso vidurkio reikšmės variaciją didele amplitude pagal atskiras išsilavinimo grupes (4 pav.). Indekso reikšmės skirtumas tarp žemiausio ir aukščiausio išsilavinimo grupėms priklausančių vienišų motinų yra 3,72. Didžiausia materialinės deprivacijos indekso reikšmė būdinga vienišoms motinoms, turinčioms pradinį ar pagrindinį (nebaigtą vidurinį) išsilavinimą (indekso vidurkio reikšmė šioje grupėje 6,97), su kiekviena aukštesne išsilavinimo grupe ji nuosekliai mažėja. Vidurinio ir profesinio išsilavinimo grupėse ši reikšmė panaši (svyruoja apie 5,5), aukštesniojo išsilavinimo – 4,5, žemiausia – vienišų motinų, įgijusių aukštąjį išsilavinimą, grupėje

(3,25). Deprivacijos indekso reikšmių skirtumai pagal išsilavinimo grupes yra statistiškai reikšmingi ($F = 38,8$, $p < 0,001$). Lyginant išsilavinimo grupes tarpusavyje (daugkartinių lyginimų kriterijais) dauguma jų statistiškai reikšmingai skiriasi viena nuo kitos. Pavyzdžiui, aukštojo išsilavinimo grupės deprivacijos indekso reikšmė statistiškai patikimai skiriasi nuo visų kitų išsilavinimo grupių, tas pat pasakytina ir apie aukštesniojo bei pradinio / pagrindinio išsilavinimo grupę (Scheffe testas rodo reikšmingus skirtumus tarp grupių $p = < 0,05$). Tuo vidurinio ir profesinio išsilavinimo grupėms priklausančios vienišos motinos tarpusavyje statistiškai reikšmingai nesiskiria (taigi jų patiriama materialinė deprivacija panaši), bet pastarųjų grupių deprivacija yra kokybiškai mažesnė nei žemiausiai išsilavinimo grupei priklausančių vienišų motinų (Scheffe testas rodo reikšmingus skirtumus tarp grupių $p = < 0,05$).

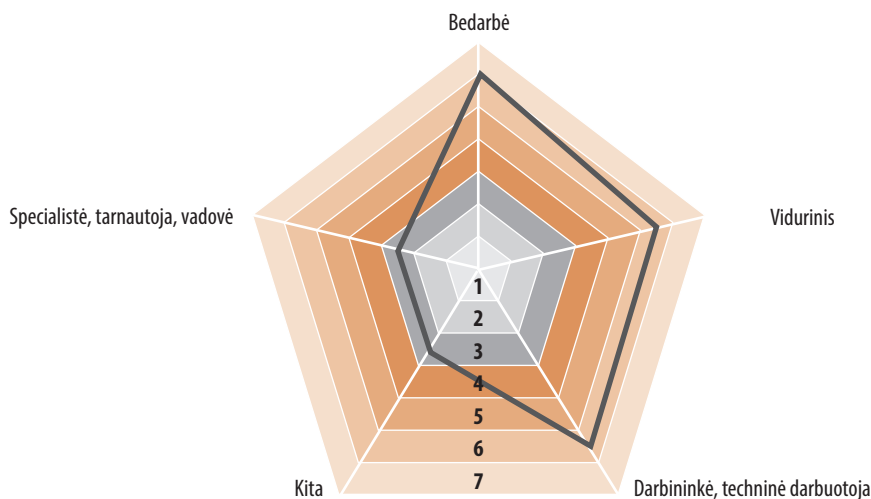
4 pav. **Materialinės deprivacijos indeksas ir vienišų motinų išsilavinimas, vidurkių reikšmės***

* 1 – deprivacijos nepatiria, 8 – patiria didžiausią deprivaciją

Šaltinis: Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje

Taigi akivaizdi tendencija – kuo aukštesnis vienišų motinų išsilavinimas, tuo žemesnė materialinė deprivacija, ir atvirkščiai – kuo žemesnis išsilavinimas, tuo aukštesnė deprivacija. Šiuo požiūriu vienišos motinos, įgijusios aukštąjį išsilavinimą, palyginti su kitomis šios grupės moterimis, yra privileijuotoje pozicijoje, jos susiduria su mažiausia deprivacija ir vartojimo atskirtimi (arba ir iš viso jos nepatiria) ir esmingai skiriasi nuo vienišų

motinų, turinčių žemesnį išsilavinimą, grupės. Aukštesnį išsilavinimą įgijusios moterys patiria didesnę vartojimo atskirtį už turinčias aukštąjį išsilavinimą, bet mažesnę už tas, kurių išsilavinimas žemesnis. Vienišos mamos, kurių išsilavinimas profesinis ir vidurinis, susiduria su didesniais prekių ir paslaugų vartojimo ribotumais ir, nors jos skiriasi nuo kitų išsilavinimo grupių, tarpusavyje yra panašios. Didžiausia materialinė deprivacija, toliausia distancija nuo normatyvinių „gero gyvenimo standartų“ būdinga vienišoms mamoms, turinčioms pradinį / pagrindinį (nebaigtą vidurinį) išsilavinimą. Trumpai apibendrinant galima išskirti keletą dalykų: pirma, gana didelę diferenciaciją vienišų motinų grupės viduje; antra, determinuojančio ryšio tarp ekonominės socialinės atskirties ir vienišos motinos statuso nebuvimą; trečia, vienišų motinų materialinio gyvenimo šansus nulemiančią kultūrinio (išsilavinimo) kapitalo svarbą.

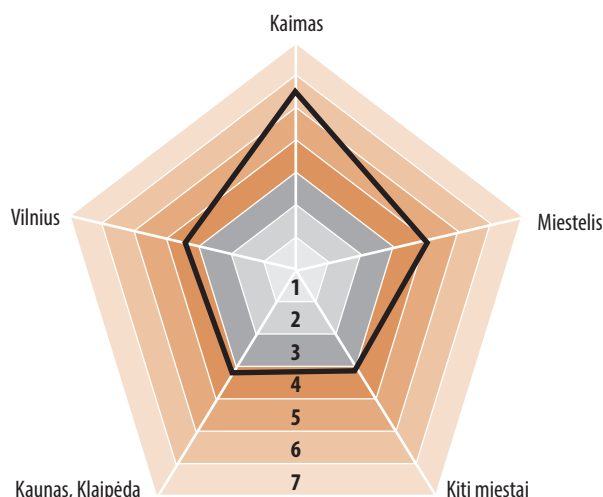
5 pav. Vartojimo atskirties indeksas ir vienišų motinų užimtumo statusas, vidurkių reikšmės*

* 1 – deprivacijos nepatiria, 8 – patiria didžiausią deprivaciją

Šaltinis: Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje

Kadangi įgytas išsilavinimas ir užimtumo statusas susiję, tad materialinės deprivacijos diferenciacija pagal užimtumo statusą nepateikia netikėtumų. Suprantama, didžiausia vartojimo deprivacijos indekso vidurkio reikšmė būdinga bedarbių (6,35), namų šeimininkių ar išėjusių motinystės atostogų motinų (5,77) ir darbininkių (5,71) grupėms,

mažiausia – specialistų, tarnautojų ir vadovų grupei (3,45) bei kitą užimtumo statusą⁶ turinčioms vienišoms mamoms (3,55) (5 pav.). Daugkartinio lyginimo kriterijų testai rodo, kad panašiausios tarpusavyje yra specialistų / tarnautojų / vadovų ir „kita“ grupės, kurios pagal vartojimo atskirties indekso vidurkį reikšmingai skiriasi nuo darbininkų / techninių darbuotojų, namų šeimininkių / išėjusių motinystės atostogų ir bedarbių grupės. Pastarosios trys viena nuo kitos statistiškai reikšmingai nesiskiria.

6 pav. Vartojimo atskirties indeksas ir vienišų motinų gyvenamoji vieta, vidurkių reikšmės*

* 1 – deprivacijos nepatiria, 8 – patiria didžiausią deprivaciją

Šaltinis: VieniŲ motinų ir socialinė atskirtis Lietuvoje

Dar vienas struktūrinis požymis, kuris gali diferencijuoti vienišų motinų vartojimo galimybes ir į kurį reikia atsižvelgti, yra vienišų motinų gyvenamoji vieta (6 pav.). Vienfaktorinės dispersinės analizės rezultatai rodo, kad deprivacijos indekso vidurkių reikšmės pagal gyvenamosios vietos požymį yra reikšmingai skirtingos ($F = 14,4$, $p < 0,001$). Didžiausia vartojimo deprivacija būdinga kaime gyvenančioms vienišoms motinoms (6), panaši rodiklio reikšmė būdinga ir nedideliuose miesteliuose gyvenančioms mamoms (5). Trijuose didžiuosiuose Lietuvos miestuose – Vilniuje, Kaune ir

6 „Kitas“ užimtumo statusas jungia ūkininkes, pensininkes ir studentes. Nors kiekvienas šių statusų specifinis, dėl į imtį patekusio nedidelio skaičiaus (ūkininkės – 0,5 proc., studentės – 1 proc., nedirbanti pensininkė – 0,3 proc.) jungtas į vieną grupę.

4 lentelė. **Materialinės deprivacijos indeksas ir vaikų skaičius bei vienišų motinų turėtas paskutinis partnerystės statusas, vidurkių reikšmės**

Vaikų skaičius	Vartojimo deprivacijos indekso vidurkis	Šeiminis statusas	Vartojimo deprivacijos indekso vidurkis
Vienas	4,8	Niekada neturėjo partnerio	5,06
Du	4,9	Našlė	5,72
Trys ir daugiau	5,76	Išsiskyrė / partnerystė iširo	4,78
F	3,29	F	4,41
P	0,038	p	0,013

Šaltinis: Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje

Klaipėdoje – indekso vidurkio reikšmės labai panašios (atitinkamai 4,4, 4,2 ir 4,2), mažiausia deprivacija būdinga mažesnių miestų vienišų motinų namų ūkiams (Alytus, Marijampolė, Panevėžys, Šiauliai) – 3,9. Vis dėlto daugkartinis grupių tarpusavio lyginimas rodo, kad reikšmingai nuo visų kitų skiriasi tik gyvenančių kaimo vietovėse vienišų motinų materialinė deprivacija, o visos kitos gyvenamosios vietovės, lyginamos tarpusavyje, reikšmingų skirtumų neturi.

Kartu su socialiniais ekonominiais požymiais tikrinta, ar gyvenimo kelio trajektorijos susijusios su vienišų motinų materialine deprivacija. Atsižvelgiant į teorinėje dalyje išdėstytas prielaidas, tikrintas deprivacijos, vaikų skaičiaus ir paskutinės partnerystės tipo ryšys. Galima būtų tikėtis, kad daugiau vaikų turinčios motinos susiduria su didesniais ekonominiais sunkumais, tad jų patiriama ekonominė atskirtis turėtų būti didesnė. Kita vertus, galima kelti hipotezę, kad vartojimo atskirtis susijusi ir su partnerystės trajektorija, nes ši iš dalies nulemta moterų dar iki partnerystės turėtų socialinių ekonominių išteklių. Abiem atvejais, kaip rodo analizė, vartojimo deprivacijos indekso vidurkių variacija turi statistiškai reikšmingų skirtumų (žr. 4 lentelę). Vienišos mamos, auginančios tris ir daugiau vaikų, patiria didesnę ekonominę atskirtį nei turinčios vieną ar du vaikus (šios grupės pagal indekso reikšmę nesiskiria). Tai patvirtina ir daugkartinio lyginimo testai. Taip pat gerokai didesnę deprivaciją patiria našlės, palyginti su niekada neturėjusiomis partnerio ar tomis, kurių partnerystė iširo. Vaikų skaičiaus efektas vienišų motinų šeimų vartojimo atskirčiai yra numanomas, o partnerystės kelio efektas atrodo šiek tiek netikėtas. Kodėl

našlės, bet ne vienišos, niekada partnerio neturėjusios moterys susiduria su didesne deprivacija? Ar už to slypi kompozicinių veiksnių efektas (pavyzdžiui, galbūt našlės dažniau yra ir kaimo gyventojos), ar egzistuoja kiti su našlyste susiję socialiniai ekonominiai veiksniai? Norėdami atsakyti į šį klausimą, taip pat įsitikinti, kad aprašomosios statistinės analizės rezultatai nėra paveikti atskirų kintamųjų kompozicijos, toliau aptarsime regresinių modelių rezultatus.

5 lentelėje pristatyti daugialypės regresinės analizės modeliai leidžia įvertinti, kaip materialinės deprivacijos indekso reikšmės kis atsižvelgiant į kitų požymių reikšmių kaitą. Siekiant išvengti multikolinearumo problemos į tolesnį modelį įtraukta tik viena iš socialinės ekonominės pozicijos aproksimacijų – išsilavinimas (koreliacinis išsilavinimo ir užimtumo statuso ryšys yra stiprus). Daugialypės regresinės analizės rezultatai rodo, kad išsilavinimas, gyvenamoji vieta ir šeiminis statusas yra statistiškai reikšmingi vienišų motinų materialinės deprivacijos indekso predikatoriai, kai kontroliuojami tokie veiksniai kaip jauniausio vaiko amžius, laikas nuo tada, kai iširo paskutinė partnerystė, motinos amžius, vaikų skaičius. Visuose trijuose žingsninės daugialypės regresijos modeliuose matome reikšmingą ir esmingai nuo pridamų prediktorių nekintančią išsilavinimo įtaką. Išsilavinimui padidėjus viena pozicija materialinės deprivacijos indekso reikšmė padidėja apie 0,8. Gyvenamosios vietos efektas statistiškai reikšmingas, tačiau nėra toks didelis; šio kintamojo reikšmei padidėjus vienetu (kintamojo skaitinės reikšmės susietos su gyvenamosios vietos gyventojų skaičiumi, tad auganti reikšmė rodo ir didesnį gyventojų skaičių), materialinės deprivacijos indeksas sumažėja apie 0,3. Kadangi paskutinės partnerystės statusas yra kategorinis kintamasis, jis buvo transformuotas į pseudokintamuosius. Modelio rezultatai rodo, kad išsiskyrusių, palyginti su neturėjusių partnerio, materialinė deprivacija nėra statistiškai reikšminga, o našlių, lyginant su išsiskyrusiomis / neturėjusiomis partnerio, materialinės deprivacijos lygis yra statistiškai reikšmingai skirtingas. Našlių materialinės deprivacijos lygis maždaug vienetu aukštesnis, palyginti su kitomis vienišų motinų šeiminio statuso grupėmis. Kiti į modelį įtraukti kintamieji nenulemia materialinės deprivacijos indekso reikšmės, taigi, priešingai nei prognozuota, motinos amžius, jauniausio vaiko amžius, laikas nuo tada, kai iširo partnerystė, buvusios partnerystės tipas neturi įtakos deprivacijos lygiui.

5 lentelė. Daugialypės žingsninės regresijos beta koeficientai*

	1 modelis	2 modelis	3 modelis
Išsilavinimas	–0,89***	–0,837***	–0,84***
Gyvenamoji vieta		–0,29***	–0,27***
Šeiminis statusas (našlė versus kita)			0,97***
R	0,47	0,5	0,52
R Square (kvadratas)	0,22	0,25	0,27

* Papildomai kontroliuota: jauniausio vaiko amžius, laikas nuo tada, kai iširo partnerystė, motinos amžius, vaikų skaičius.

Šaltinis: Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje

Šiuos rezultatus patvirtina ir papildo logistinės regresinės analizės rezultatai. Joje deprivacijos indeksas paverstas dvinariu kintamuoju, kai „1“ reiškia, kad vieniša motina ir jos namų ūkis patiria didesnę nei vidutinę ar vidutinę deprivaciją, o „0“ – kad deprivacija yra mažesnė už vidutinę ar nepatiriama (materialinės deprivacijos indekso reikšmės 1–4, taigi susiduriama su bent trimis dalykais, kurių negalima sau leisti). Šio modelio rezultatai rodo, kad pagrindinio / žemesnio nei pagrindinis išsilavinimo vienišų motinų ir vidurinio išsilavinimo motinų materialinės deprivacijos lygmuo nesiskiria, tačiau lyginant visų kitų išsilavinimo grupių motinas su pagrindinio / pradinio išsilavinimo grupe ryškėja reikšmingi skirtumai (žr. 6 lentelę). Vienišų motinų, turinčių aukštąjį išsilavinimą, šansai patirti didesnę nei vidutinę ar vidutinę deprivaciją yra 95 proc. mažesni nei motinų, įgijusių pagrindinį / pradinį išsilavinimą. Panašūs galimybių santykiai būdingi ir kitoms išsilavinimo grupėms. Specialisčių / tarnautojų šansai susidurti su vidutine ar didesne nei vidutinę deprivacija yra 75 proc., o „kitos“ užimtumo grupės motinų – beveik 80 proc. mažesni nei bedarbių vienišų motinų. Tačiau darbininkų ir namų šeimininkų / išėjusių vaiko priežiūros atostogų motinų rizika patirti vidutinę ar didesnę materialinę deprivaciją, lyginant su bedarbių, nėra statistiškai reikšminga. Gyvenamosios vietos požymio įtaka deprivacijai nėra nuosekli, skirtingai nuo daugialypės regresijos, kurioje priklausomas kintamasis nebuvo dichotomizuotas. Lyginant su kaimo vienišomis moterimis, šansai patirti vidutinę ar didesnę materialinę deprivaciją statistiškai reikšmingai skiriasi tik vienišoms motinoms, gyvenančioms vidutiniškai dideliuose miestuose (Alytuje, Marijampolėje, Panevėžyje, Šiauliuose) ir Vilniuje, o kitur skirtumų nėra. Vidutiniškai dideliuose miestuose tikimybė patirti materialinę deprivaciją yra beveik 90 proc. mažesnė nei

kaime, o Vilniuje – beveik 60 proc. mažesnė. Įdomu, kad šiame modelyje dingsta moters šeiminio statuso efektas: našlių, išsiskyrusių ar neturėjusių partnerio vienišų motinų šansai patirti vidutinišką ar didelę materialinę deprivaciją nėra statistiškai reikšmingi, kai materialinės deprivacijos lygiui matuoti naudojame dichotomizuotą kintamąjį ir kontroliuojame išsilavinimo, užimtumo, gyvenamosios vietos, motinos ir jauniausio vaiko amžiaus, laiko po partnerystės iširimo požymius.

6 lentelė. Dvinarės logistinės regresijos modelio galimybių santykiai*

	<i>Exp (B)</i>
Išsilavinimas	
Pagrindinis ir žemesnis (ref.)	1
Vidurinis	0,14
Profesinis	0,06**
Aukštesnysis	0,06**
Aukštasis	0,05***
Užimtumo statusas	
Bedarbė (ref.)	
Namų šeimininkė; išėjusi vaiko priežiūros atostogų	1,08
Darbininkė	1,3
Specialistė, tarnautoja	0,25***
Kita	0,19**
Gyvenamoji vieta	
Kaimas (iki 2 tūkst. gyventojų)	1
Miestelis (2–50 tūkst.)	0,5
Vidutiniškai didelis miestas	0,16***
Kaunas, Klaipėda	0,56
Vilnius	0,43*
<i>Nagelkerke's R</i>	0,32
–2LL	502,59

* Papildomai kontroliuoti požymiai: jauniausio vaiko amžius, laikas nuo tada, kai iširo partnerystė, motinos amžius, vaikų skaičius, buvusios partnerystės tipas.

Apibendrinant galima teigti, kad materialinės deprivacijos komponentų svaris bendroje vienišų motinų grupės ekonominėje atskirtyje nėra vienodas. Daugumos vienišų motinų gyvenimai atitverti nuo kasdienybės teritorijų,

kuriose būsto pagerinimo ar savaitinių atostogų užsienyje aspiracijos gali būti realizuotos. Pusei ar daugiau Lietuvos vienišų motinų nepasiekiamos tokios laisvalaikio ar kultūrinio vartojimo galimybės kaip apsilankymas bent kartą per mėnesį teatre, kine, koncerte, pietūs su vaikais kavinėje ar restorane, sporto klubo lankymas, kasmetinės atostogos Lietuvos pajūryje. Kas antra vieniša motina negali pirkti naujų drabužių, o ketvirtadalis privalo riboti mitybos galimybes ir neišgali kas antrą dieną valgyti mėsos ar žuvies. Apie pusę (48 proc.) vienišų motinų patiria didelę materialinę deprivaciją ir negali sau leisti penkių ar daugiau iš septynių vartojimo prekių ir paslaugų. Ekonominė atskirtis, kurios rizika vienišoms motinoms Lietuvoje yra itin didelė ar didžiausia, kaip rodo lyginamieji namų ūkių tipų tyrimai (Gyventojų pajamos ir gyvenimo sąlygos 2013), vis dėlto yra diferencijuotai pasiskirsčiusi šios grupės viduje. Išsilavinimo ištekliai, kurie yra vienišų motinų klasinės padėties ir jų socialinės kilmės aproksimacija, yra reikšmingi materialinės deprivacijos rizikos paskirstymo tarpininkai, o tai patvirtinta kontroliuojant daugybę kitų socialinių ir gyvenimo kelio charakteristikų. Dalis materialinę deprivaciją diferencijuojančių požymių, identifikuotų aprašomosios statistikos būdais, pritaikius statistinio modeliavimo metodus pasirodė nereikšmingi ar jų efektas nenuoseklus. Prie tokių priskirtinas vaikų skaičius, gyvenamoji vieta, paskutinės partnerystės statusas. Įtakos deprivacijos lygiui neturi ir tokie gyvenimo kelio požymiai kaip jauniausio vaiko amžius, laikas po partnerystės iširimo, motinos amžius.

Vienišų motinų asmeninė gyvenimo kokybė

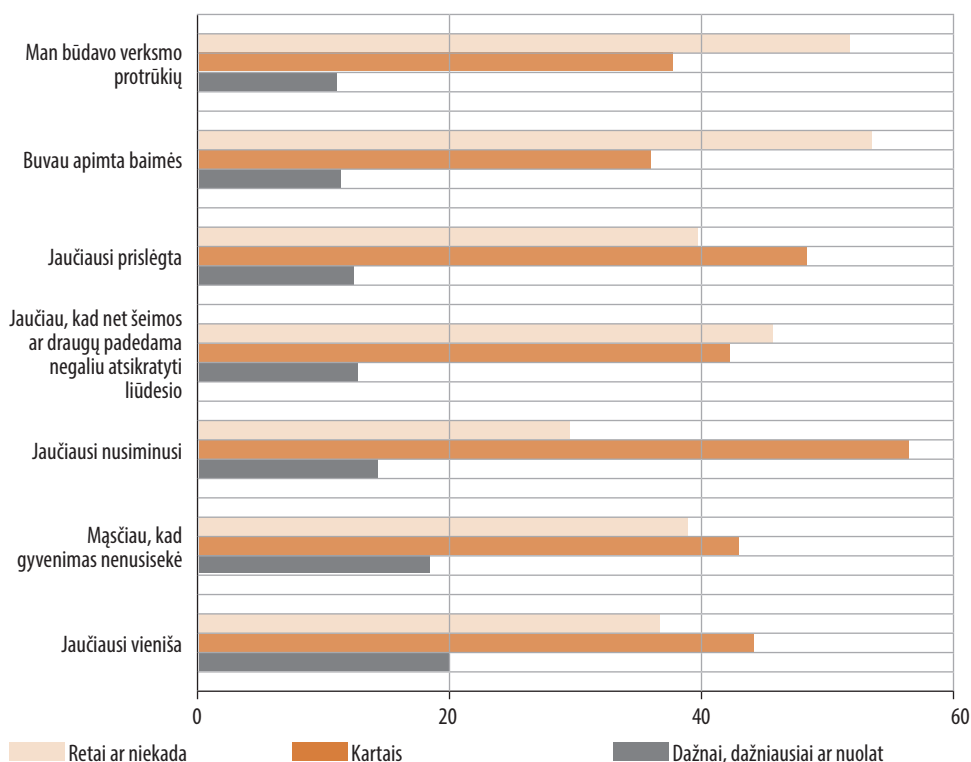
Socialinės atskirties pažinimas, kaip pabrėžia tyrėjai ir kaip aptarta teorinėje monografijos dalyje, negali būti redukuotas tik į skurdo ar materialinės deprivacijos analizę, nes patekimas į atskirtųjų grupę susijęs su individo emocijomis, kognityvinėmis ir veiksmų praktikomis, kuriomis reaguojama į blokuotas gyvenimo galimybes. Amartya Senas, grąžindamas į šiuolaikinį socialinės atskirties tyrimų diskursą klasikų idėjas, pažymi, kad dar Adamas Smithas išskyrė gėdą pasirodyti viešumoje kaip vieną iš deprivaciją konstituojančių požymių (Smith 1976 cit. iš Sen 2000, 4). Taigi pyktis, gėda, bejėgiškumas, nesaugumas, neteisybės potyris ir artikuliacija,

nepasitenkinimas, atsiribojimas nuo visuomenės ir valstybės bei susvetimėjimas – tai tik dalis individualių socialiai atskirtųjų reakcijų, nusakančių ne ekonominę, o subjektyviąją socialinės atskirties pusę. Kaip tik jos analizei ir skirtas šis darbo poskyris, kuriame nagrinėjama keletas vienišų motinų asmeninės gyvenimo kokybės aspektų. Jį pradedame vienišų motinų jausmų ir būsenų, ženklinančių afektinę asmeninės gerovės dimensiją, analizės, o baigiame – kognityvinio asmeninės gerovės lygmens aptarimu.

Vienišos motinos ir jausmų pasaulis: afektinė asmeninės gerovės dimensija

Vienišoms motinoms, kaip rodo išsivysčiusių šalių tyrimai, būdinga žemesnė asmeninė psichologinė gerovė: jos patiria neproporcingai aukštesnę riziką susirgti psichinėmis ar psichiatrinėmis ligomis (Cairney, Boyle, Offord, Racine 2003), gerokai dažniau nei gyvenančios kituose namų ūkiuose serga depresija ar susiduria su mišriomis baimės / depresijos būsenomis, patiria ilgalaikį stresą (Rousou, Kouta, Middleton et al. 2013). Literatūroje nurodoma keletas hipotezių, aiškinančių mažesnę vienišų motinų psichologinę gerovę. Viena jų akcentuoja ilgalaikį stresą, nulemtą lėtinės materialinės deprivacijos ir skurdo, kita – ilgalaikį stresą, kylantį iš atsakomybės vienai auginti vaikus (Brown, Moran 1997; Hatcher, Reyens, Peden et al. 2008). Tiesa, mažesnė psichologinė gerovė, siejama su patiriama ilgalaikio streso rizika, gali būti tik dalinis atsakymas, nes kai kurios moterys asmenybiniu požiūriu galbūt yra pažeidžiamesnės stresorių nei kitos (Cairney, Boyle, Offord, Racine 2003).

Mūsų tyrime vienišų motinų psichologinė gerovė matuota sutrumpinta depresijos skale (De Jong Gierveld, Havens 2004; Tilburg et al. 2004), fiksuojančia septynių depresiją indikuojančių jausmų ir būsenų pasireiškimą savaitę iki tyrimo dažnumą. Tiriant vienišų motinų prašyta įvertinti, kaip dažnai joms pasireiškė verksmo protrūkių, jos juto baimę, buvo prislėgtos, nusiminusios, jautėsi vienišos, mąstė, kad gyvenimas nenusisėkė, ar jautė, kad net ir sulaukusios pagalbos negalėtų atsikratyti liūdesio. Žvelgiant apibendrintai nepatyrusių šių būsenų vienišų mamų dalis, vertinant kiekvieną teiginį, svyruoja nuo 30 iki 50 proc., patiriančių jas vidutiniškai intensyviai („kartais“) – apie 35–56 proc., intensyviai („dažnai, dažniausiai

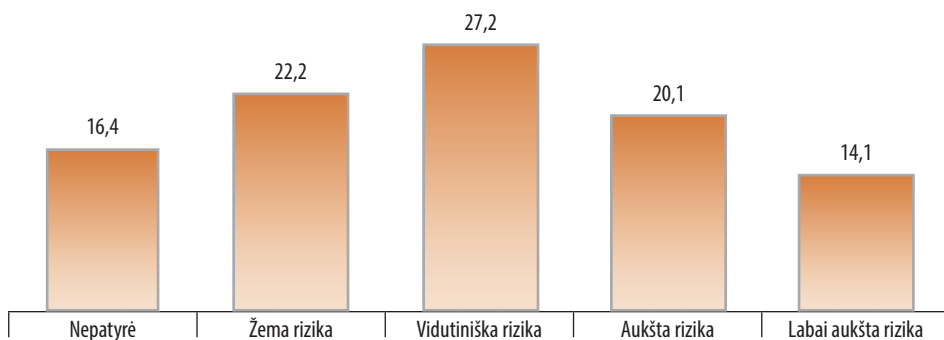

7 pav. Vienių motinų psichologinė gerovė, sutrumpintos depresijos skalės teiginiai, proc.

Šaltinis: Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje

ar nuolat“) – nuo 10 iki 20 proc. (7 pav.). Tačiau, kaip ir minėta, patyrimo intensyvumas reikšmingai kinta kiekvieno atskiro teiginio atveju. Verksmo protrūkiai ir baimės jausmas patiriami mažiausios dalies vienišų mamų. Trečdalis pripažino, kad per savaitę iki tyrimo jas kartais buvo ištikę verksmo protrūkiai ar apėmęs baimės jausmas, dar dešimtadalis vienišų mamų šias būsenas patyrė dažnai ar nuolat, daugiau nei pusė – nepatyrė 53 ir 51 proc. Kitaip nei verksmą ar baimę, nusiminimą, prislėgtumo jausmą, liūdesį, kurio negali atsikratyti net ir padedant šeimai ar draugams, mintis, kad gyvenimas nenusisėkė, apėmė kur kas daugiau vienišų motinų. Kiekviena šių būsenų per savaitę iki tyrimo kartais pasireiškė 42–48 proc., dar intensyviau – 12–18 proc. vienišų mamų. Iš visų psichologinių būsenų dažniausiai pasireiškiantis yra nusiminimo jausmas, 56 proc. vienišų motinų deklaravo praėjusią savaitę kartais buvo nusiminusios, o 14 proc. šis jausmas per savaitę pasireiškė dažnai ar nuolat.

Toliau analizuojant suformuotas depresijos indeksas, kuris jungia individualų kiekvienos depresijos skalės teiginio vertinimą. Jo reikšmės svyruoja nuo „0“, t. y. vieniša mama per savaitę iki tyrimo nepatyrė nė vienos iš skalėje išvardytų būsenų, iki „14“, kuris ženklina, kad visos išvardytos būsenos ar jausmai per savaitę patirti dažniausiai ar nuolat. Aprašomajai statistinei analizei intervalinis kintamasis performuotas į penkių kategorijų kintamąjį, siekiant supaprastinti jo interpretavimą, ir išskirtos penkios grupės. Remiantis šiuo kintamuoju, vienišos mamos, kurios per savaitę iki tyrimo nepatyrė nė vienos psichologinį nerimą, diskomfortą keliančių būsenų, įvardytos kaip nesusidūrusios su depresija, jų dalis tarp visų apklaustų moterų yra 16,4 proc. (8 pav.). Vienišos mamos, kurios intervalinėje skalėje surinko nuo 1 iki 3 balų, t. y. kartais patyrė dvi iš septynių būsenų, sudaro depresijos žemos rizikos grupę, jai priklauso 22,2 proc. vienišų motinų. Vidutiniškos depresijos rizikos grupę sudaro moterys, kurios kur kas dažniau pripažino kartais patiriančios nei nepatiriančios minimų psichologinių būsenų. Maždaug du trečdaliai jų per savaitę iki tyrimo kartais patyrė būsenų, apie kurias buvo klausta, trečdalis nepatyrė. Šią grupę sudaro 27,2 proc. vienišų motinų. Kita iš penkių grupių – aukštos depresijos rizikos grupė, jai priskirtos moterys, gausiau nei ankstesnėse grupėse nurodžiusios, kad susiduria su minėtais jausmais ir būsenomis kartais ar dažnai. Šiai grupei priklauso 20,1 proc. vienišų motinų. Dar 14,1 proc. vienišų motinų – itin aukštos depresijos rizikos grupė, maždaug du trečdaliai jai priklausančių moterų deklaravo dažnai ar nuolat patiriančios daugumą jausmų ar būsenų. Taigi, apibendrinant grupes, maždaug 4 iš dešimties Lietuvos vienišų

8 pav. Vienišų motinų asmeninės psichologinės gerovės grupės, proc.

Šaltinis: Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje

7 lentelė. **Vienių motinų asmeninė psichologinė gerovė ir materialinė deprivacija, proc.**

Depresija Depprivacija	Nepatyrė	Žema rizika	Vidutiniška rizika	Aukšta rizika	Labai aukšta rizika
Nėra arba labai žema	45,6	26,4	18,2	12	4
Vidutiniškai žema	20,3	26,4	24,8	15,7	16
Vidutiniškai aukšta	21,5	29,1	29,9	25	25,3
Aukšta	12,7	18,2	27	47,2	54,7
Iš viso	100	100	100	100	100

Šaltinis: Vienių motinų ir socialinė atskirtis Lietuvoje

motinų savaitę iki tyrimo neturėjo depresinių jausmų ar turėjo jų labai nedaug (1 ir 2 grupės), dar maždaug trečdaliui būdinga žema depresijos rizika, o 34 proc. vienių motinų patiria intensyvią depresijos riziką, depresiją indikuojančių jausmų ir būsenų jos patiria daug ir dažnai, taigi jų psichologinė gerovė žema arba labai žema.

Vienių motinų depresija susijusi su jų ekonominės atskirties lygiu. Bendrai pasakytina, kad depresijos nepatiriančių moterų grupėje didžiąją dalį sudaro nesusiduriančios su materialine deprivacija arba su labai ribota deprivacija, o labai aukštos rizikos depresijos grupėje dominuoja motinos, susiduriančios su aukšta materialine deprivacija. Išsamiau aptariant 7 lentelę pasakytina, kad tarp nepatyrusių depresinių būsenų ar jausmų grupėje didžiausią dalį (45,6 proc.) sudaro vienišos motinos, kurios nesusiduria su materialine deprivacija arba susiduria su itin maža deprivacija. Taigi apie pusę vienių motinų, kurios savaitę iki apklausos nepatyrė baimės, nevaldomo liūdesio, prislėgtumo, vienatvės ir pan. arba patyrė tik vieną šių būsenų, taip pat ir visai nesusiduria su materialine deprivacija, gali neriboti prekių ir paslaugų vartojimo. Dar apie penktadalį šios grupės sudaro vienišos mamos, kurios susiduria su labai menka ekonomine atskirtimi (jos negali sau leisti tik vieno iš materialinės deprivacijos dalykų sąrašo, kuriame yra atostogauti Lietuvoje, vartoti viešojo maitinimo paslaugas, dalyvauti kultūriniuose renginiuose, lankytis sporto klube, pirkti naujus drabužius, neriboti mitybos poreikių). Vis dėlto nors ir akivaizdus tiesinis ryšys tarp depresijos rizikos lygio ir materialinės deprivacijos, reikšmingas tarpininkų vaidmuo, kuris gali kompensuoti neigiamą deprivacijos efektą. Beveik 30 proc. nepatyrusių depresijos moterų deklaruoja aukštą ar itin

aukštą materialinės deprivacijos lygį, vadinasi, egzistuoja asmenybinio ar socialinio pobūdžio tarpininkai, deprivacijos negatyvaus poveikio psichologinei vienišų motinų gerovei moderatoriai, tačiau šiame tyrime jų identifiкуoti neturime galimybių.

Labai aukštos rizikos depresijos grupėje, kai minėta, daugiau nei pusė vienišų motinų, kurioms būdinga ir aukšta materialinė deprivacija (54,7 proc.). Taigi pusė vienišų motinų, kurios savaitę iki tyrimo dažnai ar nuolatos jautė baimę, vienišumą, buvo prislėgtos, mąstė, kad jų gyvenimas nenusisėkė, jautė, kad net aplinkinių padedamos negali atsikratyti liūdesio, patyrė verksmo protrūkių savo kasdienybėje, negali sau leisti nors kartą per savaitę su vaikais valgyti kavinėje, nueiti į kiną ar teatrą, pirkti naujų drabužių, lankytis sporto klube, kas antrą dieną valgyti mėsos ar žuvies, bent kartą per metus atostogauti savaitę Lietuvos pajūryje arba gali sau leisti tik vieną iš šių dalykų. Dar 25 proc. vienišų motinų, kurioms būdinga labai aukšta depresijos rizika, susiduria su vidutiniškai aukšta deprivacija, t. y. iš minėtų dalykų gali sau leisti tik du ar tris. Įdomu, kad aukštos depresijos rizikos grupė pagal deprivaciją pasiskirsto panašiai kaip ir labai aukštos depresijos rizikos grupė. Tarpinės depresijos grupės („žema rizika“ ir „vidutiniška rizika“) pagal patiriamos deprivacijos lygį yra panašios ir vienišos mamos pagal patiriamą deprivaciją pasiskirsto į panašaus dydžio grupes.

Ar asmeninės psichologinės gerovės ir ekonominės atskirties ryšys išlieka, jei atsižvelgiame ir į kitus vienišų motinų padėtį aprašančius struktūrinius, gyvenimo kelio veiksnius? Atsižvelgiant į tyrimo instrumento teikiamas galimybes modelyje papildomai įvertinti tokie veiksniai kaip vienišos motinos amžius, jauniausio vaiko amžius, laikas po skyrybų, ekonominės namų ūkio situacijos vertinimas iširus partnerystei, partnerystės iki jai išyrant statusas. Statistiniam modeliavimui pasirinkta daugialypės regresinės analizės strategija. Priklausomas kintamasis – intervalinis depresijos kintamasis, kuriame mažiausia reikšmė „0“, didžiausia – „15“, žyminti aukščiausią depresijos riziką. Kontroliniai intervaliniai kintamieji – materialinė deprivacija (suminis indeksinis kintamasis, reikšmės nuo 1 iki 8, mažiausia reikšmė reiškia tai, kad nėra deprivacijos, didžiausia – aukščiausią jos lygį), intervalinis motinos amžių matuojantis kintamasis, intervalais laiko po skyrybų kintamasis ir jauniausio vaiko amžiaus kintamasis. Taip pat į modelį įtraukti du kategoriniai kintamieji, kurie

perkoduoti į pseudokintamuosius – partnerystės iki jai išyrant statusas ir namų ūkio materialinės padėties lyginamojo vertinimo iki skyrybų ir po jų kintamasis.

8 lentelė. Daugialypės žingsninės regresijos standartizuoti koeficientai

	<i>Beta koeficientas</i>
Vartojimo deprivacija	0,53***
Vienišos motinos amžius	–0,015
Jauniausio vaiko amžius	–0,08
Metai po partnerystės iširimo	0,039
Namų ūkio situacija iširus partnerystei liko tokia pati	–0,6
Namų ūkio situacija iširus partnerystei pablogėjo	0,88
Statusas (našlė)	0,95
<i>R</i>	0,48
<i>R Square (kvadratas)</i>	0,2

Šaltinis: Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje

Daugialypės regresinės analizės rezultatai rodo, kad iš visų į modelį įtrauktų kintamųjų vienintelis, kuris statistiškai reikšmingai prognozuoja psichologinę asmens gerovę, – materialinė deprivacija (žr. 8 lentelę). Kiekvienas aukštesnis materialinės deprivacijos balas padidina depresijos riziką 0,5 balo. Kadangi aukštesnis balų skaičius žymi intensyviau patiriamas depresinės būsenos ir emocijas, šiuos rezultatus galima interpretuoti ir taip: su kiekviena aukštesne deprivacijos indekso reikšme psichologinė gerovė sumažėja 0,5 balo. Kitas svarbus rezultatas – visų kitų į modelį įtrauktų kintamųjų efektai statistiškai nereikšmingi prognozuojant depresijos riziką ir asmeninę psichologinę gerovę.

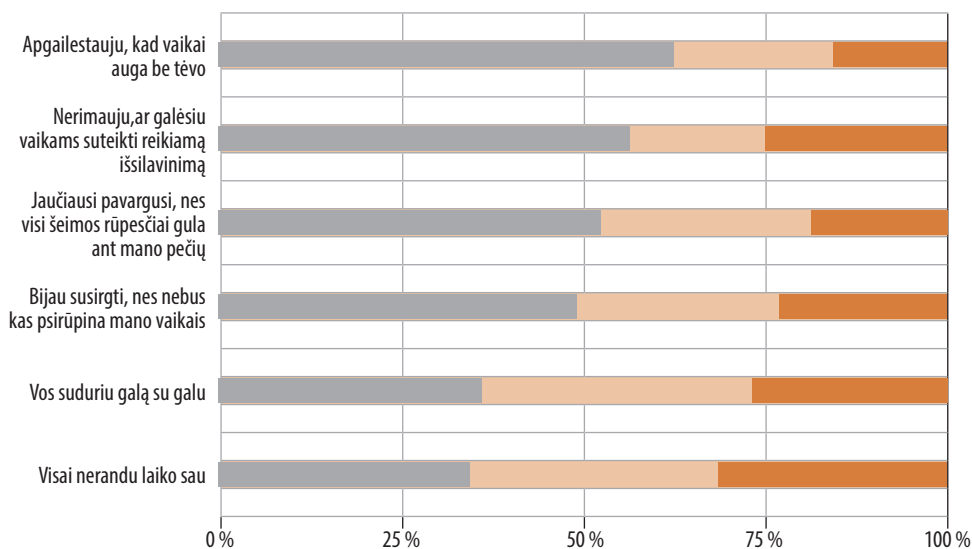
Vienišų motinų gyvenimai: įsisąmoninti stresoriai ir asmeninė gerovė

Vienišų motinų gyvenimai, drauge ir asmeninė gerovė, veikiama išorinių ir vidinių stresorių, kurių dalies kilmė – žemas socioekonominis statusas, materialinis vargas ir nepritekliai, o kitų stresorių ištakos – vaidmenų perteklius, nes tėvystė vienišų motinų šeimose redukuojama į motinystę, kai

vienas asmuo atlieka vaikų globos (angl. *care*) ir materialinio aprūpinimo vaidmenis. Ši vaidmenų pertekliaus situacija yra vienas pagrindinių ilgalaikių stresorių, modeliuojančių moterų asmeninę gerovę (Pryor, Trinder 2007). Nesaugumas ir nerimas dėl ateities, atsakomybės perteklius ir ribotos jos perdavimo vaikų tėvui galimybės, visuomenės kuriamų lūkesčių šeimai ir asmeninio gyvenimo disonansas įvardija tik dalį ilgalaikių stresorių, dėl šeiminio statuso bendrų vienišoms motinoms. Toliau šiame poskyryje nagrinėjame vienišų motinų asmeninę gerovę modeliuojančius stresorius, nulemtus jų šeiminio statuso, ir šių stresorių poveikį medijuojančius veiksnius. Galime tikėtis, kad materialinės deprivacijos lygis lemia su šeiminiu statusu susijusių stresorių raiškos lygį, tad materialiai vargingesnės moterys sunkiau įveikia su vienišos motinos statusu susijusius iššūkius ir turi žemesnę asmeninę gyvenimo kokybę. Kita vertus, galima tikėtis, kad ryšiai tarp materialinės deprivacijos ir asmeninės gerovės yra kompleksiškesni, galbūt egzistuoja tarpininkaujantys veiksniai, kurie gali sušvelninti šeiminio statuso nulemtų stresorių įtaką asmeninei gerovei. Kaip aptarta, kognityvinius asmeninio gyvenimo stresorius šiame tyrime matavome šių teiginių skale.

Tyrimo rezultatai rodo, kad normatyvinio dviejų tėvų šeimos modelio ir asmeninio šeiminio statuso disonansas yra tarp dažniausiai deklaruojamų ir patiriamų stresorių. 63 proc. Lietuvos vienišų motinų pripažino apgailestaujančios, kad jų vaikai auga be tėvo, 22 proc. neturėjo šiuo klausimu aiškios nuomonės ir tik 15 proc. jam nepritarė (9 pav.). Antras dažniausiai pritarimo susilaukęs asmeninę gerovę matuojantis teiginys susijęs su socialine atskirtimi nuo kultūrinį kapitalą kuriančių institutų, t. y. išsilavinimo sistemos. 57 proc. vienišų mamų nurodė nerimaujančios dėl to, ar galės savo vaikui (-ams) suteikti reikiamą išsilavinimą, 18,5 proc. nėra apsisprendusios šiuo klausimu, o beveik ketvirtadaliui (24,7 proc.) tai nekelia rūpesčio. Taigi daugiau nei pusė vienišų Lietuvos motinų asmeninę gyvenimo kokybę veikiama streso, kylančio iš patiriamos socialinės atskirties nuo išsilavinimo galimybių. Trečias dažniausias asmeninio gyvenimo kokybei įtakos turintis stresorius – nuovargis, atsirandantis dėl šeiminių vaidmenų pertekliaus. 53 proc. vienišų motinų teigė jaučiasi pavargusios, nes visi šeimos rūpesčiai gula ant jų pečių, beveik trečdalis šiuo klausimu neturėjo aiškios nuomonės, o penktadalis teiginiui nepritarė. Panašiai daliai, t. y. apie pusėi vienišų motinų (48,8 proc.),

asmeninio gyvenimo stresorius yra gyvenimo rizikų, dėl kurių jos nebegalėtų atlikti vaikų prižiūrėtojos vaidmens, baimė. Tėvų sveikatos sutrikimai, kurių pasekmės vaikų priežiūrai dviejų tėvų šeimoje sumažinamos perskirstant vaidmenis, vienišoms mamos kelia didesnę įtampą. Materialinių nepriekšlių keliamas stresas būdingas kiek daugiau nei trečdaliui vienišų motinų (36,6 proc.), tačiau būtina pastebėti, kad klausta apie kraštutinę subjektyviai suvokto materialinio vargo formą („vos suduriu galą su galu“), beveik tokia pati dalis buvo neapsisprendusios ir tik ketvirtadalis nepritarė (26,8 proc.). Panašiai nuomonės pasiskirstė ir vertinant galią kontroliuoti asmeninį laiką, turėti laiko asmeniniams poreikiams.

9 pav. Vienišų motinų gyvenimo kokybės teiginių vertinimai, proc.

■ Sutinku ■ Nei sutinku, nei nesutinku ■ Nesutinku

Šaltinis: Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje

Taigi, aptarę bendras asmeninio gyvenimo kokybės ir ją modeliuojančių patiriamų stresorių tendencijas, pereikime prie klausimo, keltos šio poskyrio pradžioje: ar vienišos motinos statuso kuriami išsąmoninti stresoriai ir socialinis ekonominis statusas susiję? Galima samprotauti, kad didesni materialiniai ištekliai suteikia galimybes derinti motinystės ir pagrindinio maitintojo vaidmenis, investuoti į siektiną vaikų išsilavinimą, prireikus pirkti globos paslaugas, suderinti šeimai ir asmeninėms reikmėms skirtą laiką, o bendrai su platesnėmis individo galimybėmis priimti ir įgyvendinti

sprendimus, mėgautis didesne autonomija, gyvenimo kontrolės, saugumo pojūčiu. Šiuo būdu materialinius privalumus suvokiame kaip išvirstančius į asmeninio gyvenimo kokybės privilegijas. Ir priešingai, galime tikėtis, kad šių privilegijų mažiau turės vienišos motinos, kurių disponuojamos pajamos užtikrina varganą pragyvenimą, toli nudreifavusį nuo normatyvinių „normalaus“, „gero“, „oraus“ gyvenimo standartų.

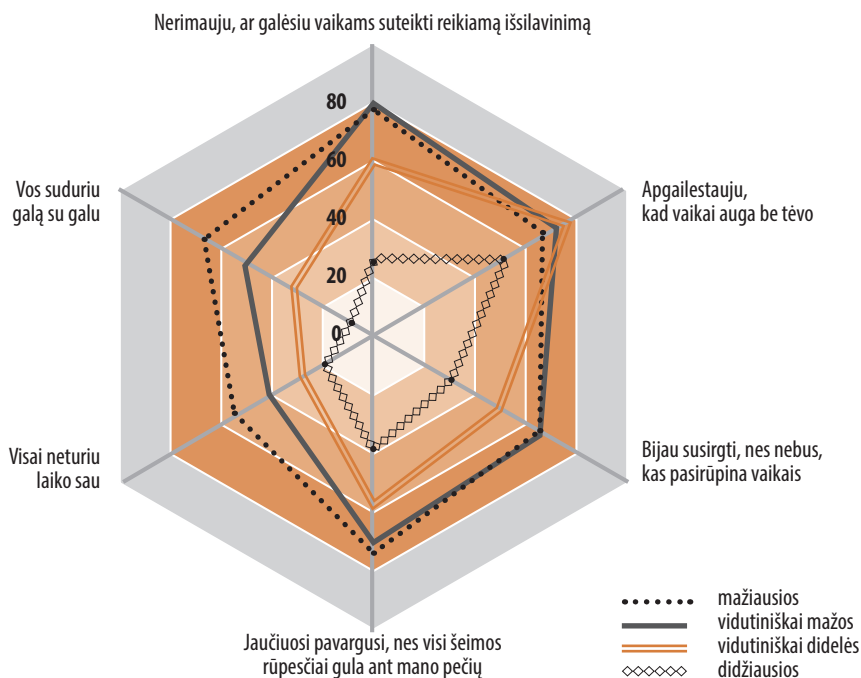
Siekiant atsakyti į šį klausimą pagrindiniu nepriklausomu analizės kintamuoju pasirinktas vienišų motinų materialinių išteklių požymis, kurį matavome pajamų, vidutiniškai tenkančių vienam šeimos nariui, kvartiliais. Taip suformuotos keturios materialinių išteklių grupės: mažiausių išteklių, kurioje vidutinės vienam šeimos nariui tenkančios pajamos yra mažesnės nei 550 litų, vidutiniškai mažų išteklių grupė, kurioje pajamos vienam šeimos nariui svyruoja nuo 551 iki 749 litų, vidutiniškai didelių išteklių grupė (750–999 litų) ir didžiausių pajamų grupė (1 000–2 500 litų).

Aprašomoji statistinė analizė rodo, kad vienišų motinų asmeninio gyvenimo kokybė tiesiogiai susijusi su materialiniais ištekliais. Vienišos mamos, disponuojančios didžiausiomis pajamomis, rečiausiai deklaruoja susiduriančios su neigiamai asmeninio gyvenimo kokybę veikiančiais stresoriais, ir priešingai, patiriančiųjų dalis auga kiekvienoje mažesniais materialiniais ištekliais disponuojančioje grupėje (10 pav.). Patiriamo streso, drauge ir asmeninio gyvenimo kokybės skirtumai tarp didžiausias ir mažiausias pajamas turinčių vienišų motinų grupių yra itin dideli ir atskleidžia iš esmės skirtingus gyvenimo kokybės, gyvenimo šansų horizontus, paralelinius asmeninius ir socialinius gyvenimus, vykstančius vienoje – vienišų motinų – socialinėje grupėje.

77 proc. mažiausias pajamas turinčių vienišų motinų nerimauja, ar galės vaikams suteikti reikiamą išsilavinimą, o didžiausių pajamų grupėje tokių moterų yra tris kartus mažiau, tik 26 proc. Aukščiausios materialinės gerovės motinos taip pat tris kartus rečiau deklaruoja asmeninio laiko stoką nei žemiausios gerovės grupės vienišos mamos. 54 proc. pastarųjų teigė, kad visai neturi laiko sau, ir tik 18 proc. didžiausių pajamų grupės motinų pritarė šiai nuomonei. Nerimas dėl su sveikata susijusių gyvenimo rizikų, kurios gali paveikti vaikų gerovę, taip pat net du kartus dažniau deklaruojamas mažesnių nei didesnės pajamų grupėse. Pirmojoje 64 proc. vienišų mamų pripažįsta, kad bijo susirgti, nes nebus, kas pasirūpina vaikais, o

didžiausių pajamų grupėje tokių yra 32 proc. Mažiausias pajamas turinčios motinos du kartus dažniau pripažįsta, kad jaučiasi pavargusios, nes visi šeimos rūpesčiai gula ant jų pečių (70 proc.), lyginant su disponuojančiomis didžiausiomis pajamomis (36 proc.). Mažiausi skirtumai tarp kraštutinių pajamų grupių fiksuoti deklaruojant apgailestavimą dėl to, kad vaikai auga be tėvo, tačiau ir šiuo atveju jie yra gana dideli ir sudaro atitinkamai 67 proc. ir 48 proc. mažiausių ir didžiausių pajamų grupėse.

Skirtumai tarp mažiausias ir didžiausias pajamas turinčių vienišų motinų asmeninės gerovės yra ištis dideli, o tarpinių grupių (vidutiniškai mažos ir vidutiniškai didelės) skirtumai nėra tokie reikšmingi ir apskritai šios dvi grupės daugeliu nagrinėjamos gerovės aspektų yra identiškos ar artimesnės mažiausios pajamų grupės gerovei. Ypač tai pasakytina apie vidutiniškai mažas pajamas gaunančias vienišas mamas (pajamos vienam šeimos nariui 551–749 litai), kurios nuo skurdžiausios vienišų motinų grupės asmeninės gerovės požiūriu skiriasi tik tuo, kad šiek tiek rečiau deklaruoja „vos suduriančios galą su galu“ ir turinčios santykinai daugiau laiko sau. Tačiau taip pat dažnai, kaip ir gyvenančios skurdžiausiai, jos deklaruoja atskirtį nuo kultūrinio su išsilavinimu susieto kapitalo (78 proc.), patiria diskomfortą dėl to, kad vaikai auga be tėvo (72 proc.), vidinę įtampą joms kelia sveikatos sutrikimo rizika ir jos pasekmės motinos vaidmeniui atlikti ir vaikams (63 proc.), jos jaučia nuovargį dėl joms tenkančių vaidmenų šeimoje pertekliaus (67 proc.). Pagal asmeninio gyvenimo kokybę vidutiniškai didelių pajamų grupei priklausančios vienišos mamos (750–999 litų vidutinių pajamų vienam šeimos nariui) užima tarpinę poziciją tarp skurdžiausių ir labiausiai pasiturinčių vienišų motinų. Kiek daugiau nei pusė jų nerimauja dėl vaikų išsilavinimo (59 proc.), panaši dalis jaučia nerimą dėl su sveikata susijusių potencialių trukdžių atlikti motinystės vaidmenį (46 proc.), kas antra deklaruoja nuovargį dėl vaidmenų pertekliaus (51,7 proc.), tačiau tik maždaug kas trečia deklaruoja laiko ir lėšų stygių. Nors pajamos ir didesnės, ši vienišų motinų grupė prilygsta skurdžiausios gyvenančioms motinoms pagal tai, kad vienodai dažnai apgailestauja, kad vaikai auga be tėvo. Taigi šeimos sudėties „kitoniškumo“ ir jo pasekmių keliamas diskomfortas vienodai dažnai būdingas visoms vienišoms mamoms, išskyrus disponuojančias didžiausiomis pajamomis.

10 pav. Vienių motinų gyvenimo kokybės teiginių vertinimai pagal pajamų grupes, proc.

Šaltinis: Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje

Jei pajamos kaip ekonominės atskirties indikatorius yra vienių motinų asmeninę gerovę reikšmingai diferencijuojantis veiksnys, tikslinga klausti, ar įtakos turi ir kiti veiksniai. Pavyzdžiui, moterų gyvenimo kelio įvykiai. Galbūt vienišos niekada partnerio neturėjusios ir našlės bei išsiskyrusios motinos susiduria su skirtingu stresorių poveikiu. Kita vertus, galima spėti, kad laikas, praleistas būnant vienišai, gali turėti įtakos asmeninei gyvenimo kokybei. Ilgiau vienišos motinos statusą turinčios moterys adaptuojasi, sukuria strategijas, kaip efektyviau panaudoti socialinius ir ekonominius išteklius bei susikurti aukštesnę asmeninę gerovę.

Siekiant atsakyti į šiuos klausimus tolesnėje analizėje buvo taikyta logistinės regresinės analizės procedūra. Priklausomas kintamasis suformuotas klasterinės analizės metodais klasifikuojant respondentes pagal jų (ne)pritarmą visiems šešioms asmeninę gyvenimo kokybę matuojantiems teiginiams. Išskirtos dvi grupės – žemos ir aukštos asmeninės gyvenimo kokybės. Aukštos gyvenimo kokybės grupei priskirtos vienišos motinos, kurios deklaravo nepatiriančios nė vieno iš stresorių (kintamojo

reikšmė „0“), o į žemos asmeninės gyvenimo kokybės – patiriančios arba neapsisprendusios dėl to („1“). Į pirminius regresinės analizės modelius buvo įtraukti moterų struktūrinės pozicijos matuojantys kintamieji – išsilavinimas, pajamos, gyvenamoji vieta, vaikų skaičius ir gyvenimo kelio veiksniai – laikas, praėjęs nuo tada, kai iširo partnerystė, paskutinės partnerystės statusas, jauniausio vaiko amžius. Tačiau visi gyvenimo kelio veiksniai neturėjo įtakos prognozuojant asmeninę gerovę, todėl iš tolesnių modeliavimo žingsnių buvo pašalinti.

Logistinė regresinė analizė patvirtina aprašomosios analizės rezultatus dėl asmeninės gerovės ir materialinių išteklių ryšių net ir kontroliuojant kitus gyvenimo kelio ar struktūrinius veiksnius (žr. 9 lentelę). Šansai atsidurti žemos asmeninio gyvenimo kokybės grupėje statistiškai reikšmingai didesni skurstančių nei pasiturinčių vienišų motinų grupėje. Palyginti su pastarosiomis, vienišų motinų, uždirbančių mažiausiai, grupės rizika atsidurti žemos asmeninės gyvenimo kokybės grupėje yra daugiau nei penkis kartus didesnė, panaši ji ir vidutiniškai mažų pajamų grupės moterims. Svarbu pasakyti tai, kad vidutiniškai didelės pajamų grupės motinų asmeninio gyvenimo kokybė nesiskiria nuo turinčių didžiausias pajamas, o tai koreguoja aprašomosios statistikos pagrindu gautas išvadas.

Kadangi pajamų ir įgyto išsilavinimo lygiai yra susiję požymiai, nenuostabu, kad turinčios žemesnį išsilavinimą vienišos mamos susiduria su žemesne asmeninio gyvenimo kokybe nei turinčios aukštąjį išsilavinimą ir patiria daugiau diskomforto nei motinos, įgijusios aukštąjį išsilavinimą. Palyginus jų ir pagrindinio ar žemesnio, vidurinio, profesinio išsilavinimo motinų riziką atsidurti žemos asmeninio gyvenimo kokybės grupėje, skirtumai yra akivaizdūs, o rizikos lygis svyruoja nuo trijų iki daugiau nei keturių kartų. Tikėtina, kad asmeninio gyvenimo gerovės atžvilgiu išsilavinimas turi privilegijas akumuliuojantį efektą: aukštąjį išsilavinimą įgijusios moterys turi ne tik didesnes pajamas, bet ir stabilesnį užimtumą, taip pat geresnius asmeninius streso valdymo įgūdžius. Kelias, kuriuo moteris įgijo vienišos motinos statusą, taip pat statistiškai reikšmingai diferencijuoja asmeninę gerovę, tačiau tai pasakytina tik apie našles. Dėl mirties netekusios partnerio vienišos mamos, palyginti su tomis, kurios išsiskyrė, susiduria su keletą kartų didesne rizika atsidurti žemos asmeninės gyvenimo kokybės grupėje. O niekada neturėjusių partnerio vienišų mamų ir išsiskyrusių

rizika priklausyti žemos asmeninės gyvenimo kokybės grupei nėra statistškai reikšmingai skirtinga. Gyvenamoji vieta stabilaus efekto rizikai atsidurti žemos gyvenimo kokybės grupei neturi, jei kontroliuosime kitus socialinius ekonominius ir gyvenimo kelio požymius. Palyginus vienišas motinas, gyvenančias Vilniuje ir kitose vietovėse, vienintelis statistiškai reikšmingas riziką mažinantis efektas būdingas vienišoms motinoms iš kitų didelių miestų (Marijampolė, Alytus, Panevėžys, Šiauliai). Čia gyvenančios moterys susiduria su maždaug 75 proc. mažesne rizika atsidurti žemos gyvenimo kokybės grupėje nei Vilniuje gyvenančios vienišos mamos.

9 lentelė. **Galimybių priklausyti žemos asmeninės gyvenimo kokybės grupei santykiai***

Pajamų, tenkančių vienam namų ūkio nariui, lygis	Exp (B)
Aukščiausias (ref.)	1
Žemiausias	5,48***
Vidutiniškai žemas	5,1***
Vidutiniškai aukštas	1,8
Vienišos motinos išsilavinimas	
Aukštasis (ref.)	1
Pagrindinis ir žemesnis	4,52**
Vidurinis	3,37**
Profesinis	3,42**
Aukštesnysis	1,6
Paskutinės partnerystės tipas	
Santuoka, kohabitacija	1
Vieniša	0,28
Našlė	7,7***
Gyvenamoji vieta	
Vilnius	1
Kaimas (iki 2 tūkst. gyventojų)	0,39
Miestelis (2–50 tūkst.)	0,95
Kiti didieji miestai	0,24**
Kaunas, Klaipėda	1,07
<i>R kvadratas</i>	0,25
<i>Nagelkerke's R</i>	0,34

* Modelis klasifikuoja 86 proc. visų žemos gyvenimo kokybės atvejų ir 59 proc. aukštos gyvenimo kokybės atvejų, iš viso 76 proc. kintamojo variacijos.

Taigi apibendrinant vienišų motinų asmeninės gyvenimo kokybės (afektinės ir kognityvinės) tyrimo rezultatus darytinos kelios išvados. Afektinė vienišų motinų asmeninė gerovė, matuota sutrumpinta depresijos skale, fiksuojančia depresyvius jausmus ir būsenas savaitę iki tyrimo (De Jong Gierveld, Havens 2004), yra žema arba labai žema maždaug trečdaliai vienišų motinų (34 proc.), panašiai vienišų motinų daliai būdinga aukšta arba labai aukšta asmeninė gerovė (38 proc.) ir dar maždaug trečdalis vienišų motinų pasižymi vidutiniška asmenine afektine gerove (27 proc.). Bendriausiu lygiu galime teigti, kad asmeninės psichologinės vienišų motinų gerovės lygis atvirkščiai tiesiškai priklausomas nuo patiriamos materialinės deprivacijos: kuo aukštesnė deprivacija, tuo žemesnė asmeninė gerovė. Kitaip tariant, kuo didesnė ekonominė atskirtis, tuo mažesnė psichologinio komforto erdvė, o kasdienybė intensyviau paženklinta depresyvių būsenų ir jausmų. Nors materialinė deprivacija turi reikšmingos įtakos asmeninei psichologinei gerovei, svarbus yra tarpininkaujančių veiksnių vaidmuo, kuris šiame tyrime neidentifikuotas. Tikėtina, kad dėl jų įtakos dalis aukštos asmeninės gerovės grupės vienišų motinų drauge patiria ir aukštą materialinę deprivaciją. Pastebėtina, kad hipotetiniai asmeninės gerovės tarpininkai, tokie kaip vienišos motinos gyvenimo kelio įvykiai ir etapai (amžius, laikas po partnerystės iširimo, jauniausio vaiko amžius, paskutinės partnerystės tipas), subjektyvus namų ūkio materialinės situacijos iširus partnerystei vertinimas, reikšmingai neprognozuoja asmeninės gerovės, o vienintelis statistiškai reikšmingas prediktorius yra patiriama vartojimo deprivacija.

Asmeninė vienišų motinų gerovė yra taip pat modeliuojama ilgalaikių įsisąmonintų stresorių, kurių dažniausiai pasireiškiantis susijęs su disonansu tarp normatyvinio ir asmeninio šeimos modelio, subjektyviai patiriama atskirtimi nuo išsilavinimo galimybių vaikams, nuovargiu dėl vaidmenų pertekliaus ir gyvenimo rizikų bei jų pasekmių vaikams baime. Pusės ar daugiau nei pusės Lietuvos vienišų motinų asmeninio gyvenimo kokybė neigiamai veikiama šių ilgalaikių stresorių. Kognityvinė asmeninė gerovė priklausoma nuo materialinės gerovės, o asmeninės gerovės lygio diferenciacija vienišų motinų grupėje yra labai didelė. Asmeninės gyvenimo kokybės skirtumai tarp žemiausios ir aukščiausios materialinės gerovės, matuotos disponuojamomis pajamomis vienam namų ūkio

nariui, siekia net keletą kartų. Kaip pavyzdys paminėtinas dažniausiai deklaruojamas vargingai gyvenančių vienišų motinų ilgalaikis streso-rius – subjektyviai patirta atskirtis nuo išsilavinimo galimybių vaikams, jis būdingas 75 proc. žemiausios materialinės gerovės vienišų motinų, o aukščiausios materialinės gerovės vienišų motinų grupėje jis pasireiškia tik 26 proc. vienišų motinų. Materialinė gerovė ir jos efektas asmeninės gerovės lygiui yra nuosekliausias net ir tuomet, kai kontroliuojama nemažai gyvenimo kelio ir struktūrinių demografinių veiksnių. Norisi išskirti ir tai, kad reikšmingas požymis yra vienišos motinos paskutinės partnerystės tipas, kaip rodo regresinės analizės rezultatai. Našlių asmeninė gyvenimo kokybė yra gerokai žemesnė nei moterų, į vienišos motinos statusą patekusių kitais būdais.

Apibendrinimai ir išvados

Šiuo monografijos skyriumi siekta atskleisti vienišų motinų socialinės atskirties ekonominius ir subjektyvius dėmenis ir jų sąveiką remiantis kiekybinio reprezentatyvaus sociologinio tyrimo „Vienišos motinos ir socialinė atskirtis Lietuvoje“ rezultatais. Nors dauguma tyrimų Lietuvoje nurodo, kad vienišos motinos, turinčios mažamečių vaikų, yra didžiausią ar itin didelę skurdo riziką, materialinę deprivaciją patirianti grupė (Gyventojų pajamos ir gyvenimo sąlygos 2014), iki šiol tiriantis žvilgsnis retai kreiptas giliau materialinių sąlygų skurdą konstatuojančio fakto. Šiuo ir, kiek žinoma, pirmuoju tiksliniu vienišų motinų tyrimu siekta praplėsti ir pagilinti mokslinį pažinimą grupės, kurios gyvenimo kelio trajektorijos, socialinės atskirties statusai ir procesai pažymėti individus peraugančių, determinuojančių ir gyvenimo galimybes represuojančių klasinės nelygybės struktūrų. Jos taip pat kuria šios grupės heterogeniškumą ekonominės atskirties ir gyvenimo kokybės požiūriu, režisuoja vienišų motinų gyvenimus, o jų materialinės ir subjektyvios gerovės detales siekta įvertinti šiame darbe.

Pagrindiniai tyrimo rezultatai gali būti įvardyti keletu teiginių. Pirmas ir tikrai nestebinantis – ekonominė atskirtis turi asmeninę gerovę struktūruojantį poveikį: kuo didesnė patiriama ekonominė atskirtis, tuo žemesnė asmeninė gerovė. Dalies vienišų motinų mažos pajamos, materialinis

vargas, kasdienė išgyvenimo grąmtis dėl konvencinių bazinių poreikių patenkinimo nepalieka erdvės saugumui, gerai emocinei savijautai ir pasitenkinimui gyvenimu. Antra, vienių motinų grupė yra diferencijuota ekonominės atskirties ir gyvenimo kokybės požiūriu, jai būdingos didelės vidinės nelygybės. Disponuojami išsilavinimo ištekliai yra pagrindinis veiksnys, lemiantis ekonominės atskirties ir drauge gyvenimo kokybės pobūdį bei nustelbiantis įvairių gyvenimo kelio, demografinių ir kitų socialinių veiksnių efektą. Priimant nuostatą, kad išsilavinimas yra vienas iš požymių, susietų su individo klasinės kilmės ir klasinės pozicijos akumuliuotomis (ne)privilegijomis, atsižvelgiant į tyrimo rezultatus nuoseklu teigti, kad visuomenės „viršuje“ esančios moterys turi privalumų įveikti asmenines, socialines ir ekonomines rizikas, atsirandančias dėl vienišos motinos statuso prieš moteris, esančias visuomenės „apačioje“. Iširus partnerystei pirmosios turi gerokai efektyvesnį klasinį imunitetą, saugantį jas nuo socialinės atskirties ar padedantį iš jos pasitraukti, nei antrosios. Trečia, ir tai jau peržengia aptartus empirinius tyrimo rezultatus, nors svarbu komponuojant juos į platesnį socialinės atskirties procesų suvokimo vaizdą, dalies Lietuvos moterų tapsmo socialinės atskirties vieniša motina trajektorija yra nulemta akumuliuotų klasinių nelygybių, formavusių daugelį su išsilavinimu, užimtumu, šeiminiu gyvenimu susijusio kelio pasirinkimų, o įgytas vienišos motinos statusas dar labiau sutvirtina socialinę jų atskirtį. Čia pakartotinas Rowlingson ir McKay'aus apibendrinimas, kad „skurdžios moterys tampa vienišomis motinomis ir lieka skurdžios ar pasidaro dar skurdesnės“ (2005, 32).

Papildant išsakytus pagrindinius rezultatus pastebėtina keletas reikšmingų detalesnių aspektų. Pirmia, vertinant partnerystės iširimo efektą ekonominei vienių motinų atskirčiai svarbu paminėti, kad jis nėra privalomai pasireiškiantis priešingai nei dažnai išskiriama mokslinėje literatūroje apie pagrindinius vienių motinų skurdą generuojančius veiksnys. Moterų namų ūkiai, kuriems iki išyrant partnerystei nebuvo būdingas dviejų dirbančiųjų modelis, nesusiduria su materialine „skyrybų bausde“. Lietuvoje su ja susiduria pusė vienių motinų, beveik trečdalis tvirtino, kad iširus partnerystei jų materialinė padėtis nepakito, o 12 proc. pagerėjo.

Antra, materialinės deprivacijos komponentų svoris bendroje vienių motinų grupės ekonominėje atskirtyje nėra vienodas. Daugumos vienių

motinų gyvenimai atitverti nuo kasdienybės teritorijų, kuriose būsto pagerinimo ar savaitinių atostogų užsienyje aspiracijos gali būti realizuotos. Pupei ar daugiau jų nepasiekiamos tokios laisvalaikio ar kultūrinio vartojimo galimybės kaip apsilankymas bent kartą per mėnesį teatre, kine, koncerte, pietūs su vaikais kavinėje ar restorane, sporto klubo lankymas, kasmetinės atostogos Lietuvos pajūryje. Kas antra vieniša motina negali pirkti naujų drabužių, o ketvirtadalis privalo riboti mitybos galimybes ir neišgali kas antrą dieną valgyti mėsos ar žuvies. Apie pusę (48 proc.) vienišų motinų patiria didelę materialinę deprivaciją ir negali sau leisti penkių ar daugiau iš septynių vartojimo prekių ir paslaugų. Išsilavinimo ištekliai, kurie yra vienišų motinų klasinės padėties ir jų socialinės kilmės aproksimacija, yra reikšmingi materialinės deprivacijos rizikos paskirstymo tarpininkai, o tai patvirtinta kontroliuojant nemažai kitų socialinių ir gyvenimo kelio charakteristikų.

Trečia, asmeninė vienišų motinų gerovė yra reikšmingai diferencijuota ekonominės socialinės atskirties. Vienišos motinos, susiduriančios su didele ekonomine atskirtimi, dažnai gyvena ir žemos asmeninės gerovės gyvenimus, kupinus nerimo, baimės, liūdesio, nepasitenkinimo. Vienišos motinos statuso atnešami (iš)gyvenimo iššūkiai šioms moterims neįveikiami ir klampina jas atskirtųjų gyvenimuose. Priešingai, ekonominės atskirties nepatiriančios vienišos motinos kartu su materialinėmis privilegijomis gauna ir kitų, kurios padeda mobilizuoti išteklius įveikti vienišos motinos statuso diktuojamas problemas ir mėgautis „mainstreaminiu“ gyvenimo būdu. Asmeninės gyvenimo gerovės požiūriu vienišų motinų grupė Lietuvoje yra itin diferencijuota, o vidiniai grupės skirtumai labai dideli, nurodantys iš esmės nelygias padėtis ir galimybes.

Baigiant šį skyrį galima teigti, kad vienišų motinų socialinė atskirtis Lietuvoje lemiamu būdu yra generuojama skurdo ir materialinių neprieklių, kurių didesnė rizika būdinga daliai šios grupės, bet ne kultūrinių normų saistomų su vienišos motinos statusu. Lietuvai būdinga ilga gausių skyrybų ir šeimos nestabilumo istorija vienišų motinų gyvenimus ištraukė iš stigmatizavimo, marginalizavimo ir gėdos teritorijos, o kitados buvusią šeiminių gyvenimo alternatyvą pavertė norma. Ekonominio dėmens primatas vienišų motinų socialinės atskirties genealogijoje išskiria jas iš tokių monografijoje aptariamų socialinės atskirties grupių kaip bedarbiai

vyrai, religinės mažumos, lėtinėmis ligomis sergantys asmenys ar alkoholikai, kurių socialinė atskirtis daugiausia nulemta kultūrinių sankcijų dėl prasilenkimo su normatyviniais gyvenimo scenarijais. Svarbu ir tai, kad skurdo ir materialinių nepriteklių kuriama vienišų motinų atskirtis netaipiai paveikia šį statusą įgijusias moteris, klasinės privilegijos daliai jų suteikia tvarų imunitetą nuo socialinės atskirties, o šiomis privilegijomis nedisponuojančias išlaiko ar nustumia į dar didesnę atskirties zoną.

4 SKYRIUS

Jurga Bučaitė-Vilkė ir Artūras Tereškinas

Jaunų bedarbių vyrų požiūris į darbą, jų darbo tapatybės ir gero gyvenimo lūkesčiai

Įvadas

Analizuojant vyrų nedarbo ir socialinės atskirties santykį, svarbu kalbėti apie tai, kokios normos apibrėžia vyrą. Pirmiausia vyriškumas kaip mechanizmas, kuriantis vyrus, istoriškai neatskiriamas nuo apmokamo darbo ir šeiminio gyvenimo, kuri šis darbas įgalina. Darbas ir šeima laikomi hegemoninio ir visuotinai priimtino vyriško gyvenimo pagrindinėmis sudedamosiomis dalimis, t. y. tapti tikru vyru reiškia turėti stabilų darbą ir sukurti savo šeimą. Itin svarbus vyrui apmokamas darbas, esantis neatskiriama vyriškosios tapatybės dalis. Jeffo Hearn nuomone, toks darbas yra galios šaltinis, esminis gyvenimo interesus, priemonė kurti tapatybę ir kartu rūpesčio bei nerimo priežastis (Hearn 2001, 11). Tačiau ir būdamas esminis gyvenimo interesus, šiuolaikinėse visuomenėse darbas kelia nemažą rūpestį dėl padidėjusių profesinių pasirinkimų ir įvairėjančių dirbančių asmenų tapatybių, kurios prarado aiškius standartus, ką reiškia būti „geru darbuotoju“ ir kokiomis profesinio gyvenimo trajektorijomis privalu sekti norint juo tapti. Postfordistinio darbo rinkose vis labiau orientuojamasi į lankstų, autonomišką, motyvuotą, profesionalų žinių industrijos darbuotoją (Weil et al. 2005, 89). Pati darbo samprata tampa kompleksinė ir labiau nukreipta į individualių saviraiškos poreikių tenkinimą, o ne kolektyvinės tapatybės, grįstos profesija ar organizacija, kūrimą. Instrumentinį požiūrį į darbą, kuris atspindi tradicinės šeimos aprūpinimo ir vartojimo poreikių prioritetizavimą, keičia vidinius darbo pasitenkinimo aspektus pabrėžianti šiuolaikinio dirbančiojo laikysena (du Gay 1996). Moderniosios ekonomikos kontekste ekonominis aktyvumas dirbančiajam suteikia prasmę ir padeda suderinti skirtingus psichologinius, socialinius ir ekonominius siekius, todėl bet kokia rizika prarasti darbo vietą tampa itin dideliu asmeniniu iššūkiu. Pagrindiniai

tiek sociologus, tiek organizacinės vadybos ar organizacinės psichologijos atstovus dominantys klausimai susiję su tuo, kokie šaltiniai darbui suteikia prasmę, kas yra jo motyvacija ir kaip interpretuojamas prisirišimas (angl. *engagement*) prie darbo. Daugiausia pastangų įdėta į vidinių motyvacinių paskatų ir darbo ryšio (pavyzdžiui, savigarbos, savivertės, individualaus efektyvumo ir pan.) aiškinimą, atspindintį kognityvinės psichologijos tradiciją (pavyzdžiui, tarp daugelio šios srities autorių minėtini Pratt, Ashforth 2003; May, Gilson, Harter 2004; Pratt, Rockmann, Kaufmann 2006; Wrzesniewski, Dutton 2001; Wrzesniewski, Dutton, Debebe 2003 ir kiti). Priešingai, išoriniai socioekonominiai veiksniai, galintys iš dalies paaiškinti darbui suteikiamų reikšmių konstravimo mechanizmą, sulaukia kur kas mažiau tyrėjų dėmesio.

Clausas Offe (1985) akcentuoja vieną pagrindinių darbo funkcijų – integraciją, kuri apibūdina ir svarbų šio skyriaus probleminį klausimą. Ar iš tikrųjų darbas atlieka socialinę integracijos vaidmenį ir yra suvokiamas kaip normatyvinė sankcionuota pareiga, ar priešingai, jis laikomas tik fizine išgyvenimo būtinybe, suteikiančia materialinių išteklių ir apibrėžiančia individo socialinį statusą visuomenėje? Su šiuo klausimu susiję ir kiti esminiai analitiniai klausimai apie tai, kokias reikšmes jauni bedarbiai vyrai suteikia darbui, kaip jie apibūdina bedarbio padėtį, apskritai šiuolaikinės darbo vietos (ne) saugumą ir (ne)stabilumą. Visa tai atspindi ir socialinės atskirties tematiką, kai darbo praradimas jauniems vyrams gali simbolizuoti ne tik materialinių ekonominių išteklių deprivaciją, bet ir sutrūkinėjusius socialinius ryšius, neįgyvendintas gyvenimo vizijas, sudėtingas kasdienio išgyvenimo strategijas ir nepasitikėjimą socialinės paramos mechanizmais. Pastarųjų metų tyrimų duomenimis, netgi tie vyrai, kurie paprastai nepriskiriami socialinės rizikos grupėms, pavyzdžiui, jauni vyrai, turintys aukštesnįjį ir aukštąjį išsilavinimą, susiduria su didėjančiu nedarbu, nesaugumu darbo rinkoje, mažėjančiais atlyginimais ir ekonomine marginalizacija (Bučaitė-Vilkė 2014; Tereškinas 2014). Lietuva apskritai pasižymi gana aukštu jaunų žmonių, ypač vyrų, nedarbo lygiu. 2012 m. nedarbo lygis tarp 15–25 metų žmonių siekė 21,9 proc., bet sumažėjo 1,5 proc. lyginant su bendru 28 Europos Sąjungos šalių vidurkiu, kuris buvo 23,4 proc. (Eurostat 2013). Bendras vyrų nedarbo lygis šalyje yra aukštesnis nei moterų. 2013 m. jis pasiekė 18 proc. ir buvo 5 proc. didesnis nei moterų (Lietuvos statistikos departamentas 2014). 2014 m. Lietuvos darbo biržos duomenimis, tarp jaunų registruotų bedarbių iki 25 metų

dominuoja vaikinai (54,6 proc.), lyginant su jais, bedarbių merginų yra šiek tiek mažiau (45,4 proc.). Tipiškas darbo biržoje registruotas jaunas bedarbis turi vidurinę išsilavinimą (2014 m. duomenimis – 54,7 proc.; galima palyginti – turinčių aukštąjį išsilavinimą registruota tik 19,2 proc.) ir yra nekvalifikuotas (49,3 proc.), tačiau tarp ilgalaikių bedarbių vis dėlto dominuoja jaunos moterys (24,9 proc., t. y. 5,2 proc. mažiau, palyginti su vaikinais).

Analizuojant kiekybinės bedarbių apklausos duomenis ir pusiau struktūruotus interviu su jaunais bedarbiais vyrais, šiame skyriuje siekiama atskleisti kompleksinį požiūrį į darbui suteikiamas reikšmes. Viena vertus, bandoma atsakyti į klausimą, kas formuoja Lietuvos bedarbių požiūrį į darbo vertybes ir darbo reikšmę, kokia yra jų motyvacija ir dažniausiai naudojamos strategijos, siekiant įveikti nedarbo sukeltas rizikas. Kiekybinės apklausos duomenis papildė kokybiniai interviu su jaunais bedarbiais, kurie atskleidžia savitą darbui suteikiamų reikšmių interpretacijų įvairovę. Šie duomenys taip pat padeda atsakyti į klausimus, kaip, viena vertus, buvimas bedarbiu vyru ir skirtingos darbui teikiamos vertės skatina socialinę atskirtį ir izoliaciją, kita vertus, kaip prisirišimas prie normatyvinio darbo suvokimo ir vyriškumo veikia tiriamų vyrų atskirties dydį ir intensyvumą. Kokiu mastu buvimas bedarbiu vyru yra susijęs su socialinės atskirties, laikomos procesu ir būkle, kurioje individui neprieinamas minimalus gyvenimo kokybės ar gero gyvenimo standartas, rizika? Koks yra šių vyrų atsakas į nedarbą ir bedarbio statusą? Kokią vyriškąją tapatybę bedarbiai vyrai stengiasi patvirtinti ir atgaminti?

Pabrėžiant postliberalų darbo rinkos pobūdį pirmoje skyriaus dalyje analizuojama šiuolaikinė besikeičianti darbo reikšmių įvairovė, subjektyvios gerovės, normatyvumo ir socialinės atskirties problemos. Antroje metodologinėje dalyje aptariami bedarbių apklausos metodologiniai aspektai, apibūdinami kokybiniame tyrime dalyvavę informantai, pusiau struktūruotų interviu atlikimo ypatumai ir kokybinio tyrimo specifika. Trečioji skyriaus dalis skirta kiekybinės „Darbingo amžiaus Lietuvos gyventojų“ apklausos, vykdytos 2014 m. kovą–gegužę, rezultatų analizei. Ketvirtoje dalyje gilinamasi į pusiau struktūruotus interviu su jaunais bedarbiais vyrais; jų analizėje išskiriami trys darbo tapatybių, besiremiančių informantų požiūriu į darbą, darbo vaidmenį ir reikšmę bei gero gyvenimo suvokimą, tipai.

Darbo reikšmių įvairovė, nedarbas ir subjektyvi gerovė

Viešosios politikos diskurse darbas laikomas esminiu socialinės integracijos veiksmu, padedančiu individui išsaugoti ekonominę bei finansinę nepriklausomybę ir patenkinti svarbiausius kasdienio išgyvenimo poreikius. Pabrėžiama, kad darbas yra kertinis asmens tapatybės šaltinis, taip pat atliekantis ir normatyvinių sankcijų vaidmenį: viena vertus, jis suteikia reikšmę gyvenimui ir pasididžiavimo jausmą, kita vertus, neturėti darbo yra gėda.

Anot Offe's, darbo sektoriaus racionalizacija, aukšto lygio profesionalizacija ir didžiulis darbo funkcijų pasidalijimas šiuolaikinėje darbo rinkoje palieka vis mažiau vietos asmeninei autonomijai ir pasitenkinimui darbu. Ryšių tarp darbo vietos ir asmeninio gyvenimo mažėjimas atitolina dirbantį nuo laisvalaikio, šeimos tradicijų ir draugystės (Offe 1985). Didėjantis nedarbas stigmatizuoja morališkai, tačiau jis nebelaikomas individualia klaida arba kalte. Remiantis Offe, galima teigti, kad darbas – tam tikras vyraujantis pasakojimas, palaikantis socialinę saugumą kaip neatskiriamą tapatybės dalį, tampa ne toks reikšmingas ir aktualus. Todėl abejotina, ar darbo pasiekimai ir darbo įgūdžių įgijimas ir toliau išliks esmine integruojančia ir individo tapatybę palaikančia norma. Todėl, autoriaus nuomone, nereikėtų tikėtis, kad ši viena pagrindinių normų bus sėkmingai politiškai aktyvinta (Offe 1985, 143). Be to, dėl didėjančio struktūrinio nedarbo atsiranda neformalios ekonomikos praktikomis paremtų nedarbo subkultūrų, kurios nepaiso vyraujančių darbo vertybių ir sukuria savas elgesio taisykles. Pasak Offe's, šios subkultūros gali lengvai transformuotis į subproletarinę „nedarbo kultūrą“ arba „beklasę nedirbančiųjų struktūrą“ (Offe 1985, 147). Priešingai dirbantiems, kurie reprezentuoja darbo kultūrą ir palaiko darbo vertybes, nedirbančiųjų klasė priešinasi visuotinai priimtoms darbo reikšmėms (žr. plačiau Jürgeno Habermaso arba kitų neomarksistų darbus, pavyzdžiui, Charleso Murray 1984 ir Lawrence'o Meado 1986).

Dauguma autorių pabrėžia, kad vėlyvajam modernizmui būdingos individualizacijos tendencijos atsispindi ir konstruojant darbinės tapatybes (Weil et al. 2005, 89). Šalia darbo kaip pareigos ar išipareigojimo suvokimo ryškėja darbo kaip malonumo, savirealizacijos, įprasminimo sampratos. Sąvoka „geras darbuotojas“ tapo daugiareikšmė ir nuolat kintanti. Kaip jau

minėta, konvejerinį fordistinio tipo darbą, laikomą tam tikra „bausme“ ir pasižymintį išskirtine darbo kontrole, nelanksčiu darbo grafiku, menkomis socialinėmis garantijomis ir nuasmenintu požiūriu į darbuotoją, pakeitė lankstaus, autonomiško, motyvuoto, į klientą orientuoto, aukštos kvalifikacijos darbuotojo diskursas (pvz., Mingione 1994; McDonald 1998; Farrell 2000 ir daugelis kitų).

Analizuojant šiuolaikinę darbo ir nedarbo sampratą, aktuali yra socialinės atskirties tematika. Šiame skyriuje remiamasi idėja, kad socialinė atskirtis – tai ne sisteminė darbo ir kapitalo rinkos funkcionavimo klaida ar pačių individų negebėjimas tapti aktyviais darbo rinkos dalyviais, o platesnė moderniosios visuomenės raidos pasekmė. Ji yra moderniai visuomenei būdingas bruožas arba simptomas, kurį sukelia rinkos visuomenės ir neoliberalizmo idėjų paplitimas. Kitais žodžiais, dėl pramonės restruktūrizavimo ir mažėjimo tendencijų, bedarbių stigmatizavimo, stereotipizavimo (būdingiausi stereotipai siejami su paplitusia bedarbių kriminogeneine veikla, narkotikų ar kitų psichotropinių medžiagų vartojimu) ir išankstinių neigiamų kitų asmenų nuostatų apie juos visuomenėje formuojasi „beklasių“ klasės atmetimo reakcijos (žr., pvz., Bauman 1998 ir 2000). Siekdami sumažinti darbo jėgos priklausomybę nuo gerovės valstybės teikiamų privalumų, neoliberalizmo apologetai aktyviai palaiko be galo lanksčios ir itin efektyvios darbo jėgos sampratą.

Klausiant, ar socialinės atskirties fenomenas atskleidžia materialinių išteklių trūkumą, ar jis yra labiau susijęs su simboliniais išstūmimo iš kultūrinių, socialinių, pilietinių institucijų mechanizmais, šiame skyriuje aptariamos socialinės atskirties sąsajos su dalyvavimu ekonominėse ar socialiai vertingose veiklose. Plačiai paplitusi nuomonė, kad būti visuomenės nariu, t. y. būti socialiai įtrauktam, reiškia turėti darbą, pirmiausia apmokamą ir parduodamą.

Kalbėdamas apie pasikeitusią darbo reikšmę ir socialinę atskirtį modernioje visuomenėje Yockas Youngas (2007a) išskiria neturinčius darbo (bedarbius) ir dirbančius žemesnės socialinės klasės atstovus, kuriuos vadinina „persidirbusiais“ dėl išskirtinai ilgų darbo valandų ir riboto laisvalaikio. Abi šios grupės priskiriamos socialinės atskirties rizikos grupėms dėl menkų galimybių dalyvauti kasdieniame ir viešajame gyvenime bei palaikyti aktyvią socialinę komunikaciją. Youngas pažymi vieną svarbesnių

moderniosios visuomenės paradoksų: nors gamybos sektoriaus apimtys ir darbo vietų mažėja, nors pramonė Vakarų pasaulyje restruktūrizuojama ir dėl to atsiranda darbo vietų nesaugumas, turėti darbą vis dar yra viena didžiausių moderniosios visuomenės vertybių. Nors akivaizdu, kad šiuolaikinėje visuomenėje niekada nebebus užtektinai stabilių, gerai apmokamų ir ilgalaikių darbo vietų kiekvienam visuomenės nariui, politiniame diskurse vis dar aktyviai propaguojama ir palaikoma darbo kaip asmeninės atsakomybės, o ne teisės idėja (Young 2007a, 81). Nuolat kartojama, kad ne visuomenei reikia tavo darbo, atvirkščiai, asmens tapatybė priklauso nuo turimo darbo (Gorz 1999).

Šiuolaikinė darbo vieta nebepajėgi atlikti socialinių ryšių palaikymo, socialinės sanglaudos, integracijos, socializacijos, asmens tapatybės kūrimo ir panašių funkcijų. Dėl to nepakankamos bedarbių ar žemiausios socialinės klasės dirbančiųjų pajamos ir nesaugumas sukuria marginalizacijos ir stigmatizacijos jausmą, neigiamai veikiantį asmeninės tapatybės kūrimą.

Neoliberaliajame ekonomikos diskurse nedarbas laikomas viena rizikingiausių situacijų, kuri pirmiausia gali reikšti minimalios gyvenimo kokybės ar gerovės standarto, įprasto toje visuomenėje, praradimą. Todėl šioje dalyje siekiama aptarti darbo ir gero gyvenimo santykį, išryškinantį egzistuojančias ekonominio aktyvumo, konkurencijos ir nuolatinės rizikos atsidurti visuomenės užribyje įtampas.

Neoklasikinės ekonomikos tradicijos suformuota subjektyvios gerovės vertinimo koncepcija (angl. *subjective well-being*), itin plačiai taikoma psichologijoje, matuojami įvairūs išoriniai ir vidiniai socialiniai, psichologiniai ir ekonominiai asmens gerovės rodikliai, tokie kaip pajamos, asmeninės savybės, socialiniai įgūdžiai, laisvalaikis, savęs ir visuomenės vertinimas, socialiniai ryšiai, išoriniai ekonominės ar politinės aplinkos veiksniai (pvz., Diener, Suh, Lucas, Smith 1999; Dolant, White 2007). Šiame skyriuje pateiktoje teorinėje ir empirinėje analizėje pagrindinis dėmesys kreipiamas į individualizuotą gyvenimo trajektorijos ir lūkesčių lauką, kurį apibūdina kasdienis asmenų patyrimas ir subjektyvus savo gyvenimo vertinimas. Analizuojant (ne)darbo padėtį, darbo vertybes ir savęs suvokimą „dirbančioje“ visuomenėje pasitelkiama sociologiškesnė gero gyvenimo sąvoka, atskleidžianti įvairialypių galios santykių struktūrų visuomenėje sanklodos.

Gyvenimo kokybės ir subjektyvaus pasitenkinimo gyvenimu sąvokos sudarytos iš objektyvių (pajamos, būstas, išsilavinimo lygmuo ir pan.) ir subjektyvių (pasitenkinimas gyvenimu, laimė etc.) komponentų. Tokie subjektyvūs komponentai kaip asmeninis pasitenkinimas, gebėjimas gyventi normalų gyvenimą ir pan., apibrėžia gyvenimo kokybę (Bowling, Windsor 2001, 56). Analizuojant gyvenimo kokybę dažnai vartojama gerovės sąvoka, kuri prieš keletą dešimtmečių buvo laikoma materialinės gerovės sinonimu, o šiuo metu apima ir nematerialinius gyvenimo kokybės, arba gero gyvenimo, aspektus (Noll 2002, 49–50). Teigiama, kad ne tik objektyviais kriterijais išmatuojama, bet ir subjektyviai patiriama ir išreiškiama gyvenimo kokybė yra svarbi individui.

Gyvenimo kokybės, arba gero gyvenimo, klausimai sietini ir su platesnėmis galimo gyventi gyvenimo ir subjektų, kurių gyvenimai pripažįstami kaip realūs, problemomis. Pasak Judith Butler, tai, kad vieni gyvenimai laikomi vertais gyventi, ginti ir gedėti, kiti ne, priklauso ne nuo skirtingų tapatybių ar subjektų, o nuo galios, formuojančios socialinį lauką, kuriame subjektai tampa įmanomi arba neįmanomi (Butler 2009, 163). Pakartodami socialinio lauko taisykles ir normas arba joms oponuodami, subjektai siekia tapti įmanomi.

Patį (gero) gyvenimo supratimą lemia socialinės normos, už kurių ribos atsidūręs asmuo nebepatenka į galimo gyventi gyvenimo rėmus ir tampa socialiai ar fiziškai miręs, pavyzdžiui, ne tik fiziškai smurtaujama prieš skirtingas socialines grupes, bet ir jos naikinamos diskurso lygmeniu (Butler 2004a, 34). Socialiai atskirti individai taip pat susiduria su socialinės ir fizinės mirties rizika, nes normos, kurias jie įkūnija, prieštarauja normoms, apibūdinančioms tai, kas laikoma žmogiška būtybe, „tinkamu“ piliečiu, vyru ar moterimi. Dėl to, kad šių asmenų gyvenimai neatitinka nei gero, nei galimo gyventi gyvenimo suvokties, manoma, kad jie apskritai neturi gyvenimų.

Norint tapti „tinkamu“ subjektu, svarbu būti pripažintam. Remiantis tokiais normatyviniais ir disciplininiais terminais kaip lytis, seksualumas, rasė ir klasė, asmenys diskursyviai pripažįstami kaip žmogiški (arba nežmogiški, pusiau žmogiški ar ne tokie žmogiški). Vadinas, siekdami tapti įmanomais subjektais individai yra iš esmės priklausomi nuo terminų, kurie jiems parenkami, o ne jie savarankiškai dėl jų apsisprendžia (Butler,

Athanasiou 2013, 79–90). Todėl galima teigti, kad tokios sąvokos kaip priespauda, išstūmimas ir marginalizacija tam tikru mastu įteisina socialinę atskirtį patiriančių asmenų buvimą: jie egzistuoja kaip stigmatizuoti ir socialinę riziką patiriantys „galimi arba potencialūs“ subjektai, nors kartu jie gali būti nematomi, netikri, beveik neįmanomi viešumoje. Normos, kurios skatina jų pripažinimą, nėra jiems palankios (Butler 2004a, 29), todėl šie subjektai yra iš esmės nesuprantami, jų buvimas ir kalbėjimas tuščiaviduris ir dažnai negirdimas. Viena vertus, viešajame diskurse šie individai atpažįstami kaip esantys už visuomenės ribų ir nesugebantys pasirūpinti savimi, kita vertus, dažnai jie kaltina save dėl savo padėties ir nesugeba nei artikuliuoti, nei pateisinti savęs kaip žmogiškų subjektų. Pavyzdžiui, kai kurių socialinės atskirties riziką patiriančių grupių atstovai sunkiai verbaliuoja savo padėtį, laiko save bevertėmis ir net neturinčiomis teisės kalbėti būtybėmis (Tereškinas 2011 ir 2012). Asmenims, kurie nesugeba savęs pozityviai išreikšti, trūksta išteklių tapti socialiai priimtiniems. Dėl to imama bijoti socialinio kontakto, nes baimė patirti dar vieną nesėkmę galiausiai tampa baime bendrauti su kitais (Charlesworth 2000). Kad jų gyvenimai pasidarytų galimi gyventi, tikri ir atpažįstami, subjektai turi gerbti save, turėti galimybę išsakyti save ir įgyvendinti žmogiškas galimybes arba, kitaip tariant, „klestėti“ (angl. *to flourish*) (Butler 2004 ir 2004a).

Viena esminių emocijų, rodančių, kad individai klesti bei tarpsta ir kad jų gyvenimas yra ne tik galimas gyventi, bet ir pripažintas bei tikras, – laimės emocija. Laimė kaip emocija, vertybė arba vertybių rinkinys ar kaip gero gyvenimo idėja yra susijusi su tokiais sąvokomis kaip optimizmas, pasitenkinimas gyvenimu, viltis ar sėkmė. Kartu ji yra individualių aspiracijų, lūkesčių ir daugiau ar mažiau palankių mikro ir makrosocialinių sąlygų sąveikos proceso rezultatas (Haller, Hadler 2006, 171). Kai kurių tyrėjų nuomone, laimė yra afektyvus subjektyvios gyvenimo kokybės komponentas, o pasitenkinimas gyvenimu – jos kognityvi dedamoji dalis, t. y. tai, kaip mes vertiname gyvenamą gyvenimą (Bartram 2011, 2). Britų mokslininkės Saros Ahmed nuomone, laimė veikia kaip pažadas, nukreipiantis individus „į tam tikrus objektus, tarsi jie būtų reikalingi gero gyvenimo ingredientai“ (Ahmed 2008, 11; taip pat žr. Ahmed 2004). Skirtingi gero gyvenimo objektai, tokie kaip materialinė gerovė, stabilus darbas, tradicinė šeima ir patikima socialinės apsaugos sistema, padaro subjektus laimingus arba

bent suteikia laimės iliuziją. Jie teikia jiems vilties tol, kol geba užtikrinti laimės kaip esminio jų gyvenimo tikslo siekinį.

Tolimesnėse skyriaus dalyse siekiama įvertinti socialinės atskirties mastą analizuojant kiekybinius ir kokybinius duomenis. Gilinamasi į darbo vertybių, lyties ir darbo reikšmės santykį, gero gyvenimo kaip normatyvumo horizonto, į kurį orientuojamasi, supratimą ir darbo tapatybių konstravimą.

Empirinio tyrimo metodologijos

Kaip minėta anksčiau, pagrindinė šios monografijos idėja susijusi su pasirinktų socialinės rizikos grupių atskirties formų ir turinio analize, identifikuojant skirtingas, tačiau konceptualiai susijusias socialinės atskirties dimensijas. Tiriant bedarbių jaunų vyrų grupę buvo derinama kiekybinė ir kokybinė metodologinė prieiga, siekiant paaiškinti skirtingų atskirties vertinimo dimensijų ir gyvenimo kokybės, arba gero gyvenimo, sąsajas. Skyriuje remiamasi prielaida, kad individualūs gyvenimo prioritetai, tikslai, lūkesčiai ir strategijos atspindi gyvenimo kokybės sampratos daugialypumą. Tačiau kartu nepamirštama, kad gyvenimo pasirinkimus, pavyzdžiui, pereinant iš studijų etapo į profesinę sritį, riboja tiek individualios nuostatos ir vertybės, tiek išoriniai struktūriniai veiksniai, tokie kaip socialinių klasių „ribos“, politiniai sprendimai ar darbo rinkos liberalizacija. Čia turima omenyje gyvenimo „šansai“ ir gyvenimo kokybės standartai, kuriuos prarasti dažnai reiškia socialiai atsiriboti ir atsidurti visuomenės „paraštėse“. Dėl to būtina ne tik išmatuoti objektyvių gyvenimo kokybės standartų ir sociodemografinių kriterijų ryšius, bet ir išsamiau pažvelgti į individualias informantų patirtis ir išgyvenimus.

Kokybinis tyrimas. Atliekant kokybinį tyrimą pagrindinis dėmesys buvo skiriamas pačių socialiai atskirtų asmenų patirtims ir jų „kitoniškumo“ suvokimui. Interviu metu taip pat išryškėjo struktūrinės socialinės atskirties priežastys, kurios dažnai tampa esminiu veiksnium, nulemiančiu vienokią ar kitokią individualių profesinių ir asmeninio gyvenimo pasirinkimų trajektoriją.

2013 m. balandį–rugpjūtį buvo atlikta 18 pusiau struktūruotų interviu su jaunais 25–39 metų bedarbiais vyrais. Interviu pasirinkta maksimaliai heterogeniška informantų grupė: beveik visi apklausti jauni vyrai buvo

nevedę, bevaikiai, pusė asmenų turėjo aukštąjį universitetinį, kiti – vidurinę ir profesinį išsilavinimą. Visi interviu dalyvavę jauni vyrai turėjo darbo patirties, buvo dirbę keliose darbo vietose, daugiausia nelegalų trumpalaikį sezoninį darbą. Vyrų bedarbio stažas – daugiau nei 0,5 metų.

Interviu buvo atliekami Kaune, Vilniuje ir kaimiškose Lietuvos vietovėse. Interviu gairės sudarytos iš dviejų klausimų blokų. Pirmuoju bloku siekta išsiaiškinti informantų darbo ir gero gyvenimo suvokimą, jų pasitenkinimą gyvenimu ir laimės potyri, nedarbo ir skirtingų emocijų santykį, darbo ir vyriškumo ryšį (t. y. socialinės atskirties veiksnius mikrolygmeniu). Kitas klausimų blokas buvo skirtas mezo- ir makrolygmens socialinės atskirties aspektams identifikuoti: čia išskirti informantų dalyvavimo bendruomenės gyvenime, socialinių ryšių palaikymo mechanizmų (bendravimo su kaimynais, šeimos nariais, artimaisiais), socialinio solidarumo ir kolektyvinės veiklos dimensijos bei jų santykis su socialinės paramos institucijomis.

Kasdienio gyvenimo išpasakojimas pusiau struktūruotuose interviu leido tyrėjui geriau įvertinti socialinę bedarbių vyrų patirtį, suvokti jų emocijų nuostatas ir požiūrį į savo pačių padėtį. Kita vertus, klausantis žmogaus gyvenimo istorijos, girdima ne tik, kad jis pats kalba, bet ir tai, kaip socialinė patirtis jį išsako kaip subjektą (Butler 2004, 68), kuris yra pripažįstamas ar nepripažįstamas, matomas ar nematomas, protestuojantis ar susitaikantis su savo gyvenimo tikrove.

Siekiant užtikrinti informantų konfidencialumą skyriuje visų informantų vardai pakeisti. Pateikiamos originalios interviu ištraukos, neredaguojant kalbos stiliaus ir vartojamo žargono.

Gyventojų apklausos duomenys. Analizėje taip pat naudojami „Darbingo amžiaus Lietuvos gyventojų“ kiekybinės apklausos, vykdytos 2014 m. kovą–gegužę, rezultatai. Apklausta ne mažiau nei 2 200 darbingo amžiaus Lietuvos gyventojų (18–64 metų), siekiant gauti optimalią, ne didesnę nei + 2,1 proc. rezultatų paklaidą. Respondentai šiai reprezentatyviai gyventojų apklausai buvo atrenkami taikant daugiapakopę stratifikuotą atsitiktinę atranką. Tačiau kelios socialinės grupės nepateko į šio tyrimo atranką: tai asmenys, esantys laisvės atėmimo įstaigose, gydymo įstaigų stacionaruose ir neturintys nuolatinės gyvenamosios vietos. Anketavimas buvo atliekamas asmeninio interviu būdu kiekvieno respondento namuose.

Tyrimo anketą sudarė keli klausimų blokai, kuriais buvo vertinamas respondentų požiūris į darbo vertybes ir motyvaciją siekiant įveikti nedarbo sukeltas rizikas bei jų savigarbos ir savivertės lygis. Darbo vertybių vertinimo skalė buvo sukonstruota remiantis dviem kategorijomis: individualistiniu vidinių stimulų požiūriu į darbą, kuriuo akcentuojamos subjektyvios darbo pasitenkinimo kategorijos (teiginiai „Man labai svarbu turėti darbą“, „Man nepatinka būti bedarbiu“, „Aš jaučiu nerimą, kai neturiu darbo“, „Darbas yra vienas svarbiausių dalykų mano gyvenime“), ir materialistiniu išorinių stimulų požiūriu į darbą, pabrėžiančiu išorines darbą apibūdinančias charakteristikas (teiginiai „Net jei laimėčiau daug pinigų, vis tiek dirbčiau“, „Aš dirbčiau net tuomet, jei bedarbio išmokos būtų dosnios“). Kita skalė buvo skirta įvertinti skirtingas pasipriešinimo nedarbui ar prisitaikymo prie jo strategijas. Skalė sukonstruota iš dviejų kategorijų: tradicionalistinės, kurioje nedarbas laikomas socialine stigma (nedarbas kaip problema), ir postmaterialistinės, kurioje nedarbas suvokiamas kaip laikinų sunkumų ar nepatogumų sukeliantis gyvenimo etapas. Pirmoji pasipriešinimo nedarbui ar prisitaikymo prie jo kategorija apima tokius teiginius kaip „Aš nieko nenuveikiau“, „Aš turiu problemų planuodamas ateitį“, „Aš finansiškai priklausau nuo kitų“. Antrajai kategorijai priskiriami tokie teiginiai kaip „Aš turiu daugiau laiko šeimai ir draugams“, „Aš galiu leisti laiką savo nuožiūra“, „Aš turiu daugiau laiko savo pomėgiams“. Į apklausos anketą įtraukta respondentų savigarbos ir savivertės lygį matuojanti skalė, sudaryta remiantis Morriso Rosenbergo suformuluota savigarbos skale (angl. *self-esteem scale*) (Rosenberg 1965; Rosenberg, Schooler, Schoenbach 1989). Skalė sukonstruota iš dviejų kategorijų, apimančių pasitikėjimo savimi faktorių (angl. *self-confidence factor*), reiškiantį optimistinius gyvenimo lūkesčius, bei savęs pasmerkimo faktorių (angl. *self-deprecation factor*).

Tyrimo klausimai įtraukti į tris skirtingas nacionalinio omnibuso apklausas (kovą, balandį ir gegužę, kas mėnesį buvo apklausama ne mažiau kaip 1 100 respondentų nuo 15 metų ir vyresnių). Į anketos klausimus apie nedarbą ir nuostatas darbo tema (12 rodiklių) atsakė 2 254 respondentai. Iš viso per šį tyrimą apklaustas 301 respondentas, kuris dabar yra bedarbis (136 vyrai ir 165 moterys), ir dar 363 respondentai, kurie buvo bedarbiai per pastaruosius 5 metus (174 vyrai ir 189 moterys). Iš viso į tyrimo imtį pateko 866 respondentai, turinys bedarbio patirties.

1 lentelė. Sociodemografinės respondentų charakteristikos (N = 866)

Kategorijos		Lytis		Iš viso
		Vyrai	Moterys	
Išsimokslinimas	Pradinis	0,0 %	0,2 %	0,1 %
	Pagrindinis (nebaigtas vidurinis)	8,3 %	3,0 %	5,4 %
	Vidurinis	23,8 %	22,9 %	23,3 %
	Profesinis	38,3 %	30,2 %	33,9 %
	Aukštesnysis	15,8 %	19,3 %	17,7 %
	Neuniversitetinis aukštasis (kolegija)	6,3 %	8,6 %	7,5 %
	Universitetinis aukštasis	7,5 %	15,6 %	8,8 %
Šeiminė padėtis	Nevedęs, netekėjusi (neturi partnerio (-ės))	21,3 %	12,6 %	16,6 %
	Gyvena su partneriu (-e) (neregistruota santuoka)	13,8 %	17,1 %	15,6 %
	Vedęs, ištekejusi (registruota santuoka)	53,9 %	52,7 %	53,2 %
	Išsiskyręs, išsiskyrusi (neturi partnerio (-ės))	10,5 %	12,8 %	11,8 %
	Našlys, našlė (neturi partnerio (-ės))	0,5 %	4,7 %	2,8 %
Gyvenamoji vieta	Kaimas	34,1 %	35,3 %	34,8 %
	Miestas	26,6 %	25,7 %	26,1 %
	Didmiestis	26,6 %	25,7 %	26,1 %
Šeimos pajamos	Iki 1 500 Lt	28,3 %	29,5 %	28,9 %
	1 500–2 500	40,4 %	39,7 %	40,0 %
	2 501 +	31,3 %	30,9 %	31,1 %
Finansinė šeimos padėtis	Bloga	44,6 %	47,3 %	46,1 %
	Vidutinė	45,7 %	41,3 %	43,3 %
	Gera	9,7 %	11,3 %	10,6 %

1 lentelėje pateikiamos pagrindinės sociodemografinės respondentų charakteristikos, tokios kaip amžius, užimtumas, išsilavinimas, šeiminė padėtis, gyvenamoji vieta pagal lyties kategorijas.

Lentelėje pateikti duomenys rodo, kad daugiausia bedarbių turi vidurinį (23,3 proc.) ar profesinį (33,9 proc.) išsilavinimą, tačiau bedarbių moterų, įgijusių aukštesnį išsilavinimą, yra šiek tiek daugiau nei vyrų (15,8 proc. vyrų ir 19,3 proc. moterų). Didžioji dauguma apklaustų bedarbių yra vidutiniškai 42 metų, gyvena vidutiniškai 3 narius turinčioje registruotoje santuokoje (53,2 proc.) ir yra didmiesčio gyventojai (39,1 proc.). Dauguma bedarbių yra anksčiau dirbę privačiame sektoriuje (37,9 proc.). Vidutinės bedarbio šeimos pajamos siekia nuo 1 500 iki 2 500 Lt (40 proc.), tačiau net 46,1 proc.

respondentų bedarbių vertina šeimos finansinę padėtį blogai arba vidutiniškai (43,3 proc.). 2 lentelėje pateikiamas išsamesnis finansinės šeimos vertinimas, išskiriant atskiras bedarbio šeimos materialinės padėties vertinimo kategorijas. Duomenys rodo, kad daugumai bedarbių pakanka minimalių finansinių išteklių maistui, tačiau jie susiduria su sunkumais, norėdami įsigyti kitų plataus vartojimo prekių (drabužių, buitinės technikos ir pan.). Pavyzdžiui, didžioji dauguma bedarbių pajėgia įsigyti maisto ar mažesnę vertę turinčių namų apyvokos daiktų, bet didesniems pirkiniams turimų išteklių nepakaktų (43,3 proc.). Net 11,6 proc. bedarbių susiduria su didžiausia materialinės deprivacijos rizika, teigdami, kad jiems neužtenka pakankamai pinigų maistui.

2 lentelė. Finansinės šeimos padėties vertinimas

	Lytis		Iš viso, N
	Vyrai	Moterys	
Mums neužtenka pinigų net maistui	46 12,1 %	50 11,1 %	96 11,6 %
Mums užtenka pinigų maistui, bet labai sunku nusipirkti drabužių	124 32,5 %	163 36,2 %	287 34,5 %
Mums užtenka pinigų maistui bei drabužiams ir mes galime šiek tiek susitaupyti, bet to neužtenka didesniam pirkiniui	174 45,7 %	186 41,3 %	360 43,3 %
Mums yra prieinami kai kurie brangūs daiktai, tokie kaip televizorius, šaldytuvas, bet labai brangių pirkinių negalime sau leisti	37 9,7 %	49 10,9 %	86 10,3 %
Mes galime sau leisti pirkti viską, ko norime	0 0,0 %	2 0,4 %	2 0,2 %

Bedarbių darbo vertybės, savivertė ir nedarbo įveikos strategijos: kiekybinių duomenų analizė

Darbo vertybės, lytis ir darbo reikšmė

Bedarbių asmenų požiūrį į darbo vertybes ir darbui suteikiamas reikšmes plačiausiai analizuoja socialinė ar organizacinė psichologija. Paprastai teigiama, kad darbas yra neatskiriama asmens tapatybės dalis ir vienas svarbiausių socializacijos aspektų. Čia analizuojamos bedarbių darbo vertybės, pakitusių

gyvenimo aplinkybių ir tokių veiksnių kaip lytis, amžius, išsilavinimas, nedarbo trukmė, profesionalizacijos lygis ir panašiai įtaka darbo reikšmėms ir pasitenkinimui darbu (pvz., Kanungo 1982; Winefield 1995; Sagie, Elizur, Koslowsky 1996 ir kt.). Kai kurios studijos atskleidžia glaudų amžiaus ir atsidavimo darbui vertybių ryšį, t. y. vyresnio amžiaus asmenų didesnę prioritetą darbui (Rowley, Feather 1987; Gallie, White, Cheng, Tomlinson 1998). Taip pat pastebima, kad aukštesnį išsilavinimą turintys asmenys teikia darbui didesnę reikšmę nei įgiję žemesnį išsilavinimą individai (Gallie, White, Cheng, Tomlinson 1998). Šios dalies analizėje remiamasi Rabindros N. Kanungo (1982) pateikta darbo centriškumo (angl. *work centrality*) samprata, kuri leidžia akcentuoti asmens tikėjimą darbo vertybėmis ir atsidavimą joms. Pabrėžiant psichologinės prigimties identifikavimąsi su darbu bendrąja prasme, atsiribojama nuo aspektų, apimančių individualų atsidavimą profesiniam gyvenimui ar profesiniam statusui teikiamas reikšmes.

Kita svarbi darbo reikšmių matavimo dimensija apima socialines normas, apibrėžiančias dirbančio ir nedirbančio socialinį statusą bei jo vietą socialinėje hierarchijoje. Socialinė darbo reikšmių dimensija apima individualų tikėjimą ir lūkesčius, susijusius su teisėmis ir pareigomis, apribojančiomis dirbančiojo ar nedirbančiojo asmens statusą ir jo pasirinkimo galimybes (remiantis Isakssonu, Johanssonu, Bellaaghu, Sjöbergu 2004).

Trečiasis darbo vertybių matavimo aspektas susijęs su subjektyvia gyvenimo kokybe. Šios srities tyrimuose pastebėta, kad dirbantys asmenys, kurie prioritetą teikia darbui, paprastai patiria didesnę gyvenimo kokybę. Priešingas gyvenimo kokybės ir darbui suteikiamų reikšmių santykis matomas analizuojant bedarbius asmenis. Bedarbiai, kurie teikia didesnę prioritetą darbui, negatyviau vertina gyvenimo kokybės pasikeitimus ir patiria itin didelį psichologinį stresą nei tie bedarbiai, kurių darbo vertybės silpnesnės (viena žymiausių klasikinių tokio tipo studijų yra Paulo R. Jacksono, Elizabeth M. Stafford, Michaelo H. Bankso ir Peterio B. Warro 1983 m. atliktas longitudinalinis jaunų bedarbių psichologinio streso tyrimas Didžiojoje Britanijoje (Jackson, Stafford, Banks, Warr 1983)).

Šiame skyriuje pateiktos teorinės prielaidos leidžia kelti empirinį klausimą, ar darbo vertybės ir prioritetas susijęs su lytimi: galbūt bedarbiais tapę vyrai ir moterys darbo centriškumui suteikia skirtingas reikšmes;

kiek įtakos tam turi kiti sociodemografiniai kintamieji, tokie kaip bedarbio amžius, išsilavinimas, nedarbo trukmė, finansinė šeimos padėtis? Į šią analizę taip pat įtrauktas savigarbos skalės kintamasis, leidžiantis manyti, kad be darbo likę asmenys susiduria su didesniais savigarbos ir savęs vertinimo pokyčiais. Dėl pasikeitusio, dažnai sumažėjusio socialinio statuso ir visuotinai aprobuotų prioritetų darbiniam profesiniam aktyvumui bedarbiai turi įveikti didesnius gyvenimo prasmės ieškojimo ir lūkesčių įgyvendinimo barjerus.

Apibūdinant skirtingus darbo vertybių tipus, kurių vienas labiau akcentuoja vidinius subjektyvius atsidavimo darbui, kitas – išorinius materialinius aspektus, natūralu klausti, kiek čia svarbus lyties kintamasis. 3 lentelėje pateikiamas darbo vertinimas pagal lytį.

3 lentelė. Požiūris į darbą ir darbo vertybes pagal lytį (proc.)

	Visiškai nesutinku		Nesutinku		Nei sutinku, nei nesutinku		Sutinku		Visiškai sutinku	
	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys
Man labai svarbu turėti darbą	0,3	0,5	1,6	2,8	11,2	8,5	47,5	43,1	39,3	45,2
Net jei laimėčiau daug pinigų, vis tiek dirbčiau*	3,1	3,8	14,7	12,1	31,1	21,8	37	45,7	14,1	16,6
Man nepatinka būti bedarbiu*	0,6	1,6	2,5	1,4	15,7	12,1	50,4	45,5	30,9	39,4
Aš jaučiu nerimą, kai neturiu darbo*	0	1,2	3	2,6	15,2	10	50,4	45,5	31,3	40,8
Darbas yra vienas svarbiausių dalykų mano gyvenime	0,3	1,2	6,4	7,4	24,9	22,3	47,6	46	20,8	23
Aš dirbčiau net tuomet, jei bedarbio išmokos būtų dosnios	2,6	3,1	10,9	9,8	29,9	24,5	37,9	46,5	18,7	16,1

* Skirtumas statistiškai reikšmingas; * $p < 0,05$; Kendallo tau c koreliacijos koeficientas

Statistinių duomenų analizė patvirtina, kad egzistuoja statistiškai reikšmingas skirtumas tarp lyčių atsižvelgiant į kai kuriuos darbo vertybes matuojančius teiginius. 1 lentelėje pateikti duomenys rodo, kad respondentės (bedarbės) moterys yra labiau linkusios dirbti nei vyrai, net ir turėdamos materialinį aprūpinimą (Kendallo tau $c = 0,096$, $p < 0,05$, $N = 776$). Kitaip tariant, su teiginiu „net jei laimėčiau daug pinigų, vis tiek dirbčiau“ sutinka net 45,7 proc. moterų, t. y. teiginiui pritaria 8,7 proc. daugiau moterų nei vyrų. Kitas pastebimas statistiškai reikšmingas skirtumas egzistuoja tarp lyties ir asmeninio nerimo, neturint darbo (vertinamas teiginys „aš jaučiu nerimą, kai neturiu darbo“ (Kendallo tau $c = 0,106$, $p < 0,05$, $N = 792$). Sutinka ir visiškai sutinka su teiginiu 86,3 proc. bedarbių moterų, kiek mažiau vyrų – 81,7 proc.

Apklausoje taip pat buvo prašoma įvertinti teiginį „man nepatinka būti bedarbiu“, reiškiantį asmeninį nusistatymą ir subjektyvų esamos padėties vertinimą (Kendallo tau $c = 0,093$, $p < 0,05$, $N = 794$). 84,9 proc. moterų teigė, kad joms nepatinka būti bedarbėmis („sutinku“ ir „visiškai sutinku“ atsakymų suma) (vyrų – 81,3 proc.). Vis dėlto reikia pastebėti, kad lyčių skirtumai šiuo atveju nėra labai ryškūs. Todėl klausiant, ar egzistuoja skirtingas vyrų ir moterų požiūris į darbo vertybes ir darbui suteikiamas reikšmes, reikėtų kalbėti apie skirtingas visuomenėje nusistovėjusias nuostatas į darbo vertę. Rezultatai rodo, kad darbas kaip normatyvinis socialinis konstruktas svarbus abiem lytims, tačiau egzistuoja nedidelis moterų požiūrio skirtumas, išreiškiantis didesnę subjektyvų nepasitenkinimą nedarbu ir asmeninį protestą prieš nedarbą. Vertybės, kurias pabrėžia bedarbės moterys, labiau implikuoja individualistinę vidinių stimulų perspektyvą (angl. *intrinsic job satisfaction*), kai pabrėžiamos ne išorinės darbo savybės (atlyginimas, santykiai su darbdaviais, darbo sąlygos ir pan.), o vidinis asmeninis pasitenkinimas.

Atsižvelgiant į aptartas teorines darbo vertybių ir įvairių sociodemografinių kintamųjų ryšio prielaidas, buvo pasirinkta linijinės regresijos modeliavimo statistinė procedūra. Dėl šios priežasties į analizę įtraukti keli nepriklausomi kintamieji, tokie kaip lytis, amžius, išsimokslinimas, finansinė šeimos padėtis. Tikėtina, kad bedarbiai, turintys aukštesnę išsilavinimą, darbo vertybėms suteikia daugiau reikšmės, lyginant su mažesnę išsilavinimą turinčiaisiais. Kitas į modelį įtrauktas kintamasis susijęs su bedarbio

amžiumi. Keliami prielaida, kad amžiaus kintamasis gali iš dalies paaiškinti atsidavimą darbo vertybėms. Tikėtina, kad dėl sutrumpėjusio aktyvaus profesinio laikotarpio ir artėjančios pensinio amžiaus ribos vyresni bedarbiai daugiau reikšmės teikia darbo vertybėms nei jaunesnio amžiaus bedarbiai asmenys. Finansinė bedarbio šeimos padėtis taip pat gali tapti svarbiu požymiu, nurodančiu skirtingą požiūrį į darbo vertybes. Į statistinį prognozavimo modelį įtraukta savigarbos ir savivertės skalės suma, sukonstruota iš teiginio „Įvertinkite teiginius apie savijautą“ atsakymų. Remiamasi prielaida, kad didesnė bedarbio savivertė gali lemti ir didesnius darbo vertybėms teikiamus prioritetus. Kitaip tariant, hipotetiškai teigiama, kad optimistiniai gyvenimo lūkesčiai ir siekiai gali lemti didesnę bedarbių motyvaciją įsitvirtinti darbo rinkoje. Požiūrio į darbą ir darbo vertybes skalė sukonstruota remiantis metodologinėje dalyje pateikta darbo vertybių klasifikacija. Pritaikius faktorinės analizės metodus, nepavyko išskirti statistiškai reikšmingų faktorių. Dėl statistinių procedūrų ribotumo regresinio modeliavimo analizei pasirinktas priklausomas kintamasis „darbo reikšmė“, sukonstruotas iš subjektyvius ir materialinius darbo reikšmės tipus nurodančių teiginių (žr. 4 lentelę).

4 lentelė. Darbo vertybių reikšmingumas: linijinės regresijos modelio rezultatai¹

Darbo reikšmė (apverstas logaritmas) (priklausomas kintamasis)	Nestandardizuotas regresijos koeficientas B	Standartizuotas regresijos koeficientas beta	p-reikšmė	Galimybių santykio 95,0 proc. pasiklovimo intervalas
Konstanta	1,058		0,000	0,851–1,265
Lytis (1 = vyras, 2 = moteris)	–0,026	–0,038	0,293	–0,074–0,022
Amžius	0,002	0,093	0,012	0,001–0,004
Išsimokslinimas (1 = pradinis, 2 = pagrindinis, 3 = vidurinis, 4 = profesinis, 5 = aukštesnysis, 6 = neuniversitetinis aukštasis (kolegija), 7–9 = universitetinis aukštasis)	–0,022	–0,091	0,015	–0,039– (–0,004)
Finansinė šeimos padėtis (1 = bloga, 2 = vidutinė, 3 = gera)	0,025	0,061	0,119	–0,006–0,056
Savigarbos skalės suma	–0,120	–0,204	0,000	–0,166– (–0,074)
R kvadratas		0,069		
N		727		

1 Siekiant priartinti duomenis prie normaliojo skirstinio, regresinės analizės modelyje taikytas duomenų apvertimo logaritmas.

Šiame regresinės analizės modelyje lytis nėra statistiškai reikšmingas kintamasis, prognozuojantis skirtingą lyčių požiūrį į darbo vertybes, tačiau svarbus bedarbių amžius ($B = 0,02$; $p < 0,05$). Vyresni bedarbiai teikia mažesnį prioritetą darbo vertybėmis, lyginant su jaunesnio amžiaus bedarbiais. Kitaip tariant, kuo jaunesnis bedarbis, tuo jo darbui suteikiamas vaidmuo didesnis. Šio tyrimo rezultatai tik iš dalies atitinka anksčiau atliktų bedarbių darbo vertybių tyrimų duomenis. Pavyzdžiui, Mikaelis Nordermarkas savo tyrimo išvadose pastebi, kad prognozuojant darbo vertybių skirtumus amžius ir lytis yra reikšmingi. Jaunesnėms nei 30 metų bedarbėms moterims, priešingai nei bendraamžiams vyrams, būdingesnis individualistinis vidinių stimulų nulemtas požiūris į darbą, pabrėžiantis subjektyvias darbo pasitenkinimo kategorijas (Nordermark 1999). Vienas iš galimų šio rezultato paaiškinimų yra susijęs su besikeičiančiu vyro – šeimos maitintojo – vaidmeniu ir didesniu moterų ekonominiu aktyvumu bei jų atsidavimu profesinei karjerai (Hanisch 1999).

Kitas statistiškai reikšmingas kintamasis yra bedarbio turimas išsilavinimas ($B = -0,022$; $p < 0,05$), galintis prognozuoti, kokios darbo vertybės bus būdingos skirtingų išsilavinimų grupių bedarbiams. Statistiniai rezultatai rodo, kad mažėjant bedarbio išsilavinimui, mažėja ir darbo vertybių reikšmė, ir priešingai, kuo aukštesnis išsilavinimas, tuo darbui suteikiama didesnė vertė. Šią prielaidą galima paaiškinti tuo, kad tikėtina, jog aukštesnį išsilavinimą turintys bedarbiai patyrė daugiau ekonominių ar socialinių (socialinių ryšių nutraukimo ir savo įtakos socialiniuose tinkluose mažėjimo) nuostolių dėl nedarbo. Todėl jų praradimo našta gali būti gerokai didesnė nei turinčių mažesnį išsilavinimą. Dar vienas svarbus kriterijus yra savigarbos skalė. Modelyje pateikti rezultatai rodo, kad kuo didesnė savigarba, tuo daugiau reikšmės suteikiama darbui ($B = -0,120$; $p < 0,001$). Matyti, kad bedarbio savivertės ir savigarbos lygis iš dalies gali prognozuoti darbui suteikiamų reikšmių svarbą. Asmens motyvacija, ambicijos ir pozityvus nusiteikimas gali tapti svarbia savybe, paspartinančia jo grįžimą į aktyvų profesinį gyvenimą.

Apibendrinant skirtingi darbo vertybių profiliai atspindi nedarbo patirčių įvairovę. Emocijos, kurias darbo netekę asmenys patiria prisitaikydami prie pasikeitusių ekonominių ir socialinių sąlygų, varijuoja nuo optimistinio iki psichologinio streso, nusivylimo ir nerimo. Vienas iš svarbių kintamųjų,

paaškinančių skirtingus darbo vertybių prioritetus, yra bedarbių amžius ir išsilavinimas. Didėjant bedarbių amžiui, aktualesnės tampa tradicinės darbo vertybės (normatyvinis požiūris į darbą). Aukštesnio išsilavinimo bedarbiai taip pat suteikia darbo vertybėms daugiau reikšmės nei mažesnį išsilavinimą turintys asmenys. Priešingai, kaip pastebi Kerstin Isaksson, Gunn Johansson ir kt. (2004), asmenys, kurių įsitvirtinimo galimybės darbo rinkoje mažesnės, pavyzdžiui, jauni dirbantieji, moterys ir ilgalaikiai bedarbiai, labiau linkę pritarti teiginiui, kad darbas yra individuali teisė, o ne pareiga (Isaksson, Johansson et al. 2004). Dėl įvairių apribojimų į empirinį tyrimą nepakliuvo struktūriniai ekonominiai kintamieji, apibūdinantys darbo rinkos dinamiką, pavyzdžiui, darbo vietų pasiūla ir paklausa, darbą praradusių asmenų profesinė patirtis ir kvalifikacija. Taip pat sunku įvertinti Lietuvoje taikomų darbo rinkos politikos priemonių efektyvumą, nors įvairios bedarbiams skiriamos aktyvios ir pasyvios integracijos į darbo rinką priemonės gali iš dalies nulemti vienokį ar kitokį požiūrį į darbo vertybes ir darbui teikiamus prioritetus.

Rezistencinės kovos su nedarbu praktikos

Analizuojant skirtingas rezistencines praktikas, naudojamas siekiant įveikti nedarbą, aktuali yra individualių pasirinkimų ir sociodemografinių charakteristikų santykio problema. Šioje dalyje keliama prielaida, kad bedarbiai vyrai ir moterys naudoja skirtingus prisitaikymo ir adaptacijos prie savo padėties metodus dėl įvairių lyčių ir socialinę klasę apibrėžiančių veiksnių.

Bedarbių motyvacijos, pasitenkinimo ir darbo vertybių tyrimuose pastebima, kad tradiciškai bedarbės moterys geba lengviau susidoroti su stresu ir taiko aktyvesnes prisitaikymo prie nedarbo strategijas nei vyrai. Jos efektyviau išnaudoja bedarbės padėtį. Tai paprastai aiškinama didesniu moterų įsitraukimu į namų reikalus. Dėl šios priežasties bedarbėms moterims būdingas aukštesnis subjektyvus gyvenimo kokybės vertinimas nei jų partneriams vyrams. Be to, bedarbės moterys yra labiau linkusios pritarti normatyviniam darbo suvokimui, pagal kurį darbas yra teisė, o ne pareiga (pvz., Leana, Feldman 1991; Waters, Moore 2002; Isaksson, Johansson et al. 2004; Christensen, Schmidt et al. 2006). Vis dėlto kai kurie kiti, ypač

Europos vertybių, tyrimai rodo, kad dėl didesnio moterų ekonominio aktyvumo ir mažėjančios vyro kaip šeimos maitintojo modelio reikšmės lyčių skirtumai vertinant darbo centriškumą mažėja (Zanders 1994).

5 lentelė. Kovos su nedarbu strategijos pagal lytį, proc.

	Visiškai nesutinku		Nesutinku		Nei sutinku, nei nesutinku		Sutinku		Visiškai sutinku	
	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys	Vyrai	Moterys
Aš daugiau laiko turiu (turėjau) šeimai ir draugams*	0,6	0,7	10,1	7,8	23,5	16,7	54,9	50,6	10,9	24,3
Aš nieko nenuveikiu (nenuveikiau)*	6,1	10,1	28,7	31,3	29,8	33,1	30,4	22,5	5	3
Aš turiu (turėjau) problemų planuodamas ateitį	0,8	1,8	10,9	13,6	22,3	24,7	49,4	44,2	16,5	15,7
Aš finansiškai priklausau (priklausiau) nuo kitų*	0,3	1,4	8,1	5	21,9	15,1	53,1	50,5	16,7	28
Aš galiu leisti laiką savo nuožiūra	0,8	1,4	6,6	12	36,4	28,3	46,8	47,5	9,4	10,8
Aš turiu daugiau laiko savo pomėgiams	0,3	0,7	10,8	11,5	33,6	27,9	45	46,9	10,3	12,9

* Skirtumas statistiškai reikšmingas; * $p < 0,05$; Kendallo tau c koreliacijos koeficientas

Kaip rodo 5 lentelėje pateikti statistinės analizės duomenys, lyties skirtumas išryškėja vertinant tik kai kuriuos teiginius. Respondentės moterys labiau linkusios sutikti su teiginiu, kad praradusios darbą jos gali skirti daugiau laiko šeimai ir artimiesiems (Kendallo tau c = 0,164, $p < 0,001$, N = 794). Su šiuo teiginiu visiškai sutinka 24,3 proc. bedarbių moterų, t. y. 13,4 proc. daugiau nei vyrų. Be to, net 23,5 proc. respondentų vyrų linkę abejoti, ar nedarbas jiems suteiks daugiau galimybių leisti laisvą laiką su šeima arba draugais. Kitas statistiškai reikšmingas skirtumas pastebimas tarp lyties ir išorinių nedarbo padėties nulemtų pasekmių vertinimo. Su teiginiu „aš nieko nenuveikiu (nenuveikiau)“ labiau sutinka vyrai (30,4 proc.) nei moterys (22,5 proc.) (Kendallo tau c = -1,118, $p < 0,05$, N = 794). Bedarbės moterys labiau linkusios visiškai nesutikti su teiginiu, kad jos nieko

nenuveikia (10,1 proc.), nei vyrai (6,1 proc.). Dar vienas svarbus aspektas susijęs su materialine deprivacija ir asmeninės finansinės gerovės vertinimu. 28 proc. moterų visiškai sutinka su teiginiu, kad būdamos bedarbės yra finansiškai priklausomos nuo kitų (su šiuo teiginiu sutiko 16,7 proc. vyrų) (Kendallo tau $c = 0,148$, $p < 0,001$, $N = 796$). Vis dėlto apibendrinant 5 lentelėje pateiktus statistinės analizės rezultatus, galima teigti, kad esminių vyrų ir moterų požiūrių skirtumų nėra. Bedarbės moterys labiau pabrėžia socialinių ryšių svarbą, šitaip bandydamos kompensuoti nedarbo metu prarastą socialinį kapitalą. Finansinių išteklių trūkumas ir materialinis nesaugumas, su kuriuo dažniau susiduria bedarbės moterys, taip pat vertintinas kaip vienas iš svarbesnių aspektų, apibrėžiančių moterų nedarbo specifiką. Tikėtina, kad mažesnės moterų gaunamos darbo pajamos ir mažesnis dirbančių moterų atlyginimas, lyginant su vyrų darbo užmokesčiu, sumažina galimybes sutaupyti papildomų pajamų ateičiai. Tad darbo netekusioms moterims gali kilti daugiau finansinių sunkumų, bandant patenkinti kasdienius vartojimo poreikius.

Kitas analizės klausimas apima skirtingas bedarbių elgesio alternatyvas, iš dalies atspindinčias požiūrių į darbo reikšmę įvairovę. Siekiant įvertinti skirtingas bedarbių elgesio strategijas, buvo taikyta tiriamoji faktorinė anketinių klausimų apie reakciją į nedarbą analizė. Analizei pasirinkta vertinimo teiginių skalė, formuluojama klausimu „Kaip jūs reaguojate į nedarbo situaciją“. Pateikti teiginiai vertinami nuo 1 „visiškai nesutinku“ iki 5 „visiškai sutinku“. Pritaikius faktorinės analizės metodus, buvo išskirti du faktoriai, skirtingai apibrėžiantys bedarbių reakcijos į nedarbą alternatyvas ir skirtingus elgesio stilius (žr. 6 lentelę). Vienas iš faktorių nubrėžia gana normatyvines visuomenės požiūrio į darbą ribas, kai nedarbas laikomas socialine stigma ar našta. Tokių požiūrių palaikantys bedarbiai akcentuoja rizikas, su kuriomis susiduria, tokias kaip laiko išteklių švaistymas, materialinė deprivacija, asmeninė apatija, ateities vizijų stoka. Kitą faktorių galima apibrėžti kaip postmaterialistinę perspektyvą, kai nedarbas traktuojamas kaip laikinas gyvenimo etapas. Šia strategija besivadovaujantys bedarbiai linkę nedarbą įveikti pasitelkę pasyvias arba aktyvias laisvalaikio formas. Bedarbio statusas išnaudojamas kaip vertinga prasmę suteikianti veikla, leidžianti panaudoti energiją socialiniams ryšiams palaikyti, naujų interesų

paieškai ar asmeniniam tobulėjimui. Ši strategija iš dalies padeda užtikrinti tam tikrą socialinį statusą visuomenėje, kuris pasikeičia netekus darbo.

6 lentelė. Nedarbo įveikos strategijų faktoriai

Faktoriai	Kintamasis: įvertinkite, kaip jūs reaguojate į nedarbo situaciją		
		1	2
F1 Nedarbas vertinamas kaip vertingas išteklius	Aš turiu (turėjau) daugiau laiko savo pomėgiams	0,839	
	Aš galiu (galėjau) leisti laiką savo nuožiūra	0,723	
	Aš daugiau turiu (turėjau) laiko šeimai ir draugams	0,579	
F2 Nedarbas vertinamas kaip našta	Aš turiu (turėjau) problemų planuodamas ateitį		0,614
	Aš finansiškai priklausau (priklausiau) nuo kitų	0,130	0,534
	Aš nieko nenuveikiu (nenuveikiau)	–0,164	0,265

Naudojant faktorinės analizės rezultatus ir įtraukus papildomus socio-demografinius respondentų kintamuosius, atlikta linijinė regresinė analizė (atmetus išskirtis). Ja siekiama atsakyti į klausimą, kokie sociodemografiniai kintamieji turi įtakos normatyvinei pasipriešinimo nedarbui strategijai. Analizuojant remtasi prielaida, kad materialinių išteklių ir socialinio kapitalo trūkumas apibrėžia tam tikras individualias rezistencijos praktikas, naudojamas siekiant įveikti nedarbo metu kilusias rizikas. Į regresinės analizės modelį įtraukti tokie nepriklausomi kintamieji kaip lytis, amžius, išsimokslinimas, finansinė šeimos padėtis, nedarbo trukmė, gyvenamoji vieta. Tikėtina, kad vyrai dėl mažesnio įsitraukimo į namų ūkio darbus ir vaikų auginimo procesą labiau nei moterys laikys nedarbą problema. Modelyje svarbus išsimokslinimo kriterijus, kuris leidžia kelti prielaidą, kad aukštesnį išsilavinimą turintys bedarbiai dėl didesnės patiriamos materialinės ir socialinės rizikos labiau linkę vertinti nedarbą neigiamai. Kiti pasirinkti nepriklausomi kintamieji žymi tam tikrą ekonominės deprivacijos ir struktūrinių pokyčių našta, netekus darbo. Tikėtina, kad asmenys, kurių šeimos finansinė padėtis bloga, gyvena kaimo teritorijose ir yra ilgalaikiai bedarbiai (nedirba ilgiau nei 12 mėnesių), bus labiau linkę nedarbą vertinti kaip našta. Taip pat į modelį įtraukta savigarbos ir savivertės skalės suma,

sukonstruota iš teiginio „Įvertinkite teiginius apie savijautą“ atsakymų. Remiamasi prielaida, kad tie bedarbiai, kurių savigarba ir savęs vertinimo lygis žemesnis, bus labiau linkę nedarbą traktuoti kaip probleminę ir keliančią daug psichologinio bei socialinio streso padėtį. Regresinės analizės modelyje priklausomu kintamuoju pasirinktas F2 faktorius „Nedarbas vertinamas kaip našta“ (žr. 7 lentelę).

7 lentelė. Nedarbas kaip problema: linijinės regresijos modelis

Nedarbas kaip našta F2 (priklausomas kintamasis)	Nestandardizuotas regresijos koeficientas B	Standartizuotas regresijos koeficientas beta	p- reikšmė	Galimybių santykio 95,0 proc. pasiklovimo intervalas
Konstanta	5,253		0,000	4,526–5,981
Lytis (1 = vyras, 2 = moteris)	0,062	0,042	0,448	–0,099–0,223
Amžius	–0,003	–0,049	0,379	–0,009–0,004
Išsimokslinimas (1 = pradinis, 2 = pagrindinis, 3 = vidurinis, 4 = profesinis, 5 = aukštesnysis, 6 = neuniversitetinis aukštasis (kolegija), 7–9 = universitetinis aukštasis)	0,061	0,110	0,054	–0,001–0,122
Finansinė šeimos padėtis (1 = bloga, 2 = vidutinė, 3 = gera)	–0,163	–0,188	0,001	–0,258–(–0,068)
Savigarbos skalės suma	–0,377	–0,292	0,000	–0,523–(–0,231)
Gyvenamoji vieta (1 = kaimas, 2 = miestas, 3 = didmiestis)	0,046	0,053	0,357	–0,053–0,145
Nedarbo trukmė (1 = iki 6 mėn., 2 = nuo 6 iki 12 mėn., 3 = nuo 1 iki 2 m., 4 = 2 metus ir daugiau)	–0,144	–0,099	0,089	–0,0309–0,022
<i>R kvadratas</i>				0,151
<i>N</i>				727

Pagrindiniai 7 lentelėje pateikti regresinės analizės modelio duomenys rodo, kad paaiškinant nedarbą kaip naštos modelį lyties kriterijus neturi reikšmingo statistinio skirtumo. Bedarbių amžius taip pat turi mažai įtakos tokios strategijos pasirinkimui. Statistiškai reikšmingi yra sociodemografiniai

kintamieji, tokie kaip išsimokslinimas, nedarbo trukmė ir finansinė šeimos padėtis. Remiantis 1 lentelėje pateiktais duomenimis, akivaizdu, kad kuo didesnis bedarbių išsimokslinimas, tuo jie labiau linkę vertinti nedarbą kaip problemą ar naštą ($B = 0,061$; $p < 0,05$). Taip pat svarbus finansinės šeimos padėties vertinimas, t. y. kuo prasčiau ji vertinama, tuo labiau nedarbas laikomas našta ($B = -0,163$; $p < 0,01$). Nedarbo trukmė taip pat gali tapti svarbiu kriterijumi, apibrėžiančiu rezistencijos nedarbui krypties pasirinkimą. Regresinės analizės duomenys rodo, kad kuo ilgesnė nedarbo trukmė, tuo mažiau bedarbiai linkę laikyti nedarbą problema ($B = -1,144$; $p < 0,05$). Tai iš dalies gali būti susiję su sumažėjusiomis šeimos ūkio finansinėmis galimybėmis ir prastu šeimos materialinės padėties vertinimu. Kai kurie nemotyvuotų dirbti asmenų tyrimai, besikoncentruojantys prie nedarbo trukmės ir darbo motyvacijos ryšio, rodo panašius rezultatus. 1996–1997 m. Švedijoje atliktas asmenų, atsidūrusių skirtingose profesinio gyvenimo ir užimtumo pozicijose, longitudinalinis tyrimas rodo, kad pirmaisiais nedarbo metais atsidavimas ir įsipareigojimai darbui gerokai sumažėja, tačiau vėlesniu nedarbo laikotarpiu tiesioginio ryšio tarp nedarbo trukmės ir darbo vertybėms teikiamų reikšmių nepastebėta. Teigiama, kad rezultatus gali paaiškinti tam tikru nedarbo laikotarpiu taikomas adaptacijos mechanizmas, kurį galima vadinti „realistišku socialinės tikrovės suvokimu“, sumažinančiu nedarbo keliamą psichologinį stresą (Nordenmark 1999).

Kitas kintamasis, įtrauktas į regresinės analizės modelį, yra respondentų požiūris į savivertę. Rezultatai rodo, kad kuo mažesnė respondentų savigarba, tuo labiau nedarbas laikomas našta ar problema ($B = -0,377$; $p < 0,001$). Akivaizdu, kad bedarbių savivertės ir savigarbos lygis iš dalies gali veikti kaip kompensacinis mechanizmas, padedantis atlaikyti „dirbančios“ visuomenės spaudimą. Šiuo atveju aukštas savęs vertinimas padeda išlaikyti asmens orumą netekus darbo ir tarsi simbolizuoja tam tikrą socialinį protestą prieš nusistovėjusį socialinį bedarbių stigmatizavimą.

Kitas aktualus klausimas yra susijęs su tuo, kokie sociodemografiniai kriterijai leidžia apibrėžti nedarbą kaip vertingą išteklių, suteikiantį simbolinio ir kultūrinio kapitalo, svarbaus tolimesnei profesinei veiklai. Į linijinės regresijos analizės modelį buvo įtraukti įvairūs sociodemografiniai kintamieji (amžius, išsimokslinimas, lytis, finansinė šeimos padėtis), taip pat savigarbos ir savivertės skalės suma. Čia keliamą prielaidą, kad didesnis

turimas socialinis ir kultūrinis kapitalas (pavyzdžiui, išsilavinimas, pakankama šeimos finansinė padėtis) gali iš dalies prognozuoti, kokios bus taikomos adaptacijos prie nedarbo strategijos. Į modelį įtraukiamas priklausomas kintamasis F1 faktorius „Nedarbas kaip vertingas išteklius“ (žr. 8 lentelę).

8 lentelė. Nedarbas kaip vertingas išteklius: linijinės regresijos modelis

Nedarbas kaip vertingas išteklius F1 (priklausomas kintamasis)	Nestandardizuotas regresijos koeficientas B	Standartizuotas regresijos koeficientas beta	p- reikšmė	Galimybių santykio 95,0 proc. pasiklioavimo intervalas
Konstanta	3,049		0,000	2,621–3,477
Lytis (1 = vyras, 2 = moteris)	0,128	0,093	0,012	0,028–0,229
Amžius	–0,004	–0,070	0,062	–0,008–0,000
Išsimokslinimas (1 = pradinis, 2 = pagrindinis, 3 = vidurinis, 4 = profesinis, 5 = aukštesnysis, 6 = neuniversitetinis aukštasis (kolegija), 7–9 = universitetinis aukštasis)	–0,016	–0,034	0,377	–0,052–0,020
Finansinė šeimos padėtis (1 = bloga, 2 = vidutinė, 3 = gera)	0,010	0,012	0,768	–0,054–0,073
Savigarbos skalės suma	0,172	0,144	0,000	0,079–0,265
<i>R kvadratas</i>		<i>0,040</i>		
<i>N</i>		<i>733</i>		

8 lentelėje pateikti regresinės analizės rezultatai rodo, kad aiškinant skirtingą lyčių požiūrį į nedarbo įveikimo strategiją lyties kintamasis yra statistiškai reikšmingas. Moterys labiau nei vyrai yra linkusios nedarbą vertinti kaip vertingą išteklių ($B = 0,128$; $p < 0,05$). Šią tendenciją iš dalies galima paaiškinti nusistovėjusiais lyčių santykių modeliais ekonominėje ir šeimos srityse, kai moterys įprasmina save privačioje namų sferoje, o vyrams labiau būdingas aktyvesnis dalyvavimas viešajame gyvenime. Vis dėlto šis lyties tapatybės dekonstravimo paaiškinimas neturėtų būti vertinamas vienareikšmiškai. Pavyzdžiui, dėl struktūrinių ar sisteminių darbo rinkos sąlygų moterims, ypač vyresnioms, tampa sunkiau įsiliesti į darbo rinką. 2013 m. Lietuvos statistikos departamento duomenimis, 14,9 proc. vyresnio priešpensinio amžiaus (55–59 metų) moterų buvo bedarbės (toko paties amžiaus vyrų nedarbas sudarė 11,2 proc.).

Nedarbo kaip vertingo išteklaus strategijos pasirinkimui įtakos taip pat turi ir amžius. Kuo jaunesni respondentai, tuo jie labiau linkę nedarbui suteikti teigiamą prasmę ($B = -0,004$; $p < 0,05$), išnaudodami savo padėtį kitai prasmingai veiklai, pavyzdžiui, laisvalaikiui, asmeniniams pomėgiams, socialiniams ryšiams su šeima ar kitais artimaisiais stiprinti, socialiniam kapitalui kaupti ir pan. Akivaizdu, kad jaunesni bedarbiai turi pakankamai potencialo į nedarbą žvelgti kaip į laikiną, pereinamąjį gyvenimo etapą, simbolizuojantį natūralią profesinę socializaciją. Priešingai, vyresnio amžiaus bedarbiams dėl ribotų galimybių išlikti aktyviais darbo rinkos dalyviais nedarbas simbolizuoja neišvengiamą socialinio statuso ir pripažinimo visuomenėje praradimą. Natūralu, kad į nedarbą žiūrima iš kasdien patiriamų socialinių ir materialinių nuostolių pozicijos. Regresinės analizės duomenys taip pat rodo, kad didėjant savigarbos ir savivertės lygiui labiau linkstama nedarbą vertinti kaip laikiną etapą ir ieškoti alternatyvių prisi-taikymo prie pasikeitusių gyvenimo sąlygų strategijų ($B = 0,172$; $p < 0,001$). Didesnis savigarbos lygis leidžia bedarbiams išlaikyti gana aukštą socialinį statusą savo aplinkoje, mažina socialinės deprivacijos, nerimo ar frustracijos lygį. Šiuos duomenis iš dalies patvirtina ir kiti sociopsichologinės ir organizacinės psichologijos srities tyrimai, matuojantys skirtingų sociodemografinių charakteristikų bedarbių savęs vertinimo lygį ir pasitenkinimą gyvenimu. 1980 m. Didžiojoje Britanijoje Jean F. Hartley atliktame aukštas pareigas turėjusių vadovų (senjorų) pasitenkinimo ir savivertės lygio, netekus darbo, longitudinaliniame tyrime suformuluota hipotezė, kad aukštą profesinį statusą turėjusiems bedarbiams būdingas žemesnis savęs vertinimo lygis, lyginant su tokias pačias pozicijas užimančiais dirbančiaisiais, nepasitvirtino. Priešingai, tyrimo autorė pabrėžia, kad būtina kalbėti apie individualių vertybinių darbo nuostatų skirtumus, kurie gali tapti svarbesniu asmens savivertės lygį apibrėžiančiu veiksniu nei nedarbo trukmė ar prarastas profesinis statusas (Hartley 1980).

Reikia pasakyti, kad dėl šiame skyriuje analizuojamo kiekybinio tyrimo ribotumų nebuvo galima stebėti bedarbių, siekiančių įsitvirtinti darbo rinkoje, gyvenimo pokyčių. Kitaip tariant, nebuvo tiriami bedarbių respondentų dažniausiai taikomų darbo paieškos strategijų tipai (aktyvios ar pasyvios darbo paieškos priemonės ar būdai). Šie duomenys leistų atidžiau pažvelgti į darbo vertybių kaitą skirtinguose nedarbo etapuose. Pavyzdžiui,

Duncano Gallie'io, Catherine Marsh ir Carolyn Vogler tyrimo duomenys atskleidžia, kad pasyviems darbo ieškotojams paprastai būdingas žemesnis atsidavimo darbui lygis. Priešingai, bedarbiai, kurie aktyviai ieško darbo, pasižymi stipresnėmis darbo vertybėmis. Įdomu ir tai, kad asmenų, taikusių įvairias darbo paieškos strategijas, darbui suteikiamos reikšmės buvo stipresnės nei dirbančiųjų (Gallie, Marsh, Vogler 1994).

Apibendrinant galima teigti, kad konstruktyvų prisitaikymą prie nedarbo lemia daugelis veiksnių, tačiau svarbiausi yra bedarbių amžius ir išsilavinimas. Taip pat reikšmingos materialinę deprivaciją ir dėl nedarbo patiriamą riziką apibūdinančios charakteristikos, tokios kaip finansinė šeimos padėtis ir nedarbo laikotarpis. Kiekybinės analizės rezultatai rodo, kad kuo ilgesnė nedarbo trukmė, tuo mažesnis darbo centriškumas. Kitaip tariant, ilgalaikiai bedarbiai prisitaiko prie bedarbio statuso ieškodami kitų profesinio gyvenimo alternatyvų, pavyzdžiui, skirdami savo laiką šeimai, laisvalaikui arba tapdami neformaliosios ekonomikos dalimi. Iš dalies reikšmingas yra ir bedarbių požiūris į savigarbą, apibrėžiantis subjektyvią gyvenimo kokybę. Akivaizdu, kad aukštesnis bedarbių savivertės lygis reiškia didesnę pasitikėjimą savo jėgomis, optimistinius gyvenimo lūkesčius ir siekį adaptuotis prie besikeičiančių ekonominių darbo rinkos sąlygų.

Skirtingos darbo tapatybės: nuo normatyvumo iki išsilaisvinimo

Šioje dalyje pateikiamoje kokybinių duomenų analizėje remiamasi bedarbių vyrų pasakojimais iš pusiau struktūruotų interviu. Gilinamasi į darbo vertės apibrėžimus, darbo turėjimo / neturėjimo reikšmes, darbo sąsajas su alternatyviais būdais (iš)gyventi ir ateities lūkesčiais bei adaptacijos prie nedarbo praktikas. Pagal skirtingas darbui teikiamas reikšmes ir gero gyvenimo vizijas išskirti trys darbo – „darbo kaip normos“, „išlaisvinančio nedarbo“ ir „akligatvio vyro“ tapatybės tipai. Aptariant šiuos tipus atsižvelgiama ir į vyriškumo normas, kurios padeda išryškinti bedarbių vyrų nuostatas į profesinę karjerą, nedarbą, šeimos ar partnerystės kūrimą. Kalbant apie darbo tapatybę ir kokybišką gyvenimą, akcentuojamas tiek subjektyvus darbo reikšmės ir darbo vertybių suvokimas, tiek struktūrinės darbo

rinkos sąlygos, kurios neabejotinai lemia individo galimybes įsitraukti į aktyvią profesinę veiklą. Analizuojant skirtingus darbo tapatybės tipus, iš dalies remiamasi Susan Weil ir jos kolegų (2005) išskirtomis keliomis dirbančio asmens tapatybėmis, žyminčiomis skirtingą dirbančiojo santykį su darbo vertybėmis ir socialiniu statusu. Šios tapatybės padeda nubrėžti aiškesnius bedarbių santykio su darbo vertybėmis ir normomis kontūrus. Taip pat reikia pažymėti, kad išskirti trys jaunų bedarbių vyrų tapatybių tipai nėra susisteminti, remiantis griežtais kriterijais, atskiriančiais unikalius požiūrius į darbinę veiklą, darbo vertybes ir darbo motyvaciją ar asmeninio gyvenimo lūkesčius. Priešingai, klasifikacija vertintina kaip vienas iš daugelio galimų analitinių įrankių, padedančių konceptualizuoti skirtingas gero gyvenimo vizijas. Jaunų vyrų naratyvuose šios vizijos dažnai susipina ir keičiasi, atsižvelgiant į unikalias gyvenimo situacijas. Reikėtų pasakyti, kad ribos tarp analizuojamų trijų grupių arba darbo tapatybių yra gana pralaidžios, todėl kai kurie pirmos – „darbo kaip normos“ grupės informantai patenka į antros – „išlaisvinančio nedarbo“ grupės kategoriją.

Darbas kaip norma

Viena iš Susan Weil ir jos kolegų (2005) išskirtų tapatybių pabrėžia darbo kaip tvirtos pareigos (angl. *tenacious duty*) reikšmę. Akcentuojama darbui suteikiama aukšta socialinė vertė. Darbas palaiko žmogaus orumą ir kuria visuomenėje pripažįstamą naudą. Anot autorių, šią darbo tapatybę turintys asmenys akcentuoja tradicinei darbo vietai priskiriamus bruožus, tokius kaip užimtumas visą darbo dieną, ilgalaikė darbo sutartis, standartizuotos kvalifikacijos, tradicinis lyčių pasiskirstymas darbo vietose ir pan. (Weil et al. 2005, 92–93). Interviu duomenys atskleidžia, kad daliai informantų darbo kaip pareigos tapatybė siejama su „tradiciniais“ gyvenimo lūkesčiais, tokiais kaip šeimos kūrimas, vaikų auginimas, nuolatinis materialinis apsirūpinimas, užtikrintumas dėl ateities. Anot Weil, ši tapatybė itin būdinga jauniems bedarbiams vyrams, kurie kalba apie kasdienes pastangas susirasti ilgalaikį darbą ir užtikrinti stabilias pajamas. Jie save įprasmina kaip šeimos maitintojus (Weil et al. 2005, 92). Pavyzdžiui, informantas Laurynas

kalba apie „normalų šeimyninį gyvenimą normalioje visuomenėje“, kurioje vertinama nuolatinė darbo vieta ir branduolinės šeimos modelis:

Man kas būtų laimė – turėti darbą, teisingai apmokomą... Na kad aš galėčiau aprūpinti save, galėčiau aprūpinti savo šeimą, gyvent laimingą, normalų šeimyninį gyvenimą, normalioj visuomenėje su kažkokiu pastovumu... Man tai iš tikrųjų būtų didžiausia laimė, kad nebūtų kažkokios įtampos, kad nebūtų, būtų užtikrintumas dėl ateities... Tiek sakykim asmeniniuose santykiuose, tiek darbo reikaluose, tiek visur (Lukas, 25 m.).

Anot informanto, aukštąjį išsilavinimą turinčio 38 metų Antano, ilgalaikio nuolatinio darbo turėjimas suvokiamas kaip kokybiško gyvenimo, kurį vyras įvardija „normaliu gyvenimu“ arba „normalumu“, garantija:

Kokių turite svajonių? Šiuo metu? Apie ką? Normaliai gyvent. Kaip visi normalūs žmonės. Nu, kaip visi. Surasčiau normalų darbą, kad normaliai dirbti, kad ne... niekuom nesirūpinčiau. Va. Iš darbo atėjai namo... ten yra normaliai, kaip visi darbininkai. Ir viskas. Apie ką čia svajot? (Antanas, 38 m.).

Nuolatinės pajamas teikiantis darbas – ir saugumo, ir laimės šaltinis. Šia prasme galima teigti, kad didžiajai šios grupės informantų daliai darbas – tai erdvė, kurioje normatyvumas, garantuojantis gerą gyvenimą ir laimės pojūtį, veikia stipriausiai. Tik dirbantis vyras vertas būti pripažintas ir gerbiamas. Analizuojant interviu galima teigti, kad konvencionalumas, kurį informantai apibrėžia kaip darbo turėjimą, šeimą ar partnerystę, vaikus, nuosavą būstą, juos patenkinantį vartojimą, jiems yra laimės ir malonumo šaltinis.

Daugumai šios grupės informantų darbas – esminė jų vyriškosios tapatybės dalis, nes vyro pareiga yra išlaikyti šeimą: pasak 29 metų vidurinį išsilavinimą turinčio Manto, tikri vyrai „išlaiko šeimą“. Jų nuomone, vyras privalo susirasti asmeninius interesus atitinkantį darbą, kuris garantuotų stabilias pajamas, ir rūpintis materialine šeimos gerove. Tradicinis šeimos maitintojo modelis šiems informantams yra savaime suprantamybė, kuri atrodo neginčijama.

Beveik kiekvienas iš informantų minėjo tokio vyro darbštumą, gebėjimą išlaikyti save ir pasirūpinti artimųjų gerove. Individualizmo ir konkurencingumo atmosferoje šios grupės vyrai stengiasi palaikyti vyriškosios tapatybės, atspindinčios hegemoninio vyriškumo, siejamo su laisvosios

rinkos, finansinės sėkmės ir perteklinio vartojimo idealais, iliuziją. Juos galima laikyti globalaus vyriškumo, besiremiančio neoliberaliąja politika ir nuostatomis, atstovais.

Šiems informantams labai svarbu būti pripažintiems kaip efektyviems neoliberaliosios rinkos dalyviams, t. y. atitikti vyraujančias Lietuvos visuomenėje vyriškumo formas. Šis pripažinimas yra dialektiškai susijęs su saviverte ir savigarba. Dėl vyraujančio suvokimo, kad pagrindinė vyro prievolė – uždirbti ir išlaikyti šeimą, nedirbantys vyrai dažnai jaučiasi nepatogiai, nes negerai „sėdėt ant kito sprando, žinai. Kaip sakant, kaip išlaikytiniui. Kažkaip, nu, taip nefainai jauties“ (Mantas, 29 m.). Pasak 39 metų aukštąjį išsilavinimą turinčio Kajaus, bedarbis vyras gali jaustis ir psichologiškai sugniuždytas: „Aš manau, kad... na, aš kadangi truputį psichologijos domėjausi, tai aš manau, kad tiesiog psichologiškai vyrą labiau gniuždo darbo neturėjimas.“ 29 metų Dovydo, baigusio universitetą, nuomone:

Aš šiaip manau, kad jeigu imt standartiškai, tai vėlgi, žiūrėt pagal tuos, žinai, maždaug, kas visuomenėj vyrauja, aš manau, kad vyrą labiau veikia [nedarbas]. Nes vyras pagal tą vat paveikslą standartinį turi, turi dirbt ir išlaikyt šeimą. Jeigu jis neturi darbo, tai jį tada labiau veikia.

Kaip rodo tyrimai, atlikti užsienio šalyse, „apmokamas darbas suteikia ne tik pinigų pragyventi ir šeimai išlaikyti, bet ir pagerina savivertę bei suteikia ryšį su bendruomene“ (Cook 2009, 56). Todėl ilgiau nedalyvaujanti darbo rinkoje, vyrai patiria frustraciją, menką savivertę, nerimą ir rezignaciją, nes jiems nesiseka įgyvendinti normatyvinio vyriškumo. Jie jaučiasi praradę svarbiausią vyriškumo dalį ir neverti pagarbos. Modesto, turinčio trumpalaikio nekvalifikuoto ir laikino kvalifikuoto darbo patirties, žodžiais,

nes nu vis tiek yra kažkaip sunku pripažint, kad tu esi vyras ir tu esi bedarbis. Tada jeigu esi vyras, tai automatiškai turi ten nuo... ką aš žinau, nuo paauglystės ten dirbt, ten būt milijonierius ir taip toliau, pagal tai kaip, nu, suprantama visuomenėj, kas yra sėkmingas vyras. Nu, tai tu ten turi būt milijonierius tada, tada būsi, ką aš žinau, gerai vertinamas (Modestas, 27 m.).

Pastebima, kad didžioji dalis informantų nebijo prisiimti asmeninės atsakomybės už darbinį statusą, net kai dėl įvairių išorinių aplinkybių netenkama darbo arba darbo vietos atsisakoma savo noru. Jų kasdienės pastangos įsitvirtinti darbo rinkoje glaudžiai susipina su tradicinio gyvenimo

būdo ar tradicinio šeimos supratimo reikšmėmis. Darbo saugumas siejamas su reglamentuotomis darbo valandomis ir ilgalaikėmis darbo sutartimis. Informantai kalba apie „buvimo darbe“ jausmą, kuris suteikia prasmę individo gyvenimui ir kartu padeda įveikti nerimą dėl ateities. Daugumos informantų ateities vizijos siejamos su darbo vietos turėjimu, kuris savaime padeda išspręsti ir kitas su šeimos kūrimo, ilgalaikių santykių palaikymu susijusias problemas: „Eee, darbą norėčiau turėti... norėčiau kitokį darbą. Ta prasme, nu tą klasikinį, nuo aštuonių iki penkių valandų, ar... Nu arba ne klasikinį, bet, ta prasme, nu, kad būtų didesnis užimtumas ir, kad aš jausčiausi dirbantis“ (Kajus, 39 m.) Todėl dauguma informantų pabrėžia kasdienės pastangas įsitvirtinti darbo rinkoje.

Kaip teigia Lauren Berlant (2011), bet kuris prisirišimas (pavyzdžiui, prie darbo vietos, tarpasmeninių santykių, vartojimo daiktų) gali būti optimistinis tada, jei mes apibūdiname optimizmą kaip asmenį išjudinančią ir kartu su kitais susiejančią jėgą. Šis optimizmas gali būti dingstis kurti save kaip asmenį, projektuoti savo ateitį, pasirinkti gyvenimo būdą ir netgi išgyventi tam tikrus afektus ir emocijas. Optimizmas taip pat palaiko viltis, kad gyvenimas pasikeis radus darbą nuolatinių ir dažnai nesėkmingų darbo paieškų kasdienybėje. Tačiau interviu medžiaga leidžia daryti išvadą, kad daugeliu atvejų optimizmas nepasiduoda racionaliems skaičiavimams, o tai rodo, jog vyrai dažnai neapmąsto optimizmo ir nedarbo, optimizmo ir socialinės atskirties rizikos ryšio. Esant beviltiškai optimistiškam, prisirišimas prie būsimo pasikeitimo, kurio tikimasi ateityje, yra neracionaliai kvailas. Pavyzdžiui, svajojama apie galimybę laimėti milijoną ir susitvarkyti darbinį gyvenimą pagal savo norus ir poreikius:

Vat, jeigu turėčiau tą milijoną, tai tas darbas būtų toks, kad aš darau savo malonumui kažką... tas darymas vis tiek neišvengiamai atneš pinigų, bet, suprantat, bet tada, tada dirbi ne iš pirmo būtinumo, suprantat, ir tada ne... rytais nesikeiki, kaip čia sunku atsikelti, nes gali atsikelt dešimtą – vienuoliktą valandą ryto. Nereikia aštuntą keltis, tai yra, šeštą keltis, kad aštuntą darbe būt... (Kajus, 38 m.).

Kalbant apie beviltišką optimizmą verta prisiminti Berlant minimą klaidingo atpažinimo (angl. *misrecognition*) mechanizmą, apibūdinantį psichikos procesą, kurio metu fantazija taip paveikia asmenis, kad jie įsivaizduoja, jog vienas ar kitas objektas gali įgyvendinti jų troškimus

(Berlant 2011, 121). Tačiau iš esmės jie priskiria šiems objektams savybes, kurių jie neturi, vadinasi, ir negali išpildyti jų troškimų ir išspręsti gyvenimo kokybės, arba gero gyvenimo, klausimų. Ši idėja tinka ir analizuojamiems bedarbiams vyrams, kurių prisirišimas prie gana nuspėjamo normatyvinio gyvenimo supratimo gali būti apibūdintas kaip beviltiško optimizmo pasekmė.

Apibendrinant galima teigti, kad informantų, suvokiančių darbą kaip tvirtą pareigą, atveju hegemoninio vyriškumo normos (darbas, stabilios pajamos, vyras kaip šeimos maitintojas etc.) veikia ir kaip socialinės galios forma, kurianti pripažįstamų vyriškų subjektų lauką, ir kaip aparatas, įtvirtinantis lyčių binarizmą (Butler 2004, 47). Šios grupės bedarbiai vyrai aiškiausiai patvirtina šį binarizmą, pagal kurį vyrai ir moterys vaidina skirtingus vaidmenis, ypač šeimoje, o vyras yra pagrindinis šeimos maitintojas. Darbas suteikia tikrovę vyriškiems subjektams, todėl nedarbas veikia kaip antinorma, kuri paverčia informantus „netikrais“ socialiai pažeidžiamais vyrais. Remiantis Judith Butler ir Athenos Athanasiou (2013) bei Beverly Skeggs (2011) mintimis, galima matyti, kad šios grupės vyrai dalyvauja savo pačių priespaudos procese, susijusiame su galios, formuojančios juos kaip vertės vyrus, veikimu. Paradoksalu tai, kad šiuos vyrus formuojanti socialinė galia yra ir jų patiriamos socialinės atskirties variklis. Šios grupės informantai patiria stiprų socialinės atskirties pojūtį dėl to, kad yra gana aistringai prisirišę prie normatyvinio vyriškumo supratimo. Jiems labai svarbu būti pripažintiems ir atpažintiems kaip efektyviems vyriškiems subjektams. Nors ir turėdami daugiau šansų nebūti socialiai atskirti dėl artimųjų ir draugų paramos bei gana išplėtotų socialinių ryšių, šios grupės informantai kaip tik patiria didesnę pripažinimo trūkumą ir jų socialinės atskirties pojūtis yra stipresnis.

Šiame poskyryje pateikta pusiau struktūruotų interviu analizė iš dalies atspindi per bedarbių apklausą gautus rezultatus. Ši apklausa atskleidė, kad aukštesnio išsilavinimo respondentai labiau vertina darbą ir teikia jam didesnę reikšmę, t. y. kuo aukštesnis bedarbio išsilavinimas, tuo labiau nedarbas laikomas našta ir įvairių materialinių bei socialinių sunkumų sukeliančiu gyvenimo etapu.

Nedarbas išlaisvina: prasmės ieškojimas ir lūkesčių dividendai

Analizuojant pusiau struktūruotais interviu surinktus empirinius duomenis taip pat išskirtini darbo kaip dezorientuojančios laisvės (angl. *disorienting freedom*) ir saviraiškos ambicijos (angl. *self-expressive ambition*) aspektai (remiantis Weil et al. 2005). Asmenims, kurie savo požiūriu patvirtina šiuos darbo tapatybės aspektus, vidiniai darbo pojūčiai (malonumas, individualių interesų patenkinimas, laimė, savirealizacija) yra svarbesni už išorines darbo aplinkybes, tokias kaip finansinis atlygis arba socialinis statusas. Ši darbo suvokimo logika, anot S. Weil ir kt. (2005), itin skiriasi nuo tradicinio apmokamo darbuotojo kaip šeimos maitintojo modelio ir priklauso naujam darbo reikšmės supratimo mechanizmui (Weil et al. 2005, 101–102). Panašių pasakojimų galime rasti analizuodami jaunų bedarbių vyrų interviu duomenis. Viena iš svarbių darbui suteikiamų reikšmių siejama su asmeninio pripažinimo, harmonijos siekiu ir vidiniais poreikiais, tokiais kaip savirealizacija, asmeninis tobulėjimas, pasitenkinimas ir pan. Kur kas mažiau dėmesio skiriama išoriniams darbo atributams, žymintiems materialinį atlygį, tinkamas darbo sąlygas, socialinį statusą ar poreikį būti pripažintam visuomenėje. Pavyzdžiui, aukštąjį išsilavinimą įgijęs informantas Motiejus, turintis profesinės patirties užsienyje, pabrėžė socialinių ryšių palaikymo darbo vietoje svarbą. Jo įsitikinimu, darbas turi praplėsti pasaulėžiūrą, suteikti galimybių gauti daugiau žinių ir įgyti patirties:

Nes, nu matai, darbas yra tas, kad tu gauni už tai pinigų, bet yra tas ir socialinis bendravimas, aktyvumas, kuomet tu darbas labiau praplečia tavo pasaulėžiūrą, kaip pasakyt, tavo pasaulį, jeigu tu domiesi... kada tu išeini į darbą – tu sutinki visai kitokius žmones, gauni kitokios informacijos ir tiesiog tas pasaulis, pasaulėžiūra plečiasi (Motiejus, 25 m.).

Asmenys, siekiantys patenkinti saviraiškos ambicijas, dažnai susiduria su išoriniais spaudimo veiksniais. Jiems tampa labai sudėtinga suderinti darbo rinkos reikalavimus ir asmeninės laisvės lūkesčius (Weil et al. 2005, 98–99). Todėl ieškodami juos tenkinančios veiklos, šie individai išbando daugybę darbo vietų, renkasi kelis studijų profilius ar kvalifikacijos kėlimo kursus. Nuolatinis darbo reikšmės ieškojimas gali tapti sekinančiu procesu, nuo kurio išgelbėti gali tik „svajonių darbo“ radimas. Atsakydamas į

klausimą apie svajonių darbą, informantas, 26 metų Juras, turintis socialinių mokslų srities aukštąjį išsilavinimą, pabrėžia, kad trokštamasis svajonių darbas yra toks, kuris įprasmina asmens gyvenimą, suteikia galimybę save realizuoti ir kartu kuria visuomenėje pripažįstamas vertybes:

Nu, kaip pasakius, mano nuomone, yra svarbu kažką veikti... Bet tai nebūtinai turi būti darbas tai, kas yra paprastai laikoma darbu, kad atsikėlei ir po to eini pas kažką daryti ir po to išeini ir tau duoda pinigų. Tai, man atrodo, kad yra svarbu kažką.. naudingo ar gero, ar kažką tokio daryti, bet, kad tai nebūtinai turi būti darbo formos, jeigu tai bent kažkokią prasmę turi... (Juras, 26 m.)

Vis dėlto informanto Juro turima profesinė patirtis kol kas apsiriboja sezoniniais nekvalifikuotais darbais gamybos ir statybos sektoriuje (darbas smėlio karjeruose, metalo apdirbimo įmonėje) ir trumpalaikiu užimtumu dirbant tinklalapio redaktoriumi. Ši profesinė veikla neatitinka informanto artikuluojamo idealaus darbo kaip saviraiškos ir savirealizacijos standarto. Paklausus apie priežastis, kodėl nepavyksta susirasti tinkamos darbo vietos, Juras pabrėžia asmeninius trūkumus ir dvejones dėl tinkamos kvalifikacijos ir profesinių įgūdžių: „Kaip čia pasakius. Išrankumas. Viena vertus išrankumas, kita vertus... aa... net nežinau, gal trūksta tam tikrų asmeninių savybių, kurios padėtų iš viso darbo ieškoti. Aaa... pagaliau vien tai, kad iš tikrųjų nelabai tiksliai žinau, ką pats... ką pats ir galėčiau daryti.“ Užtrukusios tinkamos darbo vietos paieškos, kurias dažnai apsunkina besikeičianti šiuolaikinė darbo rinka ir profesinio užimtumo struktūriniai pokyčiai, kompensuojamos bandant įvardyti asmenybės trūkumus. Nesėkmingos pastangos įsitvirtinti darbo rinkoje ironiškai vadinamos tam tikru „išrankumu“, pabrėžiant tariamą darbo vietų įvairovę ir kiekybę. Kitiems informantams svarbus ne tik asmeninis pripažinimas ir galimybės save realizuoti, tačiau kalbama apie karjeros galimybes ir aukštesnio socialinio statuso svarbą. Informantas Lukas, turintis magistro mokslo laipsnį, taip įvardija priežastis, kodėl jam netinka mažai kvalifikuotas darbas paslaugų sektoriuje: „Dirbti kasininku žinoma yra įmanoma, bet..., bet... vienas dalykas, sakykim perspektyvos tenais nėra.“ Socialinio pripažinimo būtinybė tampa vienu svarbesnių darbo vietos atrankos kriterijų.

Kalbant apie idealiausios darbo vietos paieškas, pasitelkiama spalvinga darbui suteikiamų reikšmių įvairovė, daugiausia atspindinti individualistinę

vidinių darbo stimulų perspektyvą. Pavyzdžiui, informantas Tadas, 27 metų aukštąjį išsilavinimą turintis jaunas vyras, tiksliausiai apibūdino savo savijonių darbą, suteikdamas jam daugybę reikšmių: nuo asmeninio pasitenkinimo, saviraiškos ir patiriamo malonumo iki socialinių ryšių palaikymo ir abipusiškumo bei pripažinimo:

...Koks darbas man teiktų kažkokį tai malonumą, pasitenkinimą, ir kad aš jausčiausi naudingas, tai man tikrai turi būt tame darbe kažkoks kontaktas su žmogumi... man būtinai turi būti tas kažkoks tai atgalinis bent jau ryšys... mano darbo rezultatas matomas būtų... kūrybingumas irgi svarbu, ten kažkokia tai laisvė ta tam tikro lygio, kad žodžiu galima kažką būtų galima inicijuot pačiam, kažkokias veiklas, tenai pasiūlyt kažką, tai nu, nebūt visai, kad, nu, kaip sakyt suvaržytam tokių kažkokių taisyklių apibrėžtų, kurios nieko neleistų... (Tadas, 27 m.).

Kalbant apie darbo kaip dezorientuojančios laisvės ir saviraiškos ambicijos aspektus, sudarančius darbo tapatybės pagrindą, taip pat išsiskiria darbo kaip asmens teisės reikšmė. Priešingai, darbo kaip įsipareigojimo ir asmeninės atsakomybės dimensija, paprastai siejama su institucinės kontrolės mechanizmais, pasidaro ne tokia reikšminga. Informantas, 25 metų aukštąjį neuniversitetinį išsilavinimą turintis Lukas pabrėžia, kad valstybės institucinė teisinė kontrolė neturi reikšmingo vaidmens apsisprendžiant dėl asmens pasirinkimo dirbti arba nedirbti. Itin vertinga tampa individuali atsakomybė ir laisvas apsisprendimas, o prievartos mechanizmai laikomi tam tikru pasikėsiniu į asmens laisvę ir orumą:

...Aš nežinau nei vieno įstatymo, nežinau nei vienos visuomenės, nei vieno laikotarpio... kur šiuo metu, kas nors galėtų mane priversti dirbti. Tai yra, taip negalima, ta prasme negalima žmogaus priversti dirbti, jeigu aš nenoriu dirbti, ar aš negaliu, ar dar kažkas, tu manęs negali priverst... (Lukas, 25 m.).

Kartais nedarbas suvokiamas kaip pasirinkta asmens laisvė, „karjeros pertrauka“, leidžianti suvokti esamą padėtį ir įvertinti turimus išteklius. Vienam iš tyrime dalyvavusių bedarbių vyrų 32 metų Vytautui, buvusiam draudimo vadybininkui ir vaistinės darbuotojui, reikėjo pusmečio, kad teigiamai įvertintų bedarbio padėties sukeltas pasekmes. Per interviu vyras džiaugėsi laisvu dienos režimu, susitikimais su draugais ir naujai atrasta gyvenimo prasme:

Tyrėjas: *Kaip aš supratau, tai, kad dabar nedirbat, ar paveikė jūsų savivertę?*

Informantas: *Ne. Kaip tik atsistačiau. Pasijauti žmogum, nes tu gali daryt tai, ką nori, kas tau patinka. Kelies kada nori, gulies kada nori. Susitinki su draugais. Tu esi laisvas žmogus... Nu pusę metų nepadirbau ir supratau, kad tai yra visai geras dalykas – tu niekam nevergauji, esi pats sau šeimininkas (Vytautas, 32 m.).*

Apibendrinant reikia pasakyti, kad darbui suteikiamos reikšmės ir patirtys itin glaudžiai siejasi su išsilavinimo kriterijumi. Olandijoje atlikti jaunų bedarbių tyrimai rodo, kad išsilavinimas tampa vienu svarbesnių kriterijų, apibrėžiančių, kaip asmuo suvokia darbą ir kokias jam suteikia reikšmes. Aukštesnio išsilavinimo bedarbiai pabrėžia įdomaus, prasmingo darbo svarbą. Jiems labiau rūpi ne išorinės darbo sąlygos, pavyzdžiui, geras atlyginimas, karjeros galimybės, darbo sąlygos ir pan., bet vidiniai darbo aspektai, tokie kaip socialiniai santykiai, pripažinimas, darbo klimatas, darbo užduočių įvairovė. Priešingai, asmenims, kurių išsilavinimas žemesnis, svarbesnės yra konkrečios darbo sąlygos ir darbo užmokestis (Plug, Bois-Reymond 2005, 69).

Analizuojant per interviu gautus duomenis, išryškėja šiuolaikinei darbo vietai būdingos charakteristikos: darbo stabilumo ir garantijų trūkumas, dėl darbo vietos neapibrėžtumo patiriamas nerimas, įtampa ir saugumo jausmo stoka, akivaizdus finansinis nestabilumas, baimė prarasti nuolatinės pajamas, ateities vizijų nebuvimas. Jaunų bedarbių vyrų marginalizacija šiuo atveju negali būti traktuojama kaip dirbtinai lipdoma etiketė, nes jie darbui suteikia gana skirtingas reikšmes. Šiame poskyryje aptarti aukštąjį išsilavinimą turintys jauni bedarbiai darbą laikė savirealizacijos, asmeninio pasitenkinimo ir savęs įprasminimo garantija. Nedarbą šie jauni vyrai vertina kaip neišvengiamą profesinę socializaciją. Tobulas darbas ir įgyvendintos profesinės ambicijos leidžia suformuoti tam tikrą gero gyvenimo viziją, kurioje pagrindinę vietą užima vidiniai tapatybės konstravimo aspektai, tokie kaip asmenybės laisvė, saviraiška ir kūryba. Vis dėlto gana sudėtingas darbo paieškos procesas ir aukšti reikalavimai, keliami darbo vietai, gali tapti savotišku barjeru, atitolinančiu nuo gero gyvenimo idealo. Aukšti profesiniai reikalavimai ir su darbo vieta siejami ateities lūkesčiai šioms išsilavinusiems informantams taip pat tampa neišvengiamu socialinio nerimo ir įtampos šaltiniu, galinčiu perėti į nuolatinę socialinės atskirties būseną.

Akligatvio vyrai: nedarbas kaip kasdienis įprotis

Trečiai mažiausiai informantų grupei priklauso vyrai, kurių dauguma turi tik vidurinį išsilavinimą ir trumpalaikių nekvalifikuotų darbų patirties. Ši grupė pavadinta „akligatvio vyrais“. Profesinių įgūdžių stoka trukdo jiems jaustis atsakingiems ar įsipareigojusiems aiškesnei ateities darbinės veiklos vizijai. Galima teigti, kad šiai grupei priklausantys vyrai nelaiko darbo esmine vyriškosios tapatybės dalimi ir kartu nesiekia (ar bent apsimeta, kad nesiekia) darbu patvirtinti savęs kaip vyriškų vertės subjektų. Daugumai iš jų darbas tėra tik priemonė būti vartotoju, nes ne darbas, o vartojimas – vyro statuso išraiška. Gebėjimas prasimanyti pinigų atsitiktiniais darbais padeda įrodyti vyriškumą. Sunkumai, kuriuos kelia nedarbas, išimtinai siejami su materialine gerove arba, pačių informantų žodžiais, pinigais. Vieni informantai teigė, kad gera gyventi tik tam, kas turi pinigų, nes jie visa ko matas. Kitų nuomone, jei turi pinigų, daugiau tau nieko ir nereikia. Pasak 26 metų Jurgio, turinčio trumpalaikio nekvalifikuoto nelegalaus ir legalaus darbo patirties: „Dirbi, gauni, ką nors šiaip nusiperki, ką nors sau, nu ir ko daugiau reikia?“ Jo nuomone, „... jei pinigų yra, tai daugiau nieko ir nereikia. Viskas“.

Paklaustas, kaip jį paveikė bedarbio statusas, 24 metų Renatas, turintis vidurinį išsilavinimą ir trumpalaikio laikino nekvalifikuoto (automobilių remontas) ir kvalifikuoto darbo (nakvynės namų vadybininkas) patirties, teigė, kad nedarbas apribojo jo vartojimo galimybes:

Tyrėjas: *O kaip tave asmeniškai, kaip vyrą, veikia bedarbystė?*

Informantas: *Puikiai. Aišku, pradžioj nelabai, žinai, linksma kai ten negali nei važiuot kažkur, cigarečių nusipirkt. Tai užknisa, aišku. Bet tai ką, pats kaltas [nusijuokia].*

Tyrėjas: *Tai, asmeniškai, tas bedarbystės faktorius yra blogas tiktais dėl to, kad jį riboja tavo galimybes kažkokias materialines?*

Informantas: *Jo. Taip, tiktais va. O šiaip tai gyventi tai netrukdo. [pauzė] Labai jau taip kažkaip (Renatas, 24 m.).*

Panašiai kalbėjo ir 26 metų Jurgis, daugiausia neoficialiai dirbęs žemos kvalifikacijos darbus: „Manęs nepaveikė. Aš jau toks. Manęs nepaveikė ir nepaveiks.“ Kiti informantai sakė, kad jiems visai gerai sekasi ir nedirbant

legalaus darbo. Nedidelių pajamų jie gauna užsiimdami trumpalaikiais, kartais sezoniniais nelegaliais darbais. 29 metų Povilo, turinčio vidurinį išsilavinimą, žodžiais: „Vienas žmogus turi pastoviai dirbt, kitas gali įprast būt ir be darbo. Tai aš iš tų, kuris gali ir nedirbt“. Šį gana atsainų požiūrį į darbą kaip vyriškosios tapatybės dominantę galima aiškinti tuo, kad darbai, kuriuos dauguma šios grupės informantų yra turėję, buvo menkai apmokami ir nesuteikė jiems nei finansinio stabilumo, nei socialinio pripažinimo. Ši vyrų grupė tarsi paneigia anksčiau atliktų tyrimų su bedarbiais vyrais išvadą apie tai, kad kuo žemesnė informantų profesinė kvalifikacija, tuo labiau jie orientuoti į tradicinę vyro kaip šeimos maitintojo normą (Weil et al. 2005, 111).

Visiems cituotiems vyrams nesugebėjimas būti pripažintu „tikru“ vyru nekėlė gėdos ir nepatogumo (arba galima manyti, kad interviu metu buvo mėginta sukurti iliuziją apie darbo nereikšmingumą jų gyvenime), bet skatino cinizmą visuotinai priimtino vyriškumo, kurį apibrėžia darbas, konkurencija ir finansinė sėkmė ir kurio tikimasi iš kiekvieno „tikro“ vyriško subjekto, atžvilgiu. Šie vyrai mėgino pateikti tyrėjui vyriškumą, nesuvaržytą šeimos, vaikų auginimo, vyro kaip šeimos maitintojo konvencijų. Šiuo požiūriu išskirtinė ir šiek tiek prieštaringa yra 32 metų Vytauto, turinčio aukštąjį išsilavinimą, nedirbančio jau ketverius metus, bet išgyvenančio iš santaupų, istorija. Praradęs darbą, jis išsiskyrė su žmona ir, pasak jo,

ir tada mąstymas kažkaip pasisuko į kitą pusę. Pradedi suprast, kad visi daiktai yra trumpalaikiai, viskas atsibosta iš esmės. Viską, ką perki, nuvertėja greitai. Parduodi arba atiduodi veltui. Tai gaunas, kad tu iškeiti laiką į pinigus, paskui nusiperki daiktą, o paskui tą daiktą išmeiti. Tai tu sugadini, sakykim... du mėnesius dirbai, o daiktas išeina lauk. Du mėnesius išleidai niekur. Gyvenimo mėnesius (Vytautas, 32 m.).

Šis informantas teigė, kad tik nedirbdamas jis pasijuto „žmogum, nes tu gali daryt tai, ką nori, kas tau patinka. Kelies kada nori, gulies kada nori. Susitinki su draugais. Tu esi laisvas žmogus“. Dabar jis gyvenęs ne dėl kitų, o dėl savęs. Matyti, kad ir šiam informantui darbas nėra esminga vyriškumo patvirtinimo priemonė.

Skirtingai nei antrosios grupės informantai, tik retas „aklignalvio vyrų“ grupės atstovų laikė dabartinį savo gyvenimo laikotarpį pereinamuoju. Jie

buvo pasiruošę gyvenimo pasikeitimams ir netikėtumams, tačiau nežinojo, kokią darbą norėtų dirbti ir kokia ateities vizija jiems būtų prieinamiausia. Pats darbas jiems atrodė sunkiai prognozuojamas „nuotykiš“.

Kaip jau anksčiau minėta, pripažinimas dialektiškai susijęs su saviverte ir apsisprendimu priimti vyriškąją tapatybę, kuri provokuotų arba kitų pagarbą, arba panieką. Slėpdamiesi po bravūrišką pozą daugelis šios grupės informantų atmetė pripažinimą kaip neaktualų. Vieniems, tokiems kaip 32 metų Vytautas, vyriškumo, siejamo su darbu, atmetimas reiškė naujai atrastą laivę ir pagerėjusią gyvenimo kokybę. Kitiems pripažinimas atrodė antraeilis dėl to, kad pagrindinis jų tikslas buvo materialiai išgyventi. 31 metų Ričardas, dirbantis ūkyje vien tik už nakvynę ir maistą, sakė, kad

... tiesiog galvoji kiekvieną dieną apie tai, kaip įsidarbinti. Tiesiog nori įsidarbinti dėl to, kad tu nori gauti kažkokį pinigą, iš ko gyvent. [pauzė]. Vat aš dabar paskutintu metu galvoju kaip va įsidarbinčiau, dirbčiau, gaučiau pinigų, taupyčiau ir gal ką nors nusipirkčiau už kokia už 10 metų. Kokį kambariuką sau. Ar ten kokį namuką gal.

Kai šis gana sudėtingos biografijos informantas buvo vaikas, jo tėvai prarado darbą, pardavė butą, persikėlė į bendrabutį, pradėjo išgėrinėti. Netrukus jis pateko į internatą ir didesnę dalį paauglystės praleido ten. Todėl prisimindamas savo vaikystę, nekvalifikuoto, nelegalaus, trumpalaikio darbo patirtį turintis vyras gerą gyvenimą apibūdino taip:

Tada, kai vienas tėvas dirba, antras tėvas dirba, yra valgyt, esi apsirengęs, gali paprašyt pinigų, kad tau duotų. Tada dar yra geras gyvenimas (Ričardas, 31 m.).

Kitas informantas 38 metų Antanas, užaugęs vaikų namuose ir interviu metu besiverčiantis vagiliavimu, taip pat sieja gerą gyvenimą su materialine geroje:

...po kiek tu šiais laikais mokėtum... po penki tūkstančiai litų... po penkis, po šeši tūkstančius litų, tai kiekvienas žmogus būtų laimingas. Nu, o šiaip tai... tai ką tu čia gauni? Už minimumą tai ką tu čia pragyvensi? Ar čia geras gyvenimas? Ne ne ne... Nemanau, kad tai geras gyvenimas.

Kodėl šie informantai pavadinti „akligatvio vyrais“? Pirmiausia dėl to, kad dažnai nelegalūs sezoniniai darbai ir aiškesnės ateities vizijos neturėjimas primena savotišką užsisklendimą, „užsibuvimą“ tame pačiame gyvenimo taške, kartais net savanorišką aklavietę. Šia prasme išskirtinė savo

informatyvumu ir iliustratyvumu yra cituoto Ričardo gyvenimo istorija. Paauglystę praleidęs vaikų namuose, kurį laiką gyvenęs nakvynės namuose, o per interviu jau aštuntus metus dirbantis ūkininkui už natūrinius maistus, šis 31-erių metų vyras kalbėjo, kad nėra patenkintas dabartiniu savo gyvenimu, norėtų jį pradėti iš naujo arba, jo žodžiais: „Aš noriu pradėti savo gyvenimą, dabar reik savo pradėt kurt... Tiesiog buvo toks vat rytas, kai atsikeliau, pažiūrėjau į veidrodį, pagalvojau: „O ką aš dar čia veikiu?“ Tiek metų praėjęs prabudau ir pagalvojau: „O ką aš dar čia veikiu? O man ne laikas jau būtų kur nors kitur būt?“ Tačiau socialinės paramos tinklų pradėti kitokį gyvenimą jis neturi. Šiam informantui per sunku ieškoti darbo toliau nuo savo kaimo, nes jis net neišgali nuvykti į darbo pokalbį. Vienintelis jo pragyvenimo šaltinis – 350 Lt socialinė išmoka. Tačiau aklią gatvę labiau simbolizuoja tai, kad ir Ričardas, ir kiti šios grupės vyrai labiau linkę pasikliauti svajonėmis nei ryžtingai veikti. Šie informantai atsiduoda galimo gyventi gyvenimo, kuriame vyravo saugumas, ilgalaikiai santykiai, pakankamą vartojimo lygį ir kartu asmeninį pasitenkinimą užtikrinantis darbas, svajonėms. Svajojimas yra savita išgyvenimo ir prisitaikymo prie nesaugios kasdienybės strategija:

Tyrėjas: *Ar šiuo metu turi kažkokių svajonių?*

Informantas: *Taip. Darbas, išsinuomot būstą ir išeit iš šito kaimo. [juokiasi]*

Tyrėjas: *[juokiasi] Ką labiausiai norėtum pakeist savo gyvenime?*

Informantas: *Susitvarkyt pilnai savo gyvenimą, kad man būtų gerai, negu dabar yra. Tiesiog aš noriu gyvent sau, o ne svetimiems žmonėms, kurie tave išnaudoja ir to nepripažįsta (Ričardas, 31 m.).*

Šių vyrų vyriškumas susijęs ne tiek su pripažinimu kiek su išgyvenimu arba, Butler terminologija tariant, „galimo gyventi gyvenimo“ siekiniu (Butler 2004). Kaip teigia Athanasiou, santykis tarp pripažinimo ir išgyvenimo yra visada melancholiškas dėl priklausomybės nuo socialinio normatyvumo. Skirtingos normatyvinės ir normalizuojančios galios operacijos, kuriomis ši mokslininkė laiko skurdą, rasizmą, heteronormatyvumą, etnocentrizmą ir kultūrinį pripažinimą, formuoja ir skirtingai mums atseikėja išgyvenimo (Butler, Athanasiou 2013, 78–79). Todėl tik subjektas,

kuris aiškiai artikuliuoja savo praradimus ir atskirtį, geba pareikšti apie savo egzistavimą socialiniame pasaulyje ir paversti jį apibrėžiančias skausmingas patirtis išgyvenimo strategijomis. Šito negalima pasakyti apie „akligatvio vyrus“, kurių svajonės tik dar labiau išryškina tai, kad pripažinimo ekonomikoje jie yra suvokiami kaip beverčiai subjektai, „susidedantys iš trūkumų ir spragų, tuštumos ir nepritekliaus, sentimentų talpyklos, darbo išteklių, negatyvios vertės, prie kurios negalima prisirišti ar kurios negalima kaupti“, ir dėl to galintys išseikvoti kitų vertę juos socialiai užkrėsdami (Skeggs 2011, 503).

Vyriškumo, apskritai lyčių, normos egzistuoja tik tol, kol jos įgyvendinamos socialinėmis praktikomis ir pakartotinai įtvirtinamos kasdieniais vyriško elgesio ritualais. Šiuo požiūriu informantų elgesys ir bravada prieštarauja visuotinai priimtam vyriškumui, kurio dominante yra apmokamas darbas. Todėl galima sakyti, kad „akligatvio vyrai“ mažiausiai prisirišę prie tradicinio vyriškumo, jie tarsi nereikalauja būti pripažinti kaip perspektyvūs vyriški subjektai. Ši vyrų grupė turi neapibrėžčiausią ir amorfiškiausią vyriškąją tapatybę. Dėl to analizuojant šiuos informantus daug aiškiau matyti, kad vyriškoji tapatybė, kurios iš jų reikalaujama, tėra tik, vartojant Butler terminologiją, fikcinis „galios / žinojimo režimų arba galios / diskurso“ gaminy (Butler 1990, xi).

Savo darbuose Butler (1990 ir 2004) kalba apie tai, kad praktikos, kurios apibrėžia mus kaip lytiškai diferencijuotus subjektus (pavyzdžiui, vyro darbas kaip jo tapatybės patvirtinimo praktika), taip pat suteikia galimybę joms priešintis ir veikti. Kitaip tariant, vyriškumo praktikos vienu metu ir varžo, ir skatina subjektus. Todėl nedarbas daliai šios grupės informantų gali būti laikomas skatinančia praktika, nes suteikia galimybę gyventi neįpareigojantį svajonių gyvenimą ir kartu priešintis hegemoninio vyriškumo normai jos nereflektuojant.

Įdomu ir tai, kad šio tipo vyrai iš dalies atspindi ir anksčiau analizuotos bedarbių asmenų apklausos rezultatus: kuo mažiau išsimokslinę bedarbiai, tuo menčiau jie laiko nedarbą problema ir našta, todėl lengviau geba prisitaikyti prie savo bedarbių padėties, patiria mažiau rizikos ir jų socialinio kapitalo praradimo sąnaudos yra mažesnės. Be to, šios grupės informantai buvo mažiau linkę pasiduoti visuotinai priimtinam gero gyvenimo normatyvumui, todėl neišgyveno nerimo ir depresijos taip kaip išsilavinę

informantai, ieškantys darbe savirealizacijos ir savęs įprasminimo. Skirtinai nei išsilavinę informantai, pirmieji pernelyg neidealizavo normatyvių gero gyvenimo komponentų, tačiau suvokė, kad jie gali padėti išgyventi kasdienybę, kurioje daug vargo, skurdo, politinio cinizmo ir viešo negatyvumo.

Apibendrinimas

Vienas pagrindinių šio skyriaus tikslų buvo kompleksiskai pažvelgti į nedarbo reiškinį, akcentuojant skirtingas darbui teikiamas vertes ir tai, kaip šios vertės veikia bedarbių asmenų socialinės atskirties mastą ir intensyvumą. Analizėje taip pat bandoma atskleisti, kokios asmeninės prisitaikymo prie nedarbo strategijos padeda išlaikyti subjektyviai interpretuojamą gero gyvenimo standartą. Ir kiekybinės bedarbių asmenų apklausos rezultatai, ir kokybiniai interviu su jaunais bedarbiais vyrais iš dalies padeda apibrėžti pagrindinius Lietuvos bedarbio vyro portreto, kurio centre atsiduria darbui suteikiamos reikšmės ir darbo tapatybės konstravimo mechanizmai, štrichus.

Apibendrinant kiekybinės reprezentatyvios Lietuvos bedarbių apklausos rezultatus galima išskirti kelias svarbiausias išvadas. Pirmiausia įmanoma kalbėti apie itin skirtingus darbo vertybių profilius, atspindinčius nedarbo patirčių įvairovę. Asmenys, netekę profesinio aktyvumo formalioje ekonomikoje, įvairiai prisitaiko prie pasikeitusių sąlygų. Tyrime remtasi prielaida, kad lyties kintamasis gali iš dalies paaiškinti, kaip bedarbiai vyrai ir bedarbės moterys reaguoja į nedarbą, kokius priima sprendimus, kaip pristato save pasikeitusiose situacijose ir kiek tai gali turėti įtakos grįžtant į darbo rinką. Apklausos rezultatai atskleidė, kad lyties kriterijus nėra esminis, aiškinant darbo vertybes ir darbui suteikiamas reikšmes. Priešingai, vienas iš svarbių kintamųjų, paaiškinančių skirtingus darbo vertybių prioritetus, yra bedarbių amžius ir išsilavinimas. Kiekybinio tyrimo duomenys rodo, kad vyresnio amžiaus bedarbiams labiau būdingas normatyvinis požiūris į darbą, lyginant su jaunesniais respondentais. Aukštesnio išsilavinimo bedarbiai taip pat suteikia darbo vertybėms daugiau reikšmės nei žemesnį išsilavinimą turintys asmenys. Kalbant apie konstruktyvų prisitaikymą prie nedarbo, daugiausia lemiamos reikšmės turi tie patys veiksniai – bedarbių amžius ir išsilavinimas. Taip pat reikšmingos yra ir materialinę deprivaciją

bei dėl nedarbo patiriamą riziką apibūdinančios charakteristikos, tokios kaip finansinė šeimos padėtis ir nedarbo laikotarpis. Ilgalaikiams bedarbiams būdingas mažesnis darbo centriškumas. Galima kelti prielaidą, kad ilgai nedirbę asmenys prisitaiko prie bedarbio statuso ieškodami papildomų profesinio ir asmeninio gyvenimo alternatyvų, pavyzdžiui, jie praleidžia daugiau laiko su šeima, skiria daugiau dėmesio laisvalaikiui arba, tikėtina, įsilieja į neformalią ekonomiką. Iš dalies reikšmingas yra ir bedarbių požiūris į savigarbą ir savivertę, apibrėžiantis subjektyvią gyvenimo kokybę, susijusią su vidiniais asmenybės aspektais. Apklausos rezultatai atskleidžia įdomų faktą, kad bedarbių savivertės lygis yra gana aukštas. Tikėtina, kad pasitikėjimas savo jėgomis, optimistiniai gyvenimo lūkesčiai ir gebėjimas įvardyti ir rasti adaptacijos alternatyvų leidžia sėkmingiau prisitaikyti prie besikeičiančių darbo rinkos sąlygų.

Kokybiniai interviu su jaunais bedarbiais vyrais duomenys atskleidžia unikalią subjektyvistinę darbo tapatybės konstravimo logiką, kurioje dominuoja socialinio pripažinimo siekis, gero gyvenimo samprata, normatyvumas ir lytis. Kalbant detaliau, pusiau struktūruotais interviu su bedarbiais vyrais gilintasi į jų darbo vertės apibrėžimus, darbo turėjimo / neturėjimo reikšmes, darbo sąsajas su alternatyviais būdais (iš)gyventi ir ateities lūkesčiais bei adaptacijos prie nedarbo praktikas. Kartu klausama, koku mastu vyrų konceptualizuojamas geras gyvenimas, bedarbio statusas ir jį lydintys emociniai išgyvenimai sietini su socialine atskirtimi, kuri šiame skyriuje netapatinama su skurdu ar materialine deprivacija, bet laikoma procesu ir būkle, kurioje individui neprieinamas minimalus gyvenimo kokybės ar gero gyvenimo standartas.

Kaip rodo atlikta kokybinių interviu duomenų analizė, pagal skirtingas darbu teikiamas reikšmes ir gero gyvenimo vizijas galima išskirti darbo – „darbo kaip normos“, „išlaisvinančio nedarbo“ ir „akligatvio vyro“ – tapatybės tipus. Pirmųjų dviejų grupių bedarbiai nepatiria materialinio skurdo kaip vieno iš socialinės atskirties rodiklių. Darbo praradimas jiems simbolizuoja ne tiek materialinių ekonominių išteklių deprivaciją kiek neįgyvendintas gyvenimo vizijas, sudėtingas kasdienio išgyvenimo strategijas, neigiamas emocijas ir potyrius. Nors dalis informantų tikina esą patenkinti dabartiniu gyvenimu, daugumai iš jų nedarbas kelia gėdą, nerimą, nesaugumo dėl ateities jausmą ir depresiją. Informantai nedarbą apibūdina

kaip trūkumą, kuris tvyro jų gyvenime. Bedarbio padėtis sustiprina ir kitų pasitenkinimo gyvenimu bei laimės pojūtį veikiančių objektų – partnerystės, meilės, vartojimo – stoką.

Galima teigti, kad tam tikru mastu informantai išgyvena socialinę atskirtį afektyviu ir emociniu lygmeniu, nes bedarbio statusas didina vyrų nesaugumo ir kartu gėdos jausmus, psichologinį diskomfortą, nepasitikėjimą savimi, pagarbos ir orumo trūkumą. Visi šie afektai ir emocijos rodo sumenkusį pasitenkinimą gyvenimu ir laimės išgyvenimą. Patiriant save kaip niekingą, menkos vertės subjektą, negatyvi vertė tampa pagrindiniu vyrų savęs apibrėžimo ir kartu atpažinimo įrankiu.

Interviu medžiaga rodo, kad, nepaisant dabartinės padėties, didžiuma bedarbių vyrų prisirišę prie normatyvios gero gyvenimo vizijos, kurios pagrindiniai komponentai – gerai apmokamas darbas, partnerystė ar šeima, nuosavas būstas ir pakankamas vartojimas. Visa tai – ne tik gero gyvenimo, bet ir klestėjimo pagrindas. Tik keletas menkliau išsilavinusių informantų, kurie priskirti „akligatvio vyrų“ grupei, pernelyg neidealizavo normatyvių gero gyvenimo komponentų, nors suvokė, kad jie gali padėti išgyventi nesaugumo kupiną kasdienybę. Kita vertus, interviu duomenys leidžia daryti išvadą, kad bedarbių vyrų gero gyvenimo įsivaizdavimas gana trapus – daugelis informantų negali nuspėti, kas jų laukia rytoj, nors viliasi, kad šiuo metu juos persekiojančios nesėkmės – tik išimtis, o ne visuotinai priimto gero gyvenimo žanro dėsningumas. Nemažai apklaustų vyrų neturi aiškaus būdo, kaip susirasti darbą ir kurti gerą gyvenimą kaip atsvarą prekaritetui, kuris yra ir afektyvi atmosfera, kupina nestabilumo, nesaugumo, nenusipėjamybės ir atsitiktinumo, ir kartu pačių vyrų egzistencinė pažeidžiamumo būseną. Neturėdami gero gyvenimo, dalis informantų jaučiasi „vienkartine“ pakeičiama darbo jėga, beveik nematomi, o jei ir matomi, tai tik kaip nenusisekę darbo rinkos dalyviai. Kitaip tariant, kol kas jie nėra pajėgūs susikurti reikalaujamos „normalios“ socialinės tapatybės. Tai sykiu demonstruoja ir „nuskurdintas savirealizacijos formas“ (Charlesworth 2000, 74), kai bedarbiai vyrai ne tik nežino, kaip save realizuoti, bet ir apsiriboja gana siauru normatyvių svajonių horizontu.

Trokšdami išlikti arti socialinių normų, kurios apibrėžia gerą gyvenimą, informantai viliasi, kad jos apgins ir padės įveikti dabartinę aklavietę. Tai jiems atrodo kaip vienas iš priimtinių socialinės atskirties rizikos įveikos

būdų. Jų tikėjimą ateitimi palaiko beviltiškas optimizmas, verčiantis tikėti, kad normatyvūs gero gyvenimo komponentai gali įgyvendinti jų troškimus. Tačiau, kaip matyti iš interviu, šis optimizmas trukdo racionaliai įvertinti savo gyvenimą ir normatyvius objektus (gerai apmokamas darbas, partnerystė ar šeima, nuosavas būstas, vartotojiškas pasitenkinimas), kurie turėtų jį užpildyti.

Apibendrinant šiame skyriuje pateiktas mintis, darbui suteikiamos reikšmės dažnai tampa ne tik individualių nuostatų ir vertybių atspindžiu, bet ir reikšmingu sudėtingo socialinės adaptacijos mechanizmo paaiškinimu. Neoliberaliosios rinkos, kurioje dominuoja ekonomiškai aktyvus individas, iškilimas atskleidžia kur kas platesnę visuomenei reikšmingų išteklių perskirstymo problematiką. Šiame kontekste itin aktualus tampa socialinio teisingumo klausimas. Darbingi ir ekonomiškai aktyvūs visuomenės nariai įgauna galimybę efektyviau naudotis visuomenėje reikšmingais ekonominiais, socialiniais ir kultūriniais ištekliais, tokiais kaip socialinis pripažinimas, profesinio mobilumo galimybės, vartojimas, visuomeninis aktyvumas ir pan. Priešingai, daugybė socialinių grupių, kurių dalyvavimas darbo rinkoje nepakankamas dėl įvairių socioekonominių veiksnių, naudojasi itin ribota prieiga prie šių viešųjų gėrybių. Vis dėlto galima manyti, kad visuomenės egalitariškumas ir efektyvesnis ekonominės vertės perskirstymas, kuris ne tik tampa pagrindine pajamų lygybės ir skurdo mažinimo sąlyga, bet ir atveria galimybes visuomeniniam dalyvavimui, nebūtinai išsprendžia socialiai atskirtų grupių problemas. Todėl vienu pagrindinių tyrėjų uždavinių turėtų būti ne įvairių valstybės reguliavimo formų tobulinimas, o „jautrumas“ subjektyviems išgyvenimams ir prisitaikymo prie marginalizuotų gyvenimo formų tyrimai.

5 SKYRIUS

Rasa Indriliūnaitė ir Rūta Petkevičiūtė

Tarpinstitucinis benamių vyrų dreifas

Įvadas

Benamystės sampratos ir problematikos paieškų tyrimai apima gana platų tematinį spektrą, varijuojantį tarp skurdo (Room et al. 1989; Silver 1994), socialinės atskirties (Pleace 1998; Silver 1994; Somerville 2011), būsto politikos (Donner 2000) ir kitų temų. Šie tyrimai neatskiriami nuo gerovės politikos priemonių, siūlomų benamystės problemai spręsti, jų programų analizės ir vertinimo. Būsto aprūpinimo politika įvairių autorių laikoma pagrindine, siekiant suvaldyti marginalizuotų namų ūkių ir benamystės augimą, taip pat reguliuojant tam tikrų socialinių grupių narių antisocialų elgesį (pavyzdžiui, apribojant tokias jų palaikomas praktikas kaip nakvojimas gatvėje, išmaldos prašymas, alkoholio vartojimas) (Fitzpatrick, Jones 2005).

Didėjanti valdymo mechanizmų įvairovė skatina individus įsitraukti į įvairias gerovės institucijas, kuriose užtikrinamos pagalbos priemonės, siekiant, kad jie išvengtų individualių nesėkmių (Parr, Nixon 2008). Šie pagalbos mechanizmai, kaip teigia autoriai, neišvengiamai susiję su naujomis sankcijų formomis ir prievarta, taip pat reikalauja nuolatinio šią pagalbą gaunančių asmenų prisitaikymo (Flint 2006; Fitzpatrick 2008). Vadinamosios „prievartinės gerovės“ kritikai pažymi, kad kuriant ir palaikant įvairias socialines programas galios aspektas, pasireiškiantis minėtų grupių asmenų priežiūra, dažnai eliminuojamas (Holt 2008). Valdžios pastangos pašalinti benamystės ir panašias socialines problemas ne tik iš, anot Martino Whitefordo (2008), miesto erdvių, bet ir visuomenės sąmonės, pasižymi reikšmingomis maskuojančiomis intervencijomis, aptinkamomis įvairiose socialinėse programose ir institucijose, kuriose pastarosios ir yra vykdomos (nakvynės namai, pagalbos centrai ir kt.). Geoffrey'is DeVerteuilas (2003) šią situaciją vadina „naujuoju skurdo valdymu“

(angl. *new poverty management*), kuris yra atsietas nuo bendruomenės pagalbos ir lemia socialinių paslaugų teikėjų fragmentaciją, socialinės pagalbos tęstinumo trūkumus ir jos gavėjų judėjimą tarp institucijų. Šias problemas taip pat maskuoja baudžiamosios gerovės institucijos, sąlygotos neoliberaliosios ekonomikos (Wacquant 2009a, 2009b ir 2012), destabilizuotos ir nepajėgios patenkinti socialinės pagalbos stokojančiųjų poreikių (Garland 2011; Young 2007). Jos paprastai pasirūpina pagalbos gavėjų eliminavimu juos kriminalizuodamos ir įkalindamos.

Stephanas Metrauxas ir Dennis P. Culhanė (2004) pabrėžia, kad nakvynės namai, kaip ir kitos socialinę paramą teikiančios institucijos, neoliberalios gerovės valstybės traktuojami kaip prevencinis mechanizmas, leidžiantis absorbuoti potencialias jais besinaudojančių asmenų keliamas grėsmes ir riziką. Taigi minėti autoriai atkreipia dėmesį, viena vertus, į būsto ar kitų socialinių paslaugų teikimo per įvairias institucijas problemas, kita vertus, ne tik analizuoja šių institucijų paslaugomis besinaudojančių valdymą ir kontrolę, bet ir aktualizuoja socialinės gerovės virsmą baudžiamąja.

Analizuojant benamystės priežastis, jos trukmę lemiančius veiksnius, mastą, akcentuojamas benamystės reiškinių heterogeniškumas. Skirtingi benamių asmenų poreikiai skatina paslaugų teikėjus šią grupę diferencijuoti pagal amžių, lytį, šeiminį statusą ir kitus socialinius parametrus (Leginski 2007). Pastaraisiais dešimtmečiais daugelyje Vakarų šalių augantis benamystės mastas, ilgėjanti jos trukmė moksliniame diskurse aktualizuoja „naujosios benamystės“ (angl. *new homelessness*) reiškinį, sąlygotą staigių socialinių ir politinių pokyčių: gerovės paramos tinklo erozijos, išaugusio nedarbo, gerovės valstybės marketizacijos (Forrest 1999; Kennett, Marsh 1999). Autoriai, aptardami gerovės problematiką ir praktiką, išskiria lyties aspektą, kuris reikšmingas socialinės ir vadinamosios baudžiamosios gerovės kontekste. Pabrėžiama, kad socialinė gerovė tenka atskirtį ir skurdą patiriančioms moterims, o baudžiamoji gerovė nusitaiko į žemesnės klasės bedarbius vyrus (Wacquant 2009). Nesaugumas ir neužtikrintumas darbo rinkoje privertė vyrus suabejoti savo kaip šeimos maitintojo pozicija, o moterų išėjimas į viešąją erdvę ir darbo rinką lėmė vyrų ir moterų santykių paaštrėjimą, konfliktus ir smurtą, kai vyrai patiria ekonominį ir ontologinį nesaugumą. Atsaku į šį nesaugumą tampa mačizmo, vyriškos jėgos kulto ir

smurto kultūrų kūrimas, kuris vyrus ir įklampina į kriminalizavimo, įkalinimo ir atskirties problemas (Young 2007).

Šiuo požiūriu Lietuvos statistikos duomenys patvirtina didėjančio benamių skaičiaus tendencijas ir vyrų dominavimą benamystės kontekste. Šalyje benamių nuolat daugėja, o šios situacijos indikatoriumi gali būti laikomas didėjantis benamių asmenų skaičius nakvynės namuose: 2007 m. užfiksuota 1 350 asmenų, 2013 m. – 2 234 asmenys. Lietuvos statistikos departamento duomenimis, 2013 m. pabaigoje šalyje veikė 25 nakvynės namai, juose 2013 m. gyveno 2,6 tūkst. žmonių, arba 154 daugiau nei 2012 m., iš jų vyrų – 2 054, moterų – 547, atitinkamai 2012 m. – 1 905 vyrai ir 542 moterys.

Analizuojant apgyvendinimo nakvynės namuose priežastis, matyti, kad 2013 m. didžiausią apsistojusiųjų nakvynės namuose dalį sudarė neturintys būsto asmenys – 2 234 ir grįžę iš laisvės atėmimo vietų asmenys – 128. Duomenys pagal apsistojimo nakvynės namuose trukmę leidžia teigti, kad ilgiau nei 6 mėnesius įstaigose buvo apsistoję 796 neturintys būsto ir atitinkamai 30 grįžusių iš laisvės atėmimo vietų asmenų¹. Nors šioje statistikoje matyti, kad santykinai nedaug išėjusių iš įkalinimo įstaigų asmenų būsto klausimą sprendžia apsistodami nakvynės namuose, ji neatskleidžia, kiek nakvynės namų gyventojų yra susidūrę su įkalinimo įstaigomis, ir nutyli įkalinimo ir benamystės patirčių sankirtas bei šių sankirtų padarinius.

Nors moksliniame diskurse benamystės ir įkalinimo sąsajų analizė vis dar fragmentiška, keldami šį klausimą autoriai pabrėžia, kad įvairių tyrimų duomenimis, apie pusę benamiais tapusių asmenų yra turėję įkalinimo patirties². Metrauxas ir Culhane'as (2004) sieja augantį benamių ir įkalintų asmenų skaičių su integraciniais sunkumais ir menkai išvystytomis išėjusių iš laisvės atėmimo vietų asmenų integravimo ir pagalbos programomis, dažnai lemiančiomis šių asmenų pakartotinio įkalinimo riziką. Viena vertus, įkalinimo patirtį galima laikyti viena iš benamystės rizikų, susiduriant su gyvenamosios vietos nestabilumo problemomis, kita vertus, žvelgiant į itin dažną benamių kriminalizavimą, benamystė gali būti traktuojama kaip didinanti riziką būti įkalintiems (Metraux, Culhane 2004; Metraux, Roman,

1 Lietuvos statistikos departamentas. *Socialinės paslaugos 2013 m.* Prieiga per internetą: <http://osp.stat.gov.lt/services-portlet/pub-edition-file?id=3230>. Žiūrėta 2014 12 08.

2 Skirtingų tyrimų duomenimis, 40–80 proc. benamių ir nakvynės namų gyventojų yra atlikę bausmes įkalinimo įstaigose. Plačiau žr. Gowan 2002.

Cho 2007). Todėl tampa itin svarbu klausti, kaip įkalinimo įstaigų ir nakvynės namų patirčių derinys gali veikti benamių, turinčių įkalinimo patirties, integracijos į visuomenę ir darbo rinką galimybes ir kaip nakvynės namų ir įkalinimo įstaigų vykdoma socialinė kontrolė gali ugdyti pripratimą prie šio gyvenimo būdo, o kartu ir skatinti grįžti į šias institucijas (Gowan 2002; Metraux, Culhane 2006). Ilgalaikis įsitraukimas ir gyvenimas institucijose, skirtingų autorių apibrėžiamas kaip ilgalaikė ar lėtinė benamystė, institucinė „grandinė“ ar „ciklas“ (Hopper et al. 1997, cit. iš Metraux, Culhane 2004), yra pagrindinis šio skyriaus analizės aspektas.

Ilgalaikis gyvenimas institucijose šiame monografijos skyriuje analizuojamas pasitelkiant „tarpinstitucinio dreifo“³ sampratą. Dreifo terminas pasirenkamas dėl to, kad jis detaliau ir tiksliau atspindi perėjimą nuo vienos institucijos prie kitos, tačiau nepretenduoja apibrėžti tam tikro cikliškumo, kurį sunku identifikuoti dėl tyrimo pobūdžio. „Tarpinstitucinio dreifo“ terminas leidžia kalbėti apie tam tikras ilgalaikio gyvenimo institucijose patirtis, perėjimo nuo vienos prie kitos institucijos tendencijas, gyvenimo institucijose internalizavimą. Vyrų⁴ benamystės padėtis ir gyvenimas nakvynės namuose pasirenkamas empirinio tyrimo atspirties tašku. Benamių vyrų tarpinstitucinio dreifo analizė pradedama vyrų benamystės ir įkalinimo situacijos konteksto pristatymu. Pirmame poskyryje aptariamas socialinės paramos vaidmuo neoliberalioje gerovėje, kuri dar vadinama baudžiamąja dėl siekio valdyti ir institualizuoti iš viešosios erdvės išstumiamas marginalizuotas visuomenės grupes. Antrame poskyryje analizuojamos benamystės ir įkalinimo situacijų sankirtos, individų dreifavimo tarp šių ir kitų institucijų priežastys, prisitaikymo prie tokio pobūdžio mobilumo veiksniai. Vėliau pristatoma empirinio tyrimo metodologija, detalizuojami empirinio tyrimo instrumentai ir imčių charakteristikos. Tolimesniuose poskyriuose – empirinėje skyriaus dalyje – pasitelkiant nakvynės namų gyventojų, su jais dirbančių (ekspertų) požiūrį ir Lietuvos gyventojų apklausą, analizuojamas tarpinstitucinis benamių vyrų dreifas, jų institucinė „priklausomybė“, į(si)traukimo strategijos ir praktikos. Skyrių baigia diskusija apie benamių vyrų gero gyvenimo sampratas ir socialinių institucijų

3 Dreifo terminas pasiskolintas iš Davido Matzos, kuris dreifavimą laiko perėjimu, balansavimu tarp dviejų polių: įstatymo laikymosi ir pažeidimų. Plačiau žr. Matza 2004.

4 Benamiai vyrai pasirenkami dėl aptarto dominavimo benamystės ir nusikalstamų praktikų kontekste.

darbuotojų požiūrį į jas, visuomenės nuostatų reikšmę, individų dreifavimo tarp institucijų logiką ir šį elgesį lemiančias išorines ir vidines aplinkybes.

Benamystė ir socialinė parama neoliberalios baudžiamosios gerovės sąlygomis

Svarbiausiais vėlyvosios modernybės pokyčiais, lėmusiais į atskirtį patekusių grupių socialinės kontrolės procesus, galima laikyti kapitalistinės gamybos ir rinkos kaitą, šeimos ir namų ūkio restruktūrizavimą, socialinės ekologijos ir demografinio paveiklo dinamiką, socialinio ir kultūrinio gyvenimo demokratizavimą, technologinių naujovių ir masinių komunikacijos priemonių raidą (Garland 2011; Young 2007). Jocko Youngo (2007) teigimu, fordizmas kartu su masine gamyba ir keinsistinė ekonomika garantavo saugias darbo vietas ir jų prieinamumą. Kartu darbo pasidalijimas tarp lyčių ir šeimos institutas užtikrino vartojimą ir tam tikrą gyvenimo būdą, besisukantį aplink šeimą ir jos puoselėjamas vertybes. Tokia ankstyvosios modernybės pasiūlyta socialinė tvarka, kurios ašis – darbas ir šeima, brėžė ribą tarp tų, kurie atitiko šių sričių keliamus reikalavimus ir standartus, ir tų, kurie jų neatitiko. Neatitikusieji turėjo būti transformuoti, socializuoti ir reabilituoti tam, kad taptų ar siektų būti tokie, kokių reikalavo dominuojanti socialinė tvarka, o pasirūpinti tuo turėjusi socialinės gerovės sistema. Tačiau nuolat didėjantis hegemoninio idealo neatitinkančių ir vargstančiųjų skaičius bei nenumatyti atskirties paveiktų gupių poreikiai destabilizavo gerovės valstybę ir sukėlė dirbančių bei mokesčius mokančių nepasitenkinimą. Politiniai ir socialiniai pokyčiai suponavo abejones dėl gerovės valstybės pajėgumo ir nesaugumo jausmo visuomenėje didėjimo, todėl politiniame diskurse gerovės valstybės parama vargšams pradėta laikyti prabanga, kurios sunkiai dirbantys mokesčių mokėtojai negali sau leisti (Garland 2011; Young 2007). Taip gerovės reformos, koncentruotos į paramos gavėjų kontrolę, tapo neišvengiamos. Tad pradėta kalbėti apie pasirinktą ar patogų gyvenimą be darbo ir atsakomybę už gaunamą valstybės paramą, ši tapo neatskiriama nuo aktyvių darbo paieškų. Imta siūlyti kontroliuoti paramos gavėjus, o pagalbą teikti tik tiems, kas aktyviai įsitraukia į darbo rinką (Garland 2011, 196–197). Ilgalaikiai socialinės paramos gavėjai tampa ne tik kontroliuojami, bet ir

įtariamieji, manipuliuojantys ir besipelnantys gerovės valstybės teikiama parama ir taip apgaudinėjantys valstybę (Gustafson 2011).

Loïcas Wacquantas (2012) kritikuoja aptartus Youngo ir Davido Garlando argumentus, jis teigia, kad šių autorių minimi vėlyvosios modernybės pokyčiai neapibrėžti, o kai kurie vienas su kitu vargiai susiję. Jie veikiau rezonuoja Šiaurės Europos, kuriai baudžiamoji gerovė nėra būdinga, kontekstą. Todėl esminėmis baudžiamosios aprūpinimo priežastimis derėtų laikyti ne vėlyvąją modernybę, bet neoliberalizmą. Neoliberalus gerovės valstybės diskursas, teikiantis prioritetą individualiai asmens atsakomybei už savo situaciją ir finansinę gerovę, „socialinio teisingumo palaikymo visuomenėje siekiu laiko pagalbą, kuria stengiamasi palengvinti esamas individų problemas, pernelyg nesigilinant į šių problemų struktūrines priežastis“ (Welsh, Parsons 2006, 52). Darbo santykių lankstumas ir fragmentacija, socialinės gerovės išmokų taupymas, menkas valstybės kišimasis į rinkos reguliavimą, klasinis ir rasinis susiskirstymas pažadino socialinio nesaugumo pojūtį, kuriam neutralizuoti pasitelktas baudžiamasis aparatas (Wacquant 2012, 211). Vadinasi, Wacquantas (2009a) teigimu, tokios socialinės problemos kaip būsto neprieinamumas ar augantis nedarbas tapo išsprendžiamos kriminalizavimu ir įkalinimu, sumažinant bedarbių ir nakvynės namų gyventojų skaičių ir profesionaliai užtušuojant darbo vietas ar būsto stoką.

Kalbėdami apie atsiduriančiuosius darbo rinkos, kartu ir visuomenės paribyje autoriai (Dahrendorf 1996; Garland 2011; Young 2007; Wacquant 2010) juos apibrėžia beklasių (angl. *underclass*) kategorija. Ralfo Dahrendorfo (1996) manymu, šiai grupei būdingos įsisenėjusios, ilgalaikės socialinės problemos, tokios kaip nedarbas, gyvenimas skurdžiuose didmiesčių rajonuose, pragyvenimas iš kriminalinių veiklų, ypač tai pasakytina apie vyrus, priklausomybė nuo socialinės paramos. Beklasiai nėra suvokiami kaip visaverčiai piliečiai, todėl jiems atitenka tik menkaverčiai darbai ir darbo rinkos paribys, kuris tik dar intensyviau destabilizuoja šių žmonių padėtį ir gilina jų atskirtį (Lynch 2011). Youngo manymu, nei valstybė ir viešoji jos politika, nei pilietinė visuomenė nėra pajėgi pagelbėti beklasiams, efektyviausių problemų sprendimu turėtų būti rinka, kuri pati ir pasirūpina šių asmenų išstūmimu (Young 2007, 20). Wacquantas (2010) pabrėžia, kad beklasiai tampa grupe, sėjančia riziką ir pavojų, keliančia grėsmes visuomenės saugumui, todėl neoliberali gerovės valstybė kelia jų

valdymo, kontroliavimo ir institucionalizavimo per baudžiamąją sistemą uždavinius.

Metrauxas ir Culhane'as (2004) pažymi, kad nakvynės namai, kaip ir kitos socialinę paramą teikiančios institucijos, veikiant neoliberaliai gerovės valstybei, traktuojami kaip prevencinis mechanizmas, leidžiantis absorbuoti potencialias jais besinaudojančių asmenų grupės keliamas grėsmes. Davidas Lyonas (2007) tokį sisteminių, sutelktą ir rutinizuotą gerovės institucijų dėmesį jų paslaugomis besinaudojančių asmenų charakteristikoms vadina gerovės „priežiūra“, kuri pasižymi reguliavimu, siekiu daryti įtaką ir valdyti (Lyon 2007, 14). Ilgalaikis išitraukimas į socialinės paramos sistemą ir „užsibuvimas“ šios sistemos institucijose apibrėžiamas vartojant ir recidyvinio socialinių paslaugų naudojimo terminą, kuriam suteikiamas kriminalizuojantis atspalvis kuriant piktnaudžiaujančių ir manipuliuojančių gerovės sistema paveikslą (Gustafson 2011, 52).

Stebėdami, kaip pastaraisiais dešimtmečiais daugėja benamių ir įkalintų asmenų skaičius, Metrauxas ir Culhane'as (2004), remdamiesi įvairių tyrimų duomenimis, tai sieja su integraciniais sunkumais, dažnai lemiančiais asmenų, grįžusių iš įkalinimo įstaigų, pakartotinio įkalinimo riziką. Įkalinimo patirtis laikoma viena iš benamystės rizikų, kai susiduriama su gyvenamosios vietos nestabilumo, socialinių tinklų palaikymo, darbo problemomis. Kita vertus, benamystė gali būti traktuojama ir kaip didinanti riziką būti įkalintam (Metraux, Culhane 2004). Benamių gyvenimo būdo, kasdienio išgyvenimo poreikiams patenkinti palaikomų nelegalių praktikų kriminalizavimas lemia jų įkalinimo riziką (Snow et al. 1989). Pastebėtina, kad benamiai už smurtinius ir sunkius nusikaltimus įkalinami kur kas rečiau, tačiau gerokai dažniau už nusikaltimus, susijusius su nuosavybe (Fitzpatrick, Myrston 2011). Įkalinimo rizika autorių siejama su benamiams asmenims priskiriamu deviantiniu elgesiu, išmaldos prašymu, smulkiais viešosios tvarkos pažeidimais, dažnai vedančiais būsimo laisvės apribojimo link (Snow et al. 1989; Metraux, Culhane 2004; Mahsas 2005).

Taigi nors įvairūs tyrimai (Fitzpatrick, Myrston 2011; Mahsas 2005; Metraux, Culhane 2006; Saddichha et al. 2014) patvirtina, kad benamiai ar nakvynės namų gyventojai yra viena iš itin dažnai kriminalizuojamų grupių, susidomėjimas benamystės ir įkalinimo sankirtų analize lieka itin menkas (Gowan 2002; Metraux, Culhane 2006; Saddichha et al. 2014).

Benamių kriminalizavimo ir išėjusių iš įkalinimo įstaigų asmenų įtraukties problemos skatina kompleksiskai analizuoti artimas ir keičiančias viena kitą benamystės ir įkalinimo situacijas.

Tarpinstitucinis dreifas: benamystės ir įkalinimo sankirtos

Įstaigų, į kurias trumpesniam ar ilgesniam laikotarpiui patenka benamiai asmenys – nakvynės namų, ligoninių, krizių centrų, reikšmę benamiams asmenims analizuojantys autoriai pažymi jų atliekamą latentinę rezidentinę „institucinio ciklo“, arba „institucinės grandinės“, kurioje migruoja benamiai asmenys, funkciją (Hopper et al. 1997, cit. iš Metraux, Culhane 2004). Iš įkalinimo įstaigų išėjusių asmenų patekimas į vadinamąjį „institucinį ciklą“ – nakvynės namus ir kitas panašaus pobūdžio socialines paslaugas teikiančias įstaigas – leidžia kompensuoti bendruomeninių integracinių mechanizmų stoką (Metraux, Culhane 2004). Kita vertus, ne tik šių institucijų paslaugų gavėjai susiduria su pasirengimo integruotis į visuomenę stygiumi, ir pati visuomenė, remiantis įvairių tyrimų duomenimis, dažnai nėra pasirengusi priimti asmenų, buvusių įkalinimo įstaigų arba socialinės gerovės sistemos institucijų klientų (Culhane et al. 2011). Taip pat autoriai (Gowan 2002; Metraux, Culhane 2004 ir 2006) svarsto, kaip įkalinimo įstaigų ir nakvynės namų patirčių sankirtos gali ugdyti prisirišimą prie institucinės aplinkos palaikomo gyvenimo būdo, drauge skatinti grįžti į šias institucijas. Teresa Gowan (2002) pabrėžia, kad įkalinimo patirtis reikšminga kuriant ir sutvirtinant gyvenimą benamystėje, kartu benamystė gali būti ilgo kalėjimo ir jo metu nutrūkusių ryšių rezultatas. Gowan tyrimas atkleidžia skirtingas trajektorijas, vedančias nuo benamystės iki įkalinimo ir nuo įkalinimo prie benamystės. Atlikusi dviejų skirtingų miestų etnografinį tyrimą autorė pastebi, kad San Fransiske benamiams dažniau būdingas keliavimas nuo įkalinimo įstaigų prie benamystės, kai iš įkalinimo įstaigų išėjusiems vyrams susirasti darbą ir būstą tampa itin sunku. Sent Luisui būdingesnis perėjimas nuo benamystės prie įkalinimo, kai benamiai vyrai, išstumti iš darbo rinkos, įsitraukia į nelegalią ekonomiką ir patenka į baudžiamosios sistemos akiratį. Šis tyrimas leidžia konstatuoti, kad pradžios taškas nėra toks reikšmingas, ar tai būtų benamystės, ar įkalinimo

situacija, daug reikšmingesnis įkalinimo ir benamystės situacijų cikliškumas, įsitraukimas ir negebėjimas iš šio ciklo išsivaduoti.

Kaip pažymi Sarah L. DeWard ir Angela M. Moe (2010), pasiremamos benamių tyrėjais G. Wendolyn Dordick (1996), Davidu A. Snow ir Leonu Andersonu (1993) bei Louisa R. Stark (1994), institucinė izoliacija lemia, kad nakvynės namų ir panašaus pobūdžio socialines paslaugas benamiams asmenims teikiančios įstaigos tampa „totalinėmis institucijomis“. Šios sąvokos autorius Ervingas Goffmanas (1961) „totalinę instituciją“ apibūdina kaip „gyvenamąją vietą, kurioje yra apsistojusi didelė grupė panašią situaciją patiriančių, atskirtų nuo visuomenės, kontroliuojamų, asmenų“ (Goffman 1961, 11). Goffmanas (1961) pabrėžia, kad totalinės institucijos, pasiitelkdamos kontrolės, draudimų ir nuvertinimo mechanizmus, sistemingai atlieka individo savojo „aš“ maravimo funkciją. Vaidmenys, svarbūs už totalinės institucijos ribų, susilpnėjus ryšiams su išoriniu pasauliu, yra tarsi suspenduojami, o naujasis institucijos palaikomas vaidmuo ryškiai įsirežgia į joje gyvenančio savęs suvokimą. Gyvenimą institucijoje nuolat lydi taisyklės, apribojimai ir draudimai, taip pat ir asmeninės erdvės, kartu autonomiškumo ar individualumo trūkumas. Nors Goffmanas nakvynės namų nevadina totaline institucija, Stark (1994), remdamasi *goffmaniškąja* „totalitalinės institucijos“ samprata, teigia, kad nakvynės namai tampa viena iš jų, kai šių namų gyventojų prisiimtas vaidmuo blokuoja jo gebėjimus atlikti kitus asmens vaidmenis – draugo, mylimojo, vyro, žmonos, tėvo, motinos ir pan. (Stark 1994, 557). Galima teigti, kad patekdamas į tokio tipo institucijas, kuriose taisyklių ir normų pagrindas yra „formaliai administruojamas gyvenimo ciklas“ (Goodman 2013), apimantis įvairias kasdienio gyvenimo rutinas – miegą, darbą, laisvalaikį, asmuo neišvengiamai verčiamas keisti gyvenimo būdą ir praktikas. Kasdieniame gyvenime minėti veiksmų įprastai priklauso skirtingoms sritims, o totalinėje institucijoje jie praranda skiriančias ribas (Goodman 2013).

Transformuodama totalinės institucijos gyventojų identitetą ši institucija prisideda ir prie tam tikros su gyvenimu joje susijusios stigmos formavimo. Stigma, Goffmano (1963) manymu, būdama gėdos ženklas, atlieka žymėjimo ir perspėjimo funkciją. Stigma ne tik modifikuoja savęs suvokimą, bet kartu priverčia permąstyti ir perkurti santykį su aplink esančiu pasauliu. Kalbant apie stigmatizaciją, svarbu klausti, kaip individas susigyvena su stigmos

sukeltomis transformacijomis, kokiais susitaikymo su stigma strategijas jis yra priverstas pasitelkti. Individa stigmatizuojanti benamystės situacija jį neišvengiamai verčia imtis tam tikrų išgyventi ir prisitaikyti reikalingų taktikų, kurios adaptuojamos ir struktūruoja jo kasdienybę laiko ir vietos atžvilgiu (Rowe, Wolch 1990; Flåto, Johannessen 2010). Tada tam tikros institucijos benamiams asmenims tampa erdvėmis, leidžiančiomis patenkinti jų poreikius. Taip pat, kaip pabrėžia Davidas A. Snow, Susan Baker ir Leonas Andersonas (1989), tam tikri benamių veiksmai, visuomenėje suvokiami kaip kriminalinis elgesys ar neformaliosios ekonomikos veiksmai, dažnai yra pozityvi adaptyvi benamių taikoma strategija, leidžianti užsitikrinti materialinius išteklius. Kaip teigia Loisa M. Takahashi (1998), paslaugų teikimo vietos mieste žymi benamių geografiją, kurios žemėlapius „braižo“ jie patys specifinių kasdinių rutinų metu lankydami paslaugų teikimo mazgus.

Atsižvelgdami į kuriamą santykį su vieta, individai gali sieti save su ja arba atvirkščiai – atriboti. Šiuo atveju Sue Ruddick (1990, 1996) benamius vadina socialiniais subjektais, kuriančiais save ir kuriama per jų santykį su erdve ir miesto politika. Taip atskleidžiamas dvejopas vietos kūrimo procesas – vieta yra ir fizinė erdvė, interpretuojama ir kuriama aplinka, ir savęs kūrimo šaltinis. Ruddick (1996) šį santykį vadina „vietos kūrimo taktika“, kuri leidžia erdvę transformuoti į sau palankią aplinką, panaudoti ją kaip išgyvenimo praktiką. Taigi vadinamąjį dreifavimą tarp skirtingų institucijų, susikuriant jose saugią „savą vietą“, galima traktuoti kaip benamių asmenų strategiją, leidžiančią jiems sumažinti patiriamą socialinį nesaugumą ir riziką bei palaikyti kasdienio gyvenimo rutinizaciją. Kaip teigia Anthony'is Giddensas, „rutiniški dalykai, kuriais vadovaujasi individai, kai jų laiko ir erdvės keliai susikryžiuoja kasdienio gyvenimo kontekstuose, padaro jų gyvenimą „normalų“ ir „numatomą“ (Giddens 2000, 162–163). Nuolatinės individo pastangos išvengti nerimo ir nesaugumo ilgainiui leidžia atsiriboti nuo įvykių ar problemų, kurie galėtų sukelti jiems nerimo ir nesaugumo jausmus. Kasdienės praktikos šį atsiribojimą padaro išmoktu, išugdytu dalyku, sukuriančiu „apsauginį kokoną“, kuris tampa įprastinės veiklos pagrindu (Giddens 2000, 166). Jį Giddensas sieja su Goffmano sąvoka *Umwelt*, kuri apibūdinama kaip „(visiško) normalumo, kuriuo apsigaubia individai ir grupės, šerdis“ (Giddens 2000, 164). Individas išlaiko *Umwelt* – „savąjį“ saugų pasaulį, nors situacijos ir kinta, nes jį supantis „apsauginis kokonas“ leidžia palaikyti pasitikėjimą ir pasaulio

„be įvykių“ rutiniškumą, kuris kartu yra ir jo rezultatas (Giddens 2000, 166). *Umwelt* išlaikymu galima aiškinti asmens dreifavimą tarp skirtingų institucijų, nes, būdamas šiame cikle, asmuo gali užsitikrinti saugumą – pasaulį „be įvykių“, nepriimdamas reikšmingų sprendimų.

Taigi dreifavimas tarp institucijų gali būti nulemtas įvairių priežasčių derinių: viena vertus, jis gali būti nulemtas kriminalizuojančio ir stigmatizuojančio neoliberalaus gerovės institucijų diskurso ir jo tapsmo totalinėmis institucijomis, sureikšminančiomis institucinį vaidmenį, apribojančiomis individo savarankiškumą ir autonomiškumą. Antra vertus, individas normalizuoja gyvenimą institucijoje, laikydamas šią aplinką saugia ir pažįstama, kartu pats aktyviai kurdamas patogų gyvenimą joje ir pritaikydamas institucinę erdvę savo poreikiams patenkinti. Visi šie veiksniai, palaikantys individo socialinę izoliaciją, demotyvuoja individą nutraukti tarpinstitucinį dreifą ir pradėti savarankišką gyvenimą.

Metodologija

Siekiant apibrėžti nakvynės namų gyventojų tarpinstitucinį dreifą, identifikuoti esminius patekimo į šį dreifą veiksnius ir priežastis, 2013 m. atliktas kokybinis tyrimas – individualūs ir fokus grupės interviu. Tyrimo imtį sudarė Vilniaus ir Kauno nakvynės namuose ir jų padaliniuose apsistoję asmenys (vyrai) (su jais buvo atliekami individualūs pusiau struktūruoti interviu) ir socialinių paslaugų įstaigų darbuotojai, su kuriais buvo atliekamas fokus grupės interviu. Imtį sudarė vyrai, turintys ilgalaikės gyvenimo institucijoje, t. y. benamystės, įkalinimo ar gyvenimo globos namuose, patirties. Atliekant tyrimą pirmiausia susikoncentruota į benamystės padėtį, kuri pasirinkta tyrimo atspirties tašku. Analizuojant benamių, turinčių įkalinimo patirties, socialinę atskirtį keliama šie tyrimo klausimai: kokios priežastys lemia benamystę; kokiose gyvenimo srityse nakvynės namų gyventojai išgyvena atskirtį ir stigmatizaciją; kokios vaikų globos namų, kriminalizavimo ir įkalinimo patirties turi benamiai vyrai ir kaip ši patirtis, jų pačių subjektyvia nuomone, paveikia jų gyvenimą; kokius socialinius ryšius bei tinklus palaiko benamiai vyrai; koks jų požiūris į socialinės paramos institucijas ir jų darbuotojus.

Atliktų pusiau struktūruotų interviu trukmė svyruoja nuo 31 min. iki 1 val. 57 min., o tyrime dalyvavusių vyrų amžius – 23–57 metai. Visi interviu įrašyti ir transkribuoti, apdoroti ir koduoti MAXQDA programa. Iš viso atlikta 15 interviu.

Sudarant fokus grupės interviu dalyvių imtį, buvo naudojama maksimaliai įvairių atvejų atranka, į grupės diskusiją įtraukti globos namuose, vaikų dienos centruose, nuteistųjų informacijos centruose, nakvynės namuose dirbantys darbuotojai (iš viso – 6 darbuotojai). Grupinės diskusijos trukmė – 1 val. 58 min. Konstruojant fokus grupės interviu klausimus skirtingų institucijų ekspertams, didžiausias dėmesys buvo skiriamas asmenų, priklausomų nuo institucijų teikiamos paramos, nuodugnesniam pažinimui, priežastims, palaikančioms šių asmenų santykių su institucija ir jos darbuotojais, išryškinti; jų ir darbuotojų kuriamam bei palaikomam santykiui, savarankiškumo ugdymo problematikai; taip pat skirtingų institucijų darbuotojų požiūriui į savo klientus ir darbą su jais, materialiniams ir žmogiškiesiems ištekliams, viešosios nuomonės ir valdžios sprendimų įtakai darbui ir klientų savęs suvokimui.

Interviu atlikti informantus supažindinus su tyrimu ir jo eiga bei jiems sutikus. Laikantis tyrimo etikos principų, visų tyrimo dalyvių vardai pakeisti. Fokus grupės interviu dalyviai koduojami taikant santrumpas (t. y. pirmąjį darbuotoją vadinant D1, antrąjį – D2 ir t. t.). Surinktos empirinės medžiagos analizė atlikta taikant turinio analizės metodą. Remiantis Philippo Mayringo (2014) siūlomais šio metodo taikymo principais, transkribuotas interviu tekstas buvo daug kartų skaitomas, koduojamas, išskiriant subkategorijas ir kategorijas, jos lyginamos ir apibendrinamos. Šiame skyriuje taip pat panaudoti 2014 m. atliktos reprezentatyvios Lietuvos gyventojų apklausos (N = 1 000) apie socialinę atskirtį duomenys (plačiau žr. 2 skyrių). Čia apibendrinamas gyventojų požiūris į skurdo priežastis ir į tai, kas atsakingas už paramos ir pagalbos teikimą Lietuvoje. Šios apklausos duomenys buvo analizuojami pasitelkiant aprašomosios ir daugiamatės statistikos metodus: buvo naudojama k-vidurkių klasterizacija išskiriant 3 požiūrius į skurstančiuosius. Pristatant dispersinės analizės (vienfaktorinė ANOVA) rezultatus, išskirti klasteriai ir gyventojų namų ūkių pajamų ir užimamos situacijos darbo rinkoje kintamieji atskleidžia skirtingus atsakomybės už skurstančiuosius vertinimus.

Benamių vyrų gyvenimo naratyvai: įsitraukimo į institucinį ciklą priežastys ir „išsivadavimo“ nesėkmės

Įsitraukimo į institucinį ciklą priežastys

Ilgalaikio gyvenimo institucijose priežasčių ištakos siekia šeimų, kuriose tyrimo dalyviai augo, problemas. Tyrime dalyvavusių benamių vaikystės prisiminimai dažniausiai persmelkti skaudžių išgyvenimų, tokių kaip gyvenimas vaikų globos namuose, vaikų nepriežiūra, artimo ryšio su tėvais stoka ar alkoholio vartojimas šeimose. Tik keli tyrimo dalyviai pasakojo visą vaikystę praleidę šeimoje, augę kartu su biologiniais tėvais, siejo vaikystę su gražiais prisiminimais. Vis dėlto didžioji dalis tyrime dalyvavusių prisipažino visą arba dalį vaikystės praleidę vaikų globos namuose arba internatuose:

Gimęs šiaip nežinau, bent jau pagal dokumentus man pasakė, kad aš Jonavos rajone kažkur gimęs. Šiaip augau iki septynių metų Panevėžio vaikų namuose, iki septynių metų. Paskui septyni metai man sukako, paskui perkėlė mane į Ukmergės internatinę mokyklą. Ir paskui aš ten aštuonis metus pragyvenau (Giedrius, 42 m.).⁵

Nors ir kurį laiką augę šeimose, kita dalis tyrimo dalyvių teigė, kad jų šeimos gyvenimas buvo nulemtas nuolatinės deprivacijos, dažnai – alkoholio vartojimo ir smurtinių santykių. Benamiai vyrai akcentavo, kad jautėsi tėvams nereikalingi ar net išnaudojami. Jiems ne kartą tekdavo patiems pasirūpinti išgyvenimu, jaunesniais šeimos nariais ir šeimos gerove, prisiimti tėvų pareigas. Pareigų ir atsakomybės motyvas atsiskleidžia ir informanto Andrejaus (30 m.) pasakojime: „Ta gyvenimo našta, viskas buvo ant manęs. Vo, pas mus šeimoj daug buvo, nu, yra vaikų. Aš nu kaip pats vyriausias, tai kaip ant manęs viskas buvo ant pečių.“

Taigi benamiai vyrai buvo priversti anksti suaugti ir tapti savarankiški, atrasti būdų, leidžiančių išgyventi ir padėti sunkiai besiverčiančiai šeimai. Gyvenimas nestabiliose šeimose ar globos institucijose tapo reikšminga sąlyga, lėmusia ankstyvą savarankišką gyvenimą ir įsitraukimą į kriminalines veikas. Tiriant paaiškėjo, kad tik du iš tyrime dalyvavusių vyrų nėra atlikę bausmės įkalinimo įstaigoje ar nėra buvę teisti. Vis dėlto didžioji dalis vyrų atskleidė, kad jų pažintis su nusikalstamu pasauliu prasidėjo

5 Informantų kalba netaisyta.

itin anksti: „Nu va susipažinau su vienu, su antrais draugais tokiais, bet man buvo 12, o mano draugai po 25 metai, nu aš mažas visur įlysdavau, parduotuves, visur kur įmanoma karočia. Kur jie nepralysdavo, aš pralysdavau, ot vogdavau“ (Igoris, 35 m.). Toks ankstyvas įsitraukimas į nusikalstamą veiklą kai kuriems benamiams padėjo pagrindus kriminalinei karjerai, kurią neišvengiamai lydėjo laisvės atėmimo bausmės ir ilgi metai įkalinimo institucijose:

Nuo keturiolikos metų Vėliučionyse sėdėjau ten nepilnamečių tų vaikų. Dar vaikas buvau, tai pasodino... O paskui prasidėjo, lipt tais kalėjimo laiptais: aukštyr ir didesni nusikaltimai... Jau vagystė neužteko... Žmogžudystės, prasidėjo stambesni. Viena žmogžudystė, antra... (Alfredas, 55 m.).

Taigi benamių vyrų biografiniai naratyvai byloja, kad nakvynės namai, kuriuose informantai gyveno, – ne vienintelė institucija, kur jiems yra tekę apsistoti. Daugumos tyrime dalyvavusių vyrų liudijimai iliustruoja gyvenimo institucijose patirtis, kurios varijuoja nuo itin ankstyvo susidūrimo su globos institucijomis vaikystėje ir baudimo institucijomis paauglystėje iki ilgalaikio gyvenimo nakvynės namuose ar bausmės atlikimo įkalinimo įstaigose. Pagrindiniu įsitraukimo į šias institucijas momentu tampa stabilios šeimos trūkumas, lėmęs benamių atsidūrimą vaikų globos įstaigose, ankstyvą savarankišką gyvenimą ir susidūrimus su teisėsaugos ir baudimo įstaigomis. Visas tris – globos, nakvynės ar pataisos namų⁶ – institucijas galima apibrėžti ir konceptualizuoti vartojant Goffmano (1961) totalinių institucijų, orientuotų į individo kontrolę ir priežiūrą, sampratą. Stark (1994) nakvynės namus taip pat priskiria totalinėms institucijoms todėl, kad jie apriboja šių namų gyventojų savarankiškumą institucinėmis taisyklėmis ir kontrole, drauge tarsi suspenduoja kitus nakvynės namų gyventojų vaidmenis ir siekia jų perauklėjimo. Tad visos institucijos, kuriose tyrimo dalyviams yra tekę pabūti, orientuotos į individo kontrolę ir asmens ugdymo ar perauklėjimo procesus. Tyrimo dalyviai, turėdami didelę ir ilgalaikę gyvenimo šiuose institucijose patirtį, perima institucijų gyventojų vaidmenį, o buvimas totalinėse institucijose tampa puikiai pažįstamas, suprantamas ir artimas.

⁶ Dauguma suaugusių vyrų, nuteistų laisvės atėmimo bausme, bausmę atlieka pataisos namuose. Plačiau žr.: Kalėjimų departamentas prie Lietuvos Respublikos teisingumo ministerijos. Prieiga per internetą: <http://www.kalejimudepartamentas.lt/lt/kalejimu-departamentas/pradzia.html>.

Įsitraukimą ir dreifavimą nuo vienos prie kitos institucijos skatina ir kitos benamių paminėtos priežastys. Kevino Firzpatricko, Brado Myrstolio (2011), Sahoo Saddichhos ir kitų (2014) teigimu, kalėję benamiai dažniau negu neturintys įkalinimo patirties patiria su priklausomybėmis susijusių problemų. Tyrimo rezultatai rezonuoja minėtų autorių mintis, dauguma tyrime dalyvavusių benamių nurodė turėję problemų su alkoholiu ir / ar laiko save priklausomais. Kaip teigia informantas Giedrius (42 m.), „kaip sakant aš anoniminius alkoholikus lankau dabar, nes aš alkoholikas esu, ligonis iki pat mirties“. Arba informantas Igoris (35 m.), „... bet daug gerdavau, pradėjau nuo 25-erių gert, antrą kartą išėjau iš kalėjimo ir pradėjau gert“. Todėl priklausomybės galima laikyti reikšminga savarankiško gyvenimo kliūtimi.

Kita svari priežastis yra benamių artimų šeiminių santykių stoka. Kaaryn Gustafson (2011, 20), tyrusios socialinės paramos gavėjų ilgalaikio įsitraukimo į socialinės paramos sistemą klausimą, teigimu, šeimą galima laikyti esminiu komponentu, kuris yra tarsi prevencinis mechanizmas arba gali nulemti asmenų savarankiško gyvenimo pradžią. Autorės tyrimas rodo, kad ilgalaikiai socialinės paramos gavėjai stokoja artimųjų ar šeimos, į kurią galėtų atsiremti ir kuri galėtų tapti pagrindiniu paramos ištekliu. Artimo santykio, šeiminių santykių deprivacija atsispindi ir tyrime dalyvavusių nakvynės namų gyventojų šeiminiuose santykiuose. Tyrimo informantai teigė šiuo metu neturintys sutuoktinės ir negyvenantys kohabitacijoje. Didesnė dalis tyrime dalyvavusiųjų niekada nebuvo sukūrę šeimos – vedę ir turėję vaikų. Penki turėjo šeimas, sutuoktines ir / ar vaikų, tačiau vienokios ir kitokios priežastys lėmė, kad šeima iširo. Nestabilūs šeiminiai santykiai, šeimos pavyzdžio stoka vaikystėje tarsi užprogramuoja nakvynės namų gyventojus jų pačių nesėkmingiems bandymams kurti šeimą ar santykius ir juos palaikyti. Nors kai kurie informantai teigė turintys vaikų, santykiai su jais nėra itin artimi:

Aš turiu iš tikrųjų 5 vaikus, bet skirtingų merginų Aš palaikau vat su vienu tik paskutiniu, kur pirmą pagimdė, kur dvylika metų. Nu, pas vieną yra vyras, kita dar irgi skambina grįžk jau, bet kol sėdėjau pirmą sroką, tai gyvendavo su kitu vyru, pagimdė vaiką jo ir už tai aš negrįžau. Tai daug kas prašo, tai būna vo, kai nueini iš darbo paimi algą, avansą kokį tai nuvežu vaikams, ten nors gerai gyvena Pagiriuose. Gerai gyvena šeimos, ne alkani, bet vis tiek nuveži maisto ir duodi pinigų dar (Igoris, 35 m.).

Dauguma informantų taip pat prisipažino nepalaikantys santykių ir su kitais artimaisiais – tėvais, broliais, seserimis. Todėl galima teigti, kad didžiosios dalies tyrime dalyvavusių nakvynės namų gyventojų artimi santykiai su buvusia šeima nesieja, jie nėra sukūrę šeimos arba yra nutraukę ryšius su buvusiu sutuoktine ar vaikais. Taigi benamių bendravimo ir artimųjų ratas nėra didelis, o ryšiai dažniausiai neglaudūs. Šeima ar artimieji nėra ramstis, į kurią informantai stokodami paramos gali atsiremti.

Analizuodama benamystės ir įkalinimo ciklą dviejuose Jungtinių Amerikos Valstijų miestuose, Gowan (2002) identifikuoja skirtingas benamystės ir įkalinimo trajektorijas: keliavimą nuo benamystės iki įkalinimo ir keliavimą iš įkalinimo įstaigų į nakvynės namus ar gatvę. Remiantis atliktu tyrimu galima identifiкуoti Lietuvos konteksto specifiškumą. Daugelyje nakvynės gyventojų pasakojimų matyti, kad ne benamystė ar įkalinimas yra lemiamas lūžio taškas, šios dvi gyvenimo situacijos cikliškai keičia viena kitą. Galima daryti prielaidą, kad kur kas reikšmingesnį vaidmenį atlieka nestabilios, probleminės šeimos ar gyvenimas vaikų globos namuose, ankstyvas savarankiškas gyvenimas, vedantis prie įsitraukimo į kriminalines veikas, nuolatinės gyvenamosios vietos neturėjimo ar priklausomybių.

Bandymas gyventi savarankiškai: įsitraukimo į darbo rinką nesėkmės ir stigmos našta

Tyrime dalyvavusių benamių vyrų požiūriu, darbas – vienas pagrindinių savarankiško, ekonomiškai stabilaus ir nepriklausomo gyvenimo komponentų. Darbas benamiams vyrams, remiantis Dahrendorfo (1996, 216) terminologija, bilietas į aprūpinimo pasaulį, ne tik kaupiantis pajamas, bet ir apibrėžiantis socialinę padėtį ir organizuojantis gyvenimą. Nors informantai ir pabrėžia darbo santykių svarbą, drauge pripažįsta savo nesėkmes ir vargus siekiant įsitvirtinti darbo rinkoje. Tik du iš tyrime dalyvavusių nakvynės namų gyventojų yra turėję nuolatinį, ilgalaikį darbą, taip pat tik du informantai tyrimo metu turėjo darbą. Kiti buvo užsiregistravę darbo biržoje. Informantų darbo patirtį lėmė išsilavinimo stoka, įvairiausių būdų ir bandymų užsidirbti prioritizavimas ir ankstyvas savarankiškas gyvenimas:

Aš iškart po mokyklos, aš baigiau, baigiau devynias klases ir išėjau pradėjo, prasidėjo man čia tokios visokios nesąmonės... Nu, karočia, aš vienas likau. Man reikėjo... kokie ten mokslus, man reikėjo kažkaip dirbt, dirbt, dirbt... Turėt kažkokių pinigų savo... Nu, vot ir žiauru (Vytautas, 34 m.).

Tyrimas atskleidžia, kad nakvynės namuose gyvenantiems asmenimis sunku ilgą laiką dirbti vienoje vietoje ir prisitaikyti prie tam tikrų darbo sąlygų. Nakvynės namų gyventojai vardijo įvairiausių dirbtus fizinius darbus, tačiau dažniausiai teigė išdirbdavę viename darbe keletą mėnesių, taip pat dirbę nelegaliai. Keli informantai prisipažino, kad niekada nėra net bandę dirbti, jiems darbą dažniausiai pakeisdavo kriminalinė veika. Nakvynės namuose gyvenantys vyrai pažymi, kad kartais nėra lengva susirasti darbą dėl specifinės padėties. Retsykiais trūksta pinigų bilietams, kad galėtų nuvažiuoti į darbo pokalbį. Kai kurie darbai netinka dėl specifinių nakvynės namų taisyklių, pavyzdžiui, kaip teigė Aleksejus (57 m.), jam buvo siūlomas sargo darbas, tačiau darbo grafikas buvo sunkiai suderinamas su nakvynės namų vidine tvarka. Dažnai benamiai, neturėdami pajamų, „užsidirba“ nemažas baudas, kuruojamas antstolių, o susikaupusios sumos atgraso nuo legalaus darbo paieškų. Pavyzdžiui, informantas Henrikas (34 m.) prisipažino nemažai skolingas antstoliams: „dabar aš antstoliui skolingas devyni tūkstančiai su kapeikų, tai kažkur va tokia suma ir pragėriau aš. Tad įsivaizduojat kaip aš...“ Dar keli informantai akcentavo sveikatos bėdas, kurios taip pat tampa rimta kliūtimi, susiaurinančia darbo galimybių spektrą ar kompromituojančia benamių vyrų kaip patikimų darbuotojų įvaizdį.

Bene labiausiai darbo paieškas apsunkinančiu veiksmu galima laikyti teistumą ir įkalinimo patirties įspaudus benamių vyrų gyvenimuose. Neabejotina, kad įkalinimas ir jį lydinti izoliacija savaime suformuoja atotrūkį ir ištūmimą iš darbo rinkos, didina nepasitikėjimą savo jėgomis, skatina neigiamą visuomenės ir darbdavių požiūrį. Iš benamio Viktoro pasakojimo matyti, kad nusikaltėlio, kalinio etiketė palieka ryškius, sunkiai retušuojamus pėdsakus:

Tu išėjai iš įkalinimo įstaigos, tu vistiek skaitaisi kaip kalinys. Nes va tas teistumas, jo, vienas teistumas – trys su puse metų – visur rašoma yra. Ir daktarai jau rašo, kad sėdėjo tenai jau tris su puse metų, ir tenai darbo biržos žymi, informuota, kad aš sėdėjau trys metai su puse. Jau visa... Turi praeiti, kad tave neminėtų kaip nusikaltėlio, turi praeiti

dešimt metų. Per tą dešimt metų tu privalai nei vieno nusikaltimo nepadaryt. Jeigu vėl padarai, vėl sėdi, jau tada prisideda dar... Norėčiau atsukt laiką atgal, kada nesėdėjau, norėčiau, kad kažkur kažkur klaidą patvarkyčiau, kad nebūtų. Nes aš pats jau žinau, kad man gyvenimas kolkas sugadintas. Kol praeis dešimt metų... Oi! Čia aš po žeme gal būsiu <...>. Kad tą teistumą nuimtu. Nes dešimt metų turi praeit ir tada tas pats pats teistumas jau dingsta (Viktoras, 23 m.).

Benamių, turinčių įkalinimo patirties, stigmatizavimo klausimas yra ypač aktualus, nes jie turi susigyventi su dvejopa stigma, nusikaltėlio ir benamio ar nakvynės namų gyventojų. Toks dvigubas stigmatizavimas, be abejo, daro įtaką įkalinimo patirties turinčių benamių savęs suvokimui ir itin neigiamo aplinkinių požiūrio į juos formavimuisi. Informantai jaučiasi stigmatizuojami ne tik dėl visuomenės, bet ir dėl valstybės požiūrio į juos. Kai kurie informantai pažymi, kad valstybei jie naudingi tol, kol dirba, turi sveikatos, t. y. kuria pridėtinę vertę, kad valstybė tarsi bando išpešti kuo daugiau naudos. Benamių vyrų pasakojimuose galima apčiuopti nusivylimo, netikrumo jausmus ir tai, kad valstybė žvelgia į juos abejingai:

Aš neteisiu, bet aš noriu palyginti, kad valdžia nesirūpina žmonėmis. Vat va tas minusas didelis. Jie gyvena dėl savęs. ... Nu ką nori, perrėk gerklę, nusišpjaut ant žmogaus, nu. Visi benamiai nusigers, narkomanai pradeda <...>. Kokia čia problema <...>. Ta, nežiniukas, kaip sakan, atvažiuos katafalkas, užkas ir viskas. E, nu, kokios gali būt problemos valdžiai... (Rimvydas, 42 m.).

Taigi iš informantų pasakojimų matyti, kad stigmatizuojančios etiketės nusikratyti nėra taip lengva, o pati etiketė šiuos vyrus veikia neigiamai, menkina savivertės jausmą, priverčia suabejoti ir susimąstyti, ar jie yra tikrai pajėgūs daugiau nebenusikalsti ar užmaskuoti įkalinimo žymes. Nakvynės namų gyventojai jaučiasi nusivylę valstybės požiūriu ir akcentuoja valdžios abejingumą jiems. Tačiau šie sunkumai, darbo paieškų nesėkmės ar stigmatizuojančio požiūrio našta nesumenkina noro svajoti apie geresnį gyvenimą ar kurti ateities vizijas. Iš benamių pasakojimų, bylojančių apie nuolatines darbo ar kitų ekonominių išteklių paieškas, matyti, kad informantai nebūtinai pasyviai susitaiko su esama padėtimi. Viena vertus, išstūmimas iš darbo rinkos lemia didesnę šių žmonių atskirtį, kita vertus, darbo siekis ir ateities projekcijos, kuriose darbas vaidina

lemiamą vaidmenį ir yra siejamas su atsistojimu ant kojų, savarankiško gyvenimo pradžia ar įsitvirtinimu, leidžia išgyventi esamą benamystės ir / ar nedarbo padėtį.

Benamiams darbas sudėtinga, daug pastangų reikalaujanti veikla, todėl kartais pasirenkamas tarsi lengvesnis kelias, kai darbą pakeičia kiti įvairūs uždarbio būdai: nuo išmaldos prašymo ar maisto ieškojimo konteineriuose iki nelegalaus darbo ar nusikalstamo elgesio. Pavyzdžiui, benamis Giedrius (42 m.) bandymu užsidirbti ir darbu laikė įvairių superkamų atliekų rinkimą ir vežimą į supirktuves: „plastmasė, aliuminio skardinės tos, kur superka, stiklainiai ten, nesvarbu, buteliai bele kokie, spalvotas ir baltas stiklas, nu, tada perėjau ant to, kaip sakant, jau čia mūsų toks darbas, jau tokį darbą“. Informantų pasakojimai atskleidžia, kad nors dauguma jų ir neturi darbo, nuolatos dalyvauja įvairiose kituose ekonominiuose santykiuose, užsitikrindami įplaukas, būtinas išgyventi.

Tyrime dalyvavusio Regimanto (34 m.) teigimu, kartais tarp darbų norisi pailsėti, tai rodo, kad benamiams įsitraukti į nuolatinius ir ilgalaikius darbo santykius yra sunku. Darbas suprantamas ne kaip natūrali kasdienė veikla, o kaip tam tikra prievolė, nuo kurios greitai pavargstama, kuri atsi-bosta ir nuo kurios kartkartėmis reikia pailsėti:

Ne, aš truputėlį tokį vadinamą poilsuką padaryti kažkiek laiko. Ne tai, kad fiziškai pailsėt, morališkai pailsėt biški. Nu, nežinau, kokį porą trejetą mėnesiukų pailsėti, po to vėl kibsiu į darbus. ... Kažkaip būna vat momentų, kad norisi atsiriboti nuo visko: nuo visų problemų. ... Vat kažkaip negalvoti apie nieką, kažkurį laiką gyvent grynai sau. Kurį laiką per daug jokių kažkokių problemų ten nesprenžiant, neieškant tų problemų. Pats sau, kaip durniaus stūmimas.

Taigi benamių naratyvai liudija, kad jiems nesvetimos alternatyvios uždarbio formos. Tyrimo dalyviai taip pat pažymi norintys pasilsėti nuo darbo, kur kas maloniau leisti laiką. Taip jie tarsi pasipriešina normatyviniams gyvenimo standartams, neįsprausdami savęs į desperatiškos darbo paieškos ar varginančių darbo santykių rėmus. Benamiai aktyviai formuoja įvairias pragyvenimo strategijas, kurias dėl įvairių priežasčių neretai prioritetizuoja, užsitikrindami tam tikrus finansinius išteklius. Todėl neįpareigojantį ir nesuvaržytą benamių ekonominį dalyvavimą galima laikyti priešprieša standartizuotiems normatyviniams, ribojantiems ir kontroliuojantiems darbo santykiams.

Apibendrinant prasminga pabrėžti, kad nakvynės namų gyventojai darbą laiko, Dahrendorfo (1996) žodžiais, bilietu į aprūpinimo pasaulį. Tačiau komplikotą nakvynės namuose gyvenančių vyrų įsitraukimą į darbo rinką lemia išsilavinimo ir kvalifikacijos stygius, sąlygotas ankstyvo savarankiško gyvenimo, taip pat darbo išlaikymo įgūdžių stoka, stigmatizuojantis visuomenės ir darbdavių požiūris. Bet sudėtingos darbo paieškos nėra benamius vyrus demotyvuojantis veiksnys: informantai projektuoja ateitį, jos neatskirdami nuo darbo santykių, kurie ir žymi geresnio gyvenimo pradžią. Kartu jų pasakojimai persmelkti kasdienių ir aktyvių darbo paieškų ir darbo pokalbių. Tad, viena vertus, darbas yra pagrindinis atskirties indikatorius, antra vertus, jis tampa motyvuojančia sąlyga, kurios įgyvendinimas garantuoja įsiliejimą į visuomenę. Vis dėlto darbas nėra vienintelis pajamų šaltinis. Dažnai benamiams vyrams priimtinesni kitokie materialinių išteklių įgijimo būdai, tarp jų ir nelegalūs. Skolos antstoliams, varginančios ir apribojančios darbo sąlygos benamius demotyvuoja dirbti legaliai. Taip benamių gyvenimo būdas tampa priešprieša ar alternatyva normatyviems ekonominių santykių ir sėkmingo gyvenimo diskursams.

Į(si)traukimas į socialinių paslaugų sistemą: socialinių paslaugų įstaigų darbuotojų požiūris

Benamių vyrų patirtis ir praktikas dreifuojant vadinamajame „instituciniame cikle“, įsitraukimą į šį ciklą lėmusius veiksnius ir priežastis papildoma fokus grupės interviu dalyvavusių socialinių paslaugų įstaigų darbuotojų nuomonės apie tai, kaip dalis visuomenės narių įsitraukia į šį ciklą ir tampa „priklausomi“ nuo gerovės valstybės paramos, taip pat jų pastabos apie valstybės institucinių mechanizmų, lemiančių ir palaikančių tokią įsitraukimą, reikšmę.

Įsitraukimas. Vienu esminių įsitraukimo į „institucinį ciklą“ (stacionarios socialinių paslaugų įstaigos – globos ir nakvynės namai) momentų laikoma apsistojimo įstaigoje trukmė. Ji yra reikšminga teikiamos pagalbos efektyvumui ir asmens išėjimui iš (šiuo atveju) benamystės situacijos. Kaip sakė viena socialinė darbuotoja, „lengviausia pasiekt rezultato, kad jis vėl išeitų į tą savarankišką gyvenimą“ (D4), yra dirbant su trumpą (vieno ar

dviejų mėnesių) gyvenimo nakvynės namuose patirtį turinčiais asmenimis. Darbuotojos pasakojime „rezultatas“ suvokiamas kaip sėkminga socialinė pagalba, leidžianti asmeniui integruotis į visuomenę ir negrįžti į socialinės paramos įstaigą. O ilga benamystės trukmė siejama su įstaigos tvarkos, taisyklių ir praktikų internalizacija, ribojančia asmens savarankiškumą ir apsunkinančia socialinių darbuotojų darbą. Kaip pažymima viename socialinės darbuotojos pasakojimų, daugumai visuomenės narių gana įprastomis laikomos praktikos (pavyzdžiui, pasirūpinimas turėti galiojantį asmens dokumentą), dažnai reikalaujančios gana formalių procedūrų ir santykinai menkų pastangų, ilgalaikę gyvenimo institucijoje patirtį turintiems asmenims tampa sudėtingos: „Su ilgalaikiais [benamiais], tai turbūt yra išvis be proto ilgas darbas, nes ateina žmogus, tu sakai, tu turi dokumentą? Ne, tai čia labai sudėtinga, o realiai tas sudėtinga – nueiti į dvi vietas [įstaigas], bet vat žmogui jau yra per sudėtinga net į tas dvi vietas [įstaigas] nueiti“ (D4).

Nutolimas nuo didžiajai visuomenės daliai būdingų kasdinių praktikų ir alternatyvios kasdienybės rutinos susikūrimas pagrindiniams poreikiams patenkinti darbuotojų siejamas su ambicijų ieškotis būsto ir darbo sumenkimu. Gaunamos paramos nulemiama gana saugi situacija įvardijama kaip siaurianti ir ribojanti asmens veiklos galimybių lauką, nes, anot socialinės darbuotojos, jis „įsisuka, kaip voverė rate – čia pavalgyt, čia dražužiai, aha, čia taip, čia anaip“ (D2). Adaptacija socialinių paslaugų įstaigoje, jos vidinės kultūros, praktikų ir taisyklių perėmimas ilgainiui lemia tai, kad ši institucija tampa „sava“ saugia vieta: „Jisai išgyvena tame [įstaigoje] ... pasilieka prie to mažai arba minimaliai, ką turi [įstaigoje, laikydamasis jos tvarkos taisyklių]“ (D2). Pasilikimas institucijoje siejamas ir su galimybėmis sumažinti streso ir nesaugumo riziką, o savarankiškas gyvenimas už nakvynės namų ribų projektuojamas kaip keliantis nežinomybės ir nesaugumo jausmus, priešingus jau įprastai rutinai: „aš žinau, kad rytoj bus taip, rytoj aš eisiu į valgyklą, rytoj aš eisiu rūbų, kitą dieną iš esmės tas pats, eisiu dar į trasą“ (D4). Išėjus iš nakvynės namų, anot socialinės darbuotojos, „aš jau nežinau, kas manęs laukia. Vieną dieną dirbu, kitą dieną, gali būt, mane atleis“ (D4).

Pažeidžiamumo ir nesaugumo rizikų keliamos baimės yra traktuojamos kaip vieni pagrindinių veiksnių, palaikančių asmens „įstrigimą“ instituciniame cikle, jo adaptacijos prie organizacinės tvarkos pastangas,

savarankiškumo įgūdžių mažėjimą, vadinamojo „išlaikytinio“ mentaliteto formavimąsi. Šie veiksniai, kaip sakė viena socialinių darbuotojų, gali būti siejami ir su socialinės pagalbos priemonių ir galimybių trūkumais, kurie apsunkina ir / arba neleidžia pradėti spręsti socialiai pažeidžiamų asmenų patiriamų problemų ankstyvesnėse jų stadijose. Ilgainiui kaupiantis šiems nuolatiniais sunkumams ir atsirandant jų padariniais, asmuo tampa nebepajėgus pats savarankiškai su jais susidoroti: „Jeigu mes užgriebtumėm vidurį ir padėtumėm jiems vidury, galbūt neišsivystytų ta priklausomybė institucijoj, kur jau tokios problemos, kurių jau pats žmogus neišsprendžia. Vidury jos sprendžiamos lengviau, išmoksta pats“ (D1).

Šioje situacijoje savarankiškumo ugdymo uždavinys tampa paradoksaliu: apibrėžiamas socialinių paslaugų teikimo institucijų funkcijomis ir jų taisyklėmis, kuris fokus grupės interviu dalyvių buvo nuolat kvestionuojamas kaip iš principo neįmanomas tokio tipo socialinėse institucijose. Viena vertus, institucijos erdvė ir gana griežtai reglamentuotos kasdienybės rutinos reikalauja prisitaikymo ir kuo tikslesnio jų įgyvendinimo ir adaptacijos. Kita vertus, šiame kontekste asmens individualumo ir savarankiškumo siekis gali būti imamas traktuoti kaip „neprisitaikymas“, todėl pačios institucijos įrankiais yra paradoksaliai sumažinamas:

Absurdiška kalbėti apie žmogaus savarankiškumą, jeigu jis galbūt jo niekada neturėjo arba jeigu turėjo, tai labai greitai institucijoj jį praranda. Ir įstaigoj kalbėti apie savarankiškumo ugdymą tai yra juokinga, kai žmogus neturi savo privačios erdvės, jisai negali beveik įtakoti nieko tuose namuose, tai kaip jisai išmoks savarankiškai gyventi. Čia kaip ir įkalinimo įstaigoj kalbėt – mokyt žmones gyvent laisvėj, kai jisai yra įkalinimo įstaigoj... (D2).

Fokus grupės interviu dalyvė, diskutuodama apie asmenų savarankiškumo ugdymo socialinių paslaugų institucijoje sunkumus, pateikė vaikų globos namų pavyzdį, kuriuo iliustruojami įstaigos taisyklių (pvz., saugumo, higienos normų laikymosi reikalavimų) ir vaikų bei paauglių galimybių įsitraukti į kasdienės rutininės veiklas – maisto ruošimą ar tvarkymąsi – apribojimai. Globos namuose įprastai nėra numatytos galimybės jų gyventojams dalyvauti kasdienės ruošos darbuose, jų atlikimą aiškiai reglamentuojant ir pavedant atskirų sričių specialistams – virėjams, valytojams. Šiuo pavyzdžiu iliustruojami ne tik jau minėti socialinės paramos įstaigos paslaugomis besinaudojančio asmens savarankiškumo mokymosi

sunkumai, kuriuos riboja įstaigos erdvė, bet ir įstaigos taisyklės, sumažinančios galimybes įtraukti vaikus ir paauglius į šias veiklas. Kaip tokios situacijos alternatyvą ir gerosios praktikos pavyzdį darbuotoja pateikė mažesnių (šeiminių) globos namų situaciją – šiose įstaigose „vaikai visą tai [kasdienės ruošos darbus] gali patys daryti. Gali ir pirštą įsipjauti bulves skusdami, bet tada jie žino, kaip atrodo tas“ (D3).

Savarankiškumo ir socializacijos sunkumai fokus grupės interviu dalyvių buvo iliustruojami ir vadinamojoje socialinės rizikos šeimoje augančio asmens pavyzdžiu. Juo iliustruojamas elgesio modelių, kurie neskatina ir nepalaiko asmens savarankiškumo įgūdžių ir pareigų, įprastų kasdienių normatyvinių rutinų – ėjimo į darbą, buities darbų namuose – įsisąmoninimo stygius bei ribotos jų internalizavimo galimybės dėl pavyzdžio šeimos aplinkoje stokos. Šiuo atveju fokus grupės interviu dalyvės iškelia asmens savarankiškumo stygiaus problema nėra laikoma asmenine jo bėda, ji perkeliama į platesnį kontekstą, apeliuojant į šeimos ir visuomenės atsakomybę:

Vaikas arba vaikai nemato, kaip suaugęs žmogus ryte keliai tam, kad eiti į darbą. Iš kur vaikas sužinos, ką reiškia keltis anksti, ir turėti įsipareigojimų eiti į darbą, jei jis tokio pavyzdžio niekada nematęs. ...Arba kodėl aš turiu tvarkyti, plauti grindis arba dar ką nors, jeigu niekas to nedaro mano aplinkoje. Tai iš tikro, tai nėra vaiko problema, nes jisai to nemoka, jam niekas to neparodė, jisai neišmoko. Yra šeimos problema, yra mūsų problema, visuomenės problema (D3).

Socialiniai ryšiai. Ilgalaikės priklausomybės nuo gerovės paramos ir jos institucijų rizika siejama ir dar su vienu reikšmingu dėmeniu – socialinių ryšių kūrimu ir palaikymu. Kaip pažymėjo fokus grupės interviu dalyvė, išėjęs iš vienos ar kitos socialinės paramos įstaigos, asmuo susiduria su būtinybe kurti naujus socialinius ryšius, nes senieji ryšiai, turėti įstaigoje, už jos ribų „nebeveikia“. Pateikiant vaikų globos namų pavyzdį, iliustruojama, kad iš jų išėjusiems paaugliams išlieka stiprus poreikis puoselėti ryšius su saugią aplinką kūrusiais ir palaikiusiais asmenimis – darbuotojais, auklėtojais. Tačiau iš esmės toks ryšys negali būti laikomas tvirtu ir garantuoti stabilumo, nes darbuotojas yra tik tam tikrą funkciją atliekantis asmuo, nors, kaip atskleidžia socialinės darbuotojos pasakojimas, neretai šios funkcinės ribos išsiplečia, peržengdamos institucijos ribas ir pavirsdamos į bene nuolatinę neformalią pagalbą: „Mes turbūt kiekvienas socialinis darbuotojas esam užsiauginę „savo vaikus“ (D1).

Socialinės paramos sistemoje palaikomojo pobūdžio ar kitokia socialinė pagalba iš vienos ar kitos socialinės paramos įstaigos išėjusiam asmeniui nėra reglamentuota, todėl minėta neformali, darbuotojų geranoriškumo principu grįsta pagalba gali būti laikoma kompensacine. Kita vertus, tokia darbuotojo teikiama pagalba neleidžia asmeniui nutolti nuo vadinamosios „saugios“ erdvės, kurioje garantuojamas institucijos rūpestis: „Praktiškai išėjęs į savarankišką gyvenimą, jis yra vienas kaip pirštas. Nėra pereinamojo būsto, nėra pereinamos sistemos kažkokios. Kiek darbuotojas sakai, kad jeigu ką, tu ateik į nakvynės namus, konsultuokis, mes kiek galėsime, tiek padėsime, bet nu to neužtenka“ (D4).

Ši situacija – santykio su socialinių institucijų darbuotojais reikšmė – atsispleidė ir nakvynės namų gyventojų pasakojimuose, kuriuose išskiriamas dažniausiai vienas iš įstaigos darbuotojų – socialinis darbuotojas ar psichologas, su kuriuo palaikomas artimesnis kontaktas. Šie santykiai, gretinant juos su darbuotojų pastebėjimais apie tokių ryšių reikšmę, gali būti traktuojami ir kaip gebėjimų užmegzti ir palaikyti socialinius ryšius stygius, ir kaip asmeninės atsakomybės už savo situaciją prisiėmimo vengimas, pabrėžiant savo bejėgiškumą ir galimybių savarankiškai priimti sprendimus stoką. Senųjų, institucijoje sukurtų, socialinių tinklų palaikymas, garantuojantis saugią situaciją ir lemiantis „savos“ aplinkos susikūrimą už vienos ar kitos socialinės paramos įstaigos ribų, gali būti įvardytas kaip lemiantis asmens „įstrigimą“ jam palankioje, saugumą teikiančioje terpėje. Ši terpė apsunkina galimybes įgyti naujų socialinių patirčių, užmegzti socialinius ryšius, liekant, viena vertus, saugioje, kita vertus, uždaroje situacijoje, tarp ją analogiškai išgyvenančių draugų. Viena fokus grupės interviu dalyvių socialinė darbuotoja, remdamasi vaikų globos namų pavyzdžiu, pažymi, kad toks grupavimasis neleidžia šiems asmenims pradėti gyventi savarankiškai, „jie grupuojasi, jie po vieną negali išbūti“ (D1). Kaip sakė kita fokus grupės interviu dalyvė, toks grupavimasis apriboja individualią asmenybės raidą – „[neišmoksta] nei kaip normaliai užmegzti santykį, kaip jame išbūti, ir kiek yra jo atsakomybės, kiek yra kito atsakomybės“ (D4).

Darbuotojams pasakojamos skaudžios socialinių ryšių mezgimo patirtys, išgyventi nusivylimai lemia daugelio ilgalaikių socialinės paramos institucijų gyventojų atsargumą bendraujant su aplinkiniais, uždarumą, saviizoliaciją savoje saugioje terpėje, vengiant patirti riziką, kai atsiveriama

aplinkiniams. Galima teigti, kad šią situaciją lemia ir bendras visuomenės socialinis fonas, požiūris į socialiai pažeidžiamus ir / ar įkalinimo patirties ir panašių sunkumų išgyvenusius asmenis.

Visuomenės požiūris. Fokus grupės interviu metu darbuotojai išskyrė kriminalizuojantį ir marginalizuojantį valstybės ir jos piliečių požiūrį į socialinę atskirtį išgyvenančius, sąsajų su socialinės paramos institucijomis turinčius asmenis, kurie, kaip teigia Youngas (2007), suvokiami kaip „kitokie“, reikalingi papildomos resocializacijos tam, kad galėtų atlikti dominuojančius konvencinius vaidmenis. Institucijos – vaikų namų, nakvynės namų ar įkalinimo įstaigos – uždedama „etiketė“ – „... jeigu tu esi iš ten, jeigu tavo adresas yra tas, tai praktiškai, nežinau [esi nieko vertas]“ (D2), anot socialinių darbuotojų, apibūdina visuomenės ir atsakingų valstybės darbuotojų požiūrį į socialiai pažeidžiamas visuomenės grupes: „kad tie, kur turi problemų ar kažkaip nefunkcionuoja savarankiškai, turėtų būti uždaromi institucijose. Tiesiog į kažkokius tai namus, įstaigas, kad tiesiog nesimaišytų“ (D2).

Stigmatizacija, kaltintojo, baudžiančiojo vaidmens eksploatavimas, visuomenėje vyraujanti subjektyvistinė skurdo ir socialinės atskirties samprata lemia, kad nakvynės namuose ir panašiose įstaigose apsistoję asmenys į šias visuomenės reakcijas „atsako“ adaptuodami „nevykėlio“ etiketę, siekdami ją „išpildyti“ atitinkamu elgesiu ir likdami ribojančiame nuo visuomenės gerovės paramos institucijų rate: „Visuomenė sako: „Jūs esat baisūs, negeri, jūs patys kalti, jūs buvot suaugę, patys ten praradot būstą, patys pakliuvot į kalėjimą. Iš to žmogus gauna žinią – „aš esu nevykėlis“ (šypsosi). Kai aš gaunu žodį, kad aš esu nevykėlis, aš pradedu tikėt, kad aš esu nevykėlis, ir nebenoriu iš to rato išeit“ (D4).

Visuomenės požiūris į nakvynės namuose gyvenančius asmenis socialinių darbuotojų įvardijamas kaip demonizuojantis – „pasakai, kad benamis arba nakvynės namai, tai yra toks iškreiptas vaizdas..., kaip apie baisų baisų žmogų ir neaišku, ką“ (D2). Anot darbuotojų, įstaigos adresas veikia kaip etiketė, kuria „nustatoma“ asmens vertė ir vieta socialinėje struktūroje. Pa-teikdama nakvynės namuose gyvenančio asmens bandymo įsidarbinti pavyzdį, darbuotoja pažymi, kad daugelis potencialių darbdavių, vos sužinoję būsimo kandidato gyvenamosios vietos adresą, „užtrenkia visiškai duris ... nesuteikia progos, kad susitikti su tuo žmogumi, kad pamatyti“ (D2).

Viešasis diskursas, kuriame akcentuojama „sėkmės“, „sėkmingo asmens“ samprata, taip pat įvardijamas kaip vienas veiksnių, lemiančių netinkamo ir nepageidaujamo asmens normą, todėl dalis sunkumus patiriančių asmenų nedrįsta kreiptis pagalbos ir pasakyti problemas, bijodami pasirodyti silpni, siekdami išvengti aplinkos paniekos: „pas mus yra išvis priimta, kad žmogus turi būt sėkmingas ... pas mus apskritai visuomenė nepriimta sakyti „aš turiu problemų, man reikia pagalbos“ (D4).

Socialinės paramos sistemos „negalios“. Visuomenėje vyraujantis silpnumo kaip „blogo tono“ diskursas apsunkina prevencinių priemonių kūrimo mechanizmus. Fokus grupės interviu dalyviai pažymėjo, kad vystomi prevenciniai mechanizmai leistų identifikuoti potencialias asmens problemas ar atpažinti jas ankstyvesnėse, pirminėse stadijose, užuot dirbus su socialinės problemos „pasekmėmis“. Šiuo atveju asmuo, kaip reikalingas pagalbos, „atpažįstamas“ tik tuomet, kai patenka į socialinių paslaugų sistemą ir gauna „kliento“ etiketę. Fokus grupės interviu dalyvių pasisakymuose buvo apeliuojama tiek į sunkumus patiriančio asmens pirminę aplinką – šeimos narius, artimuosius ir visuomenę, tiek į valstybės institucijas. Šiuo požiūriu kartu buvo deklaruojamas neoliberalaus gerovės valstybės diskurso medicalizuojantis ir normalizuojantis požiūris, siekiantis asimiliuoti bet kokias potencialios deviacijos formas, skiriantis daugiau dėmesio prevenciniams mechanizmomis ir taip išplečiantis socialinės paramos gavėjų grupės spektrą:

Aš norėčiau grįžti iki socialinio kliento, kur gauna paslaugas, o kas pas mus gauna paslaugas – vaikai, seneliai ir jau tie labai kraštutiniai – narkomanai, benamiai. ... ir nenorim, neturim pinigų, turbūt nematom reikalo teikti paslaugas, reiškia, suaugusiems žmonėms, tačiau tuo metu, kai jos būtų trumpesnės, pigesnės, labiau efektyvios... (D1).

Kadangi didžiąją dalį fokus grupės interviu dalyvių sudarė nevyriausybines organizacijose dirbantys darbuotojai, kurių darbas daugiausia remiasi projektais, kaip vieną struktūrinių veiksnių, apribojančių darbo su socialiai pažeidžiamais asmenimis galimybes ir plėtrą, jie minėjo projektų finansavimo taisykles. Jose griežtai apibrėžiamas darbuotojo darbo laikas su pagalbą gaunančiu asmeniu, formuojamas greito pokyčio ir rezultato siekis, apsunkinantis darbą ir skatinantis jo imitaciją, nes, kaip sako socialinė darbuotoja, „realus“ darbas su šios grupės asmenimis reikalauja ilgalaikių abipusių – darbuotojo ir paslaugas gaunančiojo asmens – pastangų:

Aš negaliu greitai pasiekti rezultatų su žmogumi, kuris yra iš aplinkos, kur jau trečia ar ketvirta karta smurtauja, turi priklausomybių nuo alkoholio. Tokie stebuklai gal kartais ir įvyksta, bet jie tikrai yra itin reti. O projektai, sakykim, to iš mūsų reikalauja. Čia tikrai reikia ilgalaikio darbo, ilgalaikio indėlio... (D3).

Projektų finansavimo taisyklės ir kiti politiniai dokumentai, griežtai apibrėžiantys tikslinę grupę, aiškiai numatant finansavimo laikotarpiu būtinus pasiekti tikslus ir rezultatus, taip pat apriboja organizacijų, dirbančių su socialiai pažeidžiamomis grupėmis, galimybes įtraukti į projekto tikslinę grupę asmenis, kurie patiria riziką tapti socialiai atskirti, vykdyti prevencinę veiklą. Ši situacija, anot fokus grupės interviu dalyvės, lemia, kad daugiausia dirbama tik su tam tikrą „kritinį“ tašką pasiekusiais asmenimis, išgyvenančiais stiprią socialinę atskirtį. O asmenys, nepriklausantys socialinėms grupėms, įtrauktoms į tikslinių grupių sąrašą, paramos ir prevencinių priemonių tikėtis negali, nes, kaip pažymi socialinė darbuotoja, tokiu atveju lieka tik savanoriško darbo su šiais asmenimis alternatyva:

Tu išgyveni iš projektų, projektai paprastai turi labai aiškiai apibrėžtas tikslines grupes, pagal kokį nors ten Socialinių paslaugų katalogą, nu, kas yra rizikos grupė – tas, tas ir tas, o tai kas šitas žmogus – jis dar kol kas jokia rizikos grupė, tai pagal ką tu čia dabar aplikuoysi ir gausi resursą, nes nu gerai, tu ten gali savanoriškai kažką ten daryti ir ieškot, bet nu, ne visi tai gali sau leisti (D2).

Anksčiau į socialinės pagalbos sistemą patekęs ir reikiamą pagalbą gavęs asmuo ne tik leistų sutaupyti finansinių investicijų, bet, kaip sako fokus grupės interviu dalyviai, turėtų didesnių šansų neužsilikti šioje sistemos grandinėje ir integruotis į visuomenę. Diskusijų grupės dalyviai išsakė abejonę dėl pertvarkų reikalaujančio požiūrio ir didelių institucijų išlaikymo neefektyvumo – materialinio ir jų darbo filosofijos atžvilgiu. Kaip vienas sprendimo būdų buvo siūloma vaikų globos namų ir panašių didelių įstaigų deinstitalizacija, kartu teigiant, kad šie procesai reikštų ir nemažus nusistovėjusios sistemos, jos taisyklių, socialinio kapitalo palaikymo iššūkius: „Ir visa tai valstybei labiau apsimoka nei tas įsisenėjęs [požiūris], ką reikėtų iš pagrindų keisti. Ten yra žmonės, kurie dirba, ten yra ryšiai, pažintys“ (D2). Darbuotojai išreiškė nuogąstavimus, kad valstybinio sektoriaus socialinės gerovės institucijos turi gana aiškius interesus išlaikyti tam tikrą klientų skaičių, nes jie yra tiesiogiai susiję su šių įstaigų finansavimu:

„Tai tada globos namai, institucija yra suinteresuoti, kad pas juos būtų kuo daugiau vaikų, nes kiekvienas vaikas atsineša savo finansavimą, savo krepšelį“ (D3). Darbuotoja atskleidė šiuo metu susiklosčiusią paradoksalią situaciją, kai viešai deklaruojama, kad globos namų filosofija remiasi darbu su vaiku, siekiant jį grąžinti į šeimą arba įvaikinti, tačiau globos namams skiriamas finansavimas atsižvelgiant į juose esantį vaikų skaičių.

Politinis diskursas, kuris leidžia demonstruoti valstybės galią ir rūpestį socialiai pažeidžiamais asmenimis, taip pat laikomas neskatinančiu valstybinio sektoriaus institucijų pertvarkų ir jų funkcijų paskirstymo: „Ir pačiai valstybei pasakyti, kad va, mes rūpinamės beglobiais vaikais, o ne šeimos, ne tie patys nevyriausybininkai, irgi yra kažkiek patogu“ (D4). Šie nevyriausybinių sektoriaus darbuotojų pastebėjimai atskleidžia valstybės kaip dominuojančios pagrindinės centralizuotai pagalbą socialiai atskirtiems asmenims teikiančios veikėjos vaidmenį. Tokio tipo pagalba gali būti įvardyta kaip unifikuota, nulemta įvairių biurokratinių procedūrų, todėl sulaukia nevyriausybinių sektoriaus darbuotojų, savo darbe besivadovaujančių kitokiais principais ir vertybėmis nei valstybinio sektoriaus organizacijos, kritikos.

Kas turi pasirūpinti atsiduriančiais visuomenės užribyje? Visuomenės požiūrio analizė

Vėlyvosios modernybės politiniai ir socialiniai pokyčiai, sąlygoję vargstančių asmenų gretų augimą ir išskylančius nenumatytus atskirtį patiriančių grupių poreikius, privertė suabejoti gerovės valstybės pajėgumu, o parama pradėta laikyti prabanga, keliančia dirbančių ir mokančių mokesčius visuomenės grupių nepasitenkinimą (Garland 2011; Young 2007). Šiame kontekste socialinės paramos teikimo klausimas tapo itin opus, diskutuojant, kas turėtų pasirūpinti skurstančiais asmenimis. Rūpesčio šiomis socialinėmis grupėmis diskursas glaudžiai susijęs su visuomenės vertinimo ir požiūrio klausimais, nes pastarieji leidžia identifikuoti ir pačios visuomenės narių savijautos problemas – ar piliečiai jaučiasi saugūs ir kiek jie yra pakantūs skurdui, kaip vertina vyraujančių nusikaltimų ir atpildo (bausmės) diskursą. Visuomenės vertinimo rezultatai taip pat leidžia aiškiau suvokti socialinės atskirties grupių padėtį visuomenėje, nes teigiama arba neigiama

visuomenės nuomonė, tikėtina, veikia šių grupių integracijos ir socialinės adaptacijos lygį (Lazutka 2005).

Šiame skyriuje, remiantis reprezentatyvia Lietuvos gyventojų apklausa, atlikta 2014 m. vykdant projektą „Socialinė atskirtis ir socialinis dalyvavimas pokyčių Lietuvoje“, aptariamas šalies gyventojų požiūris į marginalizuotas grupes ir siekiama atsakyti į klausimą, kieno, visuomenės požiūriu, atsakomybė yra teikti socialinę paramą ir pagalbą.

Analizuojant tyrimo rezultatus ir siekiant atskleisti visuomenės požiūrį į tai, kas turėtų pasirūpinti skurstančiais ir stokojančiais pagalbos Lietuvoje, analitiniu instrumentu pasirinkta ir pritaikyta k-vidurkių klasterinė analizė 6 klausimų-teiginių blokui (apie socialinę atskirtį ir skurdą patiriančių asmenų patekimo į šią padėtį priežastis). Ši analizė leido išskirti 3 interpretuojamus klasterius, reprezentuojančius 3 skirtingus požiūrius į socialinės atskirties ir skurdo priežastis (žr. 1 lentelę). F-testas rodo, kad klasterių centrai tarpusavyje reikšmingai skiriasi, klasterių viduje duomenys yra panašūs ir homogeniški, o klasterių dydžiai neviršija rekomenduojamo $\frac{1}{3}$ mažiausio ir didžiausio klasterio santykio.

Apibendrinant pirmąjį gautą klasterį, galima teigti, kad jam būdingas pliuralistinis supratimas apie socialinės atskirties, skurdo ir vargo priežastis – viena vertus, tokie respondentai sutinka, kad sunkioje socialinėje padėtyje atsidūrusiems asmenims trūksta reikšmingų „integracinių“ išteklių (pavyzdžiui, tokių kaip reikšmingos pažintys) ar jų padėtį lemia išoriniai veiksniai (pavyzdžiui, darbdavių išnaudojimas); kita vertus, šie respondentai sutinka, kad ir patys minėti asmenys yra gana apatiški keisti susiklosčiusią padėtį, t. y. pritaria, kad jie per mažai stengiasi ar vengia sunkaus darbo. Reikia pabrėžti, kad tokias nuostatas palaikantys respondentai skurstančiųjų nekaltina ir socialinės atskirties nepatologizuoja, t. y. jie nei neigia, nei teigia, kad į socialinę atskirtį patekę ir skurdūs asmenys yra tinginiai, todėl šio klasterio nuostatos labiau parodo konformistinį požiūrį į socialinę atskirtį.

Priešingas šiam klasteriui yra trečiasis klasteris, kuriam priklausančys respondentai patologizuoja ir stigmatizuoja socialinėje atskirtyje atsidūrusius asmenis. Šie respondentai teigia, kad skurdas yra pačių individų asmeninių pasirinkimų nulemtas; jį sąlygoja menkos jų pastangos ar net tingėjimas. Respondentai taip pat svarsto, kad socialinė atskirtis gali būti

darbdavių išnaudojimo problema, bet jie nesutinka su teiginiu, kad tokiais asmenimis nesirūpina valstybė.

Priešingą poziciją užima antrojo klasterio respondentai, jie supranta, kad socialinė atskirtis ir skurdas yra struktūrinio pobūdžio, t. y. šiems respondentams būdinga nuomonė, kad individualūs pasirinkimai ar asmeninės savybės nėra pagrindinė skurdo priežastis. Dauguma minėtų respondentų labiau pritaria nuomonei, kad socialinė atskirtis ir skurdas yra valstybės nepriežiūros, darbdavių išnaudojimo ir ribotų reikšmingų pažinčių dedamoji bei struktūrinių ir išorinių procesų nulemtas rezultatas.

1 lentelė. Lietuvos gyventojų nuostatų į skurdą ir vargą Lietuvoje klasteriai⁷

Teiginiai	F-testas	Jie skurdūs dėl asmeninių nesėkmių ir apatijos	Jie skurdūs dėl struktūrinių priežasčių	Jie yra valstybės išlaikytiniai ir tinginiai
Valstybė jais nesirūpina (negina)	205,694***	Nei nesutinka, nei sutinka	Sutinka	Visiškai nesutinka
Jie per mažai stengiasi	360,489***	Sutinka	Nei nesutinka, nei sutinka	Sutinka
Jie vengia sunkaus darbo	594,626***	Sutinka	Nesutinka	Sutinka
Jie yra tinginiai	588,164***	Nei nesutinka, nei sutinka	Nesutinka	Sutinka
Jie turi per mažai naudingų pažinčių	83,780***	Sutinka	Sutinka	Nei nesutinka, nei sutinka
Darbdaviai juos išnaudoja	173,340***	Sutinka	Sutinka	Nei nesutinka, nei sutinka
N		441 (50 %)	192 (22 %)	252 (28 %)

*** $p = 0,000$; ** $p < 0,01$; * $p < 0,05$

Minėtų teiginių klausimas buvo toks: „Lietuvoje yra žmonių, kurie skursta ar vargsta. Pasakykite, ar Jūs sutinkate, ar nesutinkate su tokiais vertinimais apie skurstančius ir vargstančius žmones?“ Klasterinėje analizėje naudojamų teiginių skalė kinta nuo 1 iki 5: 1 – Visiškai nesutinku; 2 – Nesutinku; 3 – Nei nesutinku, nei sutinku; 4 – Sutinku; 5 – Visiškai sutinku. Lentelės grafose parodyti atsakymai į klausimus ir klasterių centrai.

Siekiant atsakyti į klausimą, kas, visuomenės nuomone, turėtų pasirūpinti skurstančiais, atlikta dispersinė analizė (vienfaktorinė ANOVA). Respondentų buvo klausama „Kas Lietuvoje turėtų pasirūpinti skurstančiais

7 Plačiau apie išskirtus klasterius žr. 2-ame monografijos skyriuje.

ir vargstančiais asmenimis?“ Ties kiekviena institucija respondentai pasirinko (ne)sutikimo laipsnį. Dispersinė analizė ($F(2,855) = 27,563$, $p = 0,000$) parodė, kad egzistuoja statistiškai reikšmingas skirtumas tarp klasterių vertinant teiginį, kad nevyriausybinių organizacijų (NVO) turėtų pasirūpinti socialinės paramos gavėjais (žr. 2 lentelę).

2 lentelė. **Atsakomybės už skurstančius ir vargstančius asmenis vertinimai tarp skirtingų klasterių**

		Kvadratų suma	Laisvės laipsniai	Vidurkių kvadratai	F-testas	p-reikšmė
NVO	Grupėse	41,832	2	20,916	27,5631	0,000
	Tarp grupių	648,824	855	0,759		
	Iš viso	690,656	857			
Valstybės institucijos	Grupėse	89,241	2	44,620	71,3781	0,000
	Tarp grupių	546,991	875	0,625		
	Iš viso	636,231	877			
Patys turėtų pasirūpinti	Grupėse	39,077	2	19,539	40,7801	0,000
	Tarp grupių	419,707	876	0,479		
	Iš viso	458,784	878			
Jų giminės ir artimieji	Grupėse	8,155	2	4,077	5,7941	0,003
	Tarp grupių	612,263	870	0,704		
	Iš viso	620,417	872			

¹ Levene'o testo dispersijų sąlyga yra pažeista, tačiau Brown–Forsythe's ir Welch'o testai statistiškai skiriasi.

Analizuojant vertinimų skirtumus tarp grupių, galima teigti, kad egzistuoja statistiškai reikšmingas skirtumas (žr. 2 lentelę) tarp išskirtų 3 klasterių vertinant, kiek NVO turėtų pasirūpinti socialinės paramos stokojančiais asmenimis. Lietuvos gyventojai (žr. 3 lentelę), kurie stokojančiuosius pagalbos laiko tinginiais ir išlaikytiniais, yra mažiau linkę sutikti su šiuo teiginiu nei tie apklaustieji, kurie apibrėžia socialinės paramos poreikį kaip asmeninių nesėkmių ir apatijos rezultatą. Pozityviausiai į NVO vaidmenį teikiant pagalbą socialinėje atskirtyje atsidūrusiems asmenims žiūri tie respondantai, kurie pritaria, kad skurdas Lietuvoje yra tam tikrų makro-, t. y. struktūrinių priežasčių, rezultatas. Bendrai įvertinant požiūrį į šį teiginį, būtina pasakyti, kad visos grupės yra labiau linkusios pritarti, jog socialinės paramos teikimo misija turėtų būti NVO sektoriaus prioritetas.

3 lentelė. Atsakomybės už skurstančius ir vargstančius asmenis vertinimai tarp skirtingų grupių ir klasterių

	Klasteriai	N	Vidurkiai	Std. nuokrypis
NVO ¹	„Jie skurdūs dėl asmeninių nesėkmių ir apatijos“	431	3,63	0,814
	„Jie skurdūs dėl struktūrinių priežasčių“	182	3,88	0,860
	„Jie yra valstybės išlaikytiniai ir tinginiai“	245	3,26	0,970
Valstybės institucijos ²	„Jie skurdūs dėl asmeninių nesėkmių ir apatijos“	442	3,88	0,675
	„Jie skurdūs dėl struktūrinių priežasčių“	187	4,30	0,763
	„Jie yra valstybės išlaikytiniai ir tinginiai“	250	3,40	0,979
Patys turėtų pasirūpinti ³	„Jie skurdūs dėl asmeninių nesėkmių ir apatijos“	445	3,93	0,668
	„Jie skurdūs dėl struktūrinių priežasčių“	183	3,81	0,778
	„Jie yra valstybės išlaikytiniai ir tinginiai“	251	4,35	0,667
Jų giminės ir artimieji ⁴	„Jie skurdūs dėl asmeninių nesėkmių ir apatijos“	443	3,44	0,737
	„Jie skurdūs dėl struktūrinių priežasčių“	180	3,51	0,881
	„Jie yra valstybės išlaikytiniai ir tinginiai“	250	3,26	0,961

Minėtų teiginių klausimas buvo toks: „Kas Lietuvoje turėtų pasirūpinti skurstančiais ir vargstančiais asmenimis?“¹ reiškia – Visiškai nesutinku, 5 – Visiškai sutinku.

¹ Egzistuoja statistiškai reikšmingas vidurkių skirtumas tarp visų klasterių (Posto–Hoc Gameso–Howello kriterijus $p < 0,005$);

² Egzistuoja statistiškai reikšmingas vidurkių skirtumas tarp visų klasterių (Posto–Hoc Gameso–Howello kriterijus $p < 0,005$);

³ Egzistuoja statistiškai reikšmingas vidurkių skirtumas tarp skurdą laikančiųjų socialine patologija ir tarp tų, kurie jį laiko asmeninių nesėkmių ir apatijos rezultatu; bei tarp tų, kurie laiko skurdą socialine patologija, ir tų, kurie jį laiko nulemtą struktūrinių priežasčių (Posto–Hoc Gameso–Howello kriterijus $p < 0,005$);

⁴ Egzistuoja statistiškai reikšmingas vidurkių skirtumas tarp skurdą laikančiųjų socialine patologija ir tarp tų, kurie jį laiko asmeninių nesėkmių ir apatijos rezultatu; bei tarp tų, kurie laiko skurdą socialine patologija, ir tų, kurie jį laiko nulemtą struktūrinių priežasčių (Posto–Hoc Gameso–Howello kriterijus $p < 0,005$).

Dispersinė analizė ($F(2,875) = 71,378$, $p = 0,000$) taip pat parodė, kad egzistuoja statistiškai reikšmingas skirtumas tarp grupių požiūrio į *valstybinių institucijų vaidmenį* teikiant pagalbą jos stokojantiems (žr. 2 lentelę). Lietuvos gyventojai (žr. 3 lentelę), manantys, kad skurdas yra struktūrinių priežasčių rezultatas, labiausiai pritaria, kad paramos stokojančiais asmenimis turėtų pasirūpinti valstybinis sektorius. Kiek mažiau su šiuo teiginiu sutinka tie asmenys, kurie skurdą laiko nulemtu asmeninių nesėkmių ir apatijos. Galiausiai tie, kurie mano esant skurdą pačių skurstančiųjų problema, linkę mažiau sutikti, kad vargstančiais ir skurstančiais asmenimis turėtų pasirūpinti valstybė. Bendrai įvertinant požiūrį į šį teiginį, visos grupės yra labiau linkusios pritarti, kad skurstančiųjų ir vargstančiųjų parama turėtų pasirūpinti valstybė.

Reikia pastebėti, kad, vertinant įvairių socialinių veikėjų vaidmenį kovojant su skurdu Lietuvoje ar teikiant socialinę paramą, išsiskiria jų atsakomybės vertinimų nuostatos. Dispersinės analizės empiriniai rezultatai

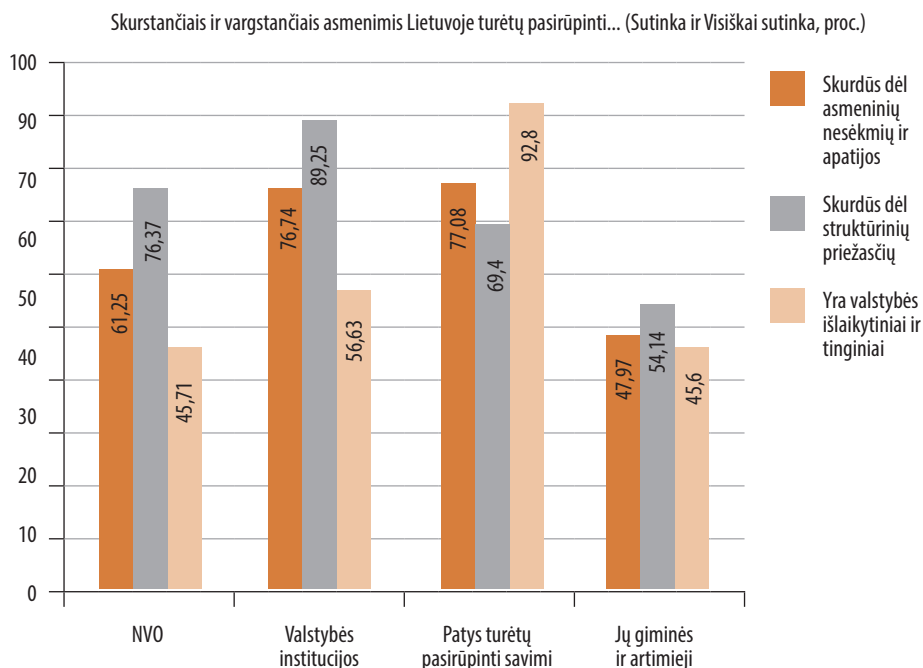
(žr. 2 lentelę) identifikuoja, kad skirtumas tarp 3 klasterių egzistuoja instituciniame lygmenyje (NVO ir valstybės institucijų vertinimuose), tačiau vertinant pačių skurstančių ar skurstančių artimųjų atsakomybės ribas, išsiskiria skirtumas tik tarp dviejų grupių, nes skurdą patologizuojančių respondentų, teigiančių, kad socialinės paramos gavėjai yra tinginiai ir išlaikytiniai, požiūris skiriasi nuo kitų dviejų klasterių, kurių vertinimai yra panašūs ir statistiškai reikšmingai nesiskiria (žr. 3 lentelę).

Dispersinė analizė ($F(2,875) = 40,780$, $p = 0,000$) parodė, kad egzistuoja statistiškai reikšmingas skirtumas tarp klasterių vertinant teiginį, kad skurstantys turėtų *patys savimi pasirūpinti* (žr. 2 lentelę). Analizuojant vertinimų skirtumus tarp grupių, galima teigti, kad egzistuoja statistiškai reikšmingas skirtumas (žr. 3 lentelę) tarp dviejų, o ne visų trijų grupių; reikšmingo skirtumo nėra tarp klasterių, kurie teigia, kad skurdas yra struktūrinių priežasčių arba asmeninės apatijos ir nesėkmių rezultatas. Tačiau galima sakyti, kad reikšmingas skirtumas egzistuoja tarp asmenų, kurie patologizuoja skurdą, ir tų, kurie skurdą apibrėžia kaip struktūrinių priežasčių rezultatą, ir tarp asmenų, kurie patologizuoja skurdą, ir tų, kurie traktuoja skurdą kaip asmeninių nesėkmių rezultatą. Galima matyti, kad respondentai, patologizuojuojantys skurdą ir teigiantys, kad skurstantys yra išlaikytiniai, labiau nei tie, kurie skurdą laiko struktūrinių priežasčių rezultatu, arba tie, kurie skurdą sieja su asmeninėmis nesėkmėmis ir apatija, sutinka su mintimi, kad skurstantys asmenys patys turėtų pasirūpinti saviimi. Vis dėlto reikėtų pridurti, kad dauguma lietuvių yra linkę sutikti, kad skurdūs ir vargstantys asmenys yra atsakingi už savo padėtį ir turėtų patys savimi pasirūpinti.

Dispersinė analizė ($F(2,870) = 5,794$, $p = 0,003$) taip pat rodo, kad statistiškai reikšmingas ryšys tarp klasterių egzistuoja vertinant nuostatą, kad skurstančiais asmenimis turėtų pasirūpinti *jų giminės ar artimieji* (žr. 2 lentelę). Vertinimų tarp grupių analizė atskleidžia, kad egzistuoja statistiškai reikšmingas skirtumas tarp dviejų, o ne visų klasterių (žr. 3 lentelę). Reikšmingo skirtumo nėra tarp teigiančiųjų, kad skurdas yra struktūrinių priežasčių arba asmeninės apatijos ir nesėkmių rezultatas. Reikšmingas skirtumas matyti lyginant tuos respondentus, kurie patologizuoja stokojančius socialinės paramos, su tais, kurie skurdą sieja su struktūrinėmis priežastimis, bei tais, kurie skurdą laiko asmeninių nesėkmių ir apatijos

rezultatu. Respondentai, siejantys skurdą su struktūrinėmis priežastimis ir asmeninėmis nesėkmėmis ir apatija, labiau sutinka su teiginiu, kad stokojantiems pagalbą turėtų suteikti jų giminės ir artimieji, o su šiuo teiginiu mažiausiai sutinka stokojančius laikantys tinginiais ir išlaikytiniais. Tačiau visų minėtų grupių atstovai linkę pritarti, kad teikiant pagalbą giminės ir artimieji turėtų vaidinti svarbų vaidmenį.

Apibendrinant išskirtų klasterių požiūrio į atsakomybę už skurstančius ir paramos stokojančius skirtumus, matyti, kad ryškiausias skirtumas atsiskleidžia tarp tų, kurie skurdą laiko struktūrinių priežasčių rezultatu, ir tarp tų, kurie patologizuoja skurdą bei laiko skurstančius asmenis tinginiais ir valstybės išlaikytiniais. O tų, kurie skurdą laiko asmeninių nesėkmių ir apatijos rezultatu, atsakomybės vertinimas artimesnis tų, kurie sieja skurdą su struktūrinėmis priežastis, požiūriui. Respondentai, siejantys skurdą su struktūrinėmis problemomis, atsakomybę už paramos ir pagalbos teikimą priskiria valstybiniam sektoriui (89,25 proc.), NVO (76,37 proc.), patiems skurstantiesiems (69,4 proc.) ir giminėms bei artimiesiems (54,14 proc.). Lietuvos gyventojai, skurdą traktuojantys kaip individualią patologiją, teigia, kad skurstantieji yra atsakingi už savo situaciją ir turėtų savimi pasirūpinti

1 pav. Kas turėtų pasirūpinti skurstančiais ir vargstančiais asmenimis Lietuvoje

(92,80 proc.), mažiausiai šios grupės apklaustųjų – 45,71 proc. – pažymi, kad toks rūpestis turėtų tekti skurstančiųjų giminėms ir artimiesiems bei NVO (45,71 proc.); valstybės institucijoms šią funkciją skirtų 56,63 proc. šios grupės apklaustųjų. Lietuvos gyventojai, kurie skurdą sieja su asmeninėmis nesėkmėmis ir apatija, rūpestį skurstančiais yra linkę priskirti atitinkamai: 76,74 proc. – valstybės institucijoms, 77,08 proc. – patiems skurstantiesiems, 61,25 – NVO, 47,97 proc. – skurstančiųjų giminėms ir artimiesiems.

Analizuojant klausimą, kas turėtų pasirūpinti skurstančiais ir paramos stokojančiais asmenimis, atlikta dar viena dispersinė analizė, kurios pagrindas yra respondentų *padėtis darbo rinkoje*⁸. Vienfaktorinė ANOVA (žr. 4 lentelę) parodė, kad nėra reikšmingo skirtumo tarp šių grupių požiūrio į NVO, taip pat valstybės institucijų ir giminių bei artimųjų vaidmenis pasirūpinant skurstančiais. Tačiau ši analizė atskleidė, kad darbinė padėtis lemia požiūrį į pačių skurstančiųjų atsakomybę. Dirbančių asmenų manymu, skurstantieji turėtų patys savimi pasirūpinti.

4 lentelė. Dirbančių respondentų vertinimas: atsakomybė už skurstančius ir vargstančius

		Kvadratų suma	Laisvės laipsniai	Vidurkių kvadratai	F-testas	p-reikšmė
Patys turėtų pasirūpinti	Grupėse	5,386	2	2,693	5,0651	0,006
	Tarp grupių	488,562	919	0,532		
	Iš viso	493,947	921			

¹ Levene'o testo dispersijų sąlyga yra tenkinama.

Apklausoje dalyvavę respondentai, atsižvelgiant į jų užimamą padėtį darbo rinkoje, skirtingai vertina skurstančius asmenis, kaltindami juos pačius dėl savo padėties (žr. 5 lentelę). Aptiktas statistiškai reikšmingas skirtumas tik tarp dirbančių ir bedarbių vertinimų, kai dirbantys labiau nei nedirbantys yra linkę atsakomybę dėl esamos padėties priskirti patiems skurstantiems. O pasitraukusių iš darbo rinkos dėl pensinio amžiaus vertinimai neturi reikšmingo skirtumo tarp šių dviejų grupių. Kita vertus, reikia paminėti, kad visos trys grupės linkusios pritarti, kad skurstantys turėtų patys savimi pasirūpinti, vis dėlto dirbantieji šiam teiginiui pritaria labiausiai.

8 Padėties darbo rinkoje kintamasis apibrėžia tris pagrindines pozicijas darbo rinkos struktūroje – bedarbiai, asmenys pasitraukę iš aktyvios darbo rinkos (pensininkai), o į dirbančiųjų kategoriją patenka dirbantys ir turintys savo verslą. Kitos situacijos, apibrėžiančios respondentų veiklą ir dalyvavimą darbo rinkoje (pvz.: išėję motinystės ir tėvystės atostogų ir pan.), buvo eliminuotos iš šios analizės.

5 lentelė. **Atsakomybės už skurstančius ir vargstančius vertinimas pagal respondentų padėtį darbo rinkoje**

	Respondentų padėtis darbo rinkoje	N	Vidurkiai	Std. nuokrypis
Patys turėtų pasirūpinti*	Dirbantys	588	4,03	0,724
	Bedarbiai	98	3,78	0,783
	Pensininkai (pasitraukę iš darbo rinkos)	237	3,98	0,719

* Egzistuoja statistiškai reikšmingai vidurkių skirtumas tik tarp bedarbių ir dirbančiųjų vertinimų (Posto–Hoc Tukey HSD kriterijus $p < 0,005$).

6 lentelėje pateikiami dispersinės analizės duomenys, kurie reprezentuoja *skirtingus namų ūkių (šeimų) pajamų grupių* vertinimus, susijusius su atsakomybe už skurstančiuosius. Reikšmingi skirtumai, susiję su namų ūkio pajamomis, atsiskleidžia tik vertinant NVO ir pačių skurstančių asmenų atsakomybę. Valstybės institucijų ir giminių bei artimųjų atsakomybės už skurstančius asmenis vertinimas nuo šeimos pajamų reikšmingai nepriklauso.

6 lentelė. **Skirtingų namų ūkių (šeimų) pajamų grupių vertinimas: atsakomybė už skurstančius ir vargstančius**

		Kvadratų suma	Laisvės laipsniai	Vidurkių kvadratai	F-testas	p-reikšmė
NVO	Grupėse	13,075	2	6,537	8,338 ¹	0,000
	Tarp grupių	511,187	652	0,784		
	Iš viso	524,262	654			
Patys turėtų pasirūpinti	Grupėse	3,377	2	1,689	3,085 ²	0,046
	Tarp grupių	371,093	678	0,547		
	Iš viso	374,471	680			

¹ Levene'o testo dispersijų sąlyga yra tenkinama;

² Levene'o testo dispersijų sąlyga yra pažeista, tačiau Brown–Forsythe'o ir Welcho testai statistiškai skiriasi.

Analizuojant požiūrį į NVO atsakomybę už skurstančius galima teigti, kad egzistuoja statistiškai reikšmingas skirtumas (žr. 7 lentelę) tik tarp dviejų respondentų grupių. Respondentai, reziduojantys namų ūkiuose, kurių pajamos yra didesnės nei 2 500 Lt, yra labiau linkę pritarti, kad nevyriausybiniis sektorius turėtų pasirūpinti skurdžiais asmenimis, nei tie respondentai, kurių namų ūkio pajamos yra 2 500 Lt ar mažesnės. Vis dėlto reikia paminėti, kad bendrai visos pajamų grupės su šiuo teiginiu yra linkusios sutikti. O analizuojant duomenis apie pačių skurstančių asmenų

atsakomybę dėl savo socialinės padėties galima matyti kiek kitokią dinamiką. Reikšmingas skirtumas atsiranda tarp asmenų, nurodžiusių didžiausias ir mažiausias šeimos pajamas. Identifikuotina, kad asmenys, nurodę didžiausias namų ūkio pajamas, skirtingai nei tie, kurių namų ūkių pajamos mažiausios, yra labiau linkę manyti, kad skurstantieji turėtų patys savimi pasirūpinti. Pažymėtina, kad visų pajamų grupių respondentai šiam teiginiui linkę pritarti.

7 lentelė. **Atsakomybės už skurstančius ir vargančius vertinimas pagal skirtingas namų ūkių (šeimų) pajamų grupes:**

	Respondentų namų ūkių (šeimos) vidutinės mėnesio pajamos	N	Vidurkiai	Std. nuokrypis
NVO ¹	Iki 1 500 Lt	176	3,49	0,977
	1 500–2 500 Lt	235	3,53	0,879
	Daugiau nei 2 500 Lt	245	3,81	0,819
Patys turėtų pasirūpinti ²	Iki 1 500 Lt	182	3,88	0,787
	1 500–2 500 Lt	249	3,95	0,710
	Daugiau nei 2 500 Lt	251	4,06	0,733

¹ Egzistuoja statistiškai reikšmingas vertinimų vidurkių skirtumas tarp didžiausias pajamas gaunančių respondentų (daugiau nei 2 500 Lt) ir kitų pajamų grupių (Posto–Hoc Gameso–Howello kriterijus $p < 0,005$);

² Egzistuoja statistiškai reikšmingas vertinimų vidurkių skirtumas tik tarp didžiausias pajamas (daugiau nei 2 500 Lt) ir mažiausias pajamas (mažiau nei 1 500 Lt) gaunančių namų ūkių (Posto–Hoc Tukey HSD kriterijus $p < 0,005$).

Apibendrinant Lietuvos gyventojų vertinimus apie atsakomybę už skurdą visuomenėje, galima teigti, kad vertinimai apie atsakomybių ribas priklauso nuo tam tikrų objektyvių dimensijų ir individualių charakteristikų. Pavyzdžiui, rūpestis dėl skurstančių ir socialiai atskirtų priklauso nuo asmens užimtumo: saugesnę poziciją darbo rinkoje užimantys ir dirbantys asmenys yra labiau linkę stigmatizuoti ir kaltinti į socialinę atskirtį patekusius asmenis. Kitas reikšmingas pjūvis iliustruoja, kad pajamos yra svarus dėmuo, skiriantis socialinio rūpesčio už pažeidžiamus asmenis vertinimus. Didesnes pajamas gaunantys asmenys labiau stigmatizuoja skurdą ir pasižymi mažesniu socialiniu rūpesčiu. Taip pat pastebėta, kad didesnes pajamas gaunantys respondentai yra labiau linkę pritarti didesniai NVO vaidmeniui Lietuvos skurdo mažinimo politikoje, tad galima teigti, kad didėjant pajamoms matoma socialinio rūpesčio mažėjimo tendencija.

Apibendrinimas

Analizuodama benamystės ir įkalinimo ciklą, Gowan (2002) identifikuoja skirtingas benamystės ir įkalinimo trajektorijas: keliavimą nuo benamystės iki įkalinimo ir keliavimą iš įkalinimo įstaigų į nakvynės namus ar gatvę. Remiantis atliktu tyrimu galima matyti, kad ne benamystė ar įkalinimas yra lemiamas lūžio taškas. Daugelio benamių gyvenimo istorijose reikšmingesnę vaidmenį vaidina nestabilios, probleminės šeimos ar gyvenimo vaikų globos namuose patirtys. Šios patirtys sąlygojo ir ankstyvą savarankišką gyvenimą, vedantį prie išitraukimo į kriminalines veikas, susidūrimo su teisėsaugos institucijomis, nuolatinės gyvenamosios vietos neturėjimo ar priklausomybių. Ankstyvą tyrime dalyvavusių benamių pažintį su globos ar teisėsaugos įstaigomis galima laikyti kertiniu momentu, prisidedančiu prie ilgalaikio dreifavimo tarp institucijų, kai benamystės ir įkalinimo situacijos cikliškai keičia viena kitą.

Benamių vyrų nuomone, būtina tarpinstitucinio dreifo ar ciklo nutraukimo ir savarankiško gyvenimo sąlyga – stabilūs ir finansiškai patrauklūs darbo santykiai. Nors nakvynės namų gyventojai darbą laiko, Dahrendorfo (1996) žodžiais, bilietu į aprūpinimo pasaulį, jie pripažįsta, kad įsitvirtinti darbo rinkoje jiems yra itin sunku. Kalbėdami apie beklasių grupes, kurioms būdingos įsisenėjusios, ilgalaikės socialinės problemos, autoriai (Dahrendorf 1996; Garland 2011; Young 2007; Wacquant 2009a ir 2009b) apibrėžia nedarbą kaip esminį eliminavimo iš visuomenės komponentą. Tik du iš tyrimo dalyvavusių nakvynės namų gyventojų yra turėję nuolatinį, ilgalaikį darbą, tik du informantai tyrimo metu dirbo. Komplicuotą nakvynės namuose gyvenančių vyrų išitraukimą į darbo rinką lemia išsilavinimo ir kvalifikacijos stygius, nulemtas ankstyvo savarankiško gyvenimo, taip pat darbo išlaikymo įgūdžių stoka, stigmatizuojantis visuomenės ir darbdavių požiūris į juos. Bene labiausiai darbo paieškas apsunkinančiu veiksniu galima laikyti teistumą ir įkalinimo patirties išpaudus benamių vyrų gyvenimuose. Neabejotina, kad įkalinimas ir jį lydinti izoliacija savaime suformuoja atotrūkį ir išstūmimą iš darbo rinkos, didina nepasitikėjimą savo jėgomis, skatina neigiamą visuomenės ir darbdavių požiūrį, kurį akcentuoja tyrime dalyvavę vyrai. Benamių, turinčių įkalinimo patirties, stigmatizavimo

klausimas yra ypač aktualus, nes jie turi susigyventi su dvejopa nusikaltėlio ir benamio ar nakvynės namų gyventojų stigma. Toks dvigubas stigmatizavimas, be abejonės, turi įtakos jų savivokai ir kitų itin neigiamo požiūrio į juos formavimuisi. Informantai jaučiasi stigmatizuojami ne tik dėl visuomenės, bet ir dėl valstybės požiūrio. Benamių vyrų pasakojimuose ryškus nusivylimo, valstybės abejingumo jiems motyvas. Todėl tyrime dalyvavę nakvynės namų gyventojai netiki, kad valstybė yra suinteresuota spręsti jų problemas.

Gustafson (2011) manymu, šeiminius santykius galima laikyti esminiu ištekliu, galinčiu sustabdyti ilgalaikį išitraukimą į socialinės paramos sistemą. Artimų šeiminių santykių trūkumo problema atsispindi ir pačių tyrime dalyvavusių nakvynės namų gyventojų istorijose. Visi tyrime dalyvavę nakvynės namų gyventojai teigė šiuo metu neturintys sutuoktinės ir negyvenantys kohabitacijoje. Didesnė dalis tyrime dalyvavusių niekada nebuvo sukūrę šeimos, t. y. vedę ir turėję vaikų. Nors kai kurie informantai prisipažino sukūrę šeimas, vienokios ir kitokios priežastys lėmė, kad šeima iširo. Nestabilūs šeiminiai santykiai vaikystėje tarsi užprogramuoja nakvynės namų gyventojus jų pačių nesėkmingiems bandymams kurti artimus santykius ir juos palaikyti. Todėl šeima, kaip ir valstybė, nakvynės namų gyventojams, jų požiūriu, nėra atramos šaltinis, iš kurio jie galėtų tikėtis pagalbos sunkiais gyvenimo momentais.

Tačiau esama benamystės situacija, nakvynės namų gyventojus stigmatizuojanti aplinka ir komplikuotos darbo paieškos nėra benamius vyrus demotyvuojantys veiksniai. Informantai projektuoja ateitį siedami ją su darbo santykiais, kurie ir nužymi geresnio gyvenimo pradžią. Tad, viena vertus, nedarbas yra pagrindinis atskirties indikatorius, antra vertus, darbas tampa motyvuojančia sąlyga, kurios įgyvendinimas garantuoja išiliejimą į visuomenę. Vis dėlto darbas nėra vienintelis pajamų šaltinis. Kaip pabrėžia Snow, Baker ir Andersonas (1989), tam tikri benamių veiksmai, visuomenėje suvokiami kaip kriminalinis elgesys ar neformaliosios ekonomikos dalis, gali būti laikomi adaptyviomis benamių strategijomis, leidžiančiomis užsitikrinti tam tikrą materialinę gerovę. Tyrime dalyvavusiems benamiams vyrams taip pat priimtini įvairūs materialinių išteklių įgijimo būdai, tarp jų ir nelegalūs. Skolos antstoliams, varginančios ir ribojančios darbo sąlygos, menkas užmokestis benamius atgraso nuo legalaus darbo, todėl jie

renkasi lengvesnes ir patrauklesnes išgyvenimo praktikas. O saugi ir pažįstama institucijų aplinka leidžia pasislėpti ir atsiriboti nuo visuomenės spaudimo arba, Ruddick (1996) žodžiais, sumažinti patiriamą socialinę nesaugumą. Šitaip benamių gyvenimo būdas tampa priešprieša ar alternatyva normatyviniams ekonominių santykių ir sėkmingo gyvenimo diskursams, o patys nakvynės namų gyventojai aktyviai kuria ir modifikuoja pačią benamystės situaciją ir nakvynės namų aplinką, paversdami ją kuo saugesne ir patogesne užuovėja.

Socialinių paslaugų sistemos darbuotojų požiūriu, reikšmingas veiksnys, lemiantis individų įsitraukimą į vadinamąjį „institucinį ciklą“, yra gavėjų adaptacija vienoje ar kitoje gerovės institucijoje, kuri siejama su šios institucijos kultūros – normų ir taisyklių – perėmimu, pasitikėjimu grįsto santykio su darbuotojais (ar konkrečiu darbuotoju) palaikymu. Šis ryšys atlieka kompensacinę funkciją, nes ilgalaikės gyvenimo institucijoje patirtis turinčių asmenų socialinių ryšių tinklas už įstaigos ribų yra gana skurdus. Ši tendencija fiksuojama ir kitų benamystės tyrimų rezultatuose, kuriuose pažymima, kad ilgesnius ar trumpesnius laikotarpius apimantis, tačiau pasikartojantis apsisistojimas nakvynės namuose lemia ryšių su šeima ir kitų socialinių tinklų praradimą (Pillinger 2007). Apsistojimo institucijoje trukmė yra išskiriama kaip vienas pagrindinių veiksnių, lemiančių adaptacijos joje lygmenį. Šį aspektą išskiria ilgalaikius benamystės tyrimus atlikę ir „institucinio ciklo“ priežastis analizavę Paula Mayock ir Krizanas Vekicas (2006), pažymėdami, kad naudojimosi teikiamomis socialinėmis paslaugomis trukmė yra tiesiogiai susijusi su šansais išeiti iš benamystės padėties – kuo ji ilgesnė, tuo labiau silpsta bendruomeninis, šeiminis ryšys ir šis procesas trunka ilgiau (Mayock, Vekic 2006). Fokus grupės interviu dalyvavę ekspertai siejo išėjimą iš nakvynės namų ir savarankiško gyvenimo projektavimą su nežinia, pažeidžiamumu, baime prisiimti riziką. Tokia rizika traktuojama kaip grėsmė nuolatinei rutinai – „dienotvarkei“, „diktuojamai“ socialinių paslaugų įstaigos normų ir taisyklių, sukuriančiai pasaulio „be įvykių“ (Giddens 2000), kuris laikomas saugiu ir pastoviu, jausmą.

Nakvynės namų kaip „totalinės institucijos“ gofmaniškąją prasmę samprata leidžia ją įvardyti kaip interakcinio proceso rezultatą, kuris konstruoja ir yra konstruojamas joje reziduojančių asmenų institucijos ir jų pačių kuriamomis ir palaikomomis vertybėmis, kultūros normomis ir socialinėmis

praktikomis. Šiuos asmenis vienijanti panaši socialinė padėtis, pasak fokus grupės interviu dalyvių, yra vienas pagrindinių veiksnių, lemiančių patekimą į „institucinį ciklą“. Savarankiškumo stoka ir socializacinių gebėjimų trūkumai, paveikti socialinės rizikos šeimos ir / arba globos namų aplinkos, laikomi rizikos patekti į priklausomybę nuo socialinės paramos ir socialinių paslaugų institucijų veiksniais. Kita vertus, fokus grupės interviu dalyviai kvestionuoja institucijos sisteminius, struktūrinius elementus kaip vienus esminių individų „institucinį ciklą“ lemiančių veiksnių. Todėl manoma, kad dėl šioje terpėje veikiančių ribojančių institucijos taisyklių neįmanoma išugdyti asmens savarankiškumo. Kartu interviu dalyvavę ekspertai kvestionuoja valstybės kaip sprendžiančiojo ir tvarką užtikrinančio autoriteto galią bei visuomenės požiūrį, kuriuo palaikoma nakvynės namų kaip vietos, skirtos asmenims, nesugebantiems atlikti normatyvinių vaidmenų ir tuo „trukdančių“ „sveikam“ visuomenės egzistavimui, samprata. Neigiamas socialiai pažeidžiamų grupių vertinimas – nakvynės namų adreso kaip „etiketės“, žyminčios juose gyvenančio asmens „kitoniškumą“, reikšmė lemia ir jų diskriminaciją darbo rinkoje. Kaip pažymi Hansen ir kt. (2006), priklausomybė nuo socialinės paramos neretai yra traktuojama kaip žmogiškojo kapitalo stygius ir potencialiems darbdaviams signalizuoja apie silpnesnius asmens gebėjimus. Kita vertus, galima teigti, kad šie gebėjimai, žmogiškasis kapitalas, asmeniui atsidūrus socialinės paramos spąstuose, „instituciniame cikle“ ir aktyviai nedalyvaujant darbo rinkoje, natūraliai silpnėja.

Gerovės valstybė kaip individo egzistencinio saugumo garantas, kurį suteikia pati visuomenė, pasak Wacquant (2009), nyksta užleisdama vietą neoliberaliai baudžiamajai gerovei. Neoliberalizmas, apibrėžiantis naujas gerovės valstybės situacijas, žymi valstybės vaidmens susitraukimą ir kartu institucionalizuoja naujas socialinės prievartos formas ar didesnę socialinę kontrolę marginalių grupių, patenkančių į socialinę atskirtį, atžvilgiu. Neoliberalizmo situacijoje taip pat kuriasi naujos socialinės atskirties grupės, kurioms priskirtinas marginalumas yra suprantamas ne kaip struktūrinių pokyčių nulemtas rezultatas (darbo rinkos restruktūrizacija, gerovės valstybės nykimas ar kt.), bet labiau kaip asmeninio pasirinkimo padarinys (Squires, Lea 2012). Neoliberali valstybė saugo vidurinės ir aukštesnių klasių atstovus nuo marginalių grupių palikdama joms galimybę dalyvauti

tik gerovės arba baudžiamojame sistemoje (Lynch 2011; Squires, Lea 2012). Gerovės valstybės erozija sukelia abejonių dėl jos pajėgumo ir skatina nesaugumo jausmo visuomenėje didėjimą, o jos teikiama parama pradėta laikyti prabanga, kurios sunkiai dirbantys mokesčių mokėtojai negali sau leisti (Garland 2011; Young 2007). Taigi šie pokyčiai leidžia klausti, kas visuomenės požiūriu turėtų būti atsakingas bei pasirūpinti skurstančiais ir socialinės paramos stokojančiais. Į šį klausimą siekta atsakyti pasitelkiant reprezentatyvią Lietuvos gyventojų apklausą.

Remiantis gyventojų apklausos duomenis identifikuotos trys skirtingų požiūrių į skurstančius asmenis grupės: pirmoji grupė mano, kad skurdas yra struktūrinių priežasčių rezultatas, antroji sieja skurdą su asmeninėmis nesėkmėmis bei apatija, o trečioji laiko skurdžius valstybės išlaikytiniais ir tinginiais. Šie skirtingi požiūriai lemia skirtingą atsakomybės už skurstančius ir paramos stokojančius paskirstymą. Ryškiausias skirtumas priskiriant atsakomybę atsiskleidžia tarp tų, kurie skurdą laiko struktūrinių priežasčių rezultatu, ir tarp tų, kurie patologizuoja skurdą ir skurstančius asmenis laiko tinginiais ir valstybės išlaikytiniais. O tų, kurie skurdą laiko asmeninių nesėkmių ir apatijos rezultatu, atsakomybės vertinimas artimesnis kaip tų, kurie skurdą sieja su struktūrinėmis priežastimis. Apklausos duomenys leidžia teigti, kad egzistuoja keli vyraujantys požiūriai. Viena dalis apklausoje dalyvavusių gyventojų skurdą linkę kildinti iš struktūrinių problemų, todėl atsakomybę už skurdą perduoda valstybiniam ir nevyriausybiniam sektoriui. Priešingai, kita dalis patologizuoja skurstančiuosius, laikydami juos valstybės išlaikytiniais ir tinginiais, todėl teigia, kad jie patys turėtų savimi pasirūpinti. Trečiąjį požiūrį išreiškę respondentai skurdo priežastimis laiko asmenines nesėkmes ir apatiją, o atsakomybę linkę priskirti patiems skurstantiems ir valstybiniam sektoriui.

Ne tik skirtingas požiūris į skurdo priežastis, bet ir užimtumas bei pajamos diferencijuoja respondentų nuomones apie socialinį rūpestį pažeidžiamais asmenimis. Saugesnę poziciją darbo rinkoje užimantys ir dirbantys bei didesnes pajamas gaunantys asmenys yra labiau linkę stigmatizuoti ir kaltinti į socialinę atskirtį patekusiuosius. Jie pasižymi mažesniu socialiniu rūpesčiu. Taip pat pastebėta, kad didesnes pajamas gaunantys respondentai yra labiau linkę pritarti didesniai nevyriausybinių sektoriaus vaidmeniui Lietuvos skurdo mažinimo politikoje, todėl galima teigti, kad

didėjant pajamoms matoma socialinio rūpesčio mažėjimo tendencija. Ši tendencija gana įprasta ir fiksuojama daugelyje visuomenių, nes dar Thorsteinas Veblenas (1899–1994) yra apibrėžęs ekonominio kapitalo turėjimo reikšmę visuomenės nariams vertinant vieniems kitus. Gerovė šiuo atveju tapatinama su pagarba ir pripažinimu, o skurdas ir nedarbas traktuojami kaip „pelnytas atlygis“ nedirbantiems ir veltėdžiams. Palankesnis žemesnių klasių atstovų požiūris į paramos gavėjus gali būti aiškinamas kaip tam tikras solidarumas su šia visuomenės grupe, nes žemesnėms socialinėms klasėms priskiriami asmenys taip pat patiria riziką tapti šios paramos gavėjais (Blekesaune, Quadagno 2003).

Vėlyvosios modernybės, neoliberalios ekonomikos ir baudžiamosios gerovės susiklostymo nulemti pokyčiai tiesiogiai paveikia socialinę atskirtį patiriančių asmenų gyvenimus. Neturintys būsto ir gyvenantys nakvynės namuose vyrai nėra išimtis. Tyrimo metu identifikuoti benamių susidūrimai su teisėsaugos ir įkalinimo institucijomis leidžia kalbėti apie jų dreifavimą tarp institucijų ar tam tikrą institucinį ciklą. Tyrime dalyvavusių gyvenimo istorijos liudija, kad šio dreifo pradžia galima laikyti gyvenimo nestabiliose šeimose ar vaikų globos įstaigose patirtį. Darbas, pačių nakvynės gyventojų požiūriu, pagrindinė sąlyga, galinti padėti nutraukti institucinio dreifo grandinę ir pakloti savarankiško gyvenimo pamatus. Tačiau, viena vertus, komplikotos benamių vyrų darbo paieškos, darbių įgūdžių ir išsilavinimo stoka patvirtina, kad nedarbas yra pagrindinė jų eliminavimo iš visuomenės priežastis. Kita vertus, būdamas geresnio gyvenimo garantas, darbas motyvuoja benamius įsitraukti į darbo paieškas ir projektuoti ateitį geresnio gyvenimo linkme.

Ekspertų, dirbančių su nakvynės namų gyventojais požiūriu, ilgalaikė gyvenimo institucijoje patirtis silpnina asmens šansus ištrūkti iš institucinio ciklo ir dėl socialinių ryšių trūkumo, ir dėl institucinės aplinkos transformavimo į saugią „savą erdvę“, perimant jos diktuojamas normas ir taisykles. Žmogiškojo kapitalo stygius, kurį ekspertų manymu, gana paradoksaliai siekiama kompensuoti ugdant benamių savarankiškumą rutinizuotų taisyklių ribojamoje aplinkoje, apsunkina jų dalyvavimą normatyvinėje darbo rinkoje ir kitų konvencinių vaidmenų atlikimą. Benamių „užstrigimas“ institucijose skatina kelti jiems teikiamų paslaugų efektyvumo, lankstumo ir valstybės požiūrio į šios problemos sprendimą klausimus.

Stigmatizuojantis visuomenės požiūris, kurį pažymi ir tyrimo dalyviai, bei akademiniuose debatuose išskylantis gerovės valstybės pajėgumo kvestionavimas (Garland 2011; Young 2007; Wacquant 2009a ir 2009b) paaštrina atsakomybės perdavimo už skurstančius ir socialinės paramos stokojančius problemas. Reprezentatyvi Lietuvos gyventojų apklausa atskleidžia dvejopą visuomenės požiūrį sprendžiant rūpesčio ir atsakomybės už pažeidžiamas visuomenės grupes klausimą. Viena vertus, akcentuojama valstybinio sektoriaus atsakomybė, kita vertus, patys skurstantieji kaltinami dėl savo padėties ir reikalaujama, kad jie savimi pasirūpintų. Didesnis nejautrumas, stigmatizavimo ir kaltinimo motyvas ryškesnis tarp saugesnę poziciją darbo rinkoje užimančių ir dirbančių bei didesnes pajamas gaunančių asmenų. Taigi visuomenė socialinėje atskirtyje atsiduriantiems asmenims siūlo atsiremti į valstybę, kurios institucijose benamiai ir užstringa, negebėdami iš jų išsivaduoti ir pradėti gyvenimo savarankiškai. Kartu kaltinamuoju tonu pabrėžiama, kad skurstantieji savimi turėtų pasirūpinti patys, tačiau menkus įgūdžius turėdami benamiai pasirenka saugesnį ir mažiau pastangų reikalaujantį variantą – dreifavimą tarp institucijų, kuriose kuria patogų, jų poreikius tenkinantį, saugų, gerai pažįstamą ir perprastą gyvenimą.

6 SKYRIUS

Vylius Leonavičius ir Giedrė Baltrušaitytė

Lėtinį negalavimą turinčių asmenų socialinė ir asmeninė patirtis

Įvadas

Sveikatos ir socialinių veiksnių sąveika yra svarbi abipusiškai, tačiau dažniausiai Pasaulio sveikatos organizacijos ir nacionaliniuose dokumentuose pabrėžiama socialinių veiksnių svarba visuomenės ir individų sveikatai (WHO 1986; WHO 1997; WHO 2008; WHO 2011; WHO 2012). Prastos gyvenimo sąlygos, stresas, žalingi įpročiai, sanitarija, mityba ir dauguma kitų socialinių sąlygų lemia visuomenės sveikatą, sergamumą ir mirtingumą. Pasiturinčioje šeimoje gimęs silpnos sveikatos kūdikis dažniausiai turi didesnes galimybes nenumirti ir išaugti sveikas nei skurdžiausioje gyvenančioje šeimoje gimęs vaikas.

Rečiau aptariamas ir tyrinėjamas priešingas poveikis, t. y. kaip liga ar negalavimas tampa socialiniu veiksniu, apsunkinančiu asmens kasdienį gyvenimą, socialinius ryšius ar lemiančiu blogesnes gyvenimo sąlygas. Vienodų materialinių ir dvasinių išteklių asmenys gali atsidurti nelygiavertėse socialinėse pozicijose, jei suserga lėtine liga, kuri ilgai trunka ir kelia asmeniui įvairių nepatogumų (pvz., lėtinės odos ligos). Dėl ligos gali pablogėti gyvenimo kokybė ar iškilti sunkumų sėkmingai tęsti darbą, sumažėti galimybė bendrauti, būti viešojoje erdvėje ar net atsidurti socialinėje atskirtyje.

Įvariais aspektais tyrinėjama psichologinių (depresija, vienišumo jausmas ir t. t.) ir psichiatrinių (neurozės) veiksnių įtaka sergančių asmenų gyvenimui (Turner, Kelly 2000; Hawkey, Cacioppo 2003). Ypač daug tyrimų atlikta apie depresijos ryšį su mirtimi dėl širdies ligų. Jie atskleidė, kad depresija, nerimas, stresas, socialinė izoliacija ar net naminio gyvūnėlio neturėjimas didina mirties nuo širdies ligų riziką (Friedmann et al. 2006). Psichologijos tyrimuose analizuojamas abipusis poveikis: ligos išprovokuotas neigiamų emocijų ir išgyvenimų poveikis asmeniui ir, atvirkščiai, depresijos ir vienišumo jausmo apsunkinta ligos eiga (Eiser 1990).

Taip pat nemažai atliekama sveikatos sociologijos tyrimų apie socialinių santykių arba socialinio kapitalo poveikį sveikatai (House et al. 1988; Yang et al. 2013). Tyrimai rodo, kad skurdesniuose regionuose labiau plinta įvairios ligos, todėl padidėja medikų krūvis (Hossain et al. 2012). O tyrimų apie tai, kaip liga veikia socialinius santykius, asmenų izoliaciją ar socialinę deprivaciją, yra gerokai mažiau. Dažniausiai tiriami sergančių ir santykinai sveikų vaikų santykiai, kai vaiko liga tampa patyčių ar diskriminacijos objektu (Cleave 2006). Kaip rodo tyrimai, rimti lėtiniai susirgimai paveikia asmens produktyvumą, kelia finansinių sunkumų, didina įtampą šeimose, stigmatizaciją ir galiausiai suvaržo kasdienį gyvenimą (Charmaz 1983).

Šiame skyriuje aptariamas ir analizuojamas lėtinis susirgimas kaip prielaida įvairialypei socialinei atskirčiai (izoliacijai, atstūmimui, diskriminacijai) kilti. Skyriuje laikomasi pozicijos, kad analizuojant lėtinio susirgimo¹ ir socialinės atskirties sąsajas, yra svarbūs kūno ir socialinių veiksmų sąveikų lygmenys, todėl būtina skirti juos apibūdinančias sąvokas. Susirgimo kaip organizmo *ligos*, susirgimo kaip *asmeninės patirties* arba *negalavimo*, ir susirgimo kaip socialinės patirties arba *ligotumo* komponentai yra tarpusavyje glaudžiai susiję. Liga ir jos fiziniai simptomai gali paveikti sergančiojo asmens santykį su savimi, aplinkiniais ir aplinkinių žmonių santykį su sergančiuoju.

Pirmoje – teorinėje – skyriaus dalyje aptariamos ligos, negalavimo ir ligotumo sampratos sveikatos sociologijoje, pagrindžiamas šių sąvokų atskyrimo ir operacionalizacijos poreikis analizuojant socialinę susirgimo raišką ir padarinius. Tyrimo metodologijos dalyje pristatomi kokybinio ir kiekybinio tyrimo būdai, eiga, tiriamųjų charakteristikos. Trečioje dalyje pereinama prie tyrimo rezultatų aptarimo. Ši skyriaus dalis suskirstyta į dvi potemes, analizuojančias lėtinės ligos kaip negalavimo („Asmens santykis su negalavimu ir socialine aplinka“) ir lėtinės ligos kaip ligotumo („Asmens santykis su ligotumu ir jo formavimas socialinėse institucijose“) sąsajas su socialine sergančių asmenų atskirtimi. Lėtinės ligos kaip negalavimo potemėje nagrinėjamas visuomenės požiūris į lėtinėmis ligomis sergančius žmones, lėtinės ligos keliami apribojimai sergantiesiems, sergančių asmenų santykis su negalavimu ir savivoka, negalaujančių asmenų

1 Skyriuje *susirgimo* sąvoka vartojama abstrakčia reikšme, kuri apibūdina sutrikusią asmens sveikatą, o ši sutrikimą galima analizuoti trimis aspektais, kuriuos apibūdina trys – *ligos*, *negalavimo* ir *ligotumo* – sąvokos.

socialiniai ryšiai. Lėtinės ligos kaip ligotumo potemėje aptariamai sveikatos priežiūros sistemos paramos sergantiesiems aspektai, ligotų asmenų darbiniai santykiai, ligotų asmenų dalyvavimas nevyriausybinėse organizacijose, institucinė parama ligotiems asmenims. Skyrius baigiamas apibendrinimu, susiejančiu teorinę ir empirinę dalis.

Ligos, negalavimo ir ligotumo sampratos sveikatos sociologijoje

Sergantis asmuo nuo santykinai sveiko skiriasi tuo, kad susirgimas gali apriboti asmens galimybes veikti ir bendrauti privačioje ir viešojoje erdvėje. Kadangi susirgimas tik sąveikaudamas su socialiniais veiksniais apriboja sergančio asmens veiksmus ir elgesį, susirgimo socialinę reikšmę galima analizuoti įvairiomis sociologinėmis perspektyvomis. Kiekviena perspektyva yra santykinė ir teikia vertingos informacijos apie įvairius sergančio asmens socialinės tikrovės lygmenis.

Lėtinio susirgimo tema sveikatos sociologai itin susidomėjo XX a. antroje pusėje, kai ligų struktūroje įvyko tam tikrų akivaizdžių pokyčių – iki tol vyravusias infekcinio, ūmaus pobūdžio ligas pakeitė lėtinio pobūdžio ligos. Jų plitimas Vakarų visuomenėse pirmiausia siejamas su ilgėjančia vidutine gyvenimo trukme, gyvenimo būdo ir sąlygų kaita ir tam tikrais medicinos laimėjimais (Bury 2001; Lupton 1994; Annandale 1998; Armstrong 2014). Ligų struktūros pokyčiai (infekcinių ligų mažėjimas ir lėtinių gausėjimas) paskatino tam tikrą moderniosios medicinos ir sveikatos priežiūros sistemos kaitą: pradedama akcentuoti visuminio požiūrio į sveikatos problemas svarbą (iki tol vyravęs siauras biomedicininis sveikatos modelis praplečiamas biopsichosocialiniu, apimančiu biologinius, psichologinius ir socialinius sveikatos veiksnius), daugiau dėmesio skiriama pacientui ir jo ugdymui (lėtinės ligos reikalauja ne tik gydymo, bet ir tam tikrų paties asmens gyvensenos ir elgsenos pokyčių). Savo ruožtu lėtinė liga tampa iššūkiu ir pačiam sergančiajam – jis turi išmokti gyventi su ilgalaike, dažnai nepagydoma liga, nes didesnę gyvenimo dalį sergantis asmuo praleidžia ne sveikatos priežiūros sistemoje.

Kadangi lėtinių ligų prevencija ir gydymas peržengia sveikatos priežiūros sistemos ribas ir reikalauja paciento motyvacijos ir asmeninių pastangų sveikai gyventi, pakitusi individų ir visuomenės sveikatos situacija atkreipė sociologų dėmesį ir pirmiausia į lėtinio susirgimo gydymo ir gydymosi patirtį. Sociologijos literatūroje atsiranda neprofesionalaus eksperto (angl. *lay expert*) sąvoka, žyminti paciento ligos metu įgytą žinojimą, kuris priešinamas profesionalioms mediko žinioms (Taylor, Bury 2007; Åsbring, Närvänen 2004; Prior 2003; Tang, Anderson 1999). Pradedama domėtis socialine sergančiojo situacija, t. y. santykiais su pačiu savimi, socialinėmis institucijomis, visuomenės ir įvairių socialinių grupių požiūriu į sergančiuosius, atkreipiant dėmesį į tai, kad kai kurios lėtinės ligos gali būti susijusios su itin nepalankiomis visuomenės reakcijomis (stigmatizacija) (Weiss, Lonnquist 2000).

Lėtinis susirgimas yra patiriamas santykio su biologiniu kūnu ir socialinių sąveikų plotmėje. Socialinio konstruktyvizmo perspektyva, ilgai vyrausi sociologiniuose lėtinio susirgimo patirties tyrimuose, sąlygojo tai, kad kūnas tarsi buvo išstumtas iš šių patirčių konceptualizacijos (Radley 1989; Gerhardt 1989; Busfield 2000). Tačiau kūnas ir jo pokyčiai yra esminiai lėtinio susirgimo patirčiai, nes kaip tik nuo jų pirmiausia prasideda gyvenimo, sergant tokia liga, trajektorija, o asmens gebėjimas tvarkytis su fiziniais negalavimo požymiais daro įtaką jo santykiui su socialine aplinka (Kelly, Field 1996). Anot Anthony'io Giddenso (2000), gebėjimas kontroliuoti savo kūną yra integrali socialinio veiksnio dalis, taip pat kitų socialinių veikėjų pasitikėjimo veikiančiuoju ir jo kompetencija prielaida. Lėtinis susirgimas, pasak Sarah Nettleton (2006), iškelia pasitikėjimo savo kūnu socialinėse sąveikose klausimą, todėl susirgimas gali paveikti asmens savęs suvokimą ir tapatumą.

Anglakalbėje sveikatos sociologijos ir klinikinėje literatūroje bei sveikatos politikoje ir organizacijoje, kaip, beje, ir lietuvių kalboje (Lyberis 2002), *susirgimo*, *ligos* (angl. *disease*), *negalavimo* (angl. *illness*) ir *ligotumo* (angl. *sickness*) sąvokos dažniausiai laikomos sinonimais, tačiau kai kuriais atvejais, kalbant apie sergančio asmens socialinę patirtį, sociologijoje ir antropologijoje *susirgimo*, *ligos*, *negalavimo* ir *ligotumo* reikšmės atskiriamos (Carmel 2007). Analogiškai galima atskirti *lėtinio neinfekcinio susirgimo*, *lėtinės neinfekcinės ligos*, *lėtinio neinfekcinio negalavimo* ir *lėtinio neinfekcinio*

ligotumo sąvokas kaip atskirą ir siauresnį *susirgimo*, *ligos*, *negalavimo* ir *ligotumo* skirtumo atvejį². Toks atskyrimas ypač naudingas analizuojant sergančiųjų asmenų asmeninę ir socialinę patirtį, o kartu ir socialinę atskirtį, atstūmimą, susvetimėjimą ar izoliaciją.

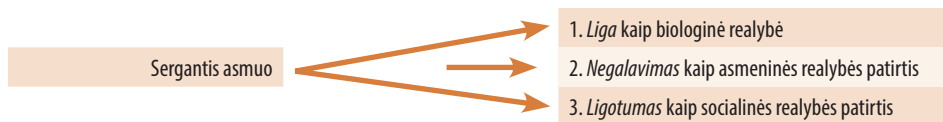
Lėtinė liga yra apibrėžiama remiantis biomedicine ligos klasifikacija. Tai ilgai trunkanti liga, dažnai turinti ilgą, užslėptą periodą, daugialypę etiologiją, gana neaišką, laipsniškai besikeičiantį laiką ir ilgai trunkantį klinikinį gydymą. Dažniausiai prie lėtinių ligų priskiriamos neinfekcinės ligos (diabetas, širdies ir kraujos ligos, degeneracinės ligos, vėžinės ligos) ir kai kurios užkrečiamos ligos (AIDS). Svarbu tai, kad daugelio lėtinių ligų eigos sąlygos, simptomų kompleksai ir gyvenimo sutrikimai yra panašūs, tačiau biomedicininės diagnozės atveju mažiau pabrėžiami, nes pagrindinis dėmesys kreipiamas į objektyvius organizmo nukrypimus nuo normos.

Lėtinio negalavimo apibūdinimas remiasi lėtine liga sergančio asmens kūno ir sveikatos ilgai trunkančio sutrikimo išgyvenimu ar patyrimu ir yra susijęs su ligos asmeniniu patyrimu, simptomų kompleksais, įvairiais gyvenimiškais sutrikimais ir (ne)sugebėjimu tvarkytis su žlugdančiu ligos poveikiu. Žvelgiant siauriau, lėtinis negalavimas yra lėtine liga sergančio asmens pasekmių (angl. *afflictions*) patyrimas. Tokio patyrimo dažnai nepastebi ir nepripažįsta sveikatos priežiūros sistema, nes asmeninis patyrimas netelpa į biomedicininę ar administracinę sveikatos priežiūros sistemos klasifikaciją (Carmel 2007). Analogiškai *negalavimo* ir *ligos* sąvokos atskiriamos antropologijoje, kuri tyrinėja kultūrą. Anot Irvingo Presso (2005), medicinos antropologai, kurie studijuoja sirgimo ir gydymo komponentus, at-randa, kad medicinos (sveikatos priežiūros sistemos) ir paciento kultūrų skirtumus ypač naudinga konceptualizuoti kaip *negalavimo* (angl. *illness*) ir *ligos* (angl. *disease*) skirtumus. *Liga* šiuo atveju apibrėžiama kaip biomedicininis apibūdinimas, kaip ligos fizinis arba kūno padarinys ir raiška. *O negalavimas* apibrėžiamas kaip paciento pateikiamas ligos apibūdinimas

2 Medicinos literatūroje priimta vartoti *lėtinės neinfekcinės ligos* ir *lėtinio neinfekcinio negalavimo* terminus, bet dėl patogumo toliau tekste vartosime *lėtinės ligos*, *lėtinio negalavimo*, *lėtinio ligotumo* arba tiesiog *ligos*, *negalavimo*, *ligotumo* terminus. *Lėtinių neinfekcinių ligų* terminas klinikinėje praktikoje imtas vartoti praeito šimtmečio viduryje. Jis vartojamas su žmonių gyvenimo būdu susijusioms ligoms apibūdinti, pavyzdžiui, širdies ir kraujagyslių sistemos ligos, onkologinės ligos, diabetas, lėtinės plaučių ligos ir kt. Pasaulyje kas metai nuo šių ligų miršta 36 milijonai žmonių, tai yra daugiau kaip 63 proc. visų mirčių. Europoje lėtinės ligos sukelia net 86 proc. visų mirčių. Lėtinės ligos sudaro 77 proc. visų ligų, kuriomis serga europiečiai. Lietuvoje vyrauja panašios tendencijos. *Lietuvos sveikatos programos 1998–2010* rezultatai parodė, kad lėtinės ligos kelia ne mažesnę grėsmę, o siekiant jas valdyti, iškyla labai daug problemų (Juozapavičiūtė 2013).

ir požiūris, kaip ligos socialinis bei emocinis padarinys ir raiška. Presso (2005) nuomone, liga ir negalavimas net gali kisti nepriklausomai vienas nuo kito. Gydant pacientą, ligos poveikis jam gali mažėti, o nerimas dėl ligos baigties, prarasto darbo, nevykdomų įpareigojimų, būsimos sveikatos ir t. t. stiprėti. Negalavimas apima visus ligos sukeltus padarinius asmeniui ir ne tik tuos, kurie fiziškai jaučiami, todėl negalavimas gali egzistuoti net tada, kai ligos nėra, ir jis visuomet yra asmeninis. Negalavimas taip pat paveikia asmens savęs įvaizdį ir tapatybę (Press 2005, 54).

Galima teigti, kad *lėtinės ligos* ir *lėtinio negalavimo* sąvokų atskyrimas susijęs su *sveikatos priežiūros sistemos centriškumu*, kai gydymo eigose centre atsiduria medikas ir visa sveikatos priežiūros sistema, pasikeitimu į *pacientocentrišką* orientaciją, nes lėtinės ligos gydymo eigai tampa svarbi ne tik biomedicininė, bet ir biopsichosocialinė prieiga, apimanti socialinius ir psichologinius ligos veiksnius. Kitaip tariant, sociologiniu požiūriu liga reiškiasi ne tik per biologinius parametrus, ji yra susijusi su socialiniais ir psichologiniais ligos patyrimais bei asmens galimybe veikti socialinėje erdvėje, taigi ir su socialinėmis sąveikomis. Todėl analizuojant socialinę susirgimo raišką ir pasekmes, sociologijoje atsiranda poreikis dar labiau detalizuoti ir operacionalizuoti šio nebiomedicininio sergančio asmens patirties tyrimą. Susirgimo patyrimo sąvoka analitiškai dar suskaidoma į asmeninį ir socialinį patyrimą ir skiriamos trys jo reikšmės: 1) susirgimas kaip biologinė realybė arba kaip *liga* (angl. *disease*); 2) susirgimas kaip asmeninė patirtis arba kaip *negalavimas* (angl. *illness*); 3) susirgimas kaip socialinė realybė arba kaip *ligotumas* (angl. *sickness*). Tokiu atveju *susirgimo* reikšmė ir terminas yra neutralūs šių trijų aspektų atžvilgiu (žr. 1 pav.).

1 pav. *Sergančio asmens aspektų apibūdinimas*

Liga kaip biologinė realybė žymi medicininę ligos sampratą, kai liga matoma kaip fizinių ar psichopatologinių simptomų išraiška. Socialinio konstruktyvizmo įsivyravimas sveikatos sociologijoje atitolino sociologus nuo fizinių ligos apraiškų analizės, baiminantis, kad biologinių ir genetinių

veiksnių pripažinimas tarsi automatiškai nuvertins socialinių veiksnių svarbą ir sąlygos politiškai įtartinas biologinio determinizmo formas (Timmermans 2008). Tačiau taip sociologija nusigręžė nuo to, kas yra reikšminga sergančiajam – fizinės ligos patirties aspektai. Todėl šalia socialinių ligos aspektų ypač svarbus yra ir biologinis matmuo.

Negalavimas kaip asmeninė realybė nurodo sergančio asmens santykį su negalavimu, kuris yra veikiamas ne tik juntamų simptomų, bet ir asmens gyvenimo konteksto, kultūrinių ligos ir sveikatos sampratų, sąveikų su aplinkiniais, jų reakcijų ir t. t. Sergančio asmens patirtys ir su liga susijusi elgsena yra daugiasluoksnė, apimanti fizinius ir subjektyvius asmens išgyvenimo ir socialinius aspektus.

*Ligotumas kaip socialinė realybė*³ atsiskleidžia per socialinę ligos raišką: sociodemografinės sergamumo tendencijas, ligos elgsenos reguliavimą (pirmiausia institucinį) visuomenėje. Medikai ir kitų susijusių profesijų atstovai (socialinės apsaugos, neįgalumo nustatymo įstaigose ir t. t.) apibrėžia, kaip turi elgtis sergantis asmuo, kas yra jo susirgimas, skiria asmeniui nedarbingumo pažymą, nustato, kiek asmuo gali dirbti sirgdamas tam tikra liga, kokia yra jo atsakomybė (Freund, McGuire 1999)⁴. Talcottas Parsonsas (1951) buvo vienas pirmųjų, apibrėžęs susirgimą kaip socialinį reiškinį, t. y. kaip ligotumą (angl. *sickness*), ir paskatinęs tolesnę sociologinę šio reiškinio analizę⁵. Struktūrinio funkcionalizmo perspektyvos požiūriu žmonių ligotumas matomas kaip grėsmė socialinei tvarkai, nes jis atitraukia individą nuo įprastų socialinių vaidmenų. Galimybę kuriam laikui atsitraukti nuo socialinių vaidmenų Parsonsas apibrėžė *ligonio vaidmens* (angl. *sick role*)⁶ sąvoka. *Ligonio vaidmens* sąvoka nusako lūkesčius, kaip turi elgtis susirgęs

3 Literatūroje lietuvių kalba *ligotumui* dažniausiai teikiamos dvi reikšmės: 1. Lėtinių ligų išplitimui iliustruoti dažniausiai naudojamas *ligotumo* rodiklis, t. y. *ligotumas* – tai bendras visų žinomų ligos atvejų skaičiaus ir gyventojų skaičiaus santykis tam tikru laiko momentu (dažniausiai metų gale) (Pagrindinės... 2010); 2. *Ligotumas* gali apibūdinti pavienio ligoto žmogaus būseną. *Ligotas* – ligos apimtas, sergantis žmogus (Lyberis 2002). Tekste vartosime antrąją reikšmę. Norėtume pabrėžti, kad toks sąvokų atskyrimas plaukia iš poreikio analitiškai diferencijuoti sveikatos ir susirgimo reiškinius. Mūsų žiniomis, *ligotumo* terminą tokiai sąvokos reikšmei žymėti tarp medikų pavartojo Lina Jaruševičienė.

4 Nors tekste kalbama tik apie lėtines ligas, toliau taupumo sumetimais vartosime sutrumpintus *ligos*, *negalavimo* ir *ligotumo* terminus.

5 Sveikatos sociologai nuo pat šios tyrimų srities vystymosi pradžios dėmesį sutelkė į socialines sirgimo apraiškas, iš esmės ignoruodami biologinę susirgimo realybę (Williams 2010; Hardey 1998; Pinder 1995; Radley 1989). Sveikatos, ligos, kūno problematika sociologų ilgą laiką apskritai nedomino, nes šios kategorijos buvo suvokiamos kaip biologinės (Gerhardt 1989).

6 *Sick role* į lietuvių kalbą dažniausiai verčiamas *sergančiojo vaidmens* terminu, bet šioje knygoje skirdami tris sergančio asmens aspektus versime *ligonio vaidmens* terminu, nors kalbos požiūriu tikslesnis vertimas yra *ligoto vaidmens* terminas.

asmuo, kad kuo greičiau grįžtų prie įprastų vaidmenų (pvz., kreiptis į gydytojus, vykdyti jų nurodymus). Parsonsas aiškiai pabrėžia socialinius susirgimo aspektus: susirgimas yra nepageidaujama socialinė būklė, kelianti grėsmę socialinei tvarkai, ir tam, kad ši tvarka būtų atkurta, sergantysis turi atlikti tam tikrą socialinį vaidmenį (kitaip tariant, ligotas asmuo įgyja savitas teises ir pareigas). Parsonsas neatmetė ir biologinio ligos aspekto⁷:

Apibendrinant galima teigti, kad ligotumas yra asmens „normalaus“ funkcionavimo sutrikimas, apimantis tiek organizmo kaip biologinės sistemos būklę, tiek individo asmeninę ir socialinę adaptaciją. Taigi susirgimas yra iš dalies biologiškai, iš dalies socialiai apibrėžtas. Dalyvavimas socialinėje sistemoje visuomet potencialiai susijęs su ligotumo būkle, jos etiologija, sėkmingo gydymo sąlygomis ir kitais dalykais (1951, 431).

Toks sergančio asmens ligotumo ir negalavimo atskyrimas svarbus dėl to, kad asmuo gali jaustis negaluojantis, bet socialinių institucijų atstovai tokio negalavimo gali nepripažinti. Kaip minėjome, biomediciniškai analizuojant, asmuo gali būti laikomas sveiku, o subjektyviai jaučiasi negaluojantis, todėl jis nebus laikomas ligotu. Šiame knygos skyriuje vartosime skirtingas sąvokas biomedicininiam, asmeniniam ir socialiniam susirgimo patyrimui apibūdinti⁸.

Kaip minėjome, *liga*, *negalavimas* ir *ligotumas* tarpusavyje sudėtingai susipina, o susirgus dažniausiai trunka visą asmens gyvenimą. Visi trys sergančio asmens aspektai priklauso nuo socioekonominio statuso, išsilavinimo, užimtumo ir t. t., kitaip tariant, nuo viso makro-, mezo- ir mikrosocialinių lygmenų komplekso. Todėl mokslininkai, tyrinėjantys visuomenės ir individo sveikatą, daro išvadą, kad kol pagrindiniai sveikatos veiksniai, gerovė ir bendruomenės veikla neapims viso sveikatos stiprinimo ir įgalinimo kontinuumo, t. y. nuo paties asmens geros savijautos iki jo ligos, negalavimo ir ligotumo priežiūros, tol vargiai bus sumažintos didėjančių ne tik sveikatos netolygumų (Carmel 2007), bet, galėtume pridurti, ir sergančių asmenų socialinės atskirties ir atstūmimo pasekmės.

7 Vis dėlto nors ir pripažindamas biologinį ligos aspektą, Parsonsas sociologinėje ligos studijoje jo plačiau nenagrinėjo (Timmermans 2008).

8 Analitinių sąvokų ir jas žyminčių terminų parinkimas yra labai svarbus kiekvieno reiškinio pažinimui. Anot Christine Walker, lėtinių negalavimų apibrėžimai neatspindi besikeičiančios lėtinių ligų prigimties. Jeigu apibrėžimai literatūroje, kuri formuoja ir informuoja apie šios srities mąstymą, nesikeičia, jie sukelia stereotipinio mąstymo pavojų. Drauge tai gali turėti atgalinį poveikį lėtinėms ligoms gydyti. Diskusijos apie lėtinių ligų terminų vartojimą galėtų nulemti geresnį supratimą apie lėtinių ligų vietą ligų ir negalavimų srityje bei geresnes sveikatos priežiūros sistemos paslaugas vartotojams (Walker 2001).

Kaip tik *ligos*, *negalavimo* ir *ligotumo* sąvokų skirtis yra ypač naudinga analizuojant asmens socialinę atskirtį, atstūmimą ar izoliaciją, nes negalavimas ir ligotumas, kaip jau sakyta, ypač priklauso nuo sergančio asmens sąlygų, simptomų kompleksų, įvairių gyvenimiškų sutrikimų, asmens savivokos ir jo turimų gebėjimų susitvarkyti su žlugdančiu ligos, įvairių kontroliuojančių ir reguliuojančių institucijų poveikiu. Daugiausia toks poveikis priklauso nuo asmens santykio su savo susirgimu, socialinės aplinkos (artimųjų, kaimynų, bendradarbių ir kitų socialinių veikėjų bei įvairių materialinių, teisinių ar politinių sąlygų) ypatumų.

Siekiant suprasti lėtinio susirgimo sąsają su socialine atskirtimi prie-laidas mikroygmeniu, susirgimo patyrimo apibūdinimas *negalavimo* ir *ligotumo* sąvokomis yra itin svarbus. Pasak Michaelio P. Kelly'io ir Davido Fieldo (1996), tam, kad būtume pripažinti kaip kompetentingi socialiniai veikėjai, turime sudaryti bent jau išpūdį, kad kontroliuojame savo kūną. Todėl prieš išitraukdamas į socialines sąveikas, asmuo pirma gali būti priverstas spręsti, kaip suvaldyti sergantį kūną, ypač jei ligos požymiai aki-vaizdžiai matomi. Michaelis Bury (2006) pažymi, kad skirtingai sergantys kūnai skirtingai veikia ir socialines sąveikas bei sulaukia skirtingų visuo-menės reakcijų. Todėl kai kurių sunkių lėtinių ligų diagnozė gali sąlygoti reikšmingus asmens savimonės pokyčius (Freidson 1970).

Kaip minėjome, negalavimas – tai asmeninis patyrimas, susijęs su sa-vimone. Asmens savimonė yra kognityvinis reiškiny, nematomas kitiems (Kelly 1992). Ji susijusi su savęs kaip konkretaus asmens, pasižyminčio tam tikra kokybe ir požymiais, atpažinimu ir savivoka. Tačiau savimonė nėra autonomiška ir visiškai nekintanti: asmens savivokai įtaką daro tai, kaip asmuo vertinamas ar mano, kad yra vertinamas kitų (H. Cooley'io veidro-dinė savimonės teorija). Taigi asmens savimonė formuojasi bendraujant su kitais asmenimis ir yra nuolat peržiūrima, konstruojama ir rekonstruoja-ma. Požiūris, kad negalavimas veikia asmens savimonę, atsispindi daugelio negalavimo patirtis analizavusių socialinių tyrėjų darbuose.

Anot Bury'io (1982), lėtinė liga gali reikšmingai sutrikdyti asmens bio-grafinę trajektoriją, versdama keisti nusistovėjusias kasdienes praktikas, gyvenimo tikslus ir iš naujo persvarstyti asmens santykį su savimi ir aplin-ka. Bury šią lėtinio susirgimo pradžios patirtį vadina biografiniu pertrūkiu (angl. *biographical disruption*).

Asmens savimonei šie pokyčiai gali turėti skirtingą poveikį. Kai kurios lėtinės ligos reikalauja esminių gyvenimo pokyčių, kitos yra ne taip trikdančios nusistovėjusį gyvenimo ritmą. Kathy Charmaz (1983) kalba apie „savęs praradimą“ kaip esminę lėtinės ligos patirtį. Šiuo atveju liga reikalauja radikaliai perkonstruoti savimonę. Tiesa, Charmaz analizavo itin sunkių ligų ir negalios paveiktus žmones, kurie dėl ligos patyrė reikšmingų buvusios veiklos apribojimų, neteko prasmingų socialinių ryšių, išgyveno socialinę izoliaciją, priklausomybę nuo institucijų ar kitų asmenų ir pan. Kelly'io (1992) nuomone, liga gali būti sėkmingai integruojama į savimonę (prie ligos prisitaikoma) arba atvirkščiai – siekiama išlaikyti buvusios savimonės tęstinumą (ligai priešinamasi).

Anot Charmaz (2010), ligos laikas asmens biografinėje trajektorijoje taip pat turi įtakos tam, kokią reikšmę jai suteikia asmuo ir kaip tai paveikia asmens savimonę. Jauni žmonės sveikatą stipriai sutrikdančią lėtinę ligą neretai suvokia kaip griauinančią jų gyvenimo planus. Tuomet gali prireikti perkonstruoti savimonę ir rinktis kitą gyvenimo kelią nei planuotas. Liga gali būti suvokiama kaip itin trikdanti ir tuomet, kai jaunas žmogus patiria lėtinio pobūdžio negalavimą, stereotipiškai priskiriamą senyvo amžiaus žmonėms (Bury 1982). O senyvame amžiuje sunki lėtinė liga gali būti matoma kaip natūrali senatvės pasekmė, iš esmės kažkas „normalaus“ ir integruojama į asmens biografiją be didesnio poveikio jo savivokai (ypač jei asmuo jau turi ir daugiau jo gyvenimą ribojančių sveikatos sutrikimų) (Charmaz 2010).

Janine Pierret (2003), apžvelgdama tyrimus apie susirgimo reikšmę sergančiajam, taip pat teigia, kad amžius yra susijęs su tuo, kaip patiriama ir kiek sureikšminama liga. Pavyzdžiui, artritu sergantis senyvo amžiaus žmonės šią ligą mato kaip natūralią jų biografijos dalį ir tai palengvina jų prisitaikymą prie ligos sukeltų pokyčių. Tad lėtinė liga nebūtinai yra susijusi su biografiniu pertrūkiu: kai kurios senyvam amžiui tarsi natūraliai priskiriamos ligos gali būti asmeniui *biografiškai tikėtinos* (Lawton 2003).

Prisitaikymas – tai negalavimo normalizacija arba integracija į savo gyvenimą (Bury 1991; Radley, Green 1987). Jei negalavimo normalizacijos procesas vyksta nesklandžiai, asmuo gali patirti savo kitoniškumo ir savęs nuvertinimo jausmą. Kitaip tariant, normalizacija yra procesas, kai asmuo bando tvarkytis su liga taip, kad ji kuo mažiau paveiktų jo savivoką

(Bury 1991). Senyvo amžiaus žmonės normalizuoja susirgimą palengva mažindami savo aktyvumą, prisitaikydami prie nuovargio ar kūno pokyčių, kuriuos neretai sieja ne tik su negalavimu, bet ir su natūraliu senėjimo procesu. Tai nebūtinai pareikalaus esminio savimonės perkonstravimo⁹. Kitas negalavimo normalizacijos būdas – kai prie anksčiau nerimą kėlusių kūno pokyčių ilgainiui prisitaikoma ir tai nebereikalauja ypatingų tolesnių pastangų (Charmaz 2010). Pavyzdžiui, iš pradžių susirgus diabetu ligos simptomų valdymas gali radikaliai keisti nusistovėjusį gyvenimo ritmą, tačiau ilgainiui tai tampa rutina ir ligai jau nesuteikiama tiek reikšmės. Šia prasme normalizacija reiškia, kad liga pradedama traktuoti kaip integrali gyvenimo dalis, o drauge ji integruojama ir į asmens savimonę.

Kita vertus, lėtinis susirgimas, kaip minėta, kelia tam tikrų iššūkių ir asmens santykiui su socialine aplinka. Pirmiausia, kaip teigia Charmaz (2010), sergantiesiems tenka spręsti, ar atskleisti ir kiek atskleisti kitiems savo ligotumą. Tai ypač aktualu, kai simptomai nėra akivaizdžiai matomi. Atskleisdami savo ligotumą, sergantieji rizikuoja sulaukti aplinkinių nuvertinimo. Jauni žmonės, atskleisdami savo ligotumą potencialiems partneriams, rizikuoja prarasti santykius, o jei atskleidžia vėliau – pasitikėjimą. Vyresni žmonės gali nuspręsti neatskleisti ligotumo aplinkiniams, net artimiesiems, siekdami išlikti autonomiškai ir savarankiškai (ten pat). Pasak Bury'io (1991), lėtinėmis ligomis sergantys asmenys bendraudami gali susidurti su vadinamosiomis rizikingomis lėtinio ligotumo reikšmėmis. Tai reiškia, kad sergantysis niekada negali būti tikras, kad kiti situaciją vertins kaip ir jis. Pavyzdžiui, pagalbos poreikis gali sąlygoti asmens nepageidaujamą priklausomybę nuo kitų, o užuojautos siekis – kelti atstūmimo riziką.

Alanas Radley'is (1994) pastebi, kad sergantysis lėtine liga dažnai turi spręsti, kaip suderinti kūno keliamus iššūkius su visuomenės lūkesčiais ir reikalavimais. Pavyzdžiui, žmonės, sergantys opiniu kolitu, gali būti priversti imtis tam tikrų veiksmų, kad išvengtų netikėtų ir nekontroliuojamų

9 Kai kada liga gali reikšmingai paveikti asmens savimonę net ir senyvame amžiuje, pavyzdžiui, kai liga progresuoja ir kūne matoma vis daugiau jos požymių arba kai liga pradeda kelti grėsmę kūno riboms (pvz., kai asmuo negali kontroliuoti tuštinimosi ir pan.). Anot Kelly'io (1992), bet kuri liga, kuri sukelia didelę negalią arba yra akivaizdžiai matoma, gali tapti privataus asmens (angl. *private self*) ir viešojo asmens (angl. *public self*) įtampos šaltiniu. Veikiausiai šiuo atveju buvo pritaikytas Ervingo Goffmano *virtualios socialinės tapatybės* (angl. *virtual social identity*), kuri laikoma normatyvine, ir *realios socialinės tapatybės* (angl. *actual social identity*), kuri apibūdina turimus asmens ar kūno ypatumus, atskyrimas (Goffman 1963, 2–3).

ligos protrūkių viešojoje erdvėje: numatyti artimiausią kelią iki tualetų, vengti žmonių sambūrio vietų ir t. t. Taip siekiama išvengti ir grėsmės socialiniam savo tapatumui (Kelly 1986).

Kaip teigia Kelly ir Fieldas (1996), asmens socialinis tapatumas visada yra įkūnytas. Socialinėje struktūroje asmuo užima tam tikras pozicijas ir atlieka tam tikrus socialinius vaidmenis. Šios pozicijos ir vaidmenys tampa asmens identifikavimo, jo tapatumo socialinėje erdvėje ženklų. Asmens socialinis tapatumas yra įkūnytas, nes kaip tik kūnas skatina asmenį veikti socialinėje struktūroje. Kalbant apie lėtines ligas, kūno ligotumas gali sutrikdyti asmens gebėjimą tinkamai ir kompetentingai atlikti socialinius vaidmenis ir taip kelti iššūkį asmens santykiui su savimi ir visuomene.

Anot Bury'io (2006), siekdamas suvaldyti ligotumą, asmuo gali būti priverstas atsitraukti iš socialinio gyvenimo. Toks atsitraukimas gali būti susijęs ir su prastėjančia sveikata (asmuo priverstas apriboti socialinę veiklą), ir su asmens siekiu išvengti stigmatos. Stigma yra susijusi su stereotipizavimu, atskyrimu, atstūmimu, nuvertinimu, diskriminacija (Link, Phelan 2001) ir gali būti taikoma ne tik asmeniui ar socialinei grupei, bet ir ligai ar sveikatos problemai (Scambler 2009). Be to, stigma gali būti susijusi su matomais ir nematomais kūno pokyčiais (Goffman 1990). Todėl asmuo gali patirti objektyvią stigmatizaciją ir socialinę atskirtį, taip pat potencialios stigmatizacijos riziką (Scambler, Hopkins 1986). Asmens atsakas į šias socialinėje erdvėje kylančias grėsmes gali būti įvairus: nuo atsitraukimo iš socialinio gyvenimo iki bandymo išlikti socialiai aktyviam. Labiausiai, pasak Bury'io (2006), lėtinės ligos pažeidžiami tampa tie, kurie jau buvo socialiai pažeidžiami, t. y. stokojo tam tikrų išteklių. Materialiniai (pajamos, turtas), socialiniai (ryšiai, socialinis palaikymas), kultūriniai (išsilavinimas, žinios) ištekliai leidžia lengviau prisitaikyti prie negatyvių ligotumo pasekmių ir iš neigalaus asmens savimonės (angl. *the disabled self*) įgyti įgalaus asmens savimonę (angl. *the capable self*).

Taigi liga dažnai susijusi su *negalavimu* arba transformacija, kai kalbame apie asmens ir jo kūno santykį, bei *ligotumu* arba transformacija, kai turime minty asmens ir visuomenės santykį (Radley 1989). Taip *negalavimu* lėtinė liga įsitvirtina asmens savimonėje, drauge galbūt ir subjektyvios socialinės atskirties patyrimo.

Lėtinis negalavimas, ligotumas ir socialinė atskirtis

Biologinis sutrikimas ar diagnozuota liga nėra nei izoliuojanti, nei integruojanti, tai pirmiausia socialinių sąlygų padarinys. Todėl socialinės atskirties ypatumai, atsirandantys dėl tam tikrų sergančio asmens socialinių sąlygų, gali būti analizuojami dviem skirtingomis prieigomis. Viena vertus, tam tikros mezo- ir makrosocialinės sąlygos (įstatymai, socialinės apsaugos ir sveikatos sistema, valstybės socialinė ir sveikatos politika, socioekonominis asmens statusas ir t. t.) gali būti labiau ar mažiau įstumiančios sergantį asmenį į socialinę atskirtį ir izoliaciją arba sergantį asmenį iš jų ištraukiančios. Kita vertus, tam tikras visuomenės ir paties sergančiojo asmens ligos suvokimas arba ligos konstravimas daro poveikį asmens santykiui su liga ir aplinkiniais. Toks makro-, mezo- ir mikroprieigos atskyrimas yra analitinis, nes išoriškos mezo- ir makrosocialinės sąlygos tiesiogiai neveikia individo ligos suvokimo ir jo elgesio, bet priklauso nuo to, kaip sergantis asmuo suvokia ligą. Todėl šiuo atveju svarbi susirgimo suvokimą analizuojanti prieiga, kuri apibūdinama socialiniu konstruktyvizmu. Socialinis konstruktyvizmas svarbus ir dėl to, kad negalavimas priklauso nuo to, kaip išgyvenama ir suvokiama liga.

Taikant socialinio konstruktyvizmo prieigą negalavimo analizei, galima teigti, kad ji siekia atskleisti būdus, kuriais individai ir grupės dalyvauja kurdami negalavimo socialinę tikrovę. Prieiga nagrinėja, kokiais būdais žmonės kuria negalavimą ir paverčia jį tam tikra savo gyvenimo rutina. Socialiai konstruojamas negalavimas suprantamas kaip besikeičiantis ir dinamiškas procesas. Galima sakyti, kad negalavimas reprodukuojamas ir sergančių, ir sveikų žmonių, veikiančių ir besiremiančių tam tikra negalavimo interpretacija bei žiniomis apie ją. Perfrazuodami Peterį L. Bergerį ir Thomą Luckmanną (2000), galime teigti, kad negalavimo žinios, kurios grindžia kasdienybės sveiko proto žinojimą apie negalavimą, išvedamos ir palaikomos socialinės sąveikos. Kai sergantys ir sveiki žmonės sąveikauja, jie tai daro suprasdami, kad remiasi atitinkamu negalavimo supratimu, ir, kai remiasi šiuo supratimu, jų sveiko proto žinojimas apie negalavimą yra sustiprinamas. Kadangi kasdienio proto žinios remiasi nuolatinėmis asmenų tarpusavio derybomis, žmonių tipizacija, įvairūs žymėjimai ir institucijos

pateikiamos kaip objektyvios tikrovės dalis. Šia prasme galima sakyti, kad negalavimas yra socialiai konstruojamas, nes savo ligą ir santykį su kitais žmonėmis asmenys suvokia pagal tai, kaip jie sąveikauja su aplinka.

Kaip minėta, negalavimo apibūdinimas remiasi kūno ir sveikatos ilgai truncančio sutrikimo išgyvenimu ar patyrimu ir yra susijęs su ligos sąlygomis, simptomų kompleksu, įvairiais gyvenimiškais sutrikimais ir (ne)sugebėjimu tvarkytis su žlugdančiu ligos poveikiu. Negalavimas yra asmens išgyvenama ligos patirtis ir ypač priklauso nuo to, kaip asmuo konstruoja ligą. Tarkime, kai kada odos liga gali asmeniui netrukdyti fiziškai, bet psichologiškai jis jaučiasi nepatogiai, žinodamas, kad aplinkinius jo išvaizda šokiruoja. Todėl užuot elgęsis kaip visi, asmuo stengiasi vengti viešų vietų. Toks savotiškos stigmatizacijos ir atsiribojimo reiškinytis tiesiogiai priklauso nuo to, kaip aplinkiniai ir pats asmuo konstruoja susirgimą (normatyvinės ir realios kūno tapatybės skirtumai).

Asmens negalavimas ir ligotumas priklauso nuo įvairių veiksnių – tai ir artimieji, kaimynai, kolegos – tai, kas supa ir nuolat bendrauja su asmeniu ir yra apibūdinama *socialinio kapitalo* sąvoka, taip pat asmens užimtumas, gyvenamoji vieta (kaimas ar miestas), materialinis vartojimas ir dvasiniai poreikiai, t. y. kultūrinis kapitalas, dalyvavimas / pilietinė veikla, socialinės, politinės visuomenės institucijos ir jų pagalba, sveikatos ir socialinė politika.

Sveikatos sociologijoje dažniausiai analizuojama ne negalavimo nulemta socialinė atskirtis ar didesnė ir mažesnė izoliacija, o sveikatos nelygybė. Sveikatos nelygybė yra atskiras socialinės nelygybės atvejis ir priklauso nuo tų pačių socialinių veiksnių kaip ir socialinė nelygybė – socioekonominio statuso, lyties, gyvenamosios vietos ir t. t. Tačiau, kaip jau minėta, galima analizuoti ir atvirkščią priklausomybę. Sveikatos nelygybė gali nulemti socialinę atskirtį, nes nesveikas asmuo mažiau dalyvauja visuomenės gyvenime, mažiau bendrauja, dėl susirgimo gali turėti daugiau finansinių išlaidų. Tad negalavimas ir ligotumas gali būti tie veiksniai, kurie sukelia didesnę ar mažesnę asmens socialinę atskirtį.

Socialinė atskirtis – tai procesas, kuriuo remdamiesi individai arba namų ūkiai patiria išteklių ar socialinių ryšių su platesne bendruomene ar visuomene deprivaciją. Tai atirbojimas nuo paplitusių visuomenėje socialinių sistemų ir jų teikiamų teisių bei privilegijų. Paprastai socialinė

atskirtis atsiranda dėl skurdo ar priklausymo kokiai nors socialinei mažumai (Marshall 1998). Socialinės atskirties sąvoka buvo pradėta vartoti XX a. 9 dešimtmėčiu pakeitus ją skurdo sąvoką, ypač socialinės politikos srityje. Tačiau ji nėra tokia aiški, kaip atrodo. Dažniausiai socialinės atskirties sąvoka vartojama toms pačioms socialinėms problemoms, kurios susijusios su nedarbu, mažomis pajamomis, prastu gyvenamuoju būstu, sveikatos trūkumu ar kita socialine izoliacija, apibūdinti. Skiriamos trys tarpusavyje susijusios šios sąvokos reikšmės:

1. Socialinė atskirtis susijusi su socialinėmis teisėmis ir barjeriais ar procesais, kurie neleidžia jomis naudotis. Šiuo atveju aptariamos pilietinės visuomenės ir moderniosios pilietybės sampratos ir tyrinėjama, kiek individai gali jomis pasinaudoti.

2. Socialinė atskirtis susijusi su durkheimiškąja solidarumo samprata. Šiuo atveju atskirtis konceptualizuojama kaip socialinė ar normatyvinė izoliacija nuo platesnės visuomenės ir remiasi tokiomis koncepcijomis kaip anomija ar socialinės integracijos problemos. Didėjančios skyrybos, šeimų įvairovė, bendruomeniškumo silpnėjimas, atomizacija, anonimiškumas ir susvetimėjimas silpnina vertybinį reguliavimą ir socialinę integraciją.

3. Socialinė atskirtis apibūdina ypač didelę marginalizaciją įvairiose daugiakultūre visuomenėse, pvz., marginalines mažumas (romus).

Analizuoti sergančiųjų asmenų atskirtį galima tik labai santykinai, nes bet kurioje šiuolaikinėje visuomenėje serga ypač daug žmonių. Sergantys asmenys nepraranda nei socialinių, nei pilietinių, nei politinių teisių ar privilegijų. Sergančiam asmeniui labiausiai tinka antroji socialinės atskirties reikšmė, nors ir su tam tikromis išlygomis. Tam tikri sergančio ir sveiko ar, kaip manoma, sveiko asmens skirtumai gali tapti socialinio atstūmimo, izoliacijos ar apsunkinto bendravimo priežastimi. Pavyzdžiui, tyrimai rodo (Willms 1997), kad kurtiesiems nuolat iškyla socialinio atstūmimo (angl. *social rejection*) ir nutolimo nuo dominuojančios girdinčiųjų bendruomenės rizika. Analizuojant girdinčiųjų sąveiką su kurčiaisiais, išryškėjo socialinės izoliacijos rizika, pasireiškianti specifiniais bendravimo, informacijos pasidalijimo, draugystės ar tam tikro „šeimos“ jausmo nepatenkintais poreikiais. Socialinė kurčiojo ir girdinčiojo sąveikos prasmė kartais įgydavo kurčiojo marginalizacijos pavidalą. Todėl kurtieji siekia sukurti įvairias socialinio bendravimo alternatyvas, iš kurių viena yra užsisklendimas kurčiųjų

bendruomenėje. Medikai dažnai susiduria su pacientais, kurie laikinai ar nuolat yra socialiai atstumiami ar nutolsta nuo bendruomenės. Socialinis atstūmimas gali būti gydymo sąlygų ar kentėjimo padarinys arba priežastis, todėl siūloma, kad būtų kreipiamas dėmesys į mokymąsi iš patiriamo skausmo, kurį suteikia atstūmimas.

Taikant durkheimiškąją socialinės atskirties sampratą sergančio asmens analizei, galima klausti, ar lėtinė liga gali sukurti asmens anomišką ir socialinės integracijos požiūriu problemišką situaciją. Kaip teigiama monografijos teorinėje dalyje, sociokultūriškai apibrėžiant socialinę atskirtį į ją įtraukiamos dvi dimensijos: nepakankama socialinė integracija (nedalyvavimas formaliuose ir neformaliuose socialiniuose tinkluose, tarp jų ir laisvalaikio veiklose, nepakankama socialinė parama ir socialinė izoliacija) ir nepakankama kultūrinė integracija (normų ir vertybių nesilaikymas, pvz., silpna darbo etika, piktnaudžiavimas socialine apsaugos sistema, nusikalstamas elgesys, nedalyvavimas kaimynystės ar apskritai visuomeninėje veikloje) (Jehoel-Gijsbers, Vrooman 2007). Atrodo, kad anomišką ar nepakankamą kultūrinę lėtinę ligą sergančio integraciją galime sieti su asmens negalavimu ta prasme, kad kaip tik dėl ligos sergantys asmenys yra dažniau priversti svarstyti, ar jiems privalu laikytis taisyklių, jeigu jie blogai jaučiasi ar mano, kad kyla pavojus. Negalavimas (angl. *illness*) kaip asmeninis susirgimo išgyvenimas turi įtakos asmens atsakui į įvairias socialinėje erdvėje kylančias grėsmes ir gali pasireikšti mažesniu dalyvavimu viešojoje erdvėje ar didesniu atsitraukimu iš socialinio gyvenimo. O ligotumas (angl. *sickness*) arba susirgimas kaip socialinė realybė ypač tais atvejais, kai organizmas yra smarkiai paveiktas ligos, suformuluojamas tam tikrų institucijų ir įteisina ribotą galimybę bendrauti ar dalyvauti įvairiose veiklose ir susijęs su socialine integracija. Tokiu atveju asmuo priverstas daug laiko praleisti privačioje erdvėje arba sveikatos priežiūros įstaigose.

Tyrimo metodologija

Siekiant išsiaiškinti sergančiųjų lėtinėmis ligomis socialinės atskirties patyrimą taikyti kokybinis ir kiekybinis tyrimo metodai: pusiau struktūruotas interviu ir gyventojų apklausa.

Tyrime buvo keliama prielaida, kad negalavimas kaip asmeninė ligos realybė ir ligotumas kaip socialinė ligos realybė yra susiję su socialinės atskirties patyrimu. Asmens santykis su negalavimu apima jo gebėjimą tvarkytis su fiziniais ligos aspektais, kintančiais gyvenimo planais ir atspindi asmens savivokoje. Ligtumas reiškiasi per socialinę sergančiojo elgseną ir jos reguliavimą visuomenėje. Ir asmeninė, ir socialinė ligos realybė gali veikti asmens santykius su socialine aplinka, todėl ji leidžia suprasti lėtinio susirgimo sąsajų su socialine atskirtimi prielaidas.

Atsižvelgiant į minėtus teorinius negalavimo ir ligotumo sampratų aspektus ir siekiant atskleisti negalavimo ir ligotumo sąsajas su sergančiųjų socialinės atskirties patyrimu, pagrindiniai empirinio tyrimo klausimai buvo šie: kaip susirgimas paveikia asmens savivoką, kaip asmuo tvarkosi su ligos sąlygojamais fiziniais ir socialiniais apribojimais, kaip liga paveikia sergančio asmens santykius su aplinkiniais ir socialinį dalyvavimą, kaip sergantys asmenys vertina sveikatos priežiūrą ir institucinę paramą, kaip sergančiojo požiūriu visuomenė, aplinkiniai vertina (reaguoja į) ligotus asmenis.

Pusiau struktūruotais interviu buvo siekiama atskleisti kokybinius negalavimo ir ligotumo parametrus, o apklausa leido kiekybiškai analizuoti lėtinės ligos ir socialinės atskirties patyrimo sąsajas. Tyrimo metu atlikti 22 pusiau struktūruoti interviu su sergančiais lėtinėmis ligomis asmenimis, gyvenančiais Kaune, Kauno rajone ir Alytuje. Tyrime dalyvavo 20 moterų ir 2 vyrai (informantų amžius – 22–78 m.). 14 informantų buvo vedę / ištekėjusios, 4 informantės – našlės, 4 – netekėjusios. Dauguma informantų turėjo aukštąjį išsilavinimą (12), 5 buvo įgiję aukštesnįjį / profesinį išsilavinimą, 3 – vidurinį ir 2 – pradinį. 10 informantų buvo dirbantys, 1 nedirbo ir 11 buvo pensininkai.

Tyrimo dalyviai sirgo įvairiomis lėtinio pobūdžio ligomis: susijusiomis su skydliaukės veikla (pvz., hipotireoze; vienai informantei buvo pašalinta skydliaukė), žvyneline, cukriniu diabetu, širdies ir kraujagyslių ligomis, onkologinėmis ligomis, lėtiniu obstrukciniu bronchitu, stuburo kanalo stenozė, insultu. Viena informantė turėjo labai retą vegetacinės nervų sistemos ligą (informantės akys nevalingai mirkčioja arba visai užsimerkia ir ji negali jų atmerkti). Kai kurie tyrimo dalyviai sirgo keliomis lėtinėmis ligomis.

Kokybinio tyrimo klausimai buvo suskirstyti į keletą pagrindinių temų: sergančio asmens požiūris į savo negalavimą, negalavimo įtaka kasdienėms veikloms ir gyvenimo planams, sergančiųjų santykis su aplinkiniais,

dalyvavimas pacientų ar kitose organizacijose, sveikatos priežiūros paslaugų vertinimas.

Šiame skyriuje analizuojamoje projekto „Socialinė atskirtis ir socialinis dalyvavimas pokyčių Lietuvoje“ metu atliktoje Lietuvos gyventojų apklausoje respondentai, kurie nurodė sergantys lėtinėmis ligomis, sudarė

1 lentelė. Socialinės ir demografinės sergančiųjų lėtine liga respondentų charakteristikos

	N	proc.
Lytis		
<i>Moteris</i>	147	68,0
<i>Vyras</i>	69	32,0
Amžius		
18–19	2	1,0
20–29	10	4,7
30–39	16	7,3
40–49	20	9,2
50–59	33	15,3
60 +	135	62,5
Užimtumas		
<i>Dirba</i>	74	34,2
<i>Pensininkas</i>	122	56,7
<i>Mokosi</i>	3	1,6
<i>Bedarbis</i>	16	7,5
Išsimokslinimas		
<i>Pradinis</i>	7	3,5
<i>Pagrindinis</i>	29	13,5
<i>Vidurinis</i>	39	18,0
<i>Profesinis, aukštesnysis</i>	94	43,4
<i>Neuniversitetinis aukštasis</i>	3	1,3
<i>Universitetinis aukštasis</i>	43	20,3
Šeiminė padėtis		
<i>Nevedęs, netekėjusi (neturi partnerio (-ės))</i>	16	7,3
<i>Gyvena su partneriu (-e) (neregistruota santuoka)</i>	12	5,4
<i>Vedęs, ištekejusi (registruota santuoka)</i>	102	47,3
<i>Išsiskyręs, išsiskyrusi (neturi partnerio (-ės))</i>	25	11,6
<i>Našlys, našlė (neturi partnerio (-ės))</i>	61	28,5

21,6 proc. (N = 216) apklaustųjų. Lėtine liga sergantiems apklausos dalyviams buvo skirti atskiri anketos klausimai¹⁰, kuriais siekta išsiaiškinti ligos poveikį kasdienėms veikloms (pvz., respondentų buvo prašoma įvertinti tokius teiginius kaip „Sunku atlikti namų ūkio priežiūrą“, „Dažnai neišeinu iš namų dėl prastos savijautos“ ir pan. pasirenkant atsakymus „visiškai nesutinku“, „nesutinku“, „sutinku“, „visiškai sutinku“ ir „nežinau“), sergančiojo santykius su aplinkiniais (pvz., „Artimiausi žmonės mane supranta ir palaiko“, „Dėl ligos pradėjau rečiau bendrauti su draugais“), aplinkinių reakcijas į sergantį asmenį (pvz., „Ar būdamas (-a) viešumoje dėl šios lėtinės ligos simptomų Jūs patiriate kokias nors neigiamas aplinkinių reakcijas?“), sveikatos priežiūros vertinimą (pvz., „Sveikatos priežiūra žmonėms, sergantiems tokia kaip mano liga, yra nepakankama“, „Manau, kad Lietuvos gydytojai yra pakankamai kvalifikuoti gydyti tokią ligą kaip mano“), požiūrį į institucinę paramą ligotiems asmenims (pvz., „Valstybė nesirūpina tokiais kaip aš – tokiomis ligomis sergančiais žmonėmis“ ir pan.).

1 lentelėje pateikiami lėtine liga sergančių respondentų socialiniai ir demografiniai duomenys.

Kaip matome 1 lentelėje, apklausoje dalyvavo 68 proc. moterų ir 32 proc. vyrų, nurodžiusių, kad serga lėtine liga. Didžiąją sergančiųjų lėtinėmis ligomis imties dalį sudarė senyvo amžiaus (60 m. ir vyresni) respondentai, taip pat pensininkai ir nurodę, kad gyvena registruotoje santuokoje. Dauguma respondentų (43,4 proc.) buvo įgiję profesinį ir aukštesnįjį išsimokslinimą.

2 lentelėje pateikiamos respondentų šeimos pajamos. Kaip matome, maždaug trečdalis respondentų šeimos pajamos yra iki 1 500 Lt. Trečdalis nurodė, kad jų šeimos pajamos siekia 1 500–2 500 Lt, o 12,2 proc. respondentų – 2 501 Lt ir daugiau.

2 lentelė. Šeimos pajamos

	N	proc.
Iki 1 500 Lt	72	33,2
1 500–2 500	72	33,4
2 501+	26	12,2
N / N*	46	21,1

* Čia ir toliau – nežino / neatsakė.

10 Iš viso 69 kintamieji buvo skirti sergančiųjų lėtinėmis ligomis socialinei situacijai vertinti.

3 lentelė. Lėtinės ligos trukmė

Trukmė	proc.
Iki 5 metų	22,8
5–9 metus	32,4
10–15 metų	23,8
16–25 metus	14,5
26 metus ir ilgiau	3,9
N / N	2,7

Respondentų buvo prašoma įvertinti nurodytą šeimos finansinę padėtį: didžioji dauguma ją vertino kaip blogą (46,9 proc., N = 101) ir vidutinę (40,3 proc., N = 87), 8,9 proc. (N = 19) – kaip gerą. 4 proc. (N = 9) į šį anketos klausimą neatsakė.

Šiek tiek daugiau nei pusė (54,6 proc., N = 118) respondentų sirgo širdies ir kraujagyslių sistemos ligomis. Kitos respondentų dažniausiai nurodomos lėtinės ligos buvo sąnarių, kaulų ir raumenų (11,2 proc., N = 24), kvėpavimo sistemos (8,9 proc., N = 19), endokrininės (6,5 proc., N = 14) ir virškinimo sistemos ligos (5,9 proc., N = 13). Pagal ligos trukmę daugiausia respondentų sirgo 5–9 metus (žr. 3 lentelę).

Asmens santykis su negalavimu ir socialine aplinka

Sergančio asmens santykį su liga ir socialine aplinka galima analizuoti pasitelkus negalavimo sąvoką. Kaip minėjome, negalavimo sąvoka žymi asmens subjektyvų ligos patyrimą. Šis patyrimas reiškiasi ir per ligos poveikį asmens savimonei. Kita vertus, tai, kaip asmuo suvokia ir patiria savo negalavimą, kokį poveikį liga daro jo savimonei, labai priklauso ir nuo visuomenės požiūrio į įvairias ligas ir sergančiuosius. Todėl tyrinėti negalavimo patyrimą yra svarbu, nes jis leidžia apčiuopti lėtinės ligos ir socialinės atskirties (taip pat subjektyvios socialinės atskirties) sąsajas¹¹. Aptarsime apklausos rezultatus ir juos iliustruosime kokybinio tyrimo medžiaga.

11 Anot Artūro Tereškino ir Ievos Dryžaitės (2009, 63), subjektyvi socialinė atskirtis yra toks reiškiny, kai ne pati visuomenė atskiria individą dėl jo kitoniskumo, bet jis pats atsiskiria nuo jos, nes bendraudamas su kitais jaučiasi prastesnis, dominuojamas, bejėgis.

Visuomenės požiūris į lėtinėmis ligomis sergančius žmones

Sveikatos sociologijoje lėtinė liga siejama tiek su objektyvia sergančiųjų stigmatizacija ir socialine atskirtimi, tiek su potencialia stigmatizacijos rizika (Scambler, Hopkins 1986). Sergančiųjų ir visuomenės santykis kinta atsižvelgiant į ligos pobūdį, ligai priskiriamas reikšmės ar net ekonominę ir politinę situaciją, tačiau vienaip ar kitaip lėtinė liga sergantis asmuo patiria tam tikrų iššūkių „sveikųjų“ pasaulyje.

Apklaustos duomenys parodė, kad tik labai nedaug Lietuvos gyventojų – 5,3 proc. – nenorėtų dirbti su lėtinėmis ligomis sergančiais asmenimis ir tik 5,2 proc. apklaustųjų visuomet pateisintų darbdavius, jei šie nepriimtų į darbą lėtinė liga sergančio asmens. Taip pat tik labai nedidelė visų apklausoje dalyvavusių respondentų dalis (5,2 proc.) nenorėtų gyventi kaimynystėje su žmonėmis, sergančiais lėtine liga. Jeigu palygintume, kaip respondentai vertina asmenis, turinčius fizinę ir psichikos negalią bei lėtinę ligą, matytume, kad lėtinė liga sergantys asmenys vertinami panašiai kaip ir tie, kurie turi fizinę negalią (žr. 4 lentelę).

4 lentelė. Požiūris į asmenis, turinčius fizinę, psichikos negalią ir lėtinę ligą, proc.

	Turi fizinę negalią	Turi psichikos negalią	Serga lėtine liga
Labai nepalankiai	0,2	2,3	0,7
Greičiau nepalankiai	4,8	29,6	4,1
Greičiau palankiai	74,4	45,9	74,0
Labai palankiai	10,4	2,8	10,4
N / N	10,2	19,4	10,9

Remiantis šiais duomenimis galima daryti prielaidą, kad dalis Lietuvos gyventojų lėtinę ligą tapatina su fizine negalia, o apie 5 proc. sergančiuosius lėtinėmis ligomis nuvertina kaip ir neįgaliuosius. Apie tai užsimeina ir kai kurie kokybinio tyrimo dalyviai: „Yra, dauguma žiūri kažkaip tai gan pašaipiai – ai, tu invalidas, ai tu toks“ (Neringa, 55 m., skydliaukės veiklos sutrikimas ir jos pašalinimas)¹².

¹² Informantų kalba netaisoma.

Tokią prielaidą iš dalies patvirtina kiti apklausos rezultatai: 8,2 proc. sergančių lėtinėmis ligomis respondentų nurodė, kad būdami viešumoje dėl lėtinės ligos simptomų patiria neigiamas aplinkinių reakcijas. Duomenys taip pat rodo, kad 25,1 proc. lėtine liga sergančių apklausos dalyvių slepia savo ligą nuo aplinkinių, o 17,1 proc. bijo aplinkinių (išskyrus artimųjų) neigiamos reakcijos, jeigu šie sužinotų, kad asmuo serga, 12,2 proc. jaučiasi vieniši ir sutrikę (žr. 5 lentelę).

5 lentelė. **Asmens reakcija į visuomenės požiūrį, proc.**

	Slepiu savo ligą nuo kitų	Bijau kitų neigiamos reakcijos, jei sužinotų, kad sergu	Jaučiuosi vienišas (-a) ir sutrikęs (-usi)
Visiškai nesutinku	17,7	21,6	18,0
Nesutinku	51,5	54,9	64,3
Sutinku	22,1	16,2	11,6
Visiškai sutinku	3,0	0,9	0,6
N / N	5,7	6,4	5,5

Anketoje buvo pateiktas klausimas, kaip respondentai reaguoja į viešumoje patiriamas neigiamas aplinkinių reakcijas. 52,5 proc. respondentų atsakė, kad susitaiko su tokia aplinkinių reakcija, 47,5 proc. kartais susitaiko, kartais ne ir nė vienas nepasirinko atsakymo varianto „Nesusitaikau su tokia neigiama reakcija“.

Kokybinio tyrimo duomenys taip pat rodo, kad lėtine liga sergantis asmuo nėra linkęs aktyviau pasipriešinti aplinkinių neigiamoms reakcijoms. Dažniau ieškoma būdų, kaip neatreipti į save dėmesio: „Nu, kaip čia pasakyti... Stengiuosi slėptis tais akiniais, neiti ten, kur daug labai žmonių. Nu, žodžiu, kad neatreipti į save dėmesį tiek“ (Rasa, 70 m., vegetacinės nervų sistemos liga).

Kita vertus, kuo artimesni socialiniai ryšiai, tuo rečiau patiriamos neigiamos aplinkinių reakcijos: 90,1 proc. respondentų teigė, kad artimiausi žmonės juos supranta ir palaiko, tik 9,3 proc. nurodė, kad jaučiasi nesuprasti draugų.

Vis dėlto net ir esant išoriniams ligos požymiams, sergantysis nebūtinai sulauks neigiamų aplinkinių reakcijų. Pusiaus struktūruotų interviu metu pastebėta, kad lėtine liga nėra kažkoks išskirtinis, retas reiškinys. Tokios

ligos plačiai paplitusios, todėl ir visuomenės požiūris į sergančiuosius nėra itin nepalankus:

Čia nuo žmogaus asmeninio požiūrio gal daugiau priklauso. Kad kažkaip kitaip [visuomenė] žiūrėtų, tai nemanau, nes manau, kad kiekvienas žmogus turi kažkokių tai problemų, jei ne vienokių, tai kitokių, bet tiesiog vienas daugiau demonstruoja, kitas mažiau demonstruoja, vienas labiau kalba, kitas savyje laiko. O kas liečia gėdinimą, tai bent jau aš niekada nejaučiau tokių dalykų, kol kas palaikymą jaučiu, nes tie žmonės, kurie serga patys, tai jie supranta (Sigita, 44 m., stuburo kanalo stenoze ir išvarža).

Lėtinės ligos keliama apribojimai

Kaip jau minėjome, nors sveikatos sociologijoje vyrauja socialinio konstruktyvizmo tradicija, siekiant suprasti sergančio asmens situaciją ir santykį su aplinka būtina analizuoti ne tik tai, kaip sergant patiriami socialiniai santykiai, bet ir fizinius apribojimus, kuriuos asmuo patiria dėl lėtinės ligos. Šie apribojimai gali paveikti asmens savęs suvokimą ir tai, kaip jis mato save bendraudamas su socialine aplinka (ir kaip mano, kad aplinka jį vertina).

Apklauskos rezultatai rodo, kad 47,7 proc. respondentų liga iš esmės pakeitė asmeninį gyvenimą. Viena vertus, liga privertė kontroliuoti dienos tvarkę – taip teigė 55,3 proc. respondentų. Kita vertus, dėl ligos respondentams tapo sunkiau atlikti įprastas laisvalaikio veiklas (56,1 proc.), beveik pusė apklaustųjų sutiko ir visiškai sutiko, kad jie dažnai neišeina iš namų dėl prastos savijautos ir jiems sunku atlikti namų ūkio priežiūros darbus, 16,2 proc. lėtine liga sergančių respondentų reikėjo daugiau pastangų mokantis ar studijuojant (žr. 6 lentelę).

Pusiau struktūruotų interviu dalyviai taip pat kalbėjo apie lėtinės ligos nulemtus apribojimus: „... būna tokių dienų, kad aš visai negaliu dirbti, kad turiu, nugi, gulėti, arba padirbi biškį ir turi ilsėtis“ (Genutė, 60 m., hipertonią, onkologinė liga, stuburo išvarža). Sergant lėtine liga prasta sveikata gali neleisti palaikyti santykių su aplinkiniais: „... sveikatos šiek tiek pri-trūksta, galbūt aš norėčiau bendrauti daugiau, nes, nu, vis tiek esi pakankamai lengvai bendraujantis žmogus, bet tos sveikatos man pri-trūksta...“

6 lentelė. Ligos poveikis asmens gyvenimui, proc.

	Sunku atlikti įprastą laisvalaikio veiklą	Dažnai neišeinu iš namų dėl prastos savijautos	Sunku atlikti namų ūkio priežiūrą	Dėl ligos reikėjo (reikia) daugiau pastangų, kai mokiausi ar studijavau (kai dabar mokausi ar studijuojau)
Visiškai nesutinku	3,4	6,7	3,5	26,8
Nesutinku	39,6	44,4	39,2	35,5
Sutinku	53,3	42,1	49,0	14,7
Visiškai sutinku	2,8	4,3	4,5	1,5
N / N	0,9	2,5	3,8	21,4

(Rita, 32 m., autoimuninis tiroiditas). Šie apribojimai savo ruožtu gali sustiprinti asmens nevisavertiškumo, beviltiškumo jausmą: „Toks, aišku, beviltiškumas. Nesijauti toks pilnavertis žmogus“ (Ramunė, 69 m., išeminė širdies liga, hipertonija, diabetas, operuota stuburo išvarža).

Taigi lėtinė liga ne tik keičia asmens gyvenimą ir apriboja fizines galimybes palaikyti prasmingus socialinius ryšius, bet suponuoja ir aukščiau minėtą tam tikros nedidelės aplinkinių žmonių grupės (5 proc.) neigiamą požiūrį į sergančius asmenis kaip į neigalius.

Santykis su negalavimu ir asmens savivoka

Kaip rodo apklausa, daugumai respondentų liga yra tapusi kasdienybe ir jie jaučiasi bejėgiai ką nors pakeisti (žr. 7 lentelę). Kita vertus, kaip matome 7 lentelėje, 79,4 proc. respondentų sutinka ir visiškai sutinka, kad jų gerovė, nors jie ir serga, priklauso nuo jų pačių¹³.

Taigi sergantys asmenys gali būti susitaikę su negalavimu kaip neatskiriama dabartinio ir tolesnio gyvenimo dalimi, tačiau negalavimas nebūtinai taps savęs nuvertinimo ar bejėgiškumo pagrindu.

Anketoje buvo pateikta grupė klausimų siekiant nustatyti respondentų savęs vertinimą. Į šiuos klausimus atsakė visi apklausos dalyviai. Palyginome, kaip į šiuos klausimus atsakė lėtine liga sergantys respondentai ir tie, kas lėtine

13 Ligos trukmė, lytis, amžius nėra susiję su minėtomis nuostatomis.

7 lentelė. Asmens santykis su negalavimu, proc.

	Liga yra mano kasdienybė – jaučiuosi bejėgis (-ė) ką nors pakeisti	Nors ir sergu, tikiu, kad tik nuo manęs priklauso mano gerovė
Visiškai nesutinku	4,3	4,2
Nesutinku	22,1	9,6
Sutinku	60,9	62,3
Visiškai sutinku	7,4	17,1
N / N	5,2	6,7

liga neserga. Paaiškėjo, kad lėtine liga sergantys apklausos dalyviai nesutinka ir visiškai nesutinka, kad yra labiau patenkinti savimi (16,2 proc.) nei nesergantys (5,3 proc.) (žr. priedą, 1 lentelę¹⁴), lėtine liga sergantys apklausos dalyviai rečiau nesutiko ir visiškai nesutiko, kad yra niekam tikę (49,5 proc.) nei nesergantys (72,1 proc.) (žr. priedą, 2 lentelę), rečiau nei nesergantys mano, kad turi daugybę privalumų (atitinkamai 44,1 proc. ir 64 proc.) (žr. priedą, 3 lentelę), pripažino, kad rečiau sugeba darbus atlikti taip pat gerai kaip ir kiti (atitinkamai 56,7 proc. ir 83,5 proc.) (žr. priedą, 4 lentelę), dažniau nei nesergantys jaučiasi nenaudingi (atitinkamai 26,3 proc. ir 10,3 proc.) (žr. priedą, 5 lentelę), rečiau nei nesergantys jaučiasi tokie pat vertingi kaip ir kiti žmonės (atitinkamai 57,6 proc. ir 77,7 proc.) (žr. priedą, 6 lentelę), dažniau linkę vertinti save kaip nevykėlius (atitinkamai 8,2 proc. ir 4,1 proc.) (žr. priedą, 7 lentelę) ir rečiau nei nesergantieji save vertina teigiamai (atitinkamai 62,4 proc. ir 78,5 proc.) (žr. priedą, 8 lentelę)¹⁵.

Šie duomenys neprieštarauja kai kuriems mūsų anksčiau aptartiems sveikatos sociologų požiūriams į negalavimo poveikį asmens savimonei, kur kalbama apie radikalius ir negatyvius asmens savivokos pokyčius, tam tikrą savęs praradimą (angl. *loss of self*) (pvz., Charmaz 1983). Mūsų tyrimas leidžia teigti, kad negalavimas neigiamai veikia asmens savimonę.

Nors, kaip minėjome, pagal apklausos duomenis respondentų amžius nėra statistiškai reikšmingai susijęs su nuostatomis į ligą ar savo galimybių tvarkytis gyvenimą vertinimu, kokybinio tyrimo duomenys nėra šiuo požiūriu vienareikšmiai. Remiantis pusiau struktūruotais interviu, senyvo

14 Čia ir toliau priedai „Lėtinę ligą turinčių asmenų asmeninė ir socialinė patirtis“.

15 Visais šiais atvejais egzistuoja statistiškai reikšmingas ryšys tarp savęs vertinimo ir buvimo negaluojančiam arba sveikam.

amžiaus asmenims gali būti būdinga priimti negalavimą kaip senatvės požymį. Šia prasme liga vertinama kaip tai, kas yra gana įprasta „tokiame amžiuje“: „... susitaikiau su tuo [liga]. Pagalvojau, kiek man metų, ir kad daugumai būna vyresniam amžiui ta liga“ (Kristina, 73 m., hipertoniija). Jauno amžiaus informantai (dauguma jų susirgo lėtine liga vaikystėje) taip pat nebuvo linkę negalavimo sureikšminti: nors tenka derinti savo kasdienybę prie ligos keliamų reikalavimų, jaunam žmogui aktualiau yra kiti dalykai (pvz., siekis įsitvirtinti gyvenime, bendrauti, keliauti, rasti mėgstamą darbą, sukurti šeimą ir t. t.). Taigi negalavimas normalizuojamas, kitaip tariant, prie jo pamažu prisitaikoma ir jis ilgainiui nebetrikdo asmens gyvenimo, drauge nedaro itin neigiamos įtakos asmens savimonei. Kalbant apie senyvo amžiaus asmenis, gebėjimas pasirūpinti savimi, nors ir patiriama įvairių negalavimų, kaip tik gali tapti savivertės šaltiniu: „Tokio mano amžiaus kiti daug sunkiau serga. Užtat esu tiek Dievui dėkinga, kad aš galiu vaikščiôt, šnekėt ir viską, bendraut. Pati save, svarbiausia, pati savim galiu apsitvarkyt, man nereikia, kad manim kas rūpytųsi, aš pati savim, o mano metų jau daug, kas yra, katruos reikia slaugyt. Taip tai aš nesijaučiu (ligone)“ (Ona, 74 m., širdies ir kraujagyslių sistemos liga).

Remiantis kokybinio tyrimo duomenimis, sunkiau su negalavimu susitaikyti asmenims, kurie lėtine liga susirgo būdami vidutinio amžiaus: „... jaučiuosi kaip spąstuose, užspausta visa... .. Nu, tiesiog negali gyventi pilnavertį gyvenimą“ (Sigita, 44 m., stuburo kanalo stenozė ir išvarža). Šiems asmenims liga dažnai žymi biografinį pertrūkį, kai tenka radikaliai keisti nusistovėjusį gyvenimo ritmą, atsisakyti įprastų ar mėgstamų veiklų, bendravimo, darbo. Šie pokyčiai gali sąlygoti savęs praradimo jausmą.

Negaluojančio asmens socialiniai ryšiai

Apklaustos duomenys rodo, kad 70,6 proc. respondentų negalavimas nepakeitė santykių su aplinkiniais, tačiau penktadalis (19,4 proc.) dėl ligos jaučiasi izoliuoti, 22,3 proc. nesijaučia visaverčiais šeimos nariais, nes dėl ligos negali skirti pakankamai dėmesio artimiesiems, 21,1 proc. dėl ligos pradėjo rečiau bendrauti su draugais, 16 proc. liga apsunkina intymų bendravimą su partnere (-iu) (žr. 8 lentelę).

8 lentelė. Negaluojančio asmens santykių su aplinkiniais ypatumai, proc.

	Liga nepakeitė mano santykių su aplinkiniais	Dėl ligos jaučiuosi izoliuotas nuo aplinkinių	Nesijaučiu visaverčiu šėimos nariu, nes dėl ligos negaliu skirti pakankamai dėmesio artimiesiems	Dėl ligos pradėjau rečiau bendrauti su draugais	Liga apsunkina intymų bendravimą su partnerė (-iu)
Visiškai nesutinku	1,6	20,8	11,7	16,5	10,5
Nesutinku	22,7	59,8	57,7	57,3	39,5
Sutinku	60,5	15,2	21,7	20,7	15,0
Visiškai sutinku	10,1	4,2	0,6	0,4	1,0
N / N	5,1	0,0	8,3	5,0	34,0

Kita vertus, lėtine liga sergančių asmenų santykiams su aplinkiniais poveikį daro ne tik prasta sveikata: trečdaliui respondentų (33,3 proc.) sunku kalbėti apie savo ligą su aplinkiniais, penktadalis (19,6 proc.) neturi pakankamai žmonių, su kuriais galėtų pasikalbėti apie ligą (žr. priedą, 9 lentelę).

Anketoje buvo ir daugiau klausimų, skirtų atskleisti respondentų santykį su aplinkiniais. Į juos atsakė visi apklausos dalyviai. Palyginome, kaip savo santykius su aplinkiniais vertina negalaujantys ir sveiki respondentai. Paaiškėjo, kad negalaujantiems dažniau nei sveikiesiems trūksta žmonių artumo – su tuo sutiko ir visiškai sutiko 23,6 proc. negaluojančių ir 10,4 proc. sveikų respondentų (žr. priedą, 10 lentelę), 43,3 proc. sergančių ir 52 proc. nesergančių apklausos dalyvių nurodė, kad yra daugybė žmonių, kuriais jie gali pasikliauti (žr. priedą, 11 lentelę), 11,1 proc. sergančių lėtine liga ir 5,6 proc. nesergančių respondentų dažnai jaučiasi atstumti (žr. priedą, 12 lentelę), 43,8 proc. sergančių ir 62,4 proc. nesergančių lėtine liga apklausos dalyvių nurodė, kad turi žmonių, su kuriais galėtų aptarti intymias ir asmenines problemas (žr. priedą, 13 lentelę)¹⁶. Taigi galime teigti, kad sergantieji lėtinėmis ligomis dažniau nei nesergantieji patiria sunkumų bendraudami su aplinkiniais ir galbūt tam tikrą socialinę atskirtį.

Tą patvirtina ir kokybinio tyrimo duomenys. Dalis interviu dalyvių pasakojo, kad liga neigiamai paveikė santykius su aplinkiniais: „Daug labai taip pasyviai pradėjo žiūrėti į mane“ (Neringa, 55 m., skydliaukės veiklos sutrikimas ir jos pašalinimas). Informantai santykių pablogėjimą buvo

16 Visais šiais atvejais egzistuoja statistiškai reikšmingas ryšys tarp santykio su aplinkiniais ir buvimo negaluojančiam arba sveikam.

linę sieti su stereotipiniu požiūriu į ligą, nesupratimu, nežinojimu, kaip ligos simptomai atsiliepia asmens gebėjimui atlikti tam tikras veiklas.

Interviu taip pat išryškėjo, kad sergantysis gali ir pats siekti atsiriboti nuo žmonių ir socialinių ryšių palaikymo:

Viskas atrodė beviltiška, tarpais atrodydavo, kad jau nebenoriu gyvent. Visokios mintys kildavo. Aišku, žmonių tai, vat, ir sakau, aš ir dabar tą patį kartot galiu, kad aš labai stengiausi nebendraut, nes labai nesmaigu (Rasa, 70 m., vegetacinės nervų sistemos liga).

Aišku, kad kurį laiką žinoma, kad kurį laiką tai buvo... buvo kažkoks atsiribojimas, nu, bet tu susigyveni su tuo ir galvoji, kaip tu toliau gyvensi, ką tu toliau darysi (Rita, 32 m., autoimuninis tiroiditas).

Šis atsiskyrimas, kaip matyti informantės Ritos pasakojime, gali būti laikinas: atsitraukiama siekiant „susigyventi“ su liga ir tik praėjus tam tikram laikotarpiui vėl stengiamasi pagal galimybes įsilieti į socialinį gyvenimą. Rasos atsiskyrimas buvo sąlygotas ne tik poreikio pirma „susitvarkyti“ su nauja ligos patirtimi, bet ir baimės patirti neigiamas aplinkinių reakcijas.

Asmens santykis su ligotumu ir jo formavimas socialinėse institucijose

Susirgimas kaip socialinė realybė tekste apibrėžiamas asmens *ligotumo* sąvoka. Ligtumas apibūdina sergamumo tendencijas pagal sociodemografinius parametrus, institucinį ligos elgsenos reguliavimą (Freund, McGuire 1999), todėl buvo klausiama apie lėtinėmis ligomis sergančių asmenų santykius su įvairių institucijų darbuotojais. Apklausą leidžia kalbėti apie tam tikros ligotų asmenų dalies problemų, pirmiausia socialinės atskirties tendencijas darbe, šeimoje, sveikatos ir socialinės apsaugos paslaugų institucijose. Siekiant atskleisti tai, kas lieka už apibendrintų apklausos duomenų, pateikiamos interviu su lėtinėmis ligomis sergančiais asmenimis ištraukos.

Sveikatos priežiūros sistemos parama

Susirgimas kaip asmens ligotumas priklauso nuo įvairių įstaigų, kurios atsakingos už sergančio asmens būklės nustatymą. Pirmiausia tai sveikatos priežiūros įstaigos ir gydytojai, todėl ypač svarbu, kiek lėtinėmis ligomis sergančių asmenų susiduria su adekvačiu ligos identifikavimu, tinkama ir laiku suteikiama paslauga, informacijos pateikimu. Galima teigti, kad sveikatos priežiūros įstaigos ir gydytojai yra svarbiausias veiksnys kitoms įstaigoms suformuojant ligonio vaidmens teises ir pareigas, asmens galėjimą dirbti savarankiškai, be kitų pagalbos gyventi ir veikti. Sveikatos priežiūros sistema sergančiam asmeniui priskiria *ligonio vaidmenį*, tad nusako lūkesčius, kaip turi elgtis susirgęs asmuo, kad kuo greičiau grįžtų prie įprastų vaidmenų. Susirgimas yra nepageidaujama socialinė būklė, kelianti grėsmę socialinei tvarkai, todėl svarbu išsiaiškinti, kaip ligonio vaidmenį turintys asmenys gali sėkmingai dalyvauti socialinėje tvarkoje.

Apklaustos duomenys parodė, kad 29,2 proc. lėtine liga sergančių respondentų nejaučia gydytojų paramos ir supratimo, o 15 proc. respondentų nesutinka ir visiškai nesutinka, kad Lietuvos gydytojai yra pakankamai kvalifikuoti gydyti tokią ligą, kuria jie serga. Anot vieno respondento:

Nuvažiavau, tai Kaune vienoj ligoninėj pagulėjau, patikrino, na visą kitą, viską surašė ir paskui man komisijoj prisikabino, kodėl pas tave ne iš Klinikų popieriai? Man atrodo, kad labai malonu ten vienoj pagulėti, kitoj ir vien dėl to, kad kažkam netinka turėti į Klinikas (Audrius, 40 m., kepenų cirozė ir diabetas).

26,9 proc. respondentų nesutinka ir visiškai nesutinka, kad esamas sveikatos priežiūros lygis yra tinkamas tokia kaip jų liga sergantiems žmonėms. Net 40,6 proc. respondentų teigia, kad jų ligai gydyti būtinos sveikatos priežiūros paslaugos nėra lengvai prieinamos (žr. 9 lentelę). Kaip rodo interviu, toks skeptiškas požiūris gali būti susijęs ir su tam tikrais apribojimais gauti paslaugą:

O man labai nepatinka mūsų valstybės požiūris, tos sveikatos ministerijos, kad jie kaip ir teigia, jog tai (diabetas) yra invalidumas kaip ir paskui sako, kad pasauly nėra invalidumas. Tai jeigu tai nėra invalidumas, tai neduokit invalido pažymėjimo, jeigu yra invalidumas, tai taip nekalbėkit. ... Tai reiškia, kad jiems užtikrina, kad jie turėtų tą insulino pompą ir visus medikamentus, kad nereikėtų jiems pirkti (Ramunė, 22 m., diabetas).

9 lentelė. Sveikatos paslaugų vertinimas, proc.

	Jaučiu gydytojų paramą ir supratimą	Manau, kad Lietuvos gydytojai yra pakankamai kvalifikuoti gydyti tokią ligą kaip mano	Teigiamai vertinu esamą sveikatos priežiūros lygį tokia kaip mano liga sergantiems žmonėms	Mano ligai gydyti būtinos sveikatos priežiūros paslaugos yra lengvai prieinamos
Visiškai nesutinku	5,6	1,6	3,3	2,9
Nesutinku	23,7	13,4	23,6	37,7
Sutinku	59,0	59,9	52,9	43,3
Visiškai sutinku	7,2	16,6	8,5	6,7
N / N	4,5	8,5	11,7	9,4

10 lentelė. Sveikatos paslaugų vertinimas, proc.

	Sveikatos priežiūra žmonėms, sergantiems tokia kaip mano liga, yra nepakankama	Žinau, kokios sveikatos priežiūros paslaugos man turi būti teikiamos nemokamai	Žinau, kokios man priklauso reabilitacijos paslaugos sergant tokia liga	Gydytojai visuomet suprantamai paaiškina apie mano negalavimą ir skirtą gydymą
Visiškai nesutinku	5,5	1,8	4,3	3,4
Nesutinku	32,9	29,3	32,4	21,8
Sutinku	35,3	52,8	41,5	61,5
Visiškai sutinku	7,9	3,5	2,8	10,0
N / N	18,3	12,5	19,1	3,3

43,2 proc. respondentų mano, kad sveikatos priežiūra žmonėms, sergantiems tokia kaip jų liga, yra nepakankama, o 31,1 proc. respondentų nežino, kokios sveikatos priežiūros paslaugos jiems turi būti teikiamos nemokamai. 36,7 proc. respondentų nesutiko ir visiškai nesutiko, kad žino, kokios jiems priklauso reabilitacijos paslaugos sergant tokia liga. 25,2 proc. respondentų nesutiko ir visiškai nesutiko, kad gydytojai visuomet suprantamai paaiškina apie jų negalavimą ir skirtą gydymą (žr. 10 lentelę).

Net 33 proc. respondentų nesutiko ir visiškai nesutiko, kad gydytojai jiems skiria pakankamai laiko ir dėmesio, o 35,3 proc. respondentų nesutiko ir visiškai nesutiko, kad, skirdami gydymą, gydytojai visuomet atsižvelgia į jų nuomonę. 24 proc. lėtine liga sergančių respondentų nesutiko ir visiškai nesutiko, kad gydytojai įdėmiai išklauso jų skundus (žr. 11 lentelę).

Duomenys rodo, kad nemažai (nuo ketvirčio iki trečdaliao ir daugiau) lėtine liga sergančių asmenų neigiamai vertina sveikatos priežiūros paslaugas ir jas teikiančius medikus. Vis dėlto nebūtų galima teigti, kad sveikatos priežiūros sistema tiesiogiai sudaro sąlygas atsirasti socialinei izoliacijai ar atskirčiai.

11 lentelė. Sveikatos paslaugų vertinimas, proc.

	Manau, kad gydytojai man skiria pakankamai laiko ir dėmesio	Skirdami gydymą, gydytojai visuomet atsižvelgia į mano nuomonę	Aš žinau, kokia yra tokioms ligoms skiriamų vaistų kompensavimo tvarka	Gydytojai įdėmiai išklauso mano skundus
Visiškai nesutinku	6,5	3,1	3,4	1,4
Nesutinku	26,5	32,2	7,5	22,6
Sutinku	59,5	48,0	69,3	65,4
Visiškai sutinku	5,4	5,6	13,1	8,3
N / N	2,1	11,1	6,8	2,3

Apibendrinant respondentų santykius su sveikatos priežiūros sistema galima teigti, kad yra gana nemažai asmenų, kurie turi sunkumų prieiti prie sveikatos priežiūros sistemos ir jų netenkina jos teikiamos paslaugos. Kadangi tai pagrindinė kontroliuojanti ir asmens *ligotumą* nustatanti institucija, šių asmenų socialinė padėtis šeimoje, darbe ar kitose visuomenės gyvenimo srityse pasidaro problemiška. Jie taip pat gali patekti į socialinės atskirties didesnės rizikos grupę, nes sveikatos priežiūros sistema priskiria asmenims ligonių vaidmenį, suteikia tam tikras teises ir privilegijas, išlaisvina nuo tam tikrų įpareigojimų.

Ligotų asmenų darbiniai santykiai

Dauguma susirgusių lėtine liga asmenų daro tai, ką darė būdami sveiki, nes lėtinės ligos ilgai užtrunka, o dažnai yra ir neišgydomos. Taigi tam tikro *ligotumo* ir ligonio vaidmenį gavęs asmuo dažniausiai tęsia darbinę veiklą ir palaiko santykius su bendradarbiais ir vadovais. Net 63,7 proc. respondentų nurodė, kad dėl ligos jie turi dėti daugiau pastangų atlikti darbinės užduotis, o net 46,4 proc. respondentų sakė, kad darbe neatsižvelgiama į

dėl ligotumo reikalingas jų papildomas pastangas tinkamai atlikti darbinės užduoties. Galima teigti, kad dalies darbdavių ir kolegų požiūriu asmens ligotumas nebuvo traktuojamas kaip sąlyga, trukdanti darbuotojui atlikti tam tikras užduotis. Galiausiai 22,7 proc. respondentų dėl ligotumo turėjo atsisakyti darbo ir gauti neįgalumo pašalpą. Kaip teigė viena serganti informantė: „Nu tai ką, man ir darbą sutrikdė, nes gi išėjau anksčiau iš darbo ... Tai taip gan skaudžiai ta liga atsiliėpė pinigų atžvilgiu“ (Genu-tė, 60 m., hipertoniya, stuburo problemos, išvarža). Akivaizdu, kad ne visi darbdaviai linkę taikstyti su ligotumą turinčiais darbuotojais ir 12,2 proc. respondentų teigė, kad patys darbdaviai tiesiogiai privertė juos atsisakyti darbo. Nemažai respondentų dėl ligotumo susiduria su įvairiais sunkumais tinkamai atlikti jiems darbe priskirtą „normalų“ vaidmenį ir net gali būti verčiami atsisakyti darbo (žr. 12 lentelę).

12 lentelė. Dėl ligotumo darbovietėje kylančios problemos, proc.

	Dėl negalavimo darbinėms užduotims atlikti turiu dėti daugiau pastangų	Dėl ligos teko atsisakyti darbo ir gauti neįgalumo pašalpą	Darbe atsižvelgiama į mano papildomas pastangas dėl ligos tinkamai atlikti darbinės užduoties	Dėl ligos darbdaviai mane privertė atsisakyti darbo
Visiškai nesutinku	5,1	23,6	19,4	27,5
Nesutinku	25,5	39,2	27,0	37,2
Sutinku	58,2	19,0	14,4	8,1
Visiškai sutinku	5,5	3,7	0,4	4,1
N / N	5,7	14,5	38,8	23,1

Interviu parodė, kad turintys nustatytą ligą ir specifinio ligotumo asmenys išgyvena tam tikras baimes ir nerimą prarasti darbą, nors, formaliai žvelgiant, jie turi tam tikras lengvatas: „Tu esi, vat, jau kaip dažnai girdžiu, vat, sakant – „Tu pusė žmogaus esi“. Tai va būtent tikrai esu girdėjusi taip sakant apie mane iš vadovybės“ (Neringa, 55 m., skydliaukės veiklos sutrikimas ir jos pašalinimas). Apklausa parodė, kad tokių įsibaiminusių dėl darbo ligotų asmenų yra 14 proc., o 13,4 proc. respondentų susiduria su tam tikrais darbdavių priekaištais, nes dėl ligotumo sumažėjo jų darbingumas (žr. 13 lentelę). Žinoma, darbingumo laipsnis skiriasi ir priklauso nuo lėtinės ligos diagnozės: vienais atvejais ligotumas sumažina galimybę dirbti, kitais ligotumas neturi reikšmingos įtakos profesinei veiklai.

Kadangi lėtinės ligos simptomai ne visada išoriškai matomi, sergantys asmenys dažnai slepia nustatytą ligotumą nuo darbdavių ir kolegų tam, kad išvengtų neigiamo bendradarbių vertinimo ar net diskriminacijos, nors pagal nustatytą diagnozę jie galėtų tikėtis pateisinamų lengvatų. Anot vienos informantės „... lėtinės galiu neviešinti, tai galiu neparodyti. Iš tiesų dėl hipertenzijos, jeigu aš darbe prisipažinčiau ir sužinotų... tai tiesiog kartais juokinga, kad turi nuslėpti ir apsimesti sveika. Šiaip jo, diskriminuotų, jeigu žmogus matytų, kad nepaslankesnis ar ne toks sveikas“ (Nijolė, 52 m., hipertoniya, geltonosios dėmės degeneracija, katarakta, stuburo problemos). 17,3 proc. respondentų nesutinka ir visiškai nesutinka, kad juos palaiko kolegos ar bendramoksliai, o 24,3 proc. nesutinka ir visiškai nesutinka, kad liga nepakeitė jų santykių su aplinkiniais. Vis dėlto apklausa parodė, kad tik 2,7 proc. darbe yra diskriminuojami (žr. 14 lentelę).

Ligotumas ir ligonio vaidmuo traktuojami kaip kliūtis realizuoti savo ambicijas ir ateities planus. Ne visi jaučiasi visaverčiais ir funkcionaliais

13 lentelė. Dėl ligotumo darbovietėje kylančios problemos, proc.

	Susiduriu su tam tikrais darbdavių priekaištais, nes dėl ligos sumažėjo mano darbingumas	Baiminuosi, kad dėl ligos galiu prarasti darbą
Visiškai nesutinku	20,2	17,1
Nesutinku	26,1	32,7
Sutinku	11,6	11,3
Visiškai sutinku	1,8	2,7
N / N	40,3	36,2

14 lentelė. Dėl ligotumo darbovietėje kylančios problemos, proc.

	Kolegos ar bendramoksliai mane palaiko	Dėl ligos darbe ar studijuodamas jaučiuosi diskriminuojamas	Liga nepakeitė mano santykių su aplinkiniais
Visiškai nesutinku	3,8	21,3	1,6
Nesutinku	13,5	42,6	22,7
Sutinku	42,0	2,2	60,5
Visiškai sutinku	2,5	0,5	10,1
N / N	38,2	33,3	5,1

visuomenės nariais, nes liga lėtina sergančiųjų gyvenimo tempą ir koreguoja tam tikrus jų pasirinkimus. Nors didesnės dalies (70,6 proc.) apklaustųjų santykiai su darbdaviais ir bendradarbiais dėl nustatyto ligotumo dažniausiai lieka nepakitę, kai kurių darbdavių skeptiškumas ir kvalifikuotų užduočių nepatikėjimas suponuoja prielaidą, kad egzistuoja asmens ligotumo ir darbdavių vertinimo ryšys. Taigi nors ir nedidelė, bet vis dėlto dalis lėtine liga sergančių asmenų darbe patiria nepalankią aplinką. O daugiau ligoto asmens aplinkinių yra neutralūs vertindami sergantįjį. Tai iš dalies patvirtintų atsakymai, kad gana daug respondentų negalėjo atsakyti į klausimus, kaip juos vertina bendradarbiai (žr. 14 lentelę).

Išryškėjo, kad dalis ligotų ir turinčių teisėtą pateisinimą mažiau dalyvauti darbinėje veikloje asmenų vis dėlto patiria įtampą su kolegomis ar darbdaviais. Ligoti asmenys turi nuolat stebėti savo sveikatos būklę, nes dėl ligos nepajėgia atlikti įprastų užduočių ir veiklų (žr. 12 lentelę). Kaip parodė interviu, jausdami grėsmę, informantai stengiasi nuslėpti savo ligotumą:

Nes tiesiog turi nuslėpti, kad tau kažkas negerai darbe, nes negali ateiti surūgusiu veidu tokiu, nes kažkaip... per save kažkaip laviruoti, kad normaliai atrodytum, nerodyt blogų emocijų, kad kažkas tau nepatin-ka (Nijolė, 52 m., hipertonijs, geltonosios dėmės degeneracija, katarakta, stuburo problemos).

Ligotų asmenų dalyvavimas nevyriausybiniuose organizacijose

Tyrėjus domino ne apskritai lėtine liga sergančių asmenų pilietinis dalyvavimas, bet įsitraukimas tik į nevyriausybines sveikatos organizacijas (NVO). Šios organizacijos įvairiais aspektais padidina sergančių asmenų galimybes aktyviau dalyvauti viešajame gyvenime. Tačiau apklausa parodė, kad nevyriausybiniuose organizacijose dalyvauja tik 2 proc. lėtinėmis ligomis sergančių asmenų.

Dažniausiai dalyvaujama sveikatos NVO, kurios suburia ta pačia liga sergančius asmenis. Pasak vienos informantės, „... labai daug ką reiškia ta diabetikų bendruomenė, klubai įvairūs. ... jeigu tu nežinai kažko ar kaip, tu gali pasiskambinti į tą klubą, nes ten irgi visi draugai, visi pažįstami. Aš jam priklausiau iki gal kokio antro kurso“ (Ramunė, 22 m., diabetas). Motyvai,

kuriais remiantis yra įsitraukiama į tokias organizacijas, dažniausiai susiję su ligos pragmatiniais aspektais.

Sveikatos NVO vyksta nuolatinė narių kaita, todėl dalyvaujančių NVO veikloje narių realiai yra daugiau nei 2 proc. Kaip teigia ta pati informantė, „... paskui išsisemi, nes ateina nauji žmonės su tom pačiom problemom ir tau tiesiog tą patį papasakoja ir tu nebeturi ką pasiimt iš to klubo. Tai tiesiog pasilieki tą kontaktą“ (Ramunė, 22 m., diabetas). Interviu atskleidė, kad dažniausiai dalyvaujama tose sveikatos NVO, kurios vienija labiau paplitusiomis ligomis sergančius asmenis. Pavyzdžiui, labai aktyvios yra sergančiųjų diabetu NVO. Taip pat jaunesnio amžiaus asmenys aktyviau dalyvauja NVO veiklose. Remiantis interviu duomenimis, galima teigti, kad NVO ar socialinę paramą teikiančios organizacijos ne tik padeda susigyventi su liga, bet teikia informaciją apie valstybės paramą, socialinių darbuotojų funkcijas ir pan.: „... yra parengiami pratimai, kurių išmokstame ir kuriuos galim namuose, nu atlikti, ..., kad stiprinti sveikatą ...“ (Vida, 60 m., hipertoniija).

Kaip parodė interviu, pagyvenę žmonės dažniausiai savo nedalyvavimą motyvuoja liga arba senu amžiumi: „Aš jau per sena, vienas dalykas. Ant-ras dalykas, pas mus jokių organizacijų čia nėra, taip kad aš... Mano organiza-cija yra mano namai – mano tvirtovė“ (Rasa, 70 m., vegetacinės nervų sistemos liga). Šia prasme dauguma pensinio amžiaus lėtinėmis ligomis sergančių žmonių kaip ir jų sveikesni bendraamžiai retai dalyvauja kokiose nors NVO veiklose, pvz., namo bendrijoje ar kokioje nors vietos bendruomenėje. Kita vertus, 26,7 proc. respondentų teigė, kad pacientų organiza-cijos, atstovaujančios tokia liga sergantiems asmenims, veiksmingai negi-na jų teisių ir interesų ir ne visada NVO tenkina specifinius jų interesus: „...galvoju, ką ten nuėjus kalbėt, grynas laiko užmušimas“ (Ina, 45 m., žvynelinė). Vis dėlto apklausa parodė, kad yra nemažai respondentų (43,8 proc.), nežinančių apie sergančių asmenų NVO veiklą (žr. 15 lentelę).

Remiantis interviu duomenimis, galima teigti, kad egzistuojančios ser-gančių asmenų NVO buriasi ir rūpinasi tik specifinėmis lėtinėmis ligomis sergančių asmenų interesais, tačiau ne visų ligų atvejais įsteigtos sergančių-jų asociacijos: „Ne, nedalyvauju. Jeigu būtų, tai norėčiau, ... pasidalinti pa-tarimais kaip suvaldyti ligą, patirtimis, bet tokios organizacijos mano ligai lyg nėra, kiek žinau“ (Rita, 30 m., lėtinė migrena). Tad reikėtų įsteigti kuo

15 lentelė. **Sergančių asmenų dalyvavimas nevyriausybiniuose organizacijose, proc.**

	Pacientų organizacijos, atstovaujančios tokia liga sergantiems asmenims, veiksmingai gina jų teises ir interesus
Visiškai nesutinku	9,0
Nesutinku	17,7
Sutinku	23,3
Visiškai sutinku	6,2
N / N	43,8

įvairesnėmis lėtinėmis ligomis sergančiųjų NVO, nes šios organizacijos padeda asmenims surasti panašaus likimo žmonių, pasidalyti su jais patirtimi ir informacija, dalyvauti nacionalinėje sveikatos politikoje kaip tam tikrai ligai atstovaujančiai institucijai, daryti įtaką įstatymų priėmimui ir keitimui, vaistų skirstymui ir t. t.

Institucinė parama ligotiems asmenims

Sumažėjus galimybei dirbti ir užsidirbti arba net iš viso praradus darbą, padidėja priklausomybė nuo valstybės ir socialinės paramos. Ligotų asmenų santykis su valstybinėmis socialinę paramą teikiančiomis institucijomis ir jo ypatumai taip pat leidžia kalbėti apie vienokią ar kitokią socialinę atskirtį. Jei sergantys žmonės gauna pakankamai informacijos, kur reikia kreiptis, arba neturi sunkumų patekti į tas įstaigas, jų socialinė įtrauktis bus stipresnė. Net 26,7 proc. respondentų minėjo, kad valstybė nesirūpina tokiais kaip jų ligomis sergančiais pacientais. Nors tik 9,8 proc. respondentų dėl ligos susidūrė su problemomis bendraudami su įvairių institucijų darbuotojais, ketvirtadalis respondentų (25,3 proc.) nurodė, kad dėl ligos sunku pasiekti (nuvykti į) įvairias institucijas. 35,3 proc. respondentų teigė, kad nežino, kur reikia kreiptis dėl socialinės paramos sergantiems tam tikromis lėtinėmis ligomis ir turintiems tam tikrą ligotumą (žr. 16 lentelę).

Priklausomai nuo sergančiojo socialinės aplinkos, skiriasi ir sergančiojo socialinės pagalbos poreikis. Interviu atskleidė, kad informantai, kurie gali patys savimi pasirūpinti ar turi artimųjų, suteikiančių jiems pagalbą, mažiau domisi socialinės paramos grupėmis ir socialinių darbuotojų pagalba:

16 lentelė. Ligotų asmenų požiūris į socialinę paramą, proc.

	Valstybė nesirūpina tokiais kaip aš – tokiais ligomis sergančiais žmonėmis	Žinau, kur reikia kreiptis dėl socialinės paramos sergantiems tokiais ligomis	Dėl ligos sunku pasiekti (nuvykti į) įvairias institucijas	Dėl ligos man kyla problemų bendraujant su įvairių institucijų darbuotojais
Visiškai nesutinku	11,3	9,6	22,5	25,7
Nesutinku	46,9	25,7	46,1	53,9
Sutinku	21,3	40,9	22,3	9,3
Visiškai sutinku	5,4	4,3	3,0	0,5
N / N	15,1	19,5	6,2	10,6

„Ne, ne, pakolkas, ne. Pati dar viską susitvarkau. Šeima padeda ir viską pati“ (Ona, 74 m., širdies ir kraujagyslių ligos, hipertenzija). Kiti nesidomi socialinės paramos paslaugomis, nes jiems atrodo, kad bendravimas su panašaus likimo žmonėmis dar labiau pabrėžia asmens ligotumą: „Nežinau, nereik man. Nemėgstu ratelių (juokiasi). ... Sakau, man tai kuo daugiau kalbėsi tuo labiau įsikalbėsi visokias nesąmones. Geriau gyvent sau ir taip visokių rūpesčių randi“ (Marius, 53 m., hipertenzija). Tačiau dalis informantų pabrėžia, kad gali naudotis nustatyto ligotumo suteikiamomis lengvatomis ar privilegijomis: „... yra labai geras dalykas, kuriuo aš kartais džiaugiuosi, kad aš turiu neįgalumą ir aš galiu pasinaudoti kokiom nors nuolaidom. Tai tarkim, yra Europos Sąjungos stažuotės. Yra specialiai skirta subsidija žmonėms, kurie serga, kurie turi neįgalumą. Ir gerai, aš galiu palengvintai pasinaudoti, kaip ir į ERASMUS'ą išvažiuoti, gauti papildomą stipendiją“ (Ramunė, 22 m., diabetas).

17 lentelė. Ligotų asmenų rūpestis dėl neįgalumo pašalpos, proc.

	Dėl ligos reikia rūpintis, kad gautiau neįgalumo pašalpą
Visiškai nesutinku	24,3
Nesutinku	35,5
Sutinku	18,8
Visiškai sutinku	3,5
N / N	17,8

Sveikatos priežiūros sistemoje nustatytas asmens ligotumas suteikia galimybę asmeniui įgyti tam tikrų lengvatų: gauti pašalpą, specialių paslaugų ar kitą socialinę paramą. Apklausa parodė, kad tokių respondentų, kurie dėl ligotumo turi rūpintis neįgalumo pašalpa, yra 22,3 proc. (žr. 17 lentelę). Tačiau nemažai respondentų teigė, kad apie tokias lengvatas nežino: jie nežinojo, kur reikia kreiptis, ir skeptiškai vertino socialinės paramos teikimą.

Apibendrinimas

Šiuolaikinėje visuomenėje lėtinės ligos yra vienas iš svarbiausių visuomenės sveikatos ir vidutinės tikėtinos gyvenimo trukmės veiksnių. Tačiau kiekvienos visuomenės sveikatos raidos priklausomybė nuo lėtinių ligų apibūdinama ne tik universaliomis epidemiologų, demografų ir sociologų tipologijomis, bet ir savita lėtinių ligų paplitimo toje visuomenėje būkle, priklausoma nuo savitos socialinių, kultūrinių ir ekonominių veiksnių konsteliacijos. Šia prasme Lietuvoje, lyginant su kitomis Europos Sąjungos valstybėmis, išlieka santykinai didelis procentas gyventojų, sergančių kraujotakos ir širdies ligomis¹⁷, o tai reiškia ne tik blogėjančią gyvenimo kokybę (finansinę padėtį, socialinius ryšius, poreikius ir t. t.), dažną invalidumą, bet ir ankstyvą mirtį. Esant dideliame lėtinių ligų paplitimui Lietuvos gyventojai patiria riziką, susijusią su pačia liga ir socialinėmis ilgalaikio sirgimo pasekmėmis.

Analizuojant lėtinėmis ligomis sergančių asmenų patyrimą, tikslinga skirti tris susirgimo aspektus: *ligos*, *negalavimo* ir *ligotumo*. Ligą kaip biologinę realybę apibūdina medicininė ligos samprata, kai liga matoma kaip fizinių ar psichopatologinių simptomų išraiška. Negalavimas kaip asmeninė realybė nurodo sergančio asmens santykį su negalavimu, kuris yra veikiamas ne tik juntamų simptomų, bet ir asmens gyvenimo konteksto, kultūrinių ligos ir sveikatos sampratų, sąveikų su aplinkiniais, jų reakcijų ir t. t. Ligtumas kaip socialinė realybė reiškiasi per socialinę ligos pavidalą: sociodemografinės sergamumo tendencijas, ligos elgsenos reguliavimą

17 Lietuvoje 2013 m. nuo kraujotakos sistemos ligų mirė daugiau nei pusė, t. y. 56,3 proc., nuo piktybinių navikų – 19 proc. visų mirusiųjų. Didžiausią mirusiųjų nuo kraujotakos sistemos ligų dalį sudarė asmenys, mirę nuo išeminės širdies ligos (64,7 proc.) ir cerebrovaskulinių ligų (25,2 proc.). Didžioji dalis (86,1 proc.) mirusiųjų nuo kraujotakos sistemos ligų buvo 65 metų ir vyresnio amžiaus asmenys (Lietuvos... 2014).

visuomenėje (pirmiausia institucijų). Medikai ir kitų susijusių profesijų atstovai (socialinės apsaugos, neįgalumo nustatyto įstaigose ir t. t.) apibrėžia, kaip turi elgtis sergantis asmuo, kas yra jo susirgimas, skiria asmeniui nedarbingumo pažymą, nustato, kiek asmuo gali dirbti sirgdamas tam tikra liga, kokia yra jo atsakomybė. Toks sąvokų atskyrimas leidžia tiksliau identifikuoti ir apibūdinti sveikų ir sergančių asmenų asmeninį ir socialinį patyrimą, susijusį su socialine atskirtimi ar atstūmimu.

Projekto „Socialinė atskirtis ir socialinis dalyvavimas pokyčių Lietuvoje“ metu vykdyta Lietuvos gyventojų apklausa leidžia daryti prielaidą, kad sveiki ir nemažai lėtine liga sergančių žmonių gyvena labai panašų gyvenimo būdą ir panašiai vertina save ir savo aplinką. Tačiau tam tikra dalis sergančių asmenų turi savitą socialinį patyrimą, kuris daugiau ar mažiau išskiria juos kaip specifinio patyrimo žmones – jie patenka į didesnės rizikos grupę ir gali būti atriboti nuo galimybės dalyvauti viešojoje erdvėje ar net būti izoliuoti. Tokia rizika pirmiausia kyla dėl kitokios nei sveikų žmonių gyvenimo eigos, atsirandančios dėl biografinio pertrūkio (angl. *biographical disruption*) ir reikalaujančios papildomo laiko ir finansinių išteklių. Net jei sergantysis ligą traktuoja kaip „natūralų“ gyvenimo faktą, su kuriuo susitaikoma (tampa asmens savimonės dalimi), diagnozė verčia peržvelgti iki tol vyravusį gyvenimo būdą, koreguoti kasdienybę, o dažnai peržiūrėti tolesnio gyvenimo planus ir perspektyvas. Asmuo taip pat gali įgyti menkesnę savivertę, susijusią ne tik su ligos keliamais iššūkiais jo savivokai, bet ir su neigiamomis aplinkinių reakcijomis, sergantiesiems klijuojamomis etiketėmis (pvz., invalidas ir pan.).

Tyrimas rodo, kad sergantieji lėtinėmis ligomis dažnai yra priversti slėpti savo ligą nuo aplinkinių, nes baiminasi aplinkinių neigiamos reakcijos, jaučiasi izoliuoti, vieniši ir sutrikę. Negaluojančiams dažniau nei sveikiesiems trūksta žmonių artumo, jie turi mažiau asmenų, kuriais gali pasikliauti, ir dažnai jaučiasi atstumti.

Apklausos ir kokybinio tyrimo duomenys rodo, kad ligos poveikis asmens savimonei gali būti susijęs su tuo, kada asmuo patiria lėtinę ligą. Galima pastebėti, kad senyvame amžiuje lėtinė liga gali būti traktuojama kaip tikėtina, „normali“ su senėjimo procesu susijusi būklė. Nors fiziniai negalavimai dažnai gali būti itin ribojantys, sergantysis prisitaiko prie jų atitinkamai performuodamas kasdienę rutiną. Galbūt dėl to, kad ir

visuomenėje senatvė tarsi natūraliai yra siejama su ligomis, senyvo amžiaus žmonės mažiau junta ligos poveikį jų savivokai. Be to, daugumos jų socialinis dalyvavimas ir ryšiai jau yra sumenkę, taigi galima daryti prielaidą, kad senyvame amžiuje socialinė atskirtis gali būti susijusi ne tiek su liga kiek su kitais senyvo amžiaus žmonių socialinės padėties visuomenėje atributais: prastėjančiomis materialinėmis sąlygomis, trūkinėjančiais socialiniais ryšiais, prasmingų socialinių vaidmenų netekimu, taip pat nuvertinančiu visuomenės požiūriu į senyvo amžiaus žmones. O vidutinio amžiaus žmonėms sunki lėtinė liga gali tapti esminiu iššūkiu asmens savimonei. Sergančiajam gali tekti ne tik ieškoti būdų, kaip susitvarkyti su fiziniu negalavimu: griūvantys gyvenimo planai, trūkinėjantys įprasti socialiniai ryšiai, mažėjančios karjeros galimybės (arba kai tenka visai atsisakyti darbo), negebėjimas tinkamai atlikti socialinių vaidmenų gali radikaliai keisti asmens savivoką. Anot Bury'io (2006), siekdamas suvaldyti ligotumą, asmuo gali būti priverstas atsitraukti iš socialinio gyvenimo. Toks atsitraukimas susijęs ir su prastėjančia sveikata (asmuo priverstas apriboti socialinį dalyvavimą), ir su siekiu išvengti stigmos.

Kai liga asmenį lydi nuo vaikystės, ilgainiui ji integruojama į asmens savivoką ir biografiją (įvyksta normalizacijos procesas). Išmokstama gyventi su liga (pavyzdžiui, planuoti gyvenimą – išsilavinimą, karjerą, šeimą ar kurti artimus santykius atitinkamai pagal ligos keliamus reikalavimus), todėl liga nereikalauja radikalaus savimonės perkonstravimo. Galima daryti prielaidą, kad jauniems nuo vaikystės lėtine liga sergantiems žmonėms liga rečiau taps savęs nuvertinimo, trūkinėjančių socialinių ryšių priežastimi ir lems socialinę atskirtį. Kita vertus, universalizuoti ligos ir socialinės atskirties patirčių šiuo atveju nederėtų, nes socialinės sergančiojo asmens pasekmės priklauso ne tik nuo amžiaus, bet ir nuo diagnozės.

Kalbant apie specifinę ligotų asmenų situaciją, sunkumai prasideda jau nuo santykių su sveikatos priežiūros sistema. Sergantys asmenys priversti nuolat lankytis sveikatos priežiūros institucijose, todėl yra suvaržyti ir įsprausti į institucinius rėmus, priversti skirti nemažai laisvalaikio ir darbo laiko gydymui ir sveikatai palaikyti. Nuolatinis sveikatos tikrinimas ir vaistų išrašymas sergantiejiems asmenims tampa įprastiniu, bet ne itin pozityviai vertinamu procesu. Net 40,6 proc. respondentų teigia, kad jų ligai gydyti būtinos sveikatos priežiūros paslaugos nėra lengvai prieinamos.

Kadangi lėtinės ligos trunka ilgai ir dažniausiai yra neišgydomos, iškyla įvairių psichosocialinių problemų. Kokybinio tyrimo dalyviai pripažino, kad sveikatos priežiūros įstaigose mažai skiriama dėmesio sergančiųjų psichosocialinei gerovei. 26,7 proc. apklausoje dalyvavusių respondentų minėjo, kad valstybė nesirūpina tokiomis kaip jų ligomis sergančiais pacientais. Vertėtų atkreipti dėmesį į egzistuojančių lengvatų ir kompensavimo sistemų aspektą, kuris atskleidžia lengvatų ir kompensavimo vienpusiškumą. Iš interviu matyti, kad pats gydymo procesas yra visiškai ar bent iš dalies valstybės lėšomis finansuojamas, tačiau sveikatos palaikymas jau yra pačių pacientų reikalas ir finansiškai ne ką pigesnis nei gydymas. Norint pristabdyti lėtinės ligos progresavimą ir palaikyti sveikatą, neužtenka tik kvalifikuotų specialistų konsultacijų ir gydymo, todėl tenka naudoti savas finansines lėšas. Apklausos rezultatai atskleidė, kad nežinodami pacientų teisių arba neturėdami kitos informacijos apie paslaugas pacientai nesinaudoja reabilitacijos paslaugomis, skirtomis konkrečioms lėtinėms ligoms, o 36,7 proc. respondentų nesutiko, kad žino, kokios jiems priklauso reabilitacijos paslaugos.

Interviu atskleidė, kad informantai ypač nepatenkinti sveikatos priežiūros biurokratine tvarka, kuri dar labiau komplikuoja gydymo prieinamumą. Nors ūmiomis ir lėtinėmis ligomis sergantys pacientai susiduria su ta pačia sveikatos priežiūra, dėl priverstinio nuolatinio lankymosi sveikatos priežiūros institucijose lėtinėmis ligomis sergantys pacientai patiria didesnių nepatogumų. Informantai taip pat akcentavo sveikatos priežiūros institucijose vyraujančią rutinišką gydytojų darbą, dėl kurio nukenčia vizito kokybė. Didelis darbo krūvis, tenkantis gydytojams, dažniausiai neigiamai atsiliepia pacientų būklės vertinimui: skiriama mažiau dėmesio pacientui, konsultacijos yra trumpesnės, pacientas negauna reikiamos informacijos. Beveik trečdalis (29,2 proc.) apklausoje dalyvavusių lėtinėmis ligomis sergančių respondentų pripažino, kad nejaučia gydytojų paramos ir supratimo. Vis dėlto sveikatos priežiūros vertinimas labai priklauso nuo ligos diagnozės. Kuo labiau visuomenėje sergama tam tikra liga, tuo geriau sergantysis jaučiasi sveikatos priežiūros institucijoje, o jei diagnozė yra retesnė, tuo sunkiau bendrauti su gydytojais ir gauti tinkamą gydymą. Matyt, dėl to 15 proc. respondentų nesutiko, kad Lietuvos gydytojai yra pakankamai kvalifikuoti gydyti tokią ligą, kuria jie serga. Trečdalis (33 proc.)

respondentų nesutiko, kad gydytojai jiems skiria užtektinai laiko ir dėmesio, 35,3 proc. respondentų nesutiko, kad, skirdami gydymą, gydytojai visuomet atsižvelgia į jų nuomonę, o 24,1 proc. lėtine liga sergančių respondentų nesutiko, kad gydytojai įdėmiai išklauso jų skundus. Vis dėlto svarbu pastebėti, kad sveikatos priežiūros sistema tiesiogiai dar nesudaro sąlygų socialinei izoliacijai ar atskirčiai atsirasti. Ligotumas dažniau tampa socialinio atsitraukimo ar izoliacijos priežastimi tada, kai sergantys asmenys turi mažiau pajamų ar socialinių santykių.

Nemažai veiksmų, sunkinančių sergančių asmenų situaciją, iškyla ir darbe. Ligotiems ir dirbantiems asmenims nuolatiniai vaistų išrašymo formulai ir nuolatinės sveikatos patikros sukelia papildomų trikdžių ir darbe. Net 63,7 proc. respondentų nurodė, kad dėl ligotumo jie turi dėti daugiau pastangų atlikti darbinės užduotis, o 46,4 proc. respondentų sakė, kad darbe neatsižvelgiama į jų papildomas pastangas dėl ligotumo tinkamai atlikti darbinės užduotis. 22,7 proc. respondentų dėl ligotumo turėjo atsisakyti darbo ir gauti neįgalumo pašalpą. Dėl ligotumo nemažai respondentų susiduria su įvairiais sunkumais tinkamai atlikti jiems darbe priskirtą „normalaus darbuotojo“ vaidmenį ir net gali būti verčiami atsisakyti darbo. Vis dėlto apklausa parodė, kad tik 2,7 proc. darbe yra diskriminuojami.

Sergantieji patiria tam tikrų baimių ir nerimą, kad dėl ligos gali prarasti darbą. Kai kada liga apriboja galimybes tęsti darbą, o kai kada ji neturi reikšmingos įtakos profesinei veiklai. Anot kokybinio tyrimo dalyvių, dėl ligos sumažėjus darbingumui ar praradus darbą, pablogėja finansinė jų padėtis, o tai savo ruožtu riboja asmens galimybes būti viešojoje erdvėje ir bendrauti. Kadangi ligos simptomai ne visuomet išoriškai matomi, sergantysis dažnai slepia ligą nuo darbdavių ir kolegų, kad išvengtų neigiamo bendradarbių vertinimo ar net diskriminacijos darbinėje aplinkoje. Nors santykiai su darbdaviais ir bendradarbiais dėl ligos gali būti ir nepakitę, darbdavių skeptiškas požiūris ir sudėtingų užduočių neskrymas sergančiam asmeniui gali suponuoti prielaidą, kad egzistuoja ligos ir darbdavių vertinimo ryšys. Atsiranda įtampa su kolegomis ar darbdaviais, nes sergantieji turi nuolat sekti savo sveikatos būklę ir įvertinti, ar pajėgia atlikti įprastas užduotis.

Apklausos duomenimis, tik 2 proc. sergančiųjų dalyvauja sveikatos NVO. Dažniausiai dalyvaujama tose sveikatos NVO, kurios vienija asmenis,

sergančius labiau visuomenėje paplitusiomis ligomis. Motyvai, kuriais remiantis išitraukiama į tokias organizacijas, dažniausiai susiję su pragmatiniais tikslais: NVO teikia informaciją apie paslaugas, sudaro galimybę pasidalyti gera patirtimi.

Remiantis kitais tiriamųjų argumentais galima daryti prielaidą, kad pacientų asociacijos ar socialinę paramą teikiančios organizacijos ne tik padeda susigyventi su liga, bet suteikia informacijos apie valstybės paramos funkcijas, socialinių darbuotojų pagalbos klausimais ir pan. Kokybinio tyrimo dalyviai pabrėžia, kad gali ir naudojasi ligos suteikiamomis lengvatomis ar privilegijomis, bet egzistuojančios pacientų asociacijos reprezentuoja tik tam tikromis lėtinėmis ligomis sergančiųjų interesus. Ne visais ligos atvejais yra sukurtos sergančiųjų asociacijos, todėl sergantieji retesnėmis ligomis neturi savo NVO ir negali gauti informacijos, pabendrauti su to paties likimo asmenimis ar pasidalyti gera ir bloga patirtimi. Tad didesnė socialinės izoliacijos rizika yra būdinga retesnėmis lėtinėmis ligomis sergantiems asmenims.

Sergančio asmens savarankiškumas susijęs su jo socialinės pagalbos poreikiu. Kokybinis tyrimas atskleidė, kad informantai, kurie gali patys savimi pasirūpinti ar turi artimųjų, suteikiančių jiems pagalbą, mažiau domisi socialinės paramos grupėmis ir socialinių darbuotojų pagalba. Kiti nesidomi NVO socialinės paramos paslaugomis, nes jiems atrodo, kad bendravimas su panašaus likimo žmonėmis dar labiau pabrėžia sergančiojo tapatybę ir padėtį. Tad veikiausiai dėl to, kad nenori pabrėžti sergančiojo tapatybės, kai kurie sergantieji nepageidauja dalyvauti sveikatos NVO.

Sveikatos priežiūros sistemoje nustatytas asmens ligotumas suteikia galimybę asmeniui įgyti tam tikrų lengvatų: gauti pašalpą, specialių paslaugų ar kitą socialinę paramą. Apklausa parodė, kad tokių respondentų, kurie dėl ligotumo turi rūpintis neįgalumo pašalpa, yra 22,3 proc. Tačiau 35,3 proc. respondentų teigė, kad nežino, kur reikia kreiptis dėl socialinės paramos sergantiems tam tikromis lėtinėmis ligomis ir turintiems tam tikrą ligotumą.

Apibendrinant lėtinėmis ligomis sergančių asmenų patirtis reikėtų išskirti keletą šiai populiacijai svarbių aspektų, susijusių su socialine atskirtimi ir ją tyrinėjančiais socialiniais mokslais. Pirmiausia tokias patirtis reikėtų santykinai skirti į *asmeninę* ir *socialinę*, nes vienos patirtys priskirtinos

vidiniams išgyvenimams (jausmai, tapatybė, savivoka, savivertė), kitos patiriamos socialinėse institucijose (gydymas, reabilitacija, slauga, kompensacijos paslaugos). Išskyrus lėtinėmis ligomis sergančių asmenų patirtis, atsiranda būtinybė naudoti skirtingas sergančius asmenis apibūdinančias sąvokas, kurios leidžia tiksliau analitiškai apibūdinti sergančiųjų situaciją. Atskiriant biomedicininį ligos aspektą, kurį apibūdina medicina, nuo socialinio susirgimo pavidalo, pasitelkiamos *negalavimo* ir *ligotumo* sąvokos, kurios leidžia aiškiau diferencijuoti lėtine liga sergančio asmens sąveiką su aplinka *asmeninį* ir *socialinį* patyrimą. Toks atskyrimas yra būtinas, nes socialinis susirgimo aspektas turi subjektyvią ir objektyvią pusę, o drauge socialinę atskirtį ar atstūmimą galima analizuoti ir kaip subjektyvią, ir kaip objektyvią asmens būklę. Pirmoji (*subjektyvioji arba negalavimas*) yra ypač susijusi su susirgimo sampratos kultūriniu konstravimu ir jo įtaka sergančiojo asmens tapatybei, savivertei ar socialinei saviizoliacijai, o antroji (*objektyvistinė arba ligotumas*) kyla iš asmens santykio su visa sveikatos priežiūros ir socialines paslaugas teikiančia sistema. Kaip atskleidė tyrimas, tiek visuomenėje sukonstruota ligos samprata, tiek sveikatos priežiūros ir socialinių paslaugų sistema dėl savo ypatumų (konservatyvumo, įvairių nukrypimų ir t. t.) gali sudaryti prielaidas didesnei ar mažesnei sergančių asmenų socialinei atskirčiai ar izoliacijai.

PRIEDAI

„Lėtinę ligą turinčių asmenų asmeninė ir socialinė patirtis“

1 lentelė. **Bendrai vertinant, aš esu patenkintas savimi*. Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga? (proc.)**

		Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga?		
		Taip	Ne	Neatsakė
Bendrai vertinant, aš esu patenkintas savimi	Visiškai nesutinku	0,9	0,6	0,0
	Nesutinku	15,3	4,7	0,0
	Nei sutinku, nei nesutinku	29,7	17,3	33,3
	Sutinku	45,0	61,1	33,3
	Visiškai sutinku	5,4	14,6	33,3
	N / N*	3,6	1,8	0,0
Iš viso		100,0	100,0	100,0

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

* Čia ir toliau – nežino / neatsakė.

2 lentelė. **Kartais galvoju, kad esu niekam tikęs*. Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga? (proc.)**

		Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga?		
		Taip	Ne	Neatsakė
Kartais galvoju, kad esu niekam tikęs	Visiškai nesutinku	9,0	19,1	0,0
	Nesutinku	40,5	53,0	66,7
	Nei sutinku, nei nesutinku	23,4	16,7	0,0
	Sutinku	21,6	9,0	33,3
	Visiškai sutinku	1,8	0,1	0,0
	N / N	3,6	2,1	0,0
Iš viso		100,0	100,0	100,0

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

3 lentelė. **Manau, kad turiu daugybę privalumų*. Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga? (proc.)**

		Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga?		
		Taip	Ne	Neatsakė
Manau, kad turiu daugybę privalumų	Visiškai nesutinku	0,9	0,0	0,0
	Nesutinku	9,9	3,4	33,3
	Nei sutinku, nei nesutinku	41,4	30,1	33,3
	Sutinku	36,9	53,5	33,3
	Visiškai sutinku	7,2	10,5	0,0
	N / N	3,6	2,5	0,0
Iš viso		100,0	100,0	100,0

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

4 lentelė. **Aš sugebu taip pat gerai atlikti darbus kaip ir kiti žmonės*. Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga? (proc.)**

		Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga?		
		Taip	Ne	Neatsakė
Aš sugebu taip pat gerai atlikti darbus kaip ir kiti žmonės	Visiškai nesutinku	0,9	0,3	0,0
	Nesutinku	9,0	1,6	66,7
	Nei sutinku, nei nesutinku	29,7	12,4	0,0
	Sutinku	43,2	69,5	33,3
	Visiškai sutinku	13,5	14,0	0,0
	N / N	3,6	2,2	0,0
Iš viso		100,0	100,0	100,0

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

5 lentelė. **Aš kartais jaučiuosi tikrai nenaudingas*. Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga? (proc.)**

		Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga?		
		Taip	Ne	Neatsakė
Aš kartais jaučiuosi tikrai nenaudingas	Visiškai nesutinku	2,7	13,8	0,0
	Nesutinku	43,6	50,5	100,0
	Nei sutinku, nei nesutinku	22,7	22,2	0,0
	Sutinku	22,7	10,2	0,0
	Visiškai sutinku	3,6	0,1	0,0
	N / N	4,5	3,1	0,0
Iš viso		100,0	100,0	100,0

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

6 lentelė. **Jaučiuosi toks pat vertingas kaip ir kiti žmonės*. Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga? (proc.)**

		Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga?		
		Taip	Ne	Neatsakė
Jaučiuosi toks pat vertingas kaip ir kiti žmonės	Visiškai nesutinku	0,0	0,4	33,3
	Nesutinku	8,1	2,2	33,3
	Nei sutinku, nei nesutinku	30,6	17,8	0,0
	Sutinku	46,8	64,9	33,3
	Visiškai sutinku	10,8	12,8	0,0
	N / N	3,6	1,8	0,0
Iš viso		100,0	100,0	100,0

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

7 lentelė. **Apskritai aš linkęs vertinti save kaip nevykėlį*. Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga? (proc.)**

		Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga?		
		Taip	Ne	Neatsakė
Apskritai aš linkęs vertinti save kaip nevykėlį	Visiškai nesutinku	12,7	25,0	0,0
	Nesutinku	43,6	52,3	66,7
	Nei sutinku, nei nesutinku	30,0	16,1	0,0
	Sutinku	7,3	4,1	0,0
	Visiškai sutinku	0,9	0,0	0,0
	N / N	5,5	2,5	33,3
Iš viso		100,0	100,0	100,0

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

8 lentelė. **Aš teigiamai vertinu save*. Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga? (proc.)**

		Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga?		
		Taip	Ne	Neatsakė
Aš teigiamai vertinu save	Visiškai nesutinku	0,9	0,3	33,3
	Nesutinku	5,5	1,2	33,3
	Nei sutinku, nei nesutinku	25,7	17,5	0,0
	Sutinku	54,1	65,4	33,3
	Visiškai sutinku	8,3	13,1	0,0
	N / N	5,5	2,5	0,0
Iš viso		100,0	100,0	100,0

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

9 lentelė. **Kokią įtaką ši lėtinė liga (ligos) turi / turėjo jūsų santykiams su aplinkiniais? (proc.)**

	Man lengva kalbėti apie savo ligą su aplinkiniais	Yra pakankamai žmonių, su kuriais galiu pasikalbėti apie savo ligą
Visiškai nesutinku	7,4	4,3
Nesutinku	22,9	15,3
Sutinku	61,0	66,3
Visiškai sutinku	3,2	8,3
N / N	5,5	5,8
Iš viso	100,0	100,0

10 lentelė. **Man trūksta žmonių artumo*. Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga? (proc.)**

		Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga?		
		Taip	Ne	Neatsakė
Man trūksta žmonių artumo	Visiškai nesutinku	8,8	7,2	0,0
	Nesutinku	35,6	50,8	50,0
	Nei sutinku, nei nesutinku	31,0	31,1	16,7
	Sutinku	22,7	9,6	16,7
	Visiškai sutinku	0,9	0,8	0,0
	N / N	0,9	0,5	16,7
Iš viso		100,0	100,0	100,0

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

11 lentelė. **Yra daugybė žmonių, kuriais aš galiu pasikliauti*. Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga? (proc.)**

		Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga?		
		Taip	Ne	Neatsakė
Yra daugybė žmonių, kuriais aš galiu pasikliauti	Visiškai nesutinku	1,4	1,9	16,7
	Nesutinku	20,9	13,8	33,3
	Nei sutinku, nei nesutinku	34,4	31,8	16,7
	Sutinku	40,0	45,8	0,0
	Visiškai sutinku	3,3	6,2	16,7
	N / N	0,0	0,5	16,7
Iš viso		100,0	100,0	100,0

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

12 lentelė. **Aš dažnai jaučiuosi atstumtas (-a)*. Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga? (proc.)**

		Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga?		
		Taip	Ne	Neatsakė
Aš dažnai jaučiuosi atstumtas (-a)	Visiškai nesutinku	8,3	14,9	0,0
	Nesutinku	52,8	59,1	33,3
	Nei sutinku, nei nesutinku	27,3	19,1	0,0
	Sutinku	9,7	4,4	33,3
	Visiškai sutinku	1,4	1,2	16,7
	N / N	0,5	1,4	16,7
Iš viso		100,0	100,0	100,0

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

13 lentelė. Turiu su kuo aptarti intymias ir asmenines problemas*. Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga? (proc.)

		Ar Jums diagnozuota kokia nors lėtinė liga?		
		Taip	Ne	Neatsakė
Turiu su kuo aptarti intymias ir asmenines problemas	Visiškai nesutinku	2,3	0,5	16,7
	Nesutinku	10,1	5,9	16,7
	Nei sutinku, nei nesutinku	40,6	28,3	33,3
	Sutinku	37,3	53,6	16,7
	Visiškai sutinku	6,5	8,8	0,0
	N / N	3,2	2,8	16,7
Iš viso		100,0	100,0	100,0

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

14 lentelė. Kaip Jūs apibūdintumėte savo sveikatą šiuo metu? Yra pakankamai daug žmonių, prie kurių aš galėčiau šlietis, ištikus bėdai (proc.)

	Visiškai nesutinku	Nesutinku	Nei sutinku, nei nesutinku	Sutinku	Visiškai sutinku	N / N
Labai bloga	0	25	33,3	41,7	0	0
Bloga	3,0	29,7	23,8	39,6	2,0	2
Nei gera, nei bloga	1,1	17,6	33,6	42,9	3,9	0,8
Gera	,9	10,4	21,7	57,6	7,8	1,6
Labai gera	3,4	6,8	12,5	60,2	17,0	0
Nežino, neatsakė	0	0	66,7	33,3	0	0
Lėtinė liga sergantys	1,9	19	28,2	45,4	4,6	0,9
Lėtinė liga nesergantys	1,2	13,5	25,3	51,5	7,2	1,4

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

15 lentelė. Kaip Jūs apibūdintumėte savo sveikatą šiuo metu? Man trūksta žmonių artumo (proc.)

	Visiškai nesutinku	Nesutinku	Nei sutinku, nei nesutinku	Sutinku	Visiškai sutinku	N / N
Labai bloga	0	38,5	30,8	30,8	0	0
Bloga	4,0	30,7	30,7	31,7	2,0	1,0
Nei gera, nei bloga	4,2	45,0	35,2	14,8	0,3	0,6
Gera	9,2	53,5	28,8	7,1	0,7	0,7
Labai gera	18,6	50,0	24,4	4,7	2,3	0
Nežino, neatsakė	0	50,0	33,3	16,7	0	0
Lėtinė liga sergantys	8,8	35,6	31	22,7	0,9	
Lėtinė liga nesergantys	7,2	50,8	31,1	9,6	0,8	

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

16 lentelė. **Kaip Jūs apibūdintumėte savo sveikatą šiuo metu?*** Yra daugybė žmonių, kuriais aš galiu pasikliauti (proc.)

	Visiškai nesutinku	Nesutinku	Nei sutinku, nei nesutinku	Sutinku	Visiškai sutinku	N / N
Labai bloga	0	15,4	53,8	30,8	0	0
Bloga	2,0	32,7	25,7	36,6	2,0	1,0
Nei gera, nei bloga	0,8	17,9	39,4	38,3	3,4	0,3
Gera	2,3	11,3	29,5	49,8	6,7	0,5
Labai gera	4,6	6,9	21,8	52,9	12,6	1,1
Nežino, neatsakė	0	0	14,3	57,1	28,6	0
Lėtine liga sergantys	1,4	20,9	34,4	40,0	3,3	0
Lėtine liga nesergantys	1,9	13,8	31,8	45,8	6,2	0,5

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

17 lentelė. **Kaip Jūs apibūdintumėte savo sveikatą šiuo metu?*** Yra pakankamai daug žmonių, kuriems aš jaučiuosi artimas (-a) (proc.)

	Visiškai nesutinku	Nesutinku	Nei sutinku, nei nesutinku	Sutinku	Visiškai sutinku	N / N
Labai bloga	0	7,7	46,2	46,2	0	0
Bloga	4,9	24,5	27,5	38,2	2,0	2,9
Nei gera, nei bloga	0,6	12,6	30,2	51,7	5,0	0
Gera	0,5	6,7	22,8	61,1	8,3	0,7
Labai gera	2,3	4,6	12,6	55,2	23,0	2,3
Nežino, neatsakė	1,1	10,4	25,3	54,4	7,6	1,2
Lėtine liga sergantys	1,4	16,8	23,8	53,3	3,7	0,9
Lėtine liga nesergantys	0,8	8,6	25,5	55,1	8,7	20,0

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

18 lentelė. **Kaip Jūs apibūdintumėte savo sveikatą šiuo metu?*** Aš dažnai jaučiuosi atstumtas (-a) (proc.)

	Visiškai nesutinku	Nesutinku	Nei sutinku, nei nesutinku	Sutinku	Visiškai sutinku	N / N
Labai bloga	8,3	41,7	25,0	25,0	0	0
Bloga	3,9	42,2	35,3	13,7	3,9	1,0
Nei gera, nei bloga	8,4	58,7	24,3	7,0	0,3	1,4
Gera	16,6	62,8	15,9	2,3	1,4	1,1
Labai gera	30,2	50,0	12,8	4,7	1,2	1,2
Nežino, neatsakė	0	33,3	16,7	0	33,3	16,7
Lėtine liga sergantys	8,3	52,8	27,3	9,7	1,4	0,5
Lėtine liga nesergantys	14,9	59,1	19,1	4,4	1,2	1,4

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

19 lentelė. Kaip Jūs manote, ar Jūsų gyvenimas yra sėkmingas, ar nesėkmingas?* Kaip apibūdintumėte savo sveikatą šiuo metu? (proc.)

	Labai bloga	Bloga	Nei gera, nei bloga	Gera	Labai gera	N / N
Labai nesėkmingas gyvenimas	25,0	25,0	50,0	0,0	0,0	0,0
2	18,2	36,4	27,3	18,2	0,0	0,0
3	2,4	17,1	56,1	24,4	0,0	0,0
4	0,0	21,2	51,8	25,9	0,0	1,2
5	2,5	14,3	51,3	31,9	0,0	0,0
6	1,8	16,6	45,6	31,4	4,1	0,6
7	0,4	6,2	31,7	54,2	6,2	1,3
8	0,9	3,9	21,7	56,1	16,5	0,9
9	0,0	2,3	18,2	56,8	22,7	0,0
Labai sėkmingas gyvenimas	0,0	0,0	15,4	46,2	38,5	0,0

χ^2 priklausomybė reikšminga (kai $\leq 0,05$)

7 SKYRIUS

Ilona Tamutienė

Nesaikingo alkoholio vartojimo padariniai: socialinės žalos ir atskirties kontekstas

Žmogus negalvoja, kad su juo kažkas yra negerai, o kad gyvenimas nuo jo yra nusisukęs. Tiesiog nepasisekę su vyru, darbu, būstu, su atlygiu, su gimine, su bendruomene. Alkoholizmas yra tokia liga, kuri slepiasi nuo paties žmogaus (Lina, 52 m.).

Įvadas

Žmogus malonesnės savijautos gali siekti įvairiomis priemonėmis. Viena jų – alkoholio vartojimas. Malonumo, geresnės savijautos siekis yra prigimtinis žmogaus poreikis, tačiau jo realizacijos priemonės labai priklauso nuo kultūrinio konteksto. Nuo seniausių laikų alkoholiui suteikiama simbolinė reikšmė, jis susietas su ritualais, simbolizuoja svetingumą, vartojamas vestuvių, gimimo, laidotuvių ceremonijose (Hames 2012). Akivaizdu, kad alkoholio vartojimas atneša trumpalaikį savijautos pagerėjimą, nesvarbu, jis vartojamas saikingai ar nesaikingai. Tačiau kai alkoholis vartojamas nesaikingai, žmogus, patirdamas trumpalaikį savijautos pagerėjimą, užprogrmuoja ilgalaikes kančias ne tik sau, bet ir šalia jo esantiems asmenims. Šis nesaikingas alkoholio vartojimas yra girtavimo sinonimas. Rasa Kašėtienė (2011), tyrinėjusi lietuvių patarles ir priežodžius apie girtuoklius, atskleidė, kad visuomenė smerkė girtuoklystę ir užjautė girtuoklio žmoną, vaikus. Šiandien tyrinėtojai alkoholio vartojimą įvardija kaip problemą, rizikingą, nesaikingą, žalingą (Tamutienė 2014a), nešantį žalą geriančiajam, šeimai, visuomenei. Klinikiniais tyrimais paremtame priklausomybės nuo alkoholio paveiksle matomi pasigailėjimo verti, be ryšių su šeima, marginalizuoti, nuolatinio darbo ir nuolatinės gyvenamosios vietos neturintys žmonės, t. y. tie, kuriuos galima vadinti socialiai atskirtaisiais. Kas atsitinka, kad žmogus, norėdamas būti laimingas, tampa nelaimingas, vienišas ir socialiai atskirtas? Tai pagrindinis tyrimo klausimas, gvildenamas šiame skyriuje.

Pirmoje dalyje didžiausias dėmesys skiriamas alkoholizmo raidai. Remiantis E. Mortono Jellineko (1946) išskirtomis alkoholizmo raidos fazėmis ir Gary'io G. Peero, Ann K. Lindsey, Patricko A. Newman (1982) alkoholio vaidmens dinamikos modeliu, atskleidžiamas požiūris į alkoholizmą kaip į progresuojančią ligą. Greta to nurodomi biomedicininiai argumentai, kaip alkoholio vartojimas veikia centrinę nervų sistemą (Maurage et al. 2012, Heiling et al. 2010, Bulloch, Lavorato, Williams, Patten 2012). Pateikiama ir priešinga nuomonė, kad alkoholizmas ne liga, o atsakomybės nebuvimas (Marshall 2001). Ši dalis apibendrinama mintimi, kad alkoholizmas yra alkoholio vartojimo ir elgesio sutrikimas, tiesiogiai veikiantis socialinius santykius ir paženklintis juos žalos ženklu.

Antroje tyrimo metodologijos dalyje pristatomas konceptualus socialinės atskirties konstravimo modelis žalingo alkoholio vartojimo atveju, jis buvo aprašytas Ilonos Tamutienės (2014b). Šis teorinis modelis yra papildytas Robino Roomo ir kt. (2010) pasiūlyto konceptualaus modelio alkoholio keliamos žalos tyrimams variantas. Modelio centre – *geriantysis*, kuriam būdinga prarasti gėrimo kontrolę, dėl to atsiranda įvairaus lygio socialinė žala. Pasitėlus socialinės žalos teorinę prieigą, atsakoma į klausimą, kaip alkoholizmas veikia socialinius santykius, kurie laikui bėgant nutrūksta. Toliau šis teorinis modelis verifikuojamas naudojant Lietuvoje surinktus kokybinius ir kiekybinius duomenis, kurių rinkimo ir analizės metodai aprašyti šios dalies antroje pusėje.

Trečioje ir ketvirtoje skyriaus dalyse analizuojami kiekybinės apklausos ir kokybinių interviu duomenys, išskiriant alkoholio vartojimo mastą, priežastis ir alkoholio poveikio geriančiajam patyrimą, žalą geriančiajam, šeimai, visuomenei. Daug dėmesio skiriama alkoholio keliamos žalos akiivaizdoje užimamos visuomenės laikysenai atskleisti. Ši laikysena apibrėžiama kaip nesaikingo alkoholio vartojimo skatinimas ar drausminimas. Drausminimas čia suprantamas kaip žalos vengimas ir pagalbos geriančiajam siūlymas, moralinio jautrumo išraiška. Argumentuojama tezė, kad geriančiojo kontrolė, jei ji perima atsakomybę už geriančiojo žalą, į socialinę atskirtį, izoliaciją tempia ir geriančiojo artimuosius.

Nesaikingas alkoholio vartojimas ir psichosocialinė alkoholizmo raida

Yra daug alkoholio vartojimo būdų apibrėžimų, tokių kaip nesaikingas, pavojingas, sunkus, besaikis, žalingas, probleminis, rizikingas vartojimas, jie visi akcentuoja žalą geriančiojo sveikatai dėl per didelio išgerto alkoholio kiekio (Tamutienė 2014a). Vis dar nėra tarptautinio sutarimo dėl saikingo arba mažos rizikos alkoholio vartojimo kiekio, nors diskusijos šia tema labiau akcentuoja 10 g alkoholio per dieną standartą (Furtwaengler, Visser 2013). Teigiama, kad saikingas vartojimas gali būti suprantamas kaip gėrimas neprisigeriant (Green et al. 2007). Biomedicininis požiūris periodiško ir gausaus alkoholio vartojimo padarinys yra priklausomybė nuo alkoholio. Šiuo požiūriu į alkoholizmą žiūrėta kaip į ligą, kurios centre – gėrimo kontrolę praradęs asmuo, susiduriantis su nuolatiniu troškimu išgerti, patiriantis sveikatos sutrikimų. Pirmą kartą alkoholizmo diagnozę 1849 m. panaudojo švedų gydytojas Magnusas Hussas studijoje „Alcoholismus Chronicus“. Čia alkoholizmas buvo apibrėžtas kaip mentalinis ir fizinis sutrikimas, palydimas piktnaudžiavimo alkoholiu (Kinght, Longmore 2013, 4). Praėjus šimtui metų Jellinekas (1946) suformulavo alkoholizmo kaip progresuojančios ligos teoriją, kuri daro įtaką alkoholizmo reiškinių supratimui iki šių dienų. Jis (1946) išskyrė keturias alkoholizmo fazes: priešalkoholinę, prodrominę, lemiamą ir lėtinę (žr. 1 lentelę). Remdamasis šiomis fazėmis, Jellinekas aprašė alkoholizmo raidos simptomatiką. Vadovaujantis šia teorija vyko ir vis dar vyksta alkoholizmo raidos aiškinimas ir pagalbos organizavimas.

Aprašytos keturios alkoholizmo fazės (stadijos) padarė didelę įtaką įvairioms disciplinoms, susijusioms su alkoholio tyrimais. Medicinos perspektyvoje buvo atskirti piktnaudžiavimas alkoholiu ir priklausomybė nuo alkoholio ir daug diskutuota apie šių sutrikimų simptomatiką. Psichologai aptarė alkoholio vaidmenį asmeniui, asmens elgesiui, jo nuotaikai. Peeras, Lindsey, Newmanas (1982) aiškino, kodėl *piktnaudžiavimas alkoholiu yra lengvai išmokstamas neurotinis procesas*. Jų aiškinimas taip pat remiasi Jellineko (1946) išskirtomis keturiomis fazėmis. Autoriai konceptualų piktnaudžiavimo alkoholiu procesą aiškina progresyviai išmokstamu elgesiu ir su

tuo susijusiais simptomais. Ši teorija padeda atskirti pataloginį ir nežalingą gėrimą. Teigiama, kad alkoholizmo ligos teorija paremta *kvailystės, kančios ir simptomų* ciklu. Šiame cikle išmokta baimė ir nerimas sukuria vidinius konfliktus ir užblokuoja supratimą, kas lemia neapgalvotą, neracionalų elgesį, problemos sprendimo sugebėjimo praradimą (kvailystę). Kaip pastanga sumažinti susidariusį diskomfortą (kančią), kylantį dėl neapgalvoto, neracionalaus elgesio, imamasi „švelninti“ situacijas dažnesniu alkoholio vartojimu (simptomai). Jei alkoholis neturėtų paradoksalaus poveikio aspekto, ciklas nesusidarytų, problema neprogresuotų. Tačiau alkoholis turi paradoksalių poveikio efektą, nes, laikinai sumažindamas nerimą, jis sumažina ir slopinimą. Sumažėjęs slopinimas lemia dar didesnę nerimą, nes stimuliuoja mąstymą apie neseniai įvykusius konfliktus. Kai tik asmuo pradeda vartoti alkoholį nerimui, diskomfortui mažinti, jis patiria papildomą nerimą, kylantį iš konfrontacijos su artimaisiais, susiduriančiais su alkoholio vartotojo (savi)destrukciniu elgesiu (Peer, Lindsey, Newman 1982).

Kadangi alkoholio vartojimo intensyvumas, dažnis skiriasi nuo reto, epizodinio gėrimo iki nepertraukiamo kasdienio vartojimo, labai svarbu suprasti, kokį vaidmenį alkoholis turi vartotojui.

Peeras, Lindsey ir Newmanas (1982) apibendrina alkoholio vaidmens ir poveikio nuotakai dinamiką skirtingose alkoholio vartojimo stadijose. Kaip parodyta 2 lentelėje, „I stadijoje alkoholio vartojimas iš esmės dar nėra probleminis, nes vartojamas nuosaikiai, sąmoningai, nuotakai pagerinti, intoksikacija būna nereguliari ir labai nedidelė“. Šioje stadijoje dėmesio vertas nuotakos svyravimo pasikeitimas, kai vartotojas dažnina alkoholio vartojimą, kad patirtų didesnę euforijos pojūtį, nes tuomet ima veikti save palaikantis, destrukcinis ciklas, kai po gėrimo nuotaka nesugrįžta (iki 1a lygio), priešingai, ima blogėti (1b). Tai pereinamasis žingsnis į II stadiją. Jei geriantysis alkoholį vartoja kaip psichologinių problemų sprendimo būdą, vadinasi, jo vartojimas pasiekė II stadiją. Šioje stadijoje vartojimas yra probleminis dėl kelių priežasčių. Jo suvartojama kur kas daugiau, geriama nesąmoningai tam, kad asmuo pakeltų nuotaką, todėl atsiranda priklausomybė nuo alkoholio kaip nuotakos gerinimo būdo. Tokią situaciją mato alkoholį vartojančio asmens artimieji. Nuotakos svyravimui būdingi du svarbūs dalykai. Antroje alkoholio vartojimo stadijoje 2a ir 2b rodo ne tik nuotakos pagerėjimo, bet ir žemėjimo lygių padidėjimą. Kadangi

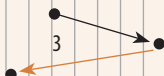
1 lentelė. Priklausomybės nuo alkoholio raidos fazės

PRIEŠALKOHOLINĖ FAZĖ	Apibūdintina kaip socialus alkoholio vartojimas, ypač vakarėliuose, savaitgaliais, baruose. Tačiau individai, kurie galbūt jaučia didesnę įtampą, ją malšina alkoholiu. Individas išmoka ieškoti progos gerdamas atsipalaiduoti. Tam tikru momentu ryšys suvokiamas. Gėrimas tampa streso įveikimo strategija. Tačiau gerdamas jokios problemos nemato nei geriantysis, nei aplinkiniai.
PRODROMINĖ FAZĖ	Nors individas dar gali kontroliuoti savo gėrimą, formuojasi žlugdančio elgesio modelio įgūdžiai. Kelias į alkoholizmą prasideda, kai gėrimas tampa psichologiniu pabėgimu nuo įtampos, problemų ir draudimų. Nors probleminis vartotojas dar kontroliuoja save, jo įpročiai ima keistis į žlugdantį modelį: įprantama gerti greičiau, daugiau ir dažniau, išleidžiama daugiau pinigų nei planuota, giriama si būtais ir nebūtais pasiekimais ir pan. Išryškėja sąmonės aptemimai, palydimi laikino atminties praradimo. Tai suteikia kančios, nes neprisimenama, kas vyko aptemus sąmonei: ką jie pasakė ir padarė. Individai pradeda gerti paslapčiomis. Nerimastingai siekiama išlaikyti euforijos lygį, kartais geriama prieš vakarėlius, kai kada, kai niekas nemato, papildomai išgeriama daugiau. Dėl tokio elgesio atsiranda kaltės jausmas. Išsivysto lėtinės pagirios, rytiniai gėrimai tampa amortizatoriumi. Pagirios būna vis dažnesnės ir skausmingesnės. Tačiau individas dar turi valios kontroliuoti gėrimą.
LEMIAMA FAZĖ	Išryškėja kontrolės geriant praradimas. Asmenys dar gali atsisakyti gerti, bet jei pradeda, negali sustoti. Gėrimas dažnai sukelia grandininę reakciją, kuri tęsiasi be pertraukos, kol pasiekiamas visiškas girtumas. Individai ieško alibi, nes kontrolės praradimas sukelia kaltės jausmą ir gėdą. Taigi jie prasimano sudėtingą sistemą „priežasčių“ ar pasiteisinimų (kad jų elgesys yra priimtinas). Jiems reikia gerti ryte, kad pradėtų dieną „normaliai“. Toks gėrimas yra pagirioms, nervams nuraminti arba po ilgesnio negėrimo išvengti jausmų sąstingio. Girtuoklį spaudžia šeima, draugai ir / ar darbdavys. Jis bando pakeisti gėrimo būdą. Iš pradžių gali bandyti keisti gėrimo rūšį. Tai nepalengvina. Tada susigalvoja savo taisyklių, kaip negerti kurį laiką ar gerti tik savaitgaliais. Tačiau vienas gurkšnys alkoholio, ir grandininė reakcija prasideda iš naujo. Išryškėja asocialus elgesys, nes manoma, kad jį suprasti gali tik tie, su kuriais jis geria. Į kitus asmuo žiūri labai kritiškai, jis tampa destruktivus, smurtauja. Blogėjanti situacija, t. y. besitęsiantis asocialus elgesys, lemia tai, kad draugai jų vengia, jie vengia draugų (su kuriais negeria). Šeimos nariai pasijunta visiškai bejėgiai ir palieka. Panašūs procesai vyksta ir santykiuose su darbdaviais ir kolegomis. Fizinė ir psichinė erozija, nulemta nekontroliuojamo gėrimo, veda juos pas medikus.
LĖTINĖ FAZĖ	Gėrimas pasiekia fazę, kai asmenys būna smarkiai, bejėgiškai girti per dienas, siekia pajusti euforiją, kurią kitados jautė. Ignoruoja viską – šeimą, darbą, maistą, net pastogę. Tie periodiniai „skrydžiai į užmarštį“ gali būti vadinami „pabėgimu“ nuo problemų, kurias sukelia alkoholio vartojimas. Atsiranda drebulys, kuris anksčiau ar vėliau palydimas haliucinacijų. Apsirūpinimas alkoholiu tampa svarbiausiu uždaviniu, net jei jis padės tik išvengti drebulio ir neduos jokio kito pozityvaus efekto. Tam gali išleisti paskutinius pinigus, slepia butelius, kad alkoholio būtų, kai tik prireiks. Rodomas priešiškus kitiems. Atsiranda neįvardyta baimė ir susirūpinimas. Tai lyg artėjanti susinaikinimo baimė. Tai lemia geriančiųjų nervingumą ir tolesnį regresavimą. Jei nėra medicininės pagalbos, šioje stadijoje mirštama.

Šaltinis: Jellinek (1946)

alkoholis tik trumpam pagerina nuotaiką, nesąmoningumo, pasiklivimo alkoholiu ir progresuojančio psichologinio skausmo ciklas įsibėgėja. Tačiau 2b rodo didelį nuotaikos šuolį, kai, pradėjus gerti esant normalumo būsenai, po prisigėrimo nuotaika jau negrįžta į normalų lygį, o vartotojas jaučia psichologinį skausmą. Norėdamas numalšinti psichologinį skausmą, jis dar labiau padažnina alkoholio vartojimo įprotį, o tai veda į psichologinę priklausomybę nuo alkoholio, kuriai ėmus formuotis alkoholio vartojimas tampa poreikiu.

2 lentelė. Alkoholio vaidmens ir poveikio nuotakai dinamika skirtingose stadijose

Alkoholio vartojimo stadija	Alkoholio vaidmuo	Poveikis nuotakai		
		Psichologinis skausmas	Normalumas	Euforija
I	Alkoholis kaip nuotakos keitiklis – nuosaukus vartojimas: nereguliari intoksikacija; – vartotojas sąmoningai renkasi alkoholį nuotakai pakeisti; – vartojimas nepastebimas ar nekeliantis kitiems problemų; – nėra nei psichologinės, nei fiziologinės priklausomybės.		 	
II	Alkoholis kaip problemos sprendimo būdas – padažnėjęs vartojimas: dažnos intoksikacijos; – vartojama nesąmoningai kaip nuotaką keičiančią priemonę; – vartojimas pastebimas ir kelia nerimą artimiesiems ir draugams; – vystosi psichologinė priklausomybė.		 	
III	Alkoholis kaip poreikis – labai dažnas alkoholio vartojimas: vyraujanti intoksikacija; – vartotojas neigia bet kokią supratimą, kad jis priklausomas nuo alkoholio ir sąmoningai išgyvena blogėjančius kasdieninius santykius; – ūmi, stipri priklausomybė.			
IV	Alkoholis kaip išgyvenimas – vartotojas neigia visą realybę, išskyrus tai, kad jam reikia alkoholio – sąmonės praradimai vis dažnesni ir ilgesni; – vartojimas pastebimas viešai; – lėtinė priklausomybė.			

Šaltinis: Peer, Lindsey, Newman (1982)

Trečia stadija pratęsia 2b stadijos veikimą, alkoholis vartojamas labai dažnai, net kasdien. Artimieji ir draugai aiškiai mato problemą. Vartotojas neigia bet kokią supratimą, kad jis priklausomas nuo alkoholio, ir sąmoningai išgyvena blogėjančius kasdieninius santykius. Atsiranda stipri psichologinė ir fiziologinė priklausomybė nuo alkoholio. Labai keičiasi nuotakos, bet euforijos lygis jau nepasiekiamas. Alkoholis vartojamas tam, kad įveiktų psichologinį skausmą. Normalumo (subjektyviai suvokiamo alkoholi vartojančio asmens prasme) jausmo iliuzija šioje stadijoje yra aukščiausias atlygis vartotojui. Ketvirta stadija – tai paskutinis progresuojančio alkoholio vartojimo lygis. Kaip matyti scheme, alkoholis vartojamas kaip skausmo vengimo priemonė kasdien, o pasiekiamas efektas yra tik labai nedidelis normalios nuotakos tarpas. Vartotojas vis dažniau ir ilgiau patiria užtemusią

sąmonę ar visišką jos praradimą. Vartotoją kaip alkoholiką gali identifikuoti visi visuomenės nariai. Lėtinė priklausomybė nuo alkoholio akivaizdi. Ligonis neigia visą tikrovę, alkoholis vartojamas, kad asmuo išgyventų (Peer, Lindsey, Newman 1982).

Mokslininkų pateikta alkoholio vaidmens geriančiajam pasikeitimų raida atskleidžia, kaip nuo nuotaikos pakėlimo, atsipalaidavimo pereinama prie poreikio ir išgyvenimo. Tada geriantysis gali savęs paklausti, ko jis tikisi iš gėrimo, koks alkoholio vaidmuo jo gyvenime. Gėrimo motyvų ir alkoholio vartojimo pasekmių suvokimas tampa pagrindiniais veiksniais siekiant alkoholizmo prevencijos. Kai geriantysis suvokia, kad praranda gėrimo kontrolę, pasak Oweno Flanagano (2013), jis patiria kančią ir gėdą. Pagal Flanagano (2013) dvigubo normatyvinio reguliavimosi trūkumo modelį (angl. *twin normative failure model*), geriantysis gėdijasi savo gyvenimo pasiekimų, kurie susiję su gėrimu. Jis nori mesti gerti, bet suvokia, kad to nesugeba. Ši su gėrimu susieta patirtis yra gėdos šaltinis. Tai gėdos pripažinimas sau ir kitiems. Alkoholikas supranta, kad negali kontroliuoti savo gėrimo ir kad yra priklausomas, nes negali gyventi pagal savo paties standartus ir geriausius interesus. Ši gėda gali būti suprata kaip pyktis ant savęs, savęs kaltinimas ir smerkimas. Pyktis be gėdos užsklendžia žmogų, o gėda motyvuoja keistis. Gėda yra alkoholizmo dalis. Priklausomas negali pats savęs ištirti, nes jis yra pasibaisėjęs savimi. Jis kenčia, ir gėda yra pirminė reakcija į šį trūkumą. Gėda gimdo vartojimą, vartojimas – gėdą. Tai save palaikantis ratas. Kaip teigia Flanaganas (2013), įveikti gėdą yra priklausomybės įveikimo dalis. Gėda – esminis motyvacinis veiksnys rekonstruoti ir tobulinti save. Straipsnio pabaigoje mokslininkas pateikia atsakymus į argumentą, kodėl kai kurie geriantieji nepatiria gėdos, jis palieka šį klausimą atvirą sergant stipriomis psichikos ligomis. Tyrėjas sako, kad begėdiškumas, kai yra priklausomybė, gali būti išgyvenimo strategija. Tikėtina, kad tai labiau būdinga kultūroms, kurios priklausomybę traktuoja kaip „lengvą gripą“, kai nereikalinga jokia gėda, kaltė ar priekaištas (Flanagan 2013, 9).

Kaip teigia Dawn W. Foster ir Claytonas Neighborsas (2013), geriančiojo savimonė vartojant alhokolį yra pagrindinė, nors ją labai veikia socialinės normos. Panašių užuominų buvo išsakę ir Jellinekas (1960), Rikas Crutzenas ir Emmanuelis Kuntsche (2013). Jie neapžvelgia alkoholio vartojimo stadijų dinamikos, bet iškelia motyvų reikšmę alkoholio vartojimui

ir jų identifikavimo svarbą. Markusas Heiligas ir kt. (2010) argumentavo, kad alkoholio vartojimo motyvai skiriasi pirmose ir vėlesnėse alkoholizmo stadijose: iš pradžių alkoholio vartojimą stimuliuoja malonumo efektas, o vėliau – psichologinio skausmo mažinimas, kuris kyla dėl ilgalaikio alkoholio vartojimo smegenyse patologiškai aktyvinamos baimės ir streso sistemos. Tai įvyksta, nes pripratusios prie alkoholio smegenys adaptuojasi, dėl to pritrūkus alkoholio atsiranda negatyvi emocinė būseną. Biomedicininiai tyrimai atskleidžia, kad alkoholis koreliuoja su depresija. Andrew Bullochas, Dina Lavorato, Jeanne Williams, Scottas Pattenas (2012) nustatė, kad vyrų priklausomybė nuo alkoholio skatina depresiją ir atvirkščiai. Šie mokslininkai (2012), atlikę literatūros apžvalgą paremtą studiją, padarė išvadą, kad alkoholis ir depresija yra susiję tiesioginiu priežastiniu ryšiu. Piktnaudžiavimas alkoholiu didina depresijos riziką ir ją stiprina. Šios teorijos įžvalgos asocijuojasi su pastarųjų metų tyrimais. Pavyzdžiui, Pierre'o Maurage's ir kt. (2012) eksperimentinis tyrimas atskleidė, kad priklausomybė nuo alkoholio veikia smegenų sritį, atsakingą už socialinės atskirties jausmą. Šiems asmenims labiau stimuliuojama smegenų sritis, kuri atsakinga už socialinės atskirties jausmą (dACC-insula), paraleliai susilpnėjant gebėjimui slopinti šiuos jausmus (sumažėja frontalinės smegenų dalies aktyvinimas). Šie rezultatai patvirtina, kad turinčių priklausomybę asmenų nervų sistema koreliuoja su tarpasmeninėmis problemomis ir turėtų būti plačiau tyrinėjama (Maurage et al. 2012).

Brianas D. Ostafinas ir Jessica J. Brooks (2011) tyrinėjo asmenų, kurie geria, kad sumažintų kentėjimą, elgesį ir nustatė, kad „negatyvios emocijos provokuoja automatinę „alkoholis-poveikis“ (lūkesčių, kad emocijos pagerės, reikšmę) asociaciją“. Ši automatinę ryšį gali nutraukti asmens atidumas. Čia dėmesio nusipelno Ronaldo Marshallo (2001) studija apie alkoholizmą ir neatsakomybę. Mokslininkas teigia, kad alkoholizmas yra išmoktas elgesys, kurio blogos adaptacijos tendencijos veda prie neatsakomybės. Marshallas mato alkoholizmą kaip socialinės neatsakomybės padarinį (p. 8). Dabarties kalbos, kad žmonės gali gerti neprarasdami gėrimo kontrolės, skatina gėrimą ir nutyli įpročių formavimąsi. Dažnai paviešinamos alkoholio vartojimo pasekmės kaip problemos šeimoje, prie vairo ir su teisėsaugos institucijomis yra neatsakomybės vartojant alkoholį apraiškos. Alkoholikai naudojami savo „laisvėmis“ dėl socialinės neatsakomybės ir tai

būdinga šiuolaikinėms visuomenėms. Kai valdžia apleidžia neatsakingą alkoholiką (kuriam reikia pagalbos), ji kartu apleidžia ir tuos, kuriuos jis neišvengiamai veikia (p. 9). Asociacijų tarp neatsakomybės ir ligos (alkoholizmas) nutiesimas individualiu, bendruomeniniu gyvenimo ir valdžios lygmeniu būtų gera prevencijos priemonė (Marshall 2001). Juolab kad ilgametė anoniminė alkoholikų gyvenimo blaivybėje patirtis liudija, kad socialinės atsakomybės už savo veiksmus prisiėmimas yra vienas pagrindinių uždavinių, sprendžiamų tik atsiprašius visų, kuriems buvo padaryta socialinė žala (Rudy 1986).

Taigi akivaizdu, kad alkoholizmas kaip alkoholio vartojimo padarinys turi biomedicininę dimensiją. Tačiau, kaip teigia Soula Ioannou (2005), alkoholio vartojimo procese (gėrimo dažnio, intensyvumo, kiekio, laiko prasmėmis) didesnę įtaką daro sociokultūriniai veiksniai. Sociokultūrinė perspektyva gali būti naudojama kaip poveikio pasirenkamam elgesiui identifikavimo priemonė. Čia socialiniai tinklai ir socialinės normos matomos kaip įkalinantys arba palaikantys, per juos gyvenimo būdas (alkoholio vartojimas) arba palaikomas, arba susilpninamas (Ioannou 2005). Be to, teigiama, kad toksikologinis alkoholio poveikis sustiprinamas socialinio ir kultūrinio konteksto (Gmel, Rehm 2003). Greta to, alkoholizmas kaip socialinis reiškinytis turi būti matomas socialiniame kontekste, o piktnaudžiaujantis alkoholiu turi būti aiškiai priešinamas atsakomybei už savo daromą socialinę žalą (vaikų nepriežiūra, smurtas, pravaikštos darbe ir pan.).

George'as E. Vaillantas (2009) diskusijose apie alkoholizmo sampratą ir raidą užima tarpinę poziciją ir teigia, kad alkoholizmas yra liga ir elgesio sutrikimas. Greta argumentų, kodėl alkoholizmą reikia laikyti liga, Vaillantas gretina alkoholizmą su hipertenzija ir iliustruoja šioms ligoms bendrus principus: abi ligos veikia psichosocialiniai veiksniai ir abi ligos daro įtaką organizmo sutrikimams. Alkoholizmą ir hipertenziją veikia daug veiksnių, sunku nustatyti, kas yra priežastis, kas padarinys. Argumentą, kurį dauguma vartoja pasisakydami prieš alkoholizmą kaip ligą, t. y. kad alkoholizmas kaip liga susijusi su etikečių klajavimu, Vaillantas atremia sugretinimu, jog sužinoję, kad žmogui diagnozuota alkoholizmas, kai kurie žiūri į tokį asmenį kaip į „raupsuotąjį“. Tačiau ir raupai yra diagnozė. Bet ar gydytojo reikalas slėpti diagnozę, ar keisti visuomenės požiūrį? (p. 21). Teiginį, kad diagnozė atleidžia alkoholiką nuo atsakomybės, Vaillantas paneigia

pateikdamas faktą, kad žmogus, sužinojęs diagnozę, tampa atsakingesnis už save ir už rūpestį savimi. Jis mano, kad dėl šios priežasties anonimiinių alkoholikų (AA) filosofijoje alkoholizmas yra liga. Labai svarbu atskirti etikečių klįjavimą ir ligos (diagnozės) konstatavimą. Jis pateikia visiems socialiai priimtina pavyzdį, kad labai svarbu hipertenziją diagnozuoti kuo anksčiau, kad galima būtų išvengti antrinių hipertenzijos padarinių. Panaši situacija yra ir kalbant apie alkoholizmą. Anksčiau alkoholikams buvo klįjuojamos silpnavalių, silpno žmogaus etiketės. Tačiau pripažinus alkoholizmą liga paaiškinta medicininės alkoholizmo pasekmės, todėl atsirado vilties ir moralės gerinimo galimybė. Vaillantas teigia, kad šalia alkoholizmo kaip elgesio sutrikimo ir įpročio reikalinga medikų pagalba, ypač ištikus ūmiai abstinencijai. Vaillanto (2009) ilgalaikis alkoholikų tyrimas atskleidė, kad alkoholizmas nėra U formos (liga progresuoja ir krintama žemyn, būnama dugne ir gydantis kylama aukšty) progresuojanti ar pasiduodanti reabilitacijai ir integracijai liga, kaip teigė Jellinekas (1960). Ypač didelio dėmesio sulaukė Jellineko kreivė – grafiškai vaizduojama alkoholizmo raida, paremta alkoholio vartojimo charakteristikomis, psichologinėmis ir socialinėmis pasekmėmis. Kreivė rodo alkoholizmo progresavimą, t. y. kritimą žemyn, dugno pasiekimą, kuris veda į mirtį arba į kilimą. Kilimas, t. y. reabilitacija ir socialinė integracija, vaizduojamas pagal tiesinę tendenciją. Kreivė paremta jau aprašytu alkoholizmo fazių pagrindu. Pagal ją visų alkoholikų kelias prasideda proginiu, atpalaiduojančiu alkoholio vartojimu, lėtai kristi žemyn pradeda tuomet, kai nuolat geriama norint atsipalaiduoti. Šiuo laikotarpiu atsiranda tolerancija alkoholiui. Greičiau krintama, kai atsiranda pirmos atminties spragos, gėrimas slapčia, nesmagumas imant kalbėti apie šią problemą, sąžinės graužimas, kaltės jausmas. Žmogus vengia šeimos ir draugų, turi finansinių ir darbo sunkumų, pradeda gerti su žemesnio statuso žmonėmis. Esantis „dugne“ individas pasižymi pataloginiais jausmais (nepagrįsta baimė, nerimas, visiško pralaimėjimo jausmas) ir susilpnėjusia intelektine veikla. Apie socialinius ryšius plačiau nekalbama, tačiau dėl žalos kitiems ir gėrimo su žemesnio statuso žmonėmis galima daryti prielaidą, kad funkcionalūs ryšiai yra nutrūkę. Vis dėlto, kaip teigė Vaillantas, alkoholizmas nėra tiesiškai progresuojanti liga. Todėl Jellineko kreivė greičiausiai tinka tik labai „žemą dugną“ pasiekusiems individams. Vertingų įžvalgų teikia „dugno pasiekimo“ tyrimai, jie atskleidžia, kad

dugnas gali būti žemas, vidutinis ir aukštas. Gylis labiausiai priklauso nuo alkoholizmo socialinių padarinių, ypač žalos. Teigiama, kad priklausomų nuo alkoholio asmenų ligos pripažinimas (dugno pasiekimas) statistiškai susijęs su neigiamais alkoholio vartojimo padariniais, o ne simptomų stiprumu (Dirsiienė, Zajančkauskaitė-Staskevičienė 2010). Taigi neigiamų socialinių padarinių (žalos) suvokimas tampa itin svarbiu veiksmu gydymo motyvacijos ir socialinės reabilitacijos bei integracijos prasmėmis. Nepaisant pasiekto dugno gylio, asmens nuoširdus noras sulaukti pagalbos, jos priėmimas, susilaikymas nuo alkoholio vartojimo veda į naują gyvenimą, atveriantį anksčiau net neįsivaizduojamas galimybes, t. y. buvimą socialinėje įtrauktyje. Dugno pasiekimo sąvokos gylis socialinių ryšių ir pagrindinių socialinių vaidmenų atlikimo prasme gali būti siejamas su visišku funkcionalių ryšių neturėjimu (žemas dugnas) ir problemomis šeimoje (aukštas dugnas).

Grįžtant prie pagrindinio tyrimo klausimo, reikia atskleisti, kuo pasižymi socialinė geriančiojo ir su juo susijusių asmenų, kai alkoholikas atsiduria socialinėje atskirtyje, sąveika. Čia pagrindinėmis sąvokomis tampa požiūris į socialinę atskirtį, žala ir apsaugojimo nuo žalos būdai.

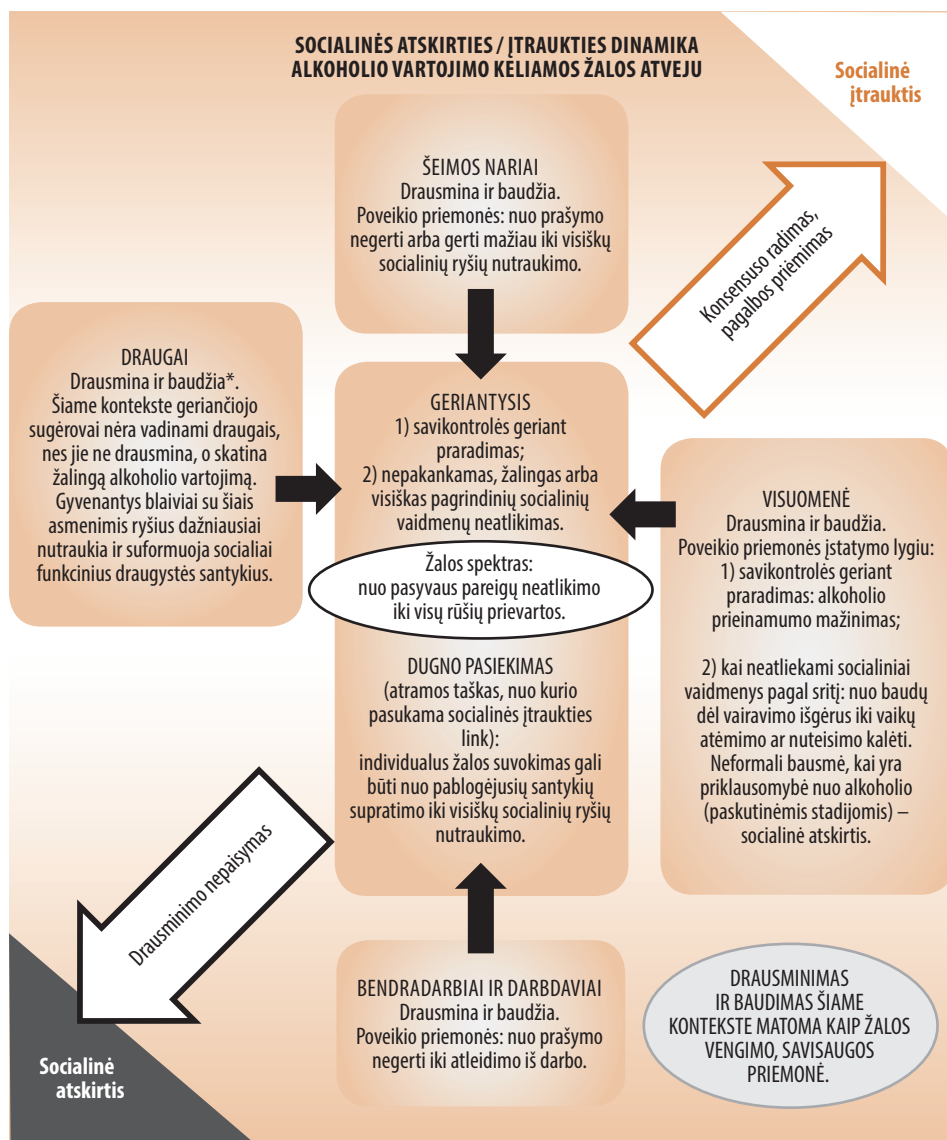
Tyrimo metodologija

Šioje dalyje aprašoma besaikio alkoholio vartojimo atveju besiformuojančios socialinės atskirties teorinis modelis ir duomenų rinkimo bei analizės metodai.

Besaikio alkoholio vartojimo atveju besiformuojančios socialinės atskirties teorinis modelis

Konceptualus socialinės atskirties konstravimo modelis žalingai vartojant alkoholį aprašytas Tamutienės (2014b). Šis teorinis modelis yra papildytas Roomo ir kt. (2010) pasiūlyto konceptualaus modelio alkoholio keliamos žalos tyrimams variantas. Modelio centre yra *geriantysis*, kuriam būdinga prarasti gėrimo kontrolę, dėl to atsiranda įvairaus lygio socialinė žala (1 pav.). Prieš planuojant išgertuves arba atsitiktinai atsidūrus jose siekiama pozityvių potyrių, kurių neatskiriamas elementas yra

prarandamos kontrolės valdymas (angl. *controlled loss of control*) (Martinic, Measham 2008, 8–9). Savikontrolės elementas susijęs ne tik su išgeriamu alkoholio kiekiu, bet ir su atsakingu elgesiu, t. y. socialinės žalos aplinkai nekėlimu. Kuo didesnė alkoholio koncentracija kraulyje, tuo sunkiau save valdyti, tuo didesnė tikimybė geriančiajam ir jo aplinkiniams patirti žalą (Martinic, Measham 2008, 3).

1 pav. Socialinės atskirties konstravimo alkoholio keliamos žalos atveju teorinė prieiga

Tyrimai, susiję su priklausomybe nuo alkoholio, savikontrolės geriant praradimą vienareikšmiškai įvardija kaip vieną pagrindinių simptomų. Tačiau socialinę žalą aplinkiniams kuria savikontrolės mažėjimas ir praradimas ne tik gėrimo, bet ir funkcionalaus elgesio (pagrindinių socialinių vaidmenų atlikimo prasme) atžvilgiu. Esant priklausomybei, funkcionalų elgesį sunkina empatijos stoka (Gizewski et al. 2013). Be to, ši stoka neigiamai veikia gebėjimą spręsti socialines problemas (Thoma, Friedmann, Suchan 2013). Čia socialinė žala matoma socialinių santykių kontekste, kurių centre yra geriantysis, per pagrindinius socialinius vaidmenis susaistytas su šeimos nariais, darbdaviais ir kolegomis, draugais ir visuomene. Socialinė žala patiriama, kai asmens A gėrimas (gėrimo paveiktas elgesys) yra žalojantis asmenį B. A gali nesuvokti, kad jo gėrimas B asmeniui yra problema ar kad jo gėrimas turi ryšį su žala (Room et al. 2010). Žalos intensyvumas priklauso nuo vaidmens atlikimo kokybės, t. y. kai šis vaidmuo visiškai neatliekamas arba atliekamas prastai ar žalingai. Šeimos nario, darbuotojo, draugo, piliečio vaidmenys gali būti neatliekami arba atliekami iš dalies. Rizikingas, probleminis alkoholio vartojimas ar tik šėlimas (linksminimasis) gali daryti socialinę žalą, apie kurią geriantysis net nesusimąsto, nes socialinė žala, kilusi dėl alkoholio vartojimo, turi savybę pažeisti su geriančiojo pagrindiniais socialiniais vaidmenimis susaistytuosius, t. y. geriančiojo ir jo aplinkinių santykius, gerovę. Tyrimų rezultatai rodo, kad rizikingo alkoholio vartojimo pasekmės stipriausiai patiria patys artimiausi jo aplinkos žmonės, dažniausiai vaikai, žmonos ar partnerės (Berends, Ferris, Laslett 2012; Huhtanen, Tigerstedt 2012). Net jei tik vienas iš tėvų žalingai vartoja alkoholį, o antrasis rūpinasi vaiku, socialinė žala neišvengiama, nes žalingas alkoholio vartojimas žaloja šeimos santykius, kurie tampa disfunkciniai (Bulotaitė 2009; Gudžinskienė, Gedminienė 2011). Nėščios moters alkoholio vartojimas pažeidžia vaiko vystymąsi (Rao, Chaudhuri 2013), šis veiksnys yra svarbus ir lemia kūdikių iki metų mirtingumą (O’Leary, Jacoby, Bartu, D’Antoine, Bower 2013), vaikų nepriežiūrą ir jų riziką tapti priklausomiems nuo alkoholio (Fenton et al. 2013; Herrenkohl 2013), fizinę prievartą (Freisthler, Gruenewald 2013), disfunkcinius santykius šeimoje (Icick 2013; Ellonen, Piispa, Peltonen, Oranen 2013; Hope 2011; Hope 2011; Youell 2013), patirti skyrības (Keenan, Kenward, Grundy, Leon 2013; Boden, Fergusson, Horwood 2013)

ir ilgalaikius padarinius, kurie gali lydėti vaiką visą gyvenimą (Bulotaitė 2009). Piktnaudžiavimas alkoholiu yra vienas svarbiausių vaikų nepriežiūros veiksnių (Laslett, Room, Dietze, Ferris 2012). Rebecca L. Collins, Phyllis L. Ellickson ir Davidas J. Kleinas (2007) nustatė, kad piktnaudžiavimas alkoholiu vaidina vieną svarbiausių vaidmenų jaunoms šeimoms skiriantis. Tyrimais įrodytas alkoholio vartojimo ir smurto ryšys (McKinney, Caetano, Harris, Ebama 2009; Ames, Cunradi, Duke, Todd, Meng-Jinn 2013). Teigiama, kad „dėl piktnaudžiavimo alkoholiu asmens elgesys yra socialiai problemiškas ir kriminalinis savo prigimtimi“, kad teisėsaugos pareigūnams ir visuomenei būna sunku alkoholizmą priimti kaip ligą (Benton 2009, 9). Gyvendamos su priklausomybę nuo alkoholio turinčiais vyrais moterys kasdieniame gyvenime patiria staigių emocinių ir fizinių pasikeitimų, o tai siejasi su susvetimėjimo jausmu, joms būdinga ambivalentiškumas (mintys apie save kaip apie žmogiškas būtybes ir kokį gyvenimą jos gyvena), introspektyvumas (apmąstymai ir buvimas intravertiškai), pastangos būti normaliai (išgyventi situacijas taikant įvairias strategijas ir atitinkant lūkesčius, kaip turi elgtis moteris). Šie procesai skatina degraduoti, teikia mažiau gyvenimo prasmės ir vilties (Thurang, Bengtsson Tops 2013).

Kaip teigia Vida Gudžinskienė ir Rasa Gedminienė (2011), alkoholiko šeimos problema ta, kad šeimos nariai užsisiklėndžia, atsiriboja nuo išorinio pasaulio. Šeima, kurioje yra priklausomas nuo alkoholio žmogus, tampa disfunkcinė, t. y. šeimos nariai neatlieka įprastų funkcijų, sutrinka bendravimas, pakinta šeimos narių vaidmenys, stinga savitarpio supratimo, vyrauja netinkamas elgesys, smurtas ir pan. (Gudžinskienė, Gedminienė 2011).

Kaip rodo tyrimai, žalos spektras įvairus: nuo pasyvaus pareigų neatlikimo iki nužudymų. Kai kurie geriantieji pasiekia dugną (supratę žalą sau ir kitiems), tik pablogėjus šeiminiams, darbiniais santykiams, kiti patekę į visišką socialinę atskirtį, o treči geria iki mirties. Šiame skyriuje „socialinė atskirtis analizuojama per socialinės sąveikos dimensiją, argumentuojant, kad socialinė atskirtis yra ne tik visuomenės požiūrio ir siaurų galimybių dalyvauti joje produktas, bet ir socialinės sąveikos procesas, kuriame socialinė atskirtis konstruojama dalyvaujant potencialiam atskirtajam ir įtrauktiesiems“. Analizės atraminis taškas yra Roberto Castelo (1995) požiūris į visuomenę ir socialinę atskirtį. Visuomenė apibrėžiama kaip

kolektyvų visuma, susaistyta abipusiais teisių ir pareigų ryšiais, kurie išsiskiria moralinėje tvarkoje. Socialinė atskirtis yra procesas, kurio metu individas atsiskiria nuo moralinės tvarkos (Castel 1995). Socialinės politikos tikslas – grąžinti žmogų prie dalyvavimo kolektyve, turinčiame teisių ir pareigų (Room 1999). Analizuojant socialinių tinklų įtaką skurdui, matyti, kad problemų kyla, kai žemesnę poziciją užimantys žmonės nepereina į aukštesnę. Pagal šią logiką žemesnės pozicijos žmonės turi būti įtraukiami į aukštesnės pozicijos žmonių tinklus (Room 1999). Tačiau problema nėra tokia paprasta ir mechaninė. Teisių ir pareigų (tap jų ir socialinių normų) kontekste šią tezę reikėtų papildyti, kad tos pačios pozicijos žmonės gali būti susiję disfunkciniais ryšiais, o kiti – funkciniais. Bet tai grynas teorinis modelis, todėl galima daryti prielaidą, kad disfunkciniais ryšiais susiję žmonės (patekę į socialinę atskirtį) iki tokio būvio nueina ilgą kelią, kol nutrūksta funkcionalūs ryšiai. Jei individas kelia socialinę žalą, prie funkcionalumo turi norėti sugrįžti ir jis pats. Kalbant apie teises ir pareigas, socialinės atskirties formavimosi procesui vienodai svarbu ne tik teisių ir galimybių suteikimas, bet ir pareigų atlikimas. Daugeliu atvejų žmogaus teisė nerealizuojama dėl to, kad jis neatlieka pareigos, o tai vienokiu ar kitokiu pavidalu lemia socialinę žalą. Socialinės sąveikos kontekste dėl individo keliamos žalos jis gali būti atskirtas nuo funkcionalaus kolektyvo. Dotun Ogunkoya (2011), tyrinėjusi Johno Stuardo Millio laisvės koncepciją, įvardija, kad socialinės žalos principas yra vienintelė pateisinama priežastis riboti pažeidėjo veiksmų laisvę, kad būtų išvengta žalos kitiems. Kito žmogaus laisvei žala gali būti padaroma veikiant arba neveikiant. Laisvės principas reikalauja, kad kiekvienas įvertintų savo elgesį galvodamas apie kitus, ir elgesys turi nepažeisti vienas kito interesų. Millis teigia, kad nė vienas asmuo nėra visiškai izoliuotas. Net jei asmuo blogina savo sveikatą, jis daro blogį visiems su juo susijusiems, jų laimei, atkirsdamas save nuo pagalbos (pareigos), kurią turėtų jiems duoti, tapdamas našta ir priklausydamas nuo geranoriškumo. Jei žalingas elgesys labai dažnas, vargu ar žalą darantis asmuo gali gauti ką nors gero. Jei žmogus daro tiesioginę žalą kitam, jis padaro žalą ir sau (Mill 1947, 80–81, cit. iš Ogunkoya 2011). Pavyzdžiui, priklausomybę nuo alkoholio turintis asmuo dėl pravaikštų gali būti atleidžiamas iš darbo, dėl vaikų nepriežiūros gali būti atskiriamas nuo jų, dėl to, kad vairavo neblaivus, gali netekti teisės vairuoti automobilio ir pan.

Čia socialinė žala yra pareigos neatlikimo (dažniausiai daugkartinio) pasekmė, o socialinė atskirtis – sąveikos tarp socialinės tvarkos ir kitų laisvės nepaisymo ir apsaugos nuo socialinės žalos rezultatas.

Roomo ir kt. (2010) konceptualų modelį alkoholio keliamos socialinės žalos tyrimams tirti Tamutienė (2014) papildė drausminimo (kontrolės) sąvoka, kurios paisymas arba nepaisymas, t. y. atsakomybės už savo elgesį (ne)prisiėmimas, yra pagrindiniai socialinės atskirties arba socialinės įtraukties skatinimo mechanizmai. Socialinės žalos akivaizdoje pagrindiniais socialiniais vaidmenimis susaistytieji, t. y. šeimos nariai, darbdaviai, kolegos ir draugai bei visuomenė, stengiasi apsaugoti save ir kitus bei patį geriantįjį nuo su alkoholio vartojimu susietos žalos (Homila 1988; Room 1996). Tyrimai rodo, kad geriantysis patiria artimųjų, draugų kolegų spaudimą, o šis spaudimas susijęs su prašymu negerti arba gerti mažiau (Selin, Holmila, Knibbe 2009; Holmila, Raitasalo, Knibbe, Selin 2009). Jei geriama ilgiau ir tai tampa problema, spaudimas negerti arba gerti mažiau geriančiam daromas įvairiose kultūrose (Joosten 2009). Tačiau draugų spaudimas gali pasireikšti ir skatinimu gerti daugiau (Astudillo 2013). Čia verta dėmesio Herberto Fingarette'o (1990) išvalga, kad alkoholikai sukuria tokią žalingą išgyvenimo strategiją, kai gėrimas tampa problemų išgyvenimo (nuneigimo) pagrindu. Jie pripranta prie kitokių vertybių, draugų, ryšių, aplinkos ir tikėjimo, kuris skatina gerti. Kai papuola į kitokią aplinką, jie sugeba vadovautis jos taisyklėmis. Todėl tyrimų objektas turi krypti ne į gėrimą, o į gėrimui teikiamą reikšmę ir gyvenimo būdą.

Taigi neformalus spaudimas, kai asmuo vartoja alkoholį, turi dvi kryptis: gėrimo skatinimo ir mažinimo ar net draudimo (Tamutienė 2014). Neformalus spaudimas, skatinantis gerti, yra ypač svarbus veiksnys, jis išsiskiria sociokultūrinėse normose ne tik piktnaudžiaujančiųjų subkultūroje. Teigiama, kad gėrimo kultūros labai skiriasi, vienoms, labiau nei kitoms, būdingesnis socialiai atsakingas gėrimas (Anderson, Baumberg 2006).

Neformalus spaudimas gerti mažiau gali būti verbalus ir neverbalus. Kartais šis spaudimas sąmoningas, kai kada ne, įprastinis neformalus spaudimas gali būti gėrimo metu tarp tų žmonių, kurie geria kartu, taip pat šeimoje kalbant apie gėrimą ir jo keliamas problemas. Poveikio strategijos gali būti įvairios – nuo žodinių iki veiksmų. Kontrolė gali būti tiesioginė (kalbama su geriančiuoju) ir netiesioginė (nukreipiamas dėmesys nuo gėrimo). Kontrolės

strategijos gali būti švelnios (ženklai, žodžiai) ir prievartinės (grasinama skirtis, fizinė agresija) (Holmila et al. 2009, Tamutienė 2014).

Poveikio geriančiajam priemonės atitinka pagrindiniais socialiniais vaidmenimis susaistytų asmenų galią, jos dažnai apima prašymą negerti arba gerti mažiau, taip pat socialinių ryšių nutraukimą. Tai būdinga draugams, darbdaviams ir sutuoktiniams. Visuomenė, turinti įstatymų ir institucinę galią, gali imtis griežtesnių priemonių (sankcijų) žalai valdyti, t. y. baudų dėl vairavimo išgėrus, vaikų atėmimo dėl nepriežiūros ar įkalinimo dėl nusikaltimų, alkoholio prieinamumo mažinimo. Vis dėlto reikia atkreipti dėmesį, kad gėrimo, žalos ir jos valdymo priemonės labai priklauso nuo kultūrinio ir teisinio konteksto.

Ir formalus, ir neformalus spaudimas geriančiajam, vengiant jo daromos žalos, sutelkiamas į šio drausminimą, ir tai gali pasireikšti žodžiu ar drastiškesnėmis priemonėmis: atleidimu iš darbo, skyrybomis, vaikų paėmimu į globos sistemą, įkalinimu. Šioje sąveikos dinamikoje, kai prarandama gėrimo ir atsakingo elgesio kontrolė, nepaisyti drausminimo – tai rinktis kelią į socialinę atskirtį. Tačiau esmė ta, kad alkoholikas, kuris nepaiso drausminimų, į socialinę atskirtį dažnai nusitempia ir savo šeimos narius, įsitraukusius į jo drausminimą (Tamutienė 2014). Galima daryti prielaidą, kad tai įvyksta dėl to, kad savikontrolė ir kontrolė gerti mažiau (negerti) viena kitą pakeičia (Gerich 2013). Tačiau pagrindiniai pokyčiai vyksta tik tada, kai pasirenkama savikontrolė tiek gėrimo, tiek elgesio prasme. Jei šeima, kurios vienas iš narių piktnaudžiauja alkoholiu, nieško pagalbos, ji krinta žemyn, į gilią socialinę izoliaciją ir atskirtį. Tai gali būti sugretinta su „dugno pasiekimo“ tyrimais, rodančiais, kad „dugnas“ yra reliatyvi sąvoka, apibūdinama kaip žemas, vidutinis ar aukštas. Alkoholio keliamos problemos yra susijusios su „dugno“ lygiu, kuo jis žemesnis, tuo socialinių problemų daugiau (Young 2011). Tačiau sutinkant su Vaillantu, esant alkoholizmui, socialiniai (pasekmių, žalos) ir psichofiziniai simptomai gali reikštis įvairiais deriniais. Todėl individai gali pripažinti ligą ir / ar socialinę problemą įvairiais lygiais. Kai kurie suvokia alkoholio vartojimo ir socialinės žalos problemą ir stengiasi geranoriškai keistis. Pastangos gali būti fragmentuotos ir nuoseklios. Tačiau yra neigiančių, nepripažįstančių alkoholio vartojimo keliamos žalos, kaltinančių aplinkinius, keičiančių partneres ir darbus.

Apibendrinant reikia akcentuoti, kad turintis alkoholio vartojimo sutrikimų asmuo visada gali rinktis kurią nors iš dviejų galimybių: vienos veda į socialinę atskirtį, kitos – į socialinę įtrauktį. Toliau šis teorinis modelis verifikuojamas naudojant Lietuvoje surinktus kokybinius ir kiekybinius duomenis.

Tyrimo metodai

Duomenys argumentams rinkti naudojant kokybinius interviu ir kiekybinį tyrimą. 16 kokybinių interviu atlikta su priklausomybę nuo alkoholio turinčiais asmenimis (11), jų šeimos nariais (5). Tyrimas vyko 2013 m. gegužę–birželį. Penki interviu atlikti su moterimis ir 6 su vyrais, sergančiais priklausomybe nuo alkoholio. Šeši respondentai gyveno pasyvaus alkoholio gyvenimą, 5 buvo aktyvūs alkoholikai, t. y. aktyviai gėrė, nors jų praeityje būta pasyvaus alkoholizmo epizodų (pasyvus alkoholikas – tai asmuo, kuris sau ir viešai prisipažino, kad yra alkoholikas, supranta alkoholio žalą sau ir aplinkiniams, gyvena blaivybėje; aktyvus alkoholikas – asmuo, turintis stiprų potraukį gerti, jaučiantis pagirias, patiriantis alkoholio žalą sau ir aplinkiniams, tačiau nebūtinai ją suvokiantis). Jauniausiam informantui buvo 31 metai, vyriausiam – 67 metai. Keturi respondentai dirbo ir turėjo šeimas, kiti nedirbo, buvo vieniši, neturėjo nuolatinės gyvenamosios vietos. Du informantai turėjo aukštąjį išsilavinimą, 2 – nebaigtą vidurinį, visi kiti likę – profesinį. Informantai atrinkti sniego gniūžtės metodu, kai kurie tarpininkaujant nakvynės namų darbuotojams.

Penki interviu atlikti su moterimis, kurios gyvena su vyrais alkoholikais. Jauniausia moteris buvo 23 metų, vyriausia – 55 metų, 2 turėjo aukštąjį išsilavinimą, 2 – profesinį ir 1 – vidurinį. Keturių moterų gyvenimo su vyru alkoholiku stažas – 15–25 metai, 1 informantės – 3 metai. Informantės atrinktos sniego gniūžtės metodu.

Tekstinių duomenų analizei naudotas atvirasis kodavimas, taikytas šiuolaikinės grindžiamosios analizės metodas, kai duomenys generuojami iš pirminių kokybinių duomenų ir antrinių duomenų, t. y. tyrimo objektą nagrinėjančių mokslinių straipsnių. Pirmiausia teksto duomenys konceptualizuoti,

juos sudėliojant į kategorijas. Duomenys koduoti – teorinio, atvirojo ir ašinio kodavimo būdu, remiantis Barney'io G. Glaserio (2001) idėjomis.

Kiekybinę apklausą atliko bendra Lietuvos ir Didžiosios Britanijos įmonė, uždaroji akcinė bendrovė „Baltijos tyrimai“. Apklausa vyko visose Lietuvos apskrityse, 80 vietovių (37 miestai ir 43 kaimo vietovės), iš viso 132 atrankos taškuose, 2014 m. balandį. Apklausta asmeninio interviu būdu. Respondentai šiai reprezentatyviai gyventojų apklausai buvo atrinkami taikant daugiapakopę stratifikuotą atsitiktinę atranką. Pirmame atrankos etape nustatytas respondentų apskrityse skaičius. Tyrimas atliktas visose apskrityse. Kiekvienoje apskrityje apklausiamų žmonių dalis bendroje imtyje atitinka šioje apskrityje gyvenančių 18 metų ir vyresnių gyventojų dalį tarp visų šio amžiaus Lietuvos gyventojų. Antrajame etape nustatytas respondentų skaičius įvairaus dydžio vietovėse kiekvienoje apskrityje. Trečiajame etape atrinktos konkrečios gyvenvietės. Iš kiekvienos apskrities kiekvienos kategorijos (pagal gyventojų skaičių) gyvenviečių sąrašo atsitiktine tvarka atrinktos vietovės, kuriose vyks apklausa. Jų atrankai taikoma SPSS programinio paketo atsitiktinių skaičių generavimo programa. Respondentų atranka atliekama naudojant maršrutinės atrankos metodą. Tyrėjams nurodomas maršrutas kiekvienoje gyvenvietėje, pritaikant tam tikrą žingsnį, kaip pasirinkti butą, kuriame atliekama apklausa. Konkrečiame bute respondentas atrinkamas pagal artimiausio gimtadienio taisyklę. Šio tyrimo metu aplankyti 1 437 namų ūkiai (būstai), į anketos klausimus sutiko atsakyti 1 000 respondentų. Kelios socialinės grupės nepateko į šio tyrimo atranką: asmenys, esantys laisvės atėmimo įstaigose, gydymo įstaigų stacionaruose ir neturintys nuolatinės gyvenamosios vietos (apklausa vykdyta tik gyventojų būstuose).

Apklauskos kokybės užtikrinimas. Iš bendro apklaustų sąrašo 10 proc. atsitiktinai atrinktų respondentų buvo tikrinama telefonu. Visos tyrimo anketos tikrintos apklauskos koordinatorių apskrityse, duomenų tvarkymo skyriaus darbuotojų ir statistiškai suvedus duomenis. Tyrimo duomenys pasverti remiantis paskutiniais (2014 m. sausio 1 d.) Lietuvos Respublikos statistikos departamento duomenimis (pagal amžių, lytį ir gyvenvietės tipą). Šio tyrimo (1 000 respondentų) rezultatų paklaida neviršija 3,2 proc. (kai atsakymai pasiskirsto 50 : 50 proc.), patikimumo riba 0,95.

Tyrimo įrankis. Tyrimo anketą parengė projekto „Socialinė atskirtis ir dalyvavimas pokyčių Lietuvoje“ tyrėjų grupė. Anketą sudarė demografinių klausimų dalis, klausimų, tiriančių požiūrį į socialiai atskirtus asmenis, grupė klausimų lėtinėmis neinfekcinėmis ligomis sergantiems respondentams ir dalis klausimų, susijusių su alkoholio vartojimo priežastimis ir padariniais. Į tyrimo įrankį įtraukti kintamieji, kurie būtini alkoholio vartojimo būdams, priežastims, vartojimo keliamai žalai ir su geriančiuoju pagrindiniais socialiniais vaidmenimis susietų asmenų patiriamai žalai ir jų laikysenai žalos akivaizdoje identifikuoti. Dėl tyrimo įrankio apimties nebuvo galimybės integruoti žalos draugams ir darbdaviams bei kolegoms kintamųjų. Žala šeimai buvo tirta tik tų respondentų, kurie nurodė namų ūkyje gyvenantį asmenį, piktnaudžiaujantį alkoholiu.

Alkoholio vartojimo ir žalos įvertinimo būdai

Alkoholio vartojimo mastas. Šiame tyrime respondentų buvo klausiama, ar per 12 paskutinių mėnesių jie nevartojo, o jei vartojo, tai kaip dažnai vartojo alkoholinius gėrimus. Respondentai, kurie nurodė nevartoję alkoholio, priskirti prie 12 mėnesių abstinentų. Respondentų, vartojusių alkoholinius gėrimus, atsakymų skalė buvo tokia: niekada, 1–2 kartus per metus, nors kartą per 2–3 mėnesius, nors kartą per mėnesį, 2–3 kartus per mėnesį, 1–2 kartus per savaitę, dažniau nei du kartus per savaitę. Vartojančių alkoholi respondentų buvo prašoma įvertinti, kaip dažnai vartodami alkoholinius gėrimus jie jautėsi girti. Atsakymų skalė buvo tokia: niekada, rečiau nei kartą per mėnesį, nors kartą per mėnesį, kelis kartus per mėnesį, kartą per savaitę ir dažniau. Respondentai, kurie vartodami alkoholinius gėrimus nesijautė girti, priskirti prie saikingai geriančiųjų kategorijos, kurie jautėsi girti – prie nesaikingai.

Alkoholio keliamą žalą asmeniui matuota šiais kintamaisiais: jautė pagirias, susibarė su šeima, įžeidė kiti, turėjo finansinių nuostolių, susižalojo, kiti sužalojo, turėjo reikalų su policija, patyrė seksualinę prievartą. Atsakymai matuoti dichotominėje skalėje (taip, ne). Analizėje naudojama suminis teigiamų atsakymų rodiklis. Rodiklio vidinis suderinamumas yra pakankamas (Tavakol, Dennick 2011), nes Chronbacho alfa rodiklis aukštesnis nei 0,7, t. y. 0,739.

Alkoholio keliama žala visuomenei yra suminis šių kintamųjų rodiklis: dėl girtos asmens buvo nepatogu viešojoje vietoje, vakarėlyje, girtas jus sužalojo, sugadino turtą, įžeidė, trikdė poilsį naktį, bijojote girtų sutikti gatvėje, dėl girtų asmenų teko kreiptis į policiją, medikus ar kitas viešąsias įstaigas. Atsakymų skalė dichotominė. Chronbacho alfa rodiklis – 0,788.

Geriančiojo drausminimo rodiklis yra suminis respondentų atsakymų į klausimus, ar sutuoktinis / partneris, giminės, draugai, kaimynai, bendradarbiai priekaištavo, prašė mažiau gerti ar negerti, grasino nutraukti santykius ar juos nutraukė, rodiklis. Chronbacho alfa rodiklis – 0,771.

Duomenų analizė atlikta SPSS 17. Alkoholio vartojimo motyvų ir lūkesčių, alkoholio vartojimo ir buvimo girtiems duomenų analizei naudotas aprašomosios statistikos metodas. Chi² kriterijus taikytas norint identifikuoti statistiškai reikšmingus kintamųjų skirtumus. Tiesinės regresinės analizės metodu tirta, kokie veiksniai prognozuoja alkoholio keliamą socialinę žalą visuomenei. Analizei pasirinktas reikšmingumo lygmuo $p < 0,05$.

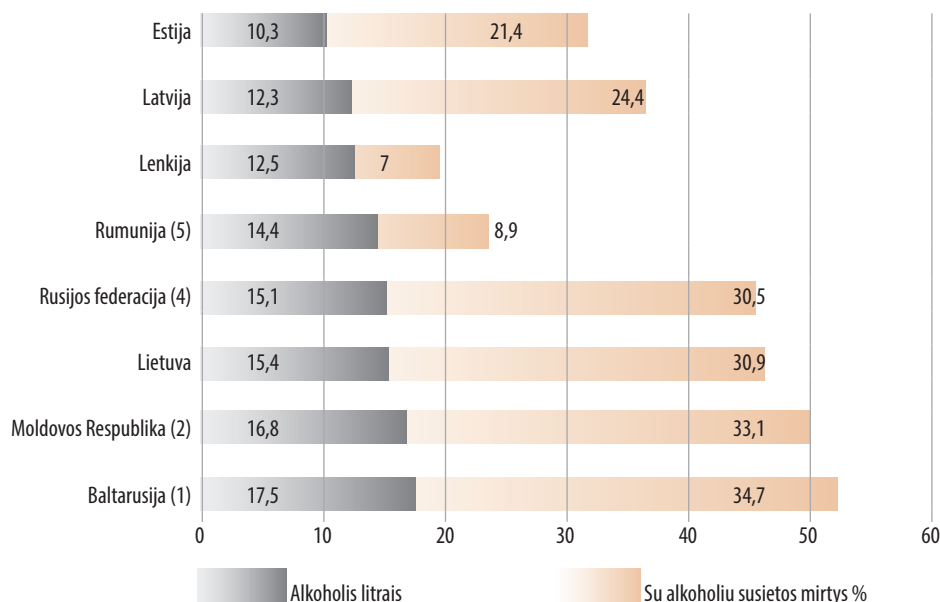
Tyrimo dalyviai. Iš viso apklausta 1 000 respondentų, iš jų 55 proc. (N – 551) moterų ir 44,9 proc. (N – 449) vyrų. Respondentų amžiaus vidurkis – 47,3 metai (Sd – 17,3). 32,3 proc. (N – 323) gyveno kaime, 67,7 proc. (N – 667) – mieste. 15,8 proc. respondentų (N – 158) buvo nevedę, netekę, neturėjo partnerio, 8,8 proc. (N – 88) gyveno su partneriu (-e), 54,4 proc. (N – 544) – su partneriu, 9 proc. (N – 90) buvo išsiskyrę, 11,9 proc. (N – 119) – našliai. Tyrimo metu buvo apklausti 628 respondentai (iš 1 000), kurie per paskutinius 12 mėnesių vartojo alkoholinius gėrimus (303 moterys ir 325 vyrai). Šios respondentų imties rezultatų paklaida neviršija + / – 3,9 proc.

Nesaikingo alkoholio vartojimo mastas ir priežastys Lietuvoje

Alkoholio vartojimo mastas Lietuvoje

Remiantis Pasaulinės sveikatos organizacijos (2014) duomenimis, 2010 m. Lietuva pateko į daugiausia alkoholio vartojančių šalių trejetuką. Vienam 15 metų ir vyresniam gyventojui per metus teko 15,4 litro gryno alkoholio. Už Lietuvą alkoholio išgeria daugiau tik dvi šalys, t. y. Baltarusija ir Moldovos Respublika. Lietuvos šalys kaimynės, išskyrus Baltarusiją,

geria mažiau (2 pav.). Suvartoto alkoholio kiekis nėra pats savaime problema, su juo susijusi alkoholio vartojimo keliama žala, kuri tiesiogiai priklauso nuo suvartojamo alkoholio kiekio. Kaip iliustruoja 2 paveikslas, su alkoholio vartojimu susietų mirčių procentas turi tendenciją būti dukart didesnis už suvartoto grynojo alkoholio kiekį.

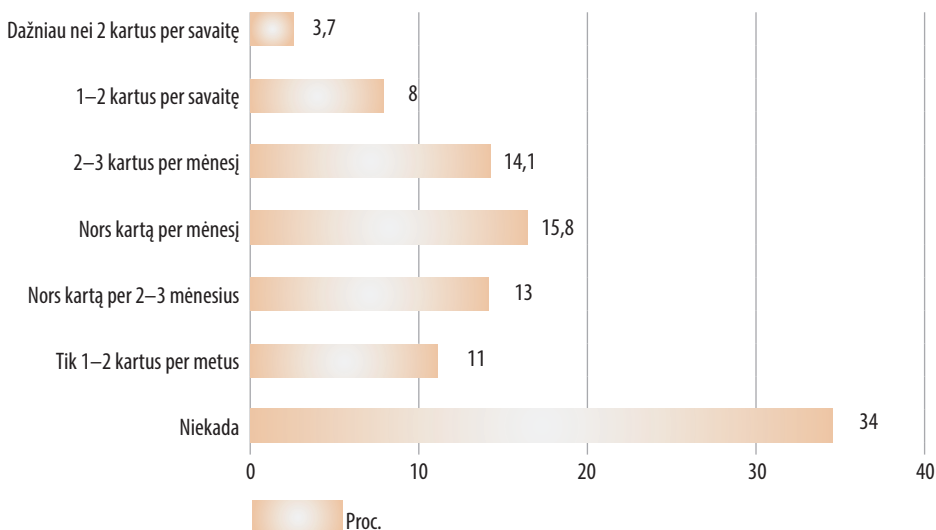
2 pav. Suvartoto grynojo alkoholio kiekis litrais ir su tuo susijusios mirtys: 5 šalys pasaulio lyderės ir Lietuvos kaimynės

Šaltinis: WHO 2014

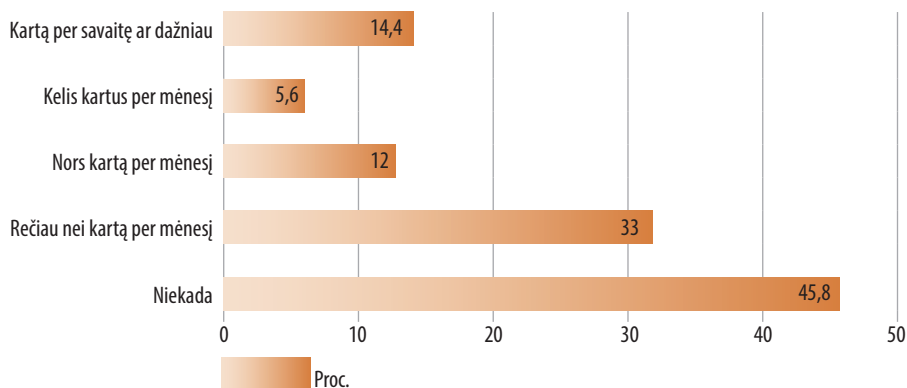
Suvartoto alkoholio kiekis per metus parodo potencialias alkoholio vartojimo problemas, tačiau neatskleidžia alkoholio vartojimo būdų. Į bendrą rodiklį, tenkantį grynojo alkoholio kiekio vienam gyventojui, vyresniam nei 15 metų, įskaičiuoti ir abstinantai. Tikslesniems duomenims gauti naudojamas sunkaus epizodinio gėrimo matas (nesaikingas alkoholio vartojimas bent kartą per mėnesį). Šis rodiklis Lietuvoje vienas didžiausių pasaulyje – tai 36,7 proc., t. y. 50,4 proc. vyrų ir 24,3 proc. moterų pasižymi sunkiu epizodiniu gėrimo būdu. Asmenų, turinčių alkoholio vartojimo sutrikimų, rodiklis yra 9,9 proc., t. y. 17 proc. vyrų ir 3,4 proc. moterų (WHO 2014). Lietuvoje apie probleminį alkoholio vartojimą tyrimų yra mažai. Darius Kalasauskas, Jūratė Klumbienė, Aurelijus Veryga ir Janina Petkevičienė (2011) probleminį alkoholio vartojimą nustatė 48,3 proc. vyrų ir

16,2 proc. moterų. Šis skirtumas tarp vyrų ir moterų statistiškai reikšmingas ($p < 0,001$). 12,8 proc. vyrų ir 2,4 proc. moterų atsakė į visus CAGE klausimus teigiamai, todėl galima daryti išvadą, kad jie turi priklausomybę nuo alkoholio, tačiau formaliai diagnozę nustatyti gali tik gydytojai. Alkoholio vartojimo tyrimuose ypatingas dėmesys skiriamas prisigėrimo tyrimams (angl. *binge drinking*). Prisigėrimą socialiniuose moksluose galima tirti pagal suvartoto alkoholio kiekį arba subjektyvų girtumo įvertinimą. Toliau pateikiama reprezentatyvios kiekybinės apklausos, atliktos 2014 m., rezultatai. Tyrime buvo pasirinkta subjektyvaus alkoholio vartojimo ir girtumo įvertinimo perspektyva, nes laikomasi nuomonės, kad socialinės žalos prognostiniams tyrimams labiau tinka buvimo girtiems dažnio kintamieji nei išgerto alkoholio kiekio kintamieji (Kraus, Baumeister, Pabst, Orth 2009). Visų respondentų buvo prašoma pasakyti, kaip dažnai jie per paskutinius 12 mėnesių vartojo alkoholinių gėrimų, o tų, kurie vartojo, kaip dažnai jautėsi girti. Respondentai, kurie nurodė, kad vartodami alkoholį nesijautė girti, priskirti prie saikingai vartojančių kategorijos, kurie jautėsi girti, – prie nesaikingai. Sąvokos „girti“, „nesaikingai vartojantys“, „prisigėrimas“ šioje studijoje yra sinonimai.

34 proc. respondentų pasisakė, kad jie per paskutinius 12 mėnesių alkoholinių gėrimų nevartojo, kiti alkoholinius gėrimus vartojo dažniau nei kelis kartus per metus (3 pav.).

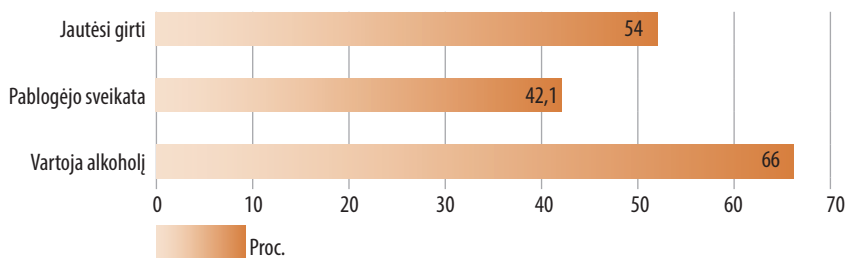
3 pav. Alkoholio vartojimo dažnis per paskutinius 12 mėn. (N – 1 000)

4 pav. Vartodami alkoholinius gėrimus jautėsi girti (N – 618)

Taikant χ^2 testą buvo įvertinta, kaip pasiskirsto alkoholio vartojimo dažnis mieste ir kaime. Testas parodė, kad nėra statistiškai reikšmingų skirtumų tarp kaime ir mieste gyvenančių alkoholio vartojimo dažnių pasiskirstymo ($p = 0,137$). Mieste (57,2 proc.) ir kaime (47,7 proc.) gyvenantys respondentai linkę alkoholį vartoti kartą per mėnesį ir rečiau, daugiau nei 20 proc. respondentų alkoholį vartoja kelis kartus per mėnesį ir dažniau. Analogiška tendencija atsiskleidžia ir atsižvelgiant į respondentų amžių, čia taip pat statistiškai reikšmingų skirtumų nenustatyta. Statistiškai reikšmingi skirtumai nustatyti tik lyties kategorijoje ($p = 0,001$). Per paskutinius 12 mėnesių alkoholio nevartojančių vyrų (16,1 proc.) buvo du kartus mažiau negu moterų (33 proc.), o alkoholį vartojančių kelis kartus per mėnesį ir dažniau vyrų (30,5 proc.) beveik tris kartus daugiau nei moterų (11,3 proc.).

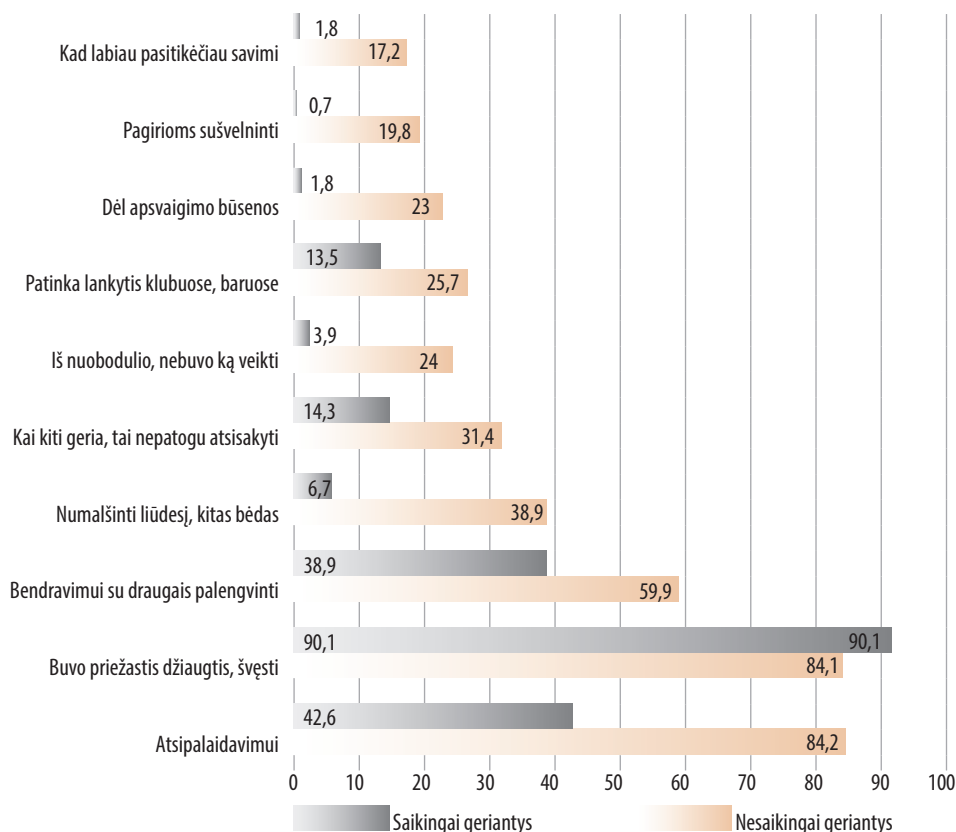
Iš alkoholio vartojimo dažnio pasakyti apie alkoholio vartojimo žalą sunku, nes net 1–2 kartus per metus alkoholio vartojimas gali būti alkoholizmo pasekmė, jei geriama reguliariai ir tol, kol prisigeriama, ar net kelias dienas iš eilės. Vis dėlto net jei alkoholis vartojamas saikingai, bet labai dažnai, t. y. dažniau nei kelis kartus per savaitę, tai rodo galimą alkoholio žalą. Tačiau tikslesnis alkoholio vartojimo keliamos žalos indikatorius yra ne alkoholio vartojimo dažnis, o girtumas. Buvimas girtam yra alkoholio žalos vartojančiajam indikatorius, net ir tuo atveju, kai alkoholis vartojamas nereguliariai, nes girtumas yra toksikologinis alkoholio poveikis organizmui. Net kai nėra socialinės žalos aplinkiniams, žala

5 pav. Alkoholio vartojimo, girtumo ir pablogėjusios sveikatos dažniai

sveikatai įrodyta moksliniais tyrimais. Ji gali pasireikšti ūmiais ir lėtiniais sveikatos sutrikimais. Buvimo girtiems įvertinimas iš dalies atskleidžia alkoholio vartojimo kultūrą, kai geriama saikingai arba nesaikingai. Bendrame alkoholi vartojančiųjų kontekste net kas antras alkoholi vartojantis asmuo buvo girtas per paskutinius 12 mėn. (4 ir 5 pav.). Remiantis subjektyviais respondentų savęs vertinimo duomenimis, tik kas antras alkoholi vartojantis gali būti traktuojamas kaip geriantis saikingai, nes geriančiųjų kategorijoje net 54 proc. teigė, kad, pavartoję alkoholio, jautėsi girti. Tačiau galima daryti prielaidą, kad girtųjų yra dar daugiau, nes kai kurie girtumu laiko tik sunkų girtumą. Čia reikėtų viešai diskutuoti apie atsakingą alkoholio vartojimo kultūrą. Atlikus Chi² testo analizę statistiškai reikšmingi skirtumai nustatyti tik tarp buvimo girtam ir lyties. Kelis kartus per mėnesį ir dažniau girti buvo vyrai (30,5 proc.) beveik tris kartus dažniau nei moterys (11,3 proc.) ($p = 0,001$). Bent kartą per metus nesaikingai alkoholio vartojo 36,9 proc. moterų ir 70,5 proc. vyrų ($p = 0,000$). Kas savaitę ir dažniau nesaikingai alkoholi vartojo 3 proc. moterų ir 9,6 proc. vyrų ($p = 0,000$). Nesaikingas alkoholio vartojimas būdingesnis kaimo gyventojams (60,8 proc.) nei miesto (39,2 proc.) ir iki 49 m. (60 proc.), dirbantiems privačiame sektoriuje (60 proc.) arba nedirbantiems niekur (50 proc.) ($p = 0,0001$).

Įvertinus Pearsono koreliaciją tarp alkoholio vartojimo dažnio ir girtumo, nustatytas koreliacijos ryšys ($r = 0,628$, $p = 0,01$), o tarp jautimosi girtam ir pablogėjusios sveikatos taip pat yra vidutinio stiprumo koreliacija ($r = 0,713$, $p = 0,01$). Tarp gėrimo dažnio ir pablogėjusios sveikatos aptiktas koreliacinis ryšys ($r = 0,493$, $p = 0,01$). Šie ryšiai atskleidžia, kad dažnėjant alkoholio vartojimui auga girtumo dažnis, o augant girtumui prastėja sveikata.

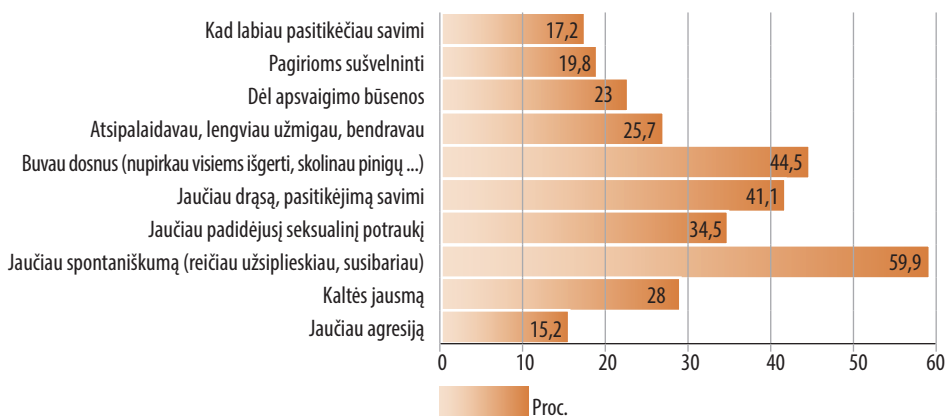

6 pav. Saikingai ir nesaikingai geriančių asmenų alkoholio vartojimo priežastys

Alkoholio vartojimo priežastys: saikingai vartojantys vs. nesaikingai

Visų alkoholį vartojančių respondentų buvo klausiama, dėl kokių priežasčių jie vartoja alkoholį. Atlikus χ^2 testą ir analizuojant saikingai ir nesaikingai alkoholį vartojančius asmenis visose kategorijose, išskyrus „buvo priežastis švęsti“, nustatyti statistiškai reikšmingi skirtumai. Kaip pasiskirs-tė duomenys pagal gėrimo priežastis ir alkoholio vartojimo pobūdį, pateikta 6 pav. Nesaikingai alkoholį vartojančių asmenų (pavartoję jaučiasi girti) kategorijoje matoma daugiau priežasčių, kurias galima interpretuoti kaip psichologines problemas. Alkoholio vartojimas džiaugsmui išreikšti yra viena iš pagrindinių alkoholio vartojimo priežasčių. Keturi iš dešimt saikingai alkoholį vartojantys asmenys jį vartoja, kad atsipalaiduotų ir būtų lengviau bendrauti su draugais. Šis procentas gerokai didesnis nesaikingo alkoholio vartotojų kategorijoje. Alkoholio vartojimas yra liūdesio ir bėdų malšinimo priežastis 39 proc. nesaikingai vartojančių, o tarp saikingai

vartojančių tokią strategiją pasirenka 6 kartus mažiau asmenų. Beveik trečdalis nesaikingai vartojančių teigė, kad „kai kiti geria, tai nepatogu atsisaityti“ (31,4 proc.), o saikingai vartojančių kategorijoje šis rodiklis dukart mažesnis (14,3 proc.). Beveik ketvirtis nesaikingai vartojančių alkoholį jį „geria iš nuobodulio“, o saikingai vartojančių kategorijoje ši priežastis nurodyta 6 kartus rečiau. Ketvirčiui nesaikingai vartojančiųjų patinka lankytis baruose, o saikingai vartojantiems barai patinka du kartus rečiau. Tarp saikingai ir nesaikingai vartojančių alkoholį respondentų yra didelis atotrūkis tarp „alkoholio vartojimo dėl apsvaigimo būsenos“ ir „pasitikėjimo savimi“, nes dėl šių priežasčių alkoholį vartoja gerokai daugiau nesaikingai geriančių.

7 pav. Alkoholio poveikis geriantiesiems

Alkoholio vartojimo priežastys iš dalies gali būti siejamos su lūkesčiais, kurie nebūtinai gali būti išpildyti. Todėl geriančiųjų buvo klausiama, kokį poveikį jie patyrė būdami girti.

Alkoholio poveikis. Alkoholis vartojamas ne tik dėl lūkesčių, bet ir dėl jų išsipildymo. Subjektyvūs respondentų atsakymų rezultatai rodo, kad dauguma alkoholį vartoja dėl atsipalaidavimo, bendravimui palengvinti (7 pav.). Šiuos lūkesčius patvirtina ir suvartoto alkoholio poveikis geriančiajam (85,6 proc.).

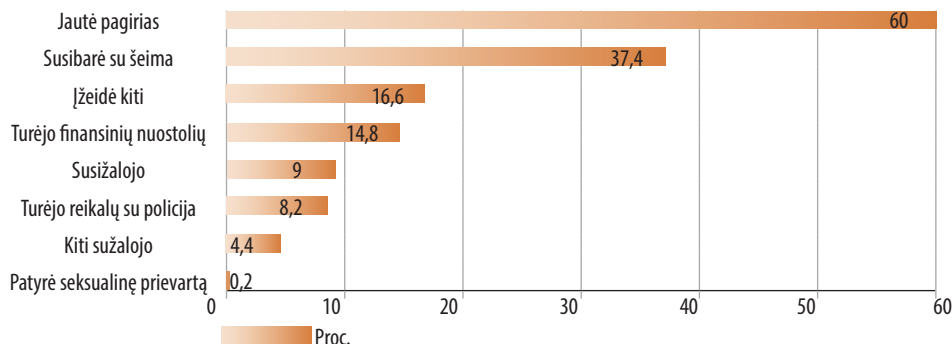
Kai kuriems geriantiesiems alkoholis sukelia agresiją, spontaniškumą, drąsą, seksualumą, o kai asmuo yra girtas, tai gali sukelti žalą kitiems. Tai, kad daug nusikaltimų įvykdoma esant neblaiviams, patvirtina užsienyje atlikti tyrimai (Richardson, Budd 2003). Lietuvoje tokių sisteminių tyrimų nėra.

Atlikus Pearsono koreliaciją tarp alkoholio vartojimo lūkesčio („geria, kad labiau pasitikėtų savimi“) ir vartojimo pasekmės („alkoholis suteikė drąsos, pasitikėjimo“) nustatyta silpnas koreliacinis ryšys ($r = 0,355$, $p = 0,01$), jis atskleidžia, kad šis lūkestis realizuojamas silpnai. Atsipalaidavimo lūkesčio ir pasekmės koreliacinis ryšys dar mažesnis ($r = 0,256$, $p = 0,01$). Tačiau kur kas stipresnė koreliacija nustatyta tarp alkoholio vartojimo sukulto poveikio kintamųjų. Pavyzdžiui, asmenims, kuriems alkoholio vartojimas suteikia drąsos ir pasitikėjimo savimi jausmą, jis kartu sukelia ir didesnę spontaniškumą ($r = 0,516$, $p = 0,01$), agresiją ($r = 0,405$, $p = 0,01$) ir kaltės jausmą ($r = 0,437$, $p = 0,01$). Asmenims alkoholis suteikia atsipalaidavimo jausmą ir didina agresiją ($r = 0,578$, $p = 0,01$). Šie koreliaciniai ryšiai leidžia daryti prielaidą, kad alkoholio vartojimo lūkesčiai yra silpniau realizuojami, tačiau jo poveikis susijęs su potencialiomis elgesio problemomis.

Alkoholio vartojimo keliama žala ir jos įtaka socialinei atskirčiai

Alkoholio vartojimo keliama žala

Žala geriančiajam. Kiekybinio tyrimo duomenys leidžia įvertinti, kokio masto žalą patyrė alkoholį vartojantys asmenys per paskutinius 12 mėnesių. Nustatyta, kad 60 proc. visų respondentų jautė pagirias, 37,4 proc. susibarė su šeima. Mažiausiai respondentų patyrė seksualinę prievartą, buvo sužaloti kitų (4,4 proc.) ir net 9 proc. susižalojo patys (8 pav.).

8 pav. Dėl alkoholio geriančiojo patirta žala

Duomenys rodo, kad alkoholį vartojantys, ypač kol prisigeria, turi potencialią riziką ne tik susižaloti patys, bet ir būti kitų sužaloti. Tačiau suprantama, kad žalos geriančiajam kintamieji netiesiogiai gali būti suprantami kaip žalos šeimai, namų ūkiui rodikliai. Šį kontekstą iliustruoja kokybinio tyrimo duomenys. Visi kokybiniame tyrime dalyvavę asmenys, būdami neblaivūs, tapo smurto aukomis, kai kurie teigė, kad patys smurtavo. Į socialinę atskirtį patekę informantai buvo išsituokę nuo 3 iki 5 kartų (įskaitant gyvenimą partnerystėje), neturėjo nuolatinio darbo, socialinių ryšių su artimaisiais, patys mažai prisidėjo arba neprisidėjo prie savo vaikų priežiūros ir auklėjimo. Dėl nesėkmių jie kaltino save ir alkoholį. Tačiau kol tai suprato, ir jie, ir jų artimieji turėjo patirti daug žalos. Iki patekdami į socialinę atskirtį, jie kaltino aplinką:

Žmogus negalvoja, kad su juo kažkas yra negerai, o kad gyvenimas nuo jo yra nusisukęs. Tiesiog nepasisekę su vyru, darbu, būstu, su atlygiu, su gimine, su bendruomene. Alkoholizmas yra tokia liga, kuri slepiasi nuo paties žmogaus (Lina, 52 m.).

Esant požiūriui, kad dėl visų problemų kalti kiti, geriantieji nekeitė tarpusavio santykius žalojančių įpročių, dėl to jų artimieji, darbdaviai, draugai ir jie patys patyrė socialinės, sveikatos ir ekonominės žalos. Toks požiūris skatino keisti darbą, sutuoktines, partneres ir draugus. Informantų patirtis liudija, kad pasikartojančios socialinės žalos kontekste alkoholio vartojimas nuo socialinės įtraukties funkcijos (atsipalaidavimo, pabuvimo su draugais) kryo socialinės atskirties link.

Tolesnėje dalyje atskleidžiama, kad respondentai, dažniau vartojantys alkoholį, dažniau patiria žalą nei alkoholio nevartojantys ar jį vartojantys retai.

Alkoholį vartojančių keliama žala visuomenei

Visų tyrime dalyvavusių respondentų buvo klausama, kokią žalą jiems teko patirti dėl alkoholio vartojančių asmenų elgesio. Didžiausias patirtos žalos procentas aptiktas kategorijose „geriantieji trikdė poilsį naktį“ (39,8 proc.), „nepatogu dėl girtos asmens elgesio viešojoje vietoje“ (37,6 proc.) ir „vakarėlyje“ (32 proc.). Net ketvirtis respondentų teigė, kad „jie bijo sutikti girtų asmenų gatvėje“. Chi² testo duomenys tarp alkoholio vartojimo ir patirtos žalos dažnių rodo statistiškai reikšmingus skirtumus 7 žalos kategorijose iš 9. Statistiškai reikšmingų skirtumų nenustatyta tik

3 lentelė. Patirtos žalos ir alkoholio vartojimo dažnių pasiskirstymų teigiami rezultatai, χ^2 testo rezultatai

Žalos kategorija	Patirta žala, proc. (N – 1 000)	Patirtos žalos dažnis	Alkoholio (ne)vartojimo dažnis, proc.			Chi ² p
			Nevartoja	1 kartą per mėnesį ir rečiau	Kelis kartus per mėnesį ir dažniau	
Buvo nepatogu dėl girtos asmens elgesio viešojoje vietoje	37,6	Neteko per 12 mėnesių	67,5	55	52	0,039
		1–2 kartus per metus	24,2	33,6	29,7	
		Dažniau nei 2 kartus per metus	8,3	11,4	18	
Buvo nepatogu dėl girtos asmens elgesio vakarėlyje	32	Neteko per 12 mėnesių	71,8	59,7	59,3	0,0001
		1–2 kartus per metus	21	35,6	21,2	
		Dažniau nei 2 kartus per metus	7,3	4,7	19,5	
Girtas asmuo jus sumušė, patyrėte fizinį smurtą	4,2	Neteko per 12 mėnesių	97,6	97,2	86,6	0,0001
		1–2 kartus per metus	2,4	1,8	11,6	
		Dažniau nei 2 kartus per metus	0	1,1	1,8	
Girtas asmuo sugadino jūsų turtą	6,6	Neteko per 12 mėnesių	94,3	95,1	84,8	0,006
		1–2 kartus per metus	4,1	2,8	11,6	
		Dažniau nei 2 kartus per metus	1,6	2,1	3,6	
Girtas asmuo jus įžeidė	21	Neteko per 12 mėnesių	82,9	77	57,5	0,0001
		1–2 kartus per metus	13,8	21,2	33,6	
		Dažniau nei 2 kartus per metus	3,3	1,8	8,8	
Bijote sutikti girtų asmenų gatvėje	24,8	Neteko per 12 mėnesių	71,9	78	78,8	0,474
		1–2 kartus per metus	21,5	14,4	14,2	
		Dažniau nei 2 kartus per metus	6,6	7,6	7,1	
Geriantieji trikdė jūsų poilsį naktį	39,8	Neteko per 12 mėnesių	63,4	56,4	56,6	0,35
		1–2 kartus per metus	22,8	32,5	32,7	
		Dažniau nei 2 kartus per metus	13,8	11,1	10,6	
Dėl girtų asmenų elgesio teko kreiptis į policiją, medikus ar kitas viešąsias įstaigas	8,2	Neteko per 12 mėnesių	95,1	91,8	87,5	N / A
		1–2 kartus per metus	4,9	7,1	11,6	
		Dažniau nei 2 kartus per metus	0	1,1	0,9	
Jums teko važiuoti su neblaiviu vairuotoju	8,3	Neteko per 12 mėnesių	96,7	90,7	72,8	0,0001
		1–2 kartus per metus	3,3	7,8	25,4	
		Dažniau nei 2 kartus per metus	0	1,4	1,8	
Jums įkyriai siūlė gerti alkoholį	24,4	Neteko per 12 mėnesių	80,3	68,9	53,5	0,0001
		1–2 kartus per metus	18	24,3	22,8	
		Dažniau nei 2 kartus per metus	1,6	6,8	23,7	
Nemalonumai darbe dėl kolegos girtavimo	4,8	Neteko per 12 mėnesių	99,2	95,3	85,5	N / A
		1–2 kartus per metus	0,8	4,7	13,6	
		Dažniau nei 2 kartus per metus	0	0	0,9	

kategorijose „bijojote sutikti girtų asmenų gatvėje“ ir „geriantieji trikdė jūsų poilsį naktį“. Šiose kategorijose alkoholi vartojantys ir jo nevartojantys nurodė panašias tendencijas (žr. 3 lentelę). Žvelgiant į alkoholio nevartojančius ir jų patiriamą žalą dėl kitų alkoholi vartojusių asmenų elgesio matyti, kad visose žalos kategorijose jie patiria žalos mažiau nei dažnai alkoholi vartojantieji. Nevartojantys alkoholio asmenys mažiausiai patyrė fizinio smurto (2,4 proc.) ir turėjo nemalonumų darbe dėl kolegų girtavimo (0,8 proc.). Didžiausią žalą alkoholio nevartojantys asmenys patyrė dėl to, kad „geriantieji trikdė poilsį naktį“ (36,6 proc.) ir „buvo nepatogu dėl girtų asmenų elgesio viešojoje vietoje“ (32,5 proc.). Žvelgiant į retkarčiais, t. y. kartą per mėnesį ir rečiau, alkoholi vartojančių asmenų patiriamos žalos rodiklius, galima pastebėti, kad jie artimi alkoholio nevartojantiems asmenims tik fizinio smurto, turto sugadinimo, nemalonumų darbe, dėl kreipimosi į viešąsias įstaigas ir važiavimo su girtais vairuotojais žalos kategorijose. Tačiau dėl girtų asmens elgesio nepatogumų viešojoje vietoje ir vakarėliuose, baimės sutikti girtų asmenų gatvėje, trikdimo poilsio naktį, įkyraus siūlymo gerti alkoholi kategorijose rodikliai artimesni dažnai geriančiųjų asmenų kategorijai. Keliskart per mėnesį ir dažniau alkoholi vartojusiųjų žalos rodikliai aukščiausi visose kategorijose. Aukščiausias žalos procentas buvo kategorijose: „buvo nepatogu dėl girtų asmens viešojoje vietoje“ ir „jums įkyriai siūlė gerti alkoholi“. Šiose kategorijose žalą patyrė kas antras dažnai alkoholi vartojęs asmuo. Atkreiptinas dėmesys į tai, kad beveik trečdalis dažnai alkoholi vartojančių asmenų važiavo su girtu vairuotoju, o beveik šeštadalis buvo sumušti, apgadintas jų turtas ir turėjo nemalonumų darbe dėl kolegų girtavimo. Žvelgiant į žalos kategorijų „jums įkyriai siūlė gerti alkoholi“ ir „girtas asmuo jus įžeidė, buvo nepatogu dėl girtų asmens elgesio viešojoje vietoje“, „vakarėlyje“ ir „geriantieji trikdė poilsį naktį“ rodiklius galima konstatuoti prievartinę gėrimo kultūrą, kuri reiškiasi visuomenėje, ypač tarp dažnai geriančių asmenų.

Siekiant identifikuoti kintamuosius, kurie prognozuoja žalą visuomenei, atlikta tiesinės regresijos analizė. Tiesinės regresijos modelis paaiškina 41 proc. dėl alkoholio vartojimo keliamos žalos visuomenei dispersijos. Nustatyta, kad statistiškai reikšmingą svorį turi ir žalą prognozuoja gėrimo priežastis, kai „geriama iš neturėjimo ką veikti“, „norima numalšinti liūdesį“ ir kai „alkoholio vartojimas sukelia agresiją“. Mažesnę svorį, bet

statistiškai reikšmingą įtaką turi lytis, t. y. buvimas vyru ir padidėjęs seksualinis potraukis. Tik vienas kintamasis, dėl kurio geriama dažniausiai, t. y. „buvo priežastis švęsti“, nėra statistiškai reikšmingas.

4 lentelė. **Faktoriai, prognozuojantys alkoholio vartojimo žalą visuomenei. Regresinės analizės rezultatai**

	B**	Std klaida	p	VIF
Konstanta	2,401	0,698	0,001	
Lytis	0,812	0,326	0,013	1,013
Sukelia agresiją – kai įžeidė, greičiau supykau ir tai parodžiau	1,536	0,476	0,001	1,059
Seksualumą – padidėjo seksualinis potraukis	0,813	0,353	0,022	1,226
Iš nuobodulio – nebuvo ką veikti	2,467	0,424	0,000	1,240
Numalšinti liūdesį, kitas bėdas	1,677	0,353	0,000	1,080
Buvo priežastis džiaugtis (švęsti)	0,794	0,430	0,066	1,112
$r^2 = 0,41$				

Apibendrinant regresinės analizės rezultatus galima konstatuoti, kad ypač vyrai, kurie, neturėdami ką veikti, liūdi ir vartoja alkoholį, padidinantį agresiją ir seksualumą, yra potencialūs žalos visuomenei darytojai. Toks asmuo, sukeldamas žalą visuomenei, lygiagrečiai daro žalą ir savo šeimai.

Alkoholio vartojimo keliama žala šeimai

Žala šeimai teoriškai yra gana plati sąvoka. Kiekybiniame tyrime alkoholio keliama žala šeimai apibrėžiama 5 lentelėje pateiktais kintamaisiais. Visų respondentų buvo prašoma pasakyti, ar jų namų ūkyje yra asmenų, kurie piktnaudžiauja alkoholiu. Duomenys parodė, kad viename iš 10 namų ūkių yra asmuo, piktnaudžiaujantis alkoholiu. Atlikus analizę pagal respondento alkoholio nevartojimą / vartojimą, nustatyta tendencija, kad su nevartojančiais alkoholio piktnaudžiaujančių asmenų gyvena mažiau, o su nesaikingai vartojančiais (buvo girti) tokių asmenų yra daugiau. Galima daryti prielaidą, kad tokiuose šeimos ūkiuose girtauja keli šeimos nariai. Piktnaudžiaujančio šeimos nario nepagarba suvokiama nevienareikšmiškai, mažiau nepagarbą įvardija saikingai vartojantys, o tarp nesaikingai vartojančių šis procentas didesnis. Apibendrintai 4 iš 10 respondentų įvardijo, kad piktnaudžiaujantis alkoholiu šeimos narys jų negerbia. Kad piktnaudžiaujantis skriaudžia kitus šeimos narius, nurodė 58 proc. iš negeriančių respondentų, saikingai

vartojančių kategorijoje šis rodiklis žemiausias (28,8 proc.). Nustatyta tendencija, kad gėdos ir vidinio skausmo dėl piktnaudžiaujančio šeimos nario rodikliai mažėja didėjant alkoholio vartojimo rodikliui. Devyni iš 10 nevartojančių alkoholio respondentų patiria gėdą ir skausmą dėl piktnaudžiaujančio. Negeriančiųjų kategorijoje aukščiausi ieškant išeities iš padėties rodikliai. Negeriančių respondentų kategorijoje yra ir didžiausias rodiklis, kai dėl piktnaudžiaujančio reikėjo medikų ir policijos pareigūnų pagalbos, patyrė finansinių nuostolių. O respondentų, nesaikingai vartojančių alkoholį, pagalbos ir finansiniai nuostolių rodikliai žemesni, pavyzdžiui, policiją dėl girtaujančio šeimos nario nesaikingai vartojančių respondentų kategorijoje kvietė net keturis kartus rečiau. Beveik visi nevartojantys alkoholio prašė piktnaudžiaujančio negerti, 7 iš 10 grasino, kad nebendraus, jei nesiliaus gėręs, o beveik 2 iš 10 respondentų norėjo palikti piktnaudžiaujantį šeimos narį. Tačiau bendras rodiklis nevartojančių ir vartojančių alkoholį respondentų, kurie stengiasi keisti situaciją, yra aukštas: 8 iš 10 prašė, kad nepiktnaudžiautų, kas antras respondentas grasino, kad nebendraus, jei nesiliaus gėręs, ir 1 respondentas iš 10 norėjo palikti piktnaudžiaujantį šeimos narį.

5 lentelė. **Žalos šeimai, kurioje yra alkoholiu piktnaudžiaujantis asmuo, rodikliai pagal respondento alkoholio vartojimo intensyvumą**

	Nevartoja alkoholio (N – 29)	Saikingai vartoja (negirti) (N – 30)	Nesaikingai (girti) (N – 44)	Iš viso (N – 103)
Yra šeimos narys, piktnaudžiaujantis alkoholiu	8 %	10,7 %	13,2 %	10,3 %
Piktnaudžiaujantysis manęs negerbia	39,8 %	30 %	48,9 %	40,8 %
Skriaudžia kitus	58 %	28,8 %	31,6 %	36,9 %
Labai skaudu, kad mano šeimos narys geria	93,2 %	88 %	84,1 %	82,6 %
Man gėda, kad mano šeimos narys geria	91,9 %	82,7 %	79,1 %	80,3 %
Kai geria, rūpinuosi visais šeimos reikalais	52,4 %	57,6 %	42,5 %	47,4 %
Dėl jo (jos) gėrimo teko patirti finansinių nuostolių	72,9 %	51,6 %	51,3 %	56,6 %
Dėl jo (jos) gėrimo reikėjo medikų pagalbos	53,3 %	37,7 %	29,6 %	36,8 %
Dėl jo (jos) gėrimo reikėjo kviesti policiją	36,2 %	19,8 %	9,5 %	19 %
Prašiau, kad nepiktnaudžiautų	96,6 %	89,4 %	76,8 %	83,3 %
Grasinau nebendrauti, jei nesiliaus gėręs	69,2 %	56 %	48 %	53 %
Noriu palikti piktnaudžiaujantįjį	19,7 %	10,6 %	15,7 %	13,7 %

Kokybinio tyrimo rezultatai iliustruoja artimųjų patirtos žalos kontekstą. Pats geriantysis žalos artimiesiems gali ir nesuvokti. Tyrimas atskleidė vaikų socializacijos šeimoje, kurioje gyvenimas „sukasi“ apie alkoholiką ir jo poreikius, problematiką, ir ji akivaizdžiai rodo, kad alkoholizmu sergančių asmenų šeimos funkcionavimas yra disfunkcinis. Kaip atskleidžia šie interviu, galima suprasti, kad vyro alkoholizmas veikia tėvų santykius, šie tampa disfunkciniai ir žaloja vaikus. Jei šeimoje abu tėvai geria, vaikai patenka į valstybės globą, šeimos išsiskiria (Tamutienė 2014). Čia ypatingą dėmesį vaidina savikontrolės ir kontrolės komponentai.

Draugų vaidmuo: mes ir kiti

Dėmesio nusipelno draugų vaidmens aptarimas. Roomo ir kt. (2010) išskirta draugų kategorija iš esmės konceptualiai teisinga. Funkcionaliais santykiais susiję draugai patiria susirūpinimą geriančiuoju ir socialinę žalą. Draugai, kurie nepiktnaudžiauja alkoholiu, nutolsta, nors tam tikrą laiką tarpą kaip manydami mėgina padėti. Pavyzdžiui, išvarytas iš namų dėl to, kad gėrė ir neprižiūrėjo naujagimio, vyras glaudėsi pas draugą, o kai nesugebėjo sustoti, šis atvežė jį į nakvynės namus: „Draugas atvežė, nes aš kai išvarė, tai 6 metus valkatauau. Pas draugą gyvenau. ...O po to jis mane į reabilitaciją atvežė. Prabuvau 1 metus, o po to čia [nakvynės namuose] (Petras, 32 m.).

Kokybinio tyrimo duomenys atskleidė ir kitą draugų vaidmens aspektą, t. y. informantai draugus įvardija kaip vieną iš reikšmingiausių veiksmų, skatinančių grimzti į girtuoklystės liūną ir trukdančių iš jo kapstyti. Štai jau 20 metų pasyvios alkoholikės gyvenimą gyvenanti moteris labai išsamiai papasakojo, kaip alkoholis veikia žmogaus psichiką ir kaip draugai segreguojasi, funkcionalūs eina tobulėjimo, o piktnaudžiaujantys alkoholiu – degradacijos keliu. Šios dvi priešingos pusės reflektuojamos kaip *mes ir kiti*:

Medžiaga [alkoholis] darė savo poveikį, skirtumas su negeriančiais pasimatė labai greitai, aš pradėjau rinktis panašius, kuriems medžiaga padeda mokytis, bendrauti, kurti, o tie kurie buvo sveiki (kaip man tada atrodė nesveiki) nuėjo savo keliu, jie brendo kaip asmenybės, vystėsi, o aš likau toje pačioje stadijoje kaip pradėjau vartoti. Aš pasilikau vidiniame vaike, aš asmenybės brandos neturėjau. Kuo labiau alkoholi

vartojau, tuo labiau jis skatino mane trauktis iš visuomenės, nes nenorėjo žmonės manęs tokios geriančios, aš netikau, nes jei jie rinkdavosi bendrauti, tai bendravo, nesirinkdavo gerti. Jie turėjo įrankių bendrauti, jie mokėjo padoriai elgtis, priimti sprendimus, atsakomybę. Aš neturėjau to, nes aš pradėjau gerti 16 metų. ... Tikrai atskirtis, pasaulis pasidarė svetimas, pasidarė neįdomu, nes pati medžiaga naikina viską, protą ir ne tik negatyvius jausmus, ateina apatija, jokios vidinės kūrybos. Ir atsiradusi mergaitė po mano santuokos su vyru buvo tai kas laikė, ne tai kas skatino gyventi. Aš buvau prasta mama, prasta dukra, prasta žmona iki mano dukrai nesusėjo 8 m. tada gyvenimas padovanojo stebuklą ir nuo 8 m. mano dukra pradėjo ramiai miegoti, nes aš nustojau gerti (Lina, 52 m).

Kita informantė moteris, keletą metų gyvenanti pasyvios alkoholikės gyvenimą, identifikavo draugų įtaką kaip esminį veiksnį, kuris skatina alkoholizmą:

Taip gavosi, kad ir draugai tokie, nes susibendravom, kad ir draugai išgeria. O paskui, kai jau susitinki, tai ir džiaugsmu ir vargu daliniesi. Alus atriša liežuvį, smegenis, net nesusimąstydavau, net neįsivaizduodavau, kad galima šventes švęsti be alkoholio (Diana, 43 m.).

Tipinė aktyvaus jauno alkoholiko vyro patirtis atskleidžiama šiame interviu fragmente:

Tai neturi kuo pasigirti, tai bandai girtis, kad man viskas dzin, aš galiu neit į paskaitas, jei turiu ką gert, nes tie moksliai tegul bijo tėvų, o vėliau žmonių, po žmonos sijonu, po padu. Jei jis [saikingai geriantis, atsakingas] pasėdėjo pusė valandos, padarė pora stikliukų, pasižiūrėjo į laikrodį ir eina namo. Tai mes visi, kurie likom, jį apkabbinėjam: koks jis užguitas, koks jis vargšas, nes mes čia gyvenimo šeiminingai, laisvi ir viskas dzin... Tada pasijunti toks, aš jau kietas, jau man pavydėkit. Bet tai yra savęs apgaudinėjimas, nuraminimas... Susėdi su tokiu pat kompleksuotu, atsiriša liežuvis, aplink visi kvaili, o mes tokie gudrūs, išsikalbi, randi pritarimą ir prasideda, nereikia nei skambinti, nei aiškintis, pinigai mano... Nors aš niekada gyvenime nei šeimos išlaikiau, nei ką... (Jonas, 55 m.).

Toks susiformavęs požiūris mes ir kiti, kaip teigia informantas, yra priešiškas:

Jie kitokie, man nepasisekė. Aš noriu, ką jis turi, o aš piršto dėl to nenoriu pajudinti. Ir pyktis. Tie „lopai“ eina, o mes protingi susėdam, pageriam. Man kiek kartų siūlė: „einam subombinsim šitą“. – Ne, – sakau, – darykit ką norit, aš ne.“ ... O kuo žmogus kaltas, kad jis normaliai gyvena. Pagalvojus blaiviai, jis tai niekuo nekaltas, o mes savo gyvenimo nesėkmes ant jo užverčiam. Taip ir gaunasi. Jei tave pasodina

į cypę, paleidžia, vėl pradedi gerti, nes visi aplinkui kalti, aš nekaltas ir man reikia išgerti (Jurgis, 55 m.).

Šis respondentas po to, kai su draugais per metus pragėrė butą (pardavė už 80 000 Lt), įvertino, kas yra draugai, ir dabar stengiasi gyventi blaiviai. Jis yra sulaukęs psichologinės prievartos iš buvusių „draugų“:

Sako [draugai]: „Nebūk prietranka, pragėręs tiek metų, tavo netempia, niekas nepila degtinės į burną, trys čerkos ir išsiskiriam.“ Jei sutinki, po to netikėta priežastis, ir vėl ir viskas iš naujo... Tokius skatintojus reikia mesti pro duris, jei sako, kad nenori, kam reikia siūlyti per prievartą. ... Pradeda siūlyti, išprašau pro duris. Jie man ne draugai, jei tik prie bonkos draugai (Jurgis, 55 m.).

Kokybinio tyrimo duomenys leidžia pritarti Fingarette'o tezei (nesileidžiant su juo į debatus apie alkoholizmą kaip ligą), kad alkoholizmas yra ne liga, o išmoktas disfunkcionalus elgesys, kuris gali pasikeisti pakitus situacijai, palikus draugus. Tipinis tyrėjo įžvalgas iliustruojantis interviu fragmentas su priklausomybę nuo alkoholio turinčiu asmeniu patvirtina šią mintį:

– *Danijoje dirbau, rate niekas negėrė nei alaus, nei šnapso. Tai nei lašo ten negėriau, o čia tik grįžau į tą patį ratą ir vėl gėriau, neatsispyriau.*
 – *O kas čia, kad taip?*
 – *Porą kart atsiskaciau, o po to pradėjau pirmą ir viskas.*
 – *O kaip su pinigais uždirbtais?*
 – *Pragėriau. Draugai.*
 – *O kaip pinigų pragėrėt, liko draugai?*
 – *Liko tie patys, nors kai pinigų nėra, draugų nėra.*
 – *Ar tai mitas, ar realybė?*
 – *Taip ir yra. Nes jei tik neturi pinigų, tai draugų nėra, niekas neskambina, neateina, nereikalingas. Dabar pinigų neturiu, niekas neateina, lieki vienas. Tik pašalpą gaunu, tada ir draugai ateina, visiems reikia. O tada: „einam, paskolink, pastatyk“, – tada draugų pilna (Antanas, 32 m.).*

Įsigilinus į šio informanto patirtį, galima kelti klausimą, ar asmuo prarado savikontrolę gerdamas, ar jis neatsispyrė socialiniam spaudimui gerti. Akivaizdu, kad alkoholikus sieja socialiniai ryšiai, kurie skatina gerti ir būti disfunkcionaliems (neatlikti pagrindinių socialinių vaidmenų, nespręsti problemų), t. y. bėgti nuo realybės ir ieškoti pozityvių jausmų. Štai tipinė citata:

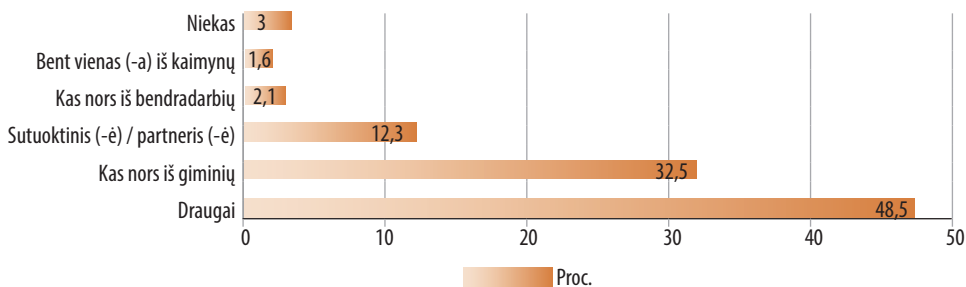
Alkoholis nuslopina, ne visiškai, bet sumenkina, vėl lengviau pradėti žiūrėti į problemas: čia ne katastrofa, čia trumpalaikis įvykis, rytoj viskas bus dar geriau. Pasėdėsiu, išsimiegosiu, vėl išgersiu ir galima į

gyvenimą žiūrėti kitu žvilgsniu. O pasirodo, kad ne taip. Vėl sunku, vėl išgeri ir vėl lengviau ir vėl... prieini iki tokio laipsnio, kad ir noriu gerti ir negaliu. Nusiritau iki tokio lygio, kad visi nususuko, kompanija nususuko net pijokėliai.

– Net su kuriais gėrėt?

– Neturėjau pinigų, neturėjau už ką statyti. Jei turi pinigų, su tavim galima bendrauti (Aloyzas, 60 m.).

Šio žmogaus patirtis akivaizdžiai liudija, kad atsispyręs artimųjų kontrolei, bet pasidavęs draugų spaudimui ir tikėjimui, kad alkoholis išspręs problemas, disfunkcionalumo problemų sprendimo ir pagrindinių pareigų atlikimo prasme toks žmogus patenka į socialinę izoliaciją. Asmenys, kuriems svarbu atlikti pagrindinius socialinius vaidmenis, juos išsaugo, nors ir susiduria su savikontrolės geriant praradimu (Benton 2009).

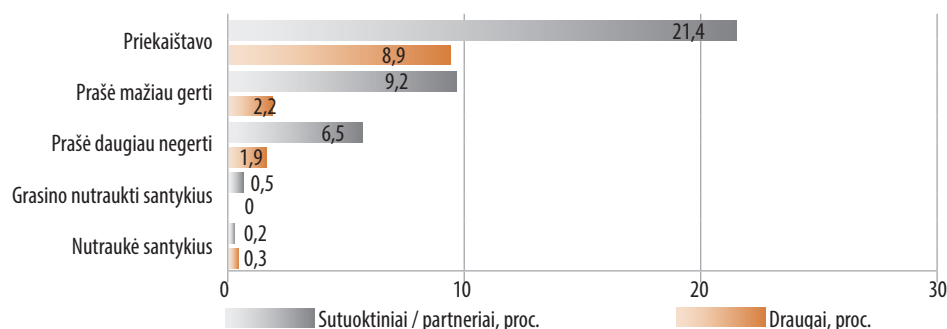
9 pav. Skatinimo išgerti pasiskirstymas

Kiekybinio tyrimo duomenys patvirtino kokybinių tyrimų duomenis, kad draugų vaidmuo kaip skatinimo gerti veiksnys yra svarbiausias (9 pav.).

Geriančiojo drausminimas: neatsakomybė vs. atsakomybė, atskirtis vs. įtrauktis

10 paveiksle išvardytos drausminimo priemonės. Reikia pasakyti, kad geriančiojo drausminimas yra veikiau išimtis nei taisyklė, kol pastarasis neįvardijamas kaip turintis priklausomybę ar piktnaudžiaujantis alkoholiu.

10 paveiksle pateikti duomenys rodo visų geriančiųjų susidūrimo su drausminimu rezultatus. Šie rodikliai yra gerokai mažesni nei asmenų, kurie nurodė, kad jų namų ūkyje yra alkoholiu piktnaudžiaujantis asmuo. Tokiuose namų ūkiuose 83,3 proc. respondentų prašė geriančiojo negerti ar gerti mažiau, 53 proc. grasino, kad nutrauks santykius, ir 13,7 proc. norėjo palikti tokį šeimos narį.

10 pav. Sutuoktinių ir draugų gerinčiojo drausminimo priemonių pasiskirstymas

Pažvelgus į piktnaudžiaujančio alkoholiu drausminimo kontekstą, analizuojant respondentų patirtis, susijusias su patiriama socialine žala, galima matyti tendenciją, kad geriantysis taiko aukos kaltinimo strategiją, atsakomybę už savo žalojančius veiksmus perkeldamas partnerėms ir vaikams. Šią tendenciją sustiprina ir visuomenės požiūris į moteris, kurios „turi būti“ atsakingos už geriančiojo vaidmenį. Tačiau žiūrint į tarpusavio sąveiką, ypač pagrindinių socialinių vaidmenų atlikimo prasme, šeimos nariai taip pat kaltina geriantįjį, tačiau jų kaltinimas turi pagrindą, nes piktnaudžiavimas alkoholiu ir pareigų apleidimas yra reali grėsmė šeimos stabilumui. Moralinio kaltinimo psichologinis procesas yra fundamentalus socialinis procesas, susietas su grėsmės kėlėju ir tais, į kuriuos grėsmė nukreipta.

Kokybinio tyrimo duomenys rodo, kad prisiimti atsakomybę už savo elgesį skatina suvokta žala sau ir kitiems. Šis patyrimas analogiškas savi-kontrolės praradimo ir kontrolės už kito asmens veiksmus perėmimo atveju. Moterų, gyvenančių su alkoholikais vyrais, patirtis patvirtina aukščiau minėtą Roomo (2010) išvalgą, nes individualizuota atsakomybė išlaisvina moterį nuo atsakomybės už geriančio vyro elgesio pasekmes. Tai galima iliustruoti šia refleksija: „O tas gelbėjimas (kontrolė) apsunkina, išsekina, neduoda rezultato. Iš tiesų, kuo greičiau paleidžiam, leidžiam kristi, tuo greičiau keliasi arba žlunga, bet nors tavo gyvenimas nesunaikintas“ (Nijolė, 36 m.). Tačiau informantėms, gyvenančioms su vyrais alkoholikais, teko nueiti ilgą ir sunkų kelią, kol pasiekė liepto galą ir įsitikino, kad kiekvienas žmogus atsakingas už savo elgesio pakeitimą. Gėda, kaltė ir žalos vengimas kaip varomosios vyro kontrolės ir atsakomybės už jo elgesį perėmimo jėgos vienokiu ar kitokiu būdu moteris atvedė prie socialinės izoliacijos:

Kol jauni buvom, visur buvom kviečiami po vieną kartą. Po to nekviečiami. Vienąkart „prisičiūdinam“ ir viskas. Na, mano situacija. Aš negėriau alkoholio, ir visą laiką saugodavau, nes jisai cirkų pridaro, man labai gėda būdavo. Aš jį saugodavau visaip, patardavau, ką gerti, kad neprisigerti, vienu žodžiu buvau jo saugotoja. Bet rezultato nebuvo (Donata, 43 m.).

Gėdos ir atsakomybės, kaltės jausmai, kuriuos patiria su alkoholiku gyvenantys asmenys, yra nulemti atsakomybės už geriančiojo veiksmus perkėlimo šeimai, ypač moterims:

Aš susidūriau, kad „nesutvarko vyro“ iš anytos pusės. Kaip ir gerą man davė, bet vat kitos sutvarko, o tu jau negali jo sukontroliuoti... Tai čia tokia kontrolė ir tas požiūris sukuria tavyje, kad tu atsakingas, kad privalai kontroliuoti, rūpintis, sekti, tikrinti ir padaryti iš jo žmogų. O tau, kai tas nesigauna, tai lieki galiausiai auka. Tu gelbėji, seki, dirbi detektyve, o kai galiausiai visa tai žlunga, tampa bejėgė, visiška auka. Nors iš šono visaip gali atrodyti (Ona, 46 m.).

Tam tikra prasme galima sutikti su teze, kad savikontrolės nebuvimą pakeičia kontrolė (Gerich 2013), tačiau piktnaudžiavimo alkoholiu atsakomybės ir kontrolės už geriančiojo veiksmus perėmimas veda prie šeimos izoliacijos:

Aš labai izoliavausi, nuo draugų. Būdavo gimtadieniai, ar kokios šventės, tai man būdavo taip baisu, kad jis ateis draugai, ir grįš koks kruvinas. Nes man yra taip buvę. Tai man šita vieta buvo labai skaudi. Nutraukiau ryšius su giminėmis, po truputį po truputį atsiribojau. Nes iš jausmų, tai man tikrai būdavo gėda. Pagrindinai toks jausmas. Dėl skyrybų gėda, nes ką pasakys žmonės (Donata, 43 m.).

Iš tiesų izoliuodavomės. Nes ta gėda, negali į svečius, nes po penktos ar kelintos prasidės vaizdai. Tarkim mano vyras turėjo perdėtą pavydo jausmą ir prasidėdavo keiksmai, kaltinimai, tai per daug šypsojaisi, tai per daug su kažkuo kalbi, tai vaidini neprieinamą... Dėl to man būdavo gėda eiti į svečius su juo... Ta izoliacija dar ir dėl to gaunasi, na, tu vienąkart, kitą, šestą pasiguodi, 106... ir supranti – kiek tu gali tą patį verksti. Visur eini, visi žmonės kaip žmonės, o tu vėl su ta pačia problema, verkimu ir skausmu. Vien dėl to izoliuojiesi (Ona, 46 m.).

Įsigilinus į pateiktas patirtis matytina tendencija, kad kontrolės kontekste atsakomybės sąvoka yra pagrindinė, nes moteris, prisiėmusi atsakomybę už girtuokliaujančio vyro keliamas problemas, siekdama sumažinti patiriamą psichologinę žalą (vidinį skausmą), izoliuojasi, stengiasi „slėpti tikrąjį šeimos vaizdą“, kol tampa „visiška auka“ ir bejėgė, t. y. prieina „liepto galą“.

supranta tikrąją padėtį, atsisako atsakomybės už geriantįjį ir prisiima ją už savo gyvenimą. Situaciją iliustruoja ši citata:

Čia didžiausia pasekmė alkoholizmo, kad visas atsakomybes moteris susiima sau, visą atsakomybę už vaikus, už būstą, už viską, jis neturi atsakomybių, nes net už save numetė man atsakomybę, kad jei jis neišeis į darbą, reiškia biuletenis, šefui skambinimas ir visa kita. Jis jautėsi mano rankose saugus. Kai pasakiau, ne brangusis, už savo pasekmes atsakai pats. Ir skolos ir darbai prarasti, darė remontą, pridarė nesąmonių. Daryk, išsiblaivysi – pataisysi. Jam buvo toks šokas. Ir jis pradėjo blaivyti pats. Be Minesotos, be lašalinių, be daktarų, kas buvo mano duota visą laiką, po kiekvieno sunkaus ėjimo žemyn, kai jis nepajėgė nieko, aš jam pasiūlau kokią tai alternatyvą. Gal pabandom. Aš ėjau kartu, o kai palikau, pasakiau, eik brangusis pats, nes aš irgi noriu eiti, tada ir įvyko lūžis (Marytė, 52 m.).

Kalbant socialinės atskirties sąvokomis, alkoholio vartotojas, kuris sukelia socialinę žalą, gali būti marginalizuojamas. Kaip rodo šios respondentės patirtis, kai kurie asmenys suvokia, kad socialinių vaidmenų perėmimas iš geriančiojo gali trukti visą gyvenimą, ir šis suvokimas lemia apsisprendimą neprisiimti atsakomybės už geriantįjį:

Ištiesų aš iš tetos gavau supratimą, nes ji turi kaimynus kaip tranus, nes karta iš kartos, niekas nedarba, tik motina. Visi iš jos gyvena. Sako: „Ką tu galvoji, kad tu juos pakeisi? Bus ir tau taip pat.“ Nuo tos akimirksmo supratau, kad aš taip gyventi nenoriu (Marytė, 52 m.).

Iš užsienyje atliktų tyrimų matyti, kad „liepto galas“, „dugno pasiekimas“ (angl. *hitting bottom*) rodo atspirties tašką, kai geriantysis apsisprendžia gyventi blaiviai arba klinikiniais terminais tarient, gydytis. Galima daryti prielaidą, kad apsisprendimo gydytis procesas tam tikra prasme yra „išstūmimas“ – geriantysis jau yra išnaudojęs visus darbdavio ir šeimos moralinius kreditus. Kaip rodo kokybinio tyrimo duomenys, toks „išstūmimas“ turi dvi kryptis – atstumtasis pradeda keistis, imasi atsakomybės už savo gyvenimą arba degraduoja toliau. Ši patirtis leidžia pažvelgti į tokio išstūmimo kontekstą, kuris yra skausmingas artimiesiems ir geriančiajam:

Kai su sūnum reikėjo spręsti problemą, vyti iš namų, sakyti, arba vaikelį tu žlugsi, arba kelsies. Tai buvo labai sunku, kol neišklausiau alkoholikų istorijų: „Ir šiandien gerčiau, nes kol mama neišvijo, kol neužtrenkė durų, tol gėriau. Pykstu už tai, bet tik todėl esu palaikymo programoj.“ Bet užtrenkti duris yra labai sunku. Mano patys artimiausi, broliai, kurie, atrodė anksčiau mane suprasdavo, pasmerkė... O dėl tų vaikų

išvarymo: „Tu kalta, blogai auklėjai, tu motina, neturi teisės išvyt. Sakau: „Mama, jam jau 24 m. neprivalau, jie suaugę.“ Siaubas, uošviai, draugės skambino, terorizavo, aš tokį gruzą atlaikiau. Bet rezultatą turiu fantastinį. Šiandien dienai abu dirba, abu tvarkosi, grįžę namo, su atsiprašymu, su suvokimu, kad šeima brangu, kad tai vertybė, kad namai tai nuostabu“ (Fokus grupė).

Tačiau kita patirtis liudija geriančiojo kritimą: „Išsiskyriau, o jis krenta žemyn“ (Kristina, 29 m.).

Ekspertė, 20 metų dirbanti su alkoholikais ir jų šeimos nariais, „liepto galo“ priėjimą apibūdina vieno alkoholiko žodžiais:

Kai vieną rytą atbudau ir nieko neradau. Šuo ir to nugara atsukta, ir dvivamzdis šautuvas kampe, ir kaimynų lysvėj mašina, nei vaikų, nei žmonos... Aš pagalvojau, kad dabar man laikas keistis, kažką daryti. O kitiems ir neateina, ir miršta, ir galvoja – „eina ji po velnių ta kobra“. Išsigelbėja tie, kurie turi drąsos atsiskirti (Lina, 52 m.).

Be to, kaip rodo kokybinio tyrimo duomenys, daugumos socialinę atskirtį patyrusių alkoholikų sveikata dažniausiai jau yra negrįžtamai sužalota, vaikai užaugę ir kelio atgal į šeimas nebėra.

Apibendrinamoji diskusija

Tyrimas atskleidė, kad nesaikingas alkoholio vartojimas yra tiesiogiai susijęs su kontrolės geriant ir socialinių vaidmenų atlikimo sutrikimais. Nors biomedicininis požiūris suponavo, kad alkoholio keliamo žala daugiau telkiama į geriančiojo asmenį, pastarųjų metų tyrimai rodo, kad žala paveikia pagrindiniais socialiniais vaidmenimis su nesaikingai geriančiuoju susijusius asmenis ir visuomenę.

Tyrimo duomenys atskleidė, kad Lietuvoje nesaikingai alkoholį vartoja kas antras geriantis asmuo, kas antrą asmenį išgerti skatina draugai, kas trečią dar ir giminės. Nustatytas koreliacinis alkoholio vartojimo dažnio, nesaikingo vartojimo ir pablogėjusios sveikatos, t. y. dažnėjant alkoholio vartojimui auga nesaikingas vartojimas ir blogėja sveikata, ryšys. Žvelgiant į visuomenę apibendrintai galima teigti, kad trečdalis gyventojų buvo paskutinių metų abstinentai, trečdalis vartojo alkoholį saikingai ir trečdalis – nesaikingai. Analogiška tendencija nustatyta Pasaulio sveikatos organizacijos

tyrimu, nors matavimo metodika skyrėsi (WHO 2014). Išryškėjo statistiškai reikšmingų lyties skirtumų. Moterys alkoholio vartoja rečiau ir rečiau nesaikingai, tačiau vis tiek rodikliai yra aukšti. Alkoholi vartojo kelis kartus per mėnesį ir dažniau prisigerdamos 11,3 proc. moterų ir 30,5 proc. vyrų. Bent kartą per metus nesaikingai alkoholio vartojo net 36,9 proc. moterų ir 70,5 proc. geriančių vyrų ($p = 0,0001$). Kas savaitę ir dažniau nesaikingai alkoholi vartoja 3 proc. moterų ir 9,6 proc. vyrų ($p = 0,0001$). Šie duomenys asocijuojasi su Kalasausko, Klumbienės, Verygos ir Petkevičienės (2011) gautais duomenimis – nustatyta, kad 12,8 proc. vyrų ir 2,4 proc. moterų pagal CAGE testą turi priklausomybę nuo alkoholio. Abiejų tyrimų duomenimis, formaliai diagnozę nustatyti gali tik gydytojai. Nesaikingas alkoholio vartojimas būdingesnis kaimo gyventojams (60,8 proc.) nei miesto (39,2 proc.) ir iki 49 metų (60 proc.) ($p = 0,0001$).

Alkoholio vartojimo priežasčių analizė atskleidė, kad saikingai geriantys alkoholi dažniausiai vartoja per šventes ar džiaugsmui išreikšti (90,1 proc.), tai vienintelė kategorija, kurioje saikingai geriančiųjų daugiau nei nesaikingai. Nesaikingai geriantiems asmenims būdingesnės alkoholio vartojimo priežastys, kurias galime susieti su psichologinių problemų „sprendimu“, t. y. nesaikingai geriančių dėl pagirių sušvelninimo buvo 19 kartų daugiau (19,8 proc.), 11 kartų daugiau dėl apsvaigimo būsenos (23 proc.), 8 kartus daugiau, kad pasitikėtų savimi (17,2 proc.), 6 kartus daugiau, nes nebuvo ką veikti (24 proc.), ar liūdesiui, bėdoms numalšinti (39 proc.), 2 kartus daugiau atsipalaiduoti (84,2 proc.) ir kad patinka lankytis baruose (25,7 proc.). Kitų autorių tyrimai taip pat pabrėžia streso įveikimo ir kitų įtaką alkoholio vartojimo motyvams ir su alkoholio vartojimu susijusioms neigiamoms pasekmėms (Carey, Correia 1997). Įrodyta, kad gėrimas dėl atsipalaidavimo yra susijęs su didesniu alkoholio vartojimu ir įvairiomis problemomis (Pabst, Kraus, Piontek, Mueller, Demmel 2014). Asmenys, kurie jaučia socialinį nerimą ir jam išvengti vartoja alkoholi, gauna atvirkštinį efektą, t. y. laikinai sumažindami jį padidina (Battista 2014; Koob 2013), o jų problemos tik didėja (Veilleux et al. 2014; Taylor et al. 2010).

Nesaikingai geriančiųjų alkoholio poveikio analizė atskleidė, kad daugumai alkoholis padėjo atsipalaiduoti ir bendrauti (85,6 proc.), kas ketvirtas jautė drąsą ir buvo dosnus (nupirko kitiems išgerti, paskolino pinigų), trečdalis jautė padidėjusį seksualinį potraukį ir spontaniškumą, kaltės jausmą,

o šeštadalis agresiją. Tačiau koreliacinė analizė parodė, kad alkoholio priežasties (lūkesčio) ir padarinio ryšys yra labai silpnas kaip tik dėl pasitikėjimo savimi ir atsipalaidavimo. Tai rodo, kad norintys labiau pasitikėti ir atsipalaiduoti asmenys turi didesnius lūkesčius, nei patiria pavartoję alkoholio. Tačiau tiems asmenims, kam alkoholis sukelia drąsos ir pasitikėjimo savimi, nustatyta tiesinė koreliacija su spontaniškumu, agresijos, kaltės jausmų padidėjimu. Darytina išvalga, kad alkoholio lūkesčiai silpnai realizuojami, o alkoholio poveikis susijęs su potencialiomis elgesio problemomis ir patiriama žala. Nustatyta, kad nesaikingai alkoholį vartojančių ir alkoholio priklausomybę turinčių asmenų grupėse alkoholio vartojimas mažina impulsų kontrolę ir sukelia sprendimų priėmimo deficitą. Tai paaiškina nesaikingo alkoholio vartojimo žalą (Townshend et al. 2014). Kaltės jausmą po išgertuvių kaip padarinį jautė tik 15 proc. geriančiųjų respondentų. Todėl galima daryti prielaidą, kad nesaikingas gėrimas ir jo žala visuomenėje yra normalizuota ir mes priklausome prie kultūrų, kurioms nesaikingai gerti nėra gėdinga, asmenys dėl to nesijaučia kalti (Flanagan 2013).

Išanalizavus alkoholio poveikio žalą geriančiajam nustatyta, kad didžiausia žala yra sveikatai (60 proc. jautė pagirias 9 proc. susižalojo, 4,4 proc. buvo kitų sužaloti, 0,2 proc. patyrė seksualinę prievartą), bendravimui (37,4 proc. susibarė su šeima, 16,6 proc. buvo įžeisti kitų, 8,2 proc. turėjo reikalų su policija) ir finansams (14,8 proc. turėjo finansinių nuostolių). Įvertinus alkoholio vartojimo žalos visuomenei kintamuosius, nustatyta, kad alkoholio nevartojantys asmenys patiria žalą dėl kitų girtų asmenų, tačiau daug rečiau, lyginant su alkoholį vartojančiaisiais. Dažniausiai patiriama žala siejama su geriančiųjų elgesiu viešosiose ir privačiose erdvėse, girtų asmenų įžeidinėjimais, įkyriu siūlymu gerti alkoholį, poilsio naktį trikdyimu ir baime sutikti girtų asmenų gatvėje. 41 proc. alkoholio keliamos žalos paaiškina regresinės analizės rezultatai. Galima prognozuoti, kad vyrai, kurie vartoja alkoholį dėl to, kad liūdna, turi bėdų ar nuobodžiauja (neturi ką veikti), o alkoholis sukelia jiems agresijos ir seksualumo protrūkius, yra potencialūs žalos visuomenei darytojai. Žala visuomenei koreliuoja su žala šeimai ($r = 0,592$, $p = 0,01$).

Atlikus analizę respondentų, kurie nurodė, kad jų namų ūkyje yra alkoholiu piktnaudžiaujančių asmenų, nustatyta, kad žalą šeimoje labiau patiria šeimos nariai, kurie patys nevartoja alkoholio. Tiesa, respondentų, kurie

nurodė nevartoję alkoholio, namų ūkiuose piktnaudžiaujančių asmenų pasitaiko rečiausia, o nesaikingai vartojančiųjų – daugiausia. Žalos šeimai kintamieji mažėja atsižvelgiant į alkoholio vartojimo intensyvumą, t. y. žala šeimai reflektuojama mažiausiai respondentų, kurie patys nesaikingai vartoja alkoholį ir kurie nurodė, kad jų šeimos ūkiuose yra asmuo (-ų), kuris piktnaudžiauja alkoholiu. Vis dėlto bendrai patiriama žala yra gana didelė, 8 iš 10 jaučia gėdą ir skausmą, kad yra alkoholiu piktnaudžiaujantis asmuo, 5 iš 10 patyrė finansinių nuostolių ir turėjo rūpintis visais šeimos reikalais, kai geriantysis piktnaudžiavo alkoholiu, 4 iš 10 patyrė piktnaudžiaujančio skriaudimą, nepagarbą. Gauti tyrimo rezultatai siejasi su Lyndos Berends, Jasono Ferriso ir Anne-Marie Laslett (2014) duomenimis. Tendenciją, kad respondentai patys nesaikingai vartoja alkoholį ir nurodo mažiau žalos šeimai, galima sugretinti su Marjos Holmilos (1988) tyrimu, kuriame teigiama, kad partneriai / sutuoktiniai, kurie geria kartu, patiria daugiau laimės nei tie, kurie geria atskirai.

Žvelgiant į nesaikingai alkoholį vartojančių asmenų skatinimo ir drausminimo rezultatus, nustatyta, kad drausminimas (gerti mažiau ar negerti) ir skatinimas (gerti arba gerti daugiau) susiję tiesiniu ryšiu. Asmenys, kurie sakė, kad juos skatino gerti (dažniausiai draugai ir giminės), nurodė, kad susidūrė ir su drausminimu (dažniausiai sutuoktiniai / partneriai), tarp šių kintamųjų nustatytas tiesinis koreliacinis ryšys ($r = 0,66$, $p = 0,01$). Naujai, kad drausminimo rodiklis didėja augant žalos geriančiajam rodikliui ($r = 0,516$, $p = 0,01$) ir mažesniu intensyvumu augant žalos visuomenei rodikliui ($r = 0,226$, $p = 0,01$).

Tyrimas atskleidė draugų vaidmenį kaip vieną esminių gėrimą skatinančių veiksnių. Draugų spaudimą gerti alkoholį pabrėžia ir kiti autoriai (Studer et al. 2014). Dirbant su alkoholio vartojimo sutrikimų turinčiais asmenimis akcentuojama socialinių tinklų svarba, tačiau ne visi socialiniai tinklai daro teigiamą įtaką, atvirkščiai, jei asmenys turi išvystytus socialinius tinklus, kuriuose girtuokliaujama, tada, pavyzdžiui, prievarta prieš vaikus net padidėja (Freisthler, Holmes, Wolf 2014). Šeimos narių drausminimas nevienareikšmiškas – nustatyta, kad šeimos nariai, jei šeimoje yra nesaikingai alkoholį vartojantis asmuo, patiria žalą, tačiau rūpinasi geriančiuoju ir rūpestis bei kontrolė didėja didėjant alkoholio vartojimui, o

išgėrus 5 ir daugiau gėrimų per 4 ir daugiau savaitės dienas lygi, pagalba ir kontrolė mažėja (Jiang, Callinan, Laslett, Room 2014).

Kaip parodė kokybinio tyrimo rezultatai, kai diagnozuotas besaikis alkoholio vartojimas, geriančiojo priešinimas jo keliamai žalai yra viena esminių sąlygų, kad asmuo pradėtų sveikti, t. y. būtų atsakingas už savo elgesį. Galima sutikti su Roomu (2011), kritikuojančiu dabartinį idealizuotą požiūrį į gėrimą iki vidutinio girtumo, nes daug kur gyvenime reikia būti blaiviam: vairuojant, prižiūrint vaikus, dirbant ir pan. Mokslininkas teigia, kad šios visuomenės dilemos sprendimas yra ideologinis – *individualizuoti atsakomybę už padarinius*.

Socialinė žala, kylanti dėl alkoholio vartojimo, – neatsakomybės artimiesiems ir visuomenei rezultatas. Iš saugumo ištakų kylantis drausminimas ir pagalbos siūlymas yra moralinio jautrumo išraiška, kuria dažnas nuo alkoholio priklausomas asmuo manipuliuoja. Čia manipuliacija neturi būti toleruojama, o žalingas elgesys akiai „globojamas“ prisiimant atsakomybę už geriantįjį (arba kai valstybė, visuomenė permeta atsakomybę už geriančiojo veiksmus jo šeimai ir artimiesiems). Socialinę žalą „globojanti“ strategija, kaip rodo kokybinio tyrimo duomenys su alkoholikais ir jų šeimos nariais, iš esmės nėra tinkamas žingsnis nei geriančiojo, nei šeimos, nei visuomenės atžvilgiu. Geriantysis prisiima kontrolę už savo elgesį tuomet, kai *kiti* atsisako atsakomybės už jį, statydami jį į akistatą su padaryta žala. Nustatyta, kad kontrolė ir savikontrolė yra substitutai (Gerich 2014). Šias tyrimo įžvalgas papildė Tomos Jasiukevičiūtės (2014) tyrimo duomenys, atskleidę paradoksalų priklausomybės ligų stigmos aspektą: neigiamas aplinkinių požiūris padeda greičiau suvokti negatyvius priklausomybės padarinius, paskatina biografinį lūžį ir priartina blaivybės pasirinkimą. Taip pat autorė atskleidė, kad gyvenimo perspektyvoje pozityvi blaiviojo „aš“ žymė, jam gyvenant blaiviai, ilgainiui kompensuoja priklausomybės ligų stigmą (Jasiukevičiūtė 2014, 234).

Nesaikingai alkoholį vartojantys asmenys turi būti priešinami keliama žalai kuo anksčiau, nes kuo daugiau socialinių problemų turi geriantysis, tuo labiau tikėtina, kad jis pradės gydytis (Grella et al. 2009). Kita vertus, „dugno“ lygį galima sugretinti su socialinės atskirties lygiu. Socialinės sąveikos aspektu labai vertingos teorinės įžvalgos, teigiančios, kad gydytojai

kaip priemonę, palengvinančią apsisprendimą gydytis, nelaukdami, kol alkoholikas pasieks „žemą dugną“, naudoja motyvacinio interviu ir žalos mažinimo techniką (Logan, Marlatt 2010; Lundahl, Burke 2009). Motyvaciniai tyrimai atskleidė, kad kuo žemiau puolęs (angl. *low-bottoms*) alkoholikas, tuo jo problemos sunkesnės, o motyvacija gydytis mažesnė (Field, Duncan, Washington, Adinoff 2007). Todėl reikėtų mąstyti apie priemones, kurios padėtų identifikuoti alkoholiką ir motyvuotą jį gydytis, kol jis dar nėra žemai puolęs, t. y. nepasiekė visiškos socialinės atskirties socialinių vaidmenų atlikimo prasme.

Apibendrintai galima teigti, kad streso įveikimo strategijų, kurios teiktų alternatyvą alkoholio vartojimui, kūrimas ir mokymas, alkoholio keliamos žalos viešinimas, individualizuota atsakomybė už su alkoholiu susietą žalą, pagalba ir konsultavimas šeimų, kuriose yra nesaikingai alkoholį vartojančių asmenų, alkoholio prieinamumo mažinimas turėtų būti prioritetinės kryptys mažinant alkoholio keliamą žalą ir besaikį alkoholio vartojimą.

8 SKYRIUS

Milda Ališauskienė ir Ingo W. Schröderis

Evangelikų baptistų ir Tikėjimo žodžio bendruomenių socialinės atskirties bruožai

Įvadas

Religinės mažumos šiuolaikinėse visuomenėse sulaukia vis daugiau mokslininkų dėmesio. Šių socialinių grupių padėtis analizuojama atsižvelgiant į religijos / bažnyčios ir valstybės santykius ir rečiau į visuomenės ryšį su įvairiomis socialinėmis grupėmis. Pastaruoju metu gana dažnai tyrinėjama valstybių politika religinių mažumų atžvilgiu (Kirkham 2013). Anot Heinerio Bielefeldto (2013), praktinis valstybių politikos, kai kalbame apie religines mažumas, aspektas apima biurokratinius suvaržymus, registracijos nesuteikimą, infrastruktūros, reikalingos religiniam gyvenimui užtikrinti, nebuvimą, gąsdinimą baudžiamosios teisės sankcijomis, vaikų indoktrinavimą valstybinėse mokyklose prieš religines mažumas, tėvų teisių auklėti savo vaikus pagal religinius įsitikinimus pažeidimus. Anot mokslininko, itin dažnai religinių mažumų nariai šiuolaikinėse visuomenėse susiduria su stereotipais ir viešu demonizavimu, diskriminavimu, kartais ir persekiojimu.

Lietuvos visuomenėje, kurioje, remiantis 2011 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo duomenimis, religinę daugumą sudaro Romos katalikai (77,2 proc.), mokslinių diskusijų ir tyrimų apie religinių mažumų padėtį vis dar stinga. Valstybės pripažintos arba „tradicinės“ religinės mažumos gana dažnai analizuotos kaip istorinio ir kultūrinio paveldo dalis (Kobekaitė 2001; Hermann 2003; Laukaitytė 2003; Atamukas 2007), tačiau palyginti retai kelti klausimai apie jų padėtį šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje (Laukaitytė 2009). Kur kas mažiau mokslininkų dėmesio sulaukia religinės mažumos, kurios nepatenka į „tradicinių“ religinių bendruomenių sąrašą, pateikiamą 1995 m. Lietuvos religinių bendruomenių ir bendrijų įstatyme. Todėl šiame darbe susitelkiame į Lietuvos religines mažumas, kurios nėra

„tradicinės“, t. y. nėra įvardytos šiame įstatyme (1995) pateiktame „tradicinių“ religinių bendruomenių sąraše. Manytina, kad sociologiškai vertinant Lietuvos religinių lauką galima teigti, kad „tradicinės“ religinės bendruomenės užima aukštesnį socialinį statusą valstybės ir visuomenės akyse, o tokio mis nesančias bendruomenes linkstama marginalizuoti, nustumiant jas į religinio lauko paribius.

„Netradicinių“ religinių mažumų padėtis šiuolaikinėje Lietuvoje analizuota keliuose mokslo tyrimuose. Milda Ališauskienė, Ingo W. Schröderis (2011) ir kiti autoriai, remdamiesi etnografiniais religijų tyrimais miesto ir kaimo vietovėse, stebėjimais religinių mažumų bendruomenėse, šių bendruomenių narių pasakojimais, aptarė religinių mažumų padėtį Lietuvoje. Jie priėjo prie išvados, kad katalikybė Lietuvoje tapo diskurso apie religiją ir moralę pagrindu, todėl kalbėjimas apie religinę įvairovę ir sekuliarizmą galimas tik neišeinant už šio diskurso ribų. Vadinasi, katalikybė Lietuvoje tapo tam tikru pagrindu bet kurių religijos raiškos formų interpretacijai, t. y. visos religijos visuomenėje vertinamos pagal jų santykį su katalikybe. Išskirtinesnių sąlygų valstybės lygmeniu sulaukia vadinamosios „tradicinės“ religinės bendruomenės, tačiau kai kada ir jos pasijunta katalikybės šešėlyje.

Kitame tyrime apie toleranciją ir daugiakultūrį ugdymą bendrojo lavinimo mokyklose (Reingardė, Vasiliauskaitė, Erentaitė 2010) taip pat aptariama religinės įvairovės ir religinių mažumų pripažinimo šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje problema. Atlikusios vadovėlių turinio analizę, autorės nustatė, kad juose gana dažnai kai kurios religijos vertinamos neigiamai, privilegijuojama viena religija – Romos katalikų bažnyčia, pateikiamas religiškai homogeniškos Lietuvos visuomenės vaizdinys. Kai kada matoma tendencija „tapatinti etninę (etninius lietuvius), politinę (Lietuvos valstybę) ir religinę (Romos katalikų) bendruomenes“ (Reingardė, Vasiliauskaitė, Erentaitė 2010, 91).

Iki 2012 m. atliktuose tyrimuose religinių mažumų bendruomenių nariai būdavo apklausiami retai ir epizodiškai, todėl jie negalėjo atskleisti išsamesnio šių bendruomenių gyvenimo vaizdo. Tad galima pagrįstai kelti klausimus apie Lietuvos religinių mažumų bendruomenių kasdienybę, nes turimi tyrimų duomenys rodo, kad šios grupės tarsi nematomos. Taip pat kyla klausimas, ar valstybės institucijos yra pasirengusios ir turi pakankamai kompetencijos saugoti religijos laisvę ir ginti religinių mažumų bendruomenes bei jų narius nuo diskriminacijos dėl religijos ir įsitikinimų apraiškų. Atliktų tyrimų duomenys

leidžia kalbėti apie katalikybės hegemoniją Lietuvos visuomenėje, kurioje religijos kaip kategorijos samprata neatskiriama nuo Romos katalikų bažnyčios, o tokios nuostatos gali implikuoti kitaip tikinčiųjų „nematymą“, netoleravimą ar net diskriminavimą. Iš tyrimų duomenų matyti, kad Lietuvos gyventojai yra netolerantiški kitaip tikintiems ir linkę juos diskriminuoti, kai kurie religinių bendruomenių nariai teigia patiriantys diskriminaciją, tačiau jų patirtis diskriminacijos dėl religijos ir įsitikinimų srityje, jos priežastys ir socialiniai padariniai reikalauja išsamesnio mokslinio tyrimo.

Šiame monografijos skyriuje analizuojama Lietuvos religinių mažumų – evangelikų baptistų ir Tikėjimo žodžio bendruomenių – socialinės atskirties problema. Įvairių visuomenės apklausų duomenimis, evangelikų baptistų ir Tikėjimo žodžio bendruomenės sulaukia itin kritiško Lietuvos visuomenės dėmesio, kai kada ir diskriminacijos. Todėl pasirinkimas jas analizuoti pasirodė aktualus siekiant atskleisti tikrą situaciją šalies religiniame lauke.

Pirmoje skyriaus dalyje aptariamas religijos instituto – tikėjimų, praktikos ir jų kasdienybės – santykis su socialine atskirtimi, čia keliama klausimai, kokią įtaką religija daro socialinei įtraukčiai / atskirčiai, ir analizuojama, kaip priklausymas vienai ar kitai religinei bendruomenei veikia individo atskirties patirtį. Antroje skyriaus dalyje aptariama Lietuvos religinių mažumų padėtis: remiantis antrinių duomenų analize siekiama aptarti religinių mažumų vietą visuomenėje, požiūrį į šias socialines grupes ir pačių religinių mažumų narių santykius su visuomene ir valstybe. Trečioji skyriaus dalis skiriama empirinio tyrimo metodologijai pristatyti. Ketvirtoje analizuojami evangelikų baptistų ir Tikėjimo žodžio bendruomenėse surinkti kokybinio tyrimo – fokus grupės ir pusiau struktūruotų interviu su jų nariais – duomenys. Penktoje skyriaus dalyje pateikiami apibendrinimai ir aptariamose tolesnės tyrimų gairės.

Religija ir socialinė atskirtis: priežastis ir / ar įveikos strategija?

Religijos ir socialinės atskirties santykio analizė gali telktis į religijos kaip socialinės atskirties priežastį arba religijos kaip strategijos socialinei atskirčiai įveikti klausimus. Religijos kaip vienos iš socialinės atskirties priežasčių problema kyla iš materialistinės jos sampratos. Pagal šią sampratą, kuri skiriasi nuo itin populiarios Cliffordo Geertzo (1976) religijos kaip

kultūros supratimo sampratos, religija laikoma ne prasmės ir ontologinio užtikrintumo išraiška, o socialiniu konstruktą, atspindinčiu galios santykius socialiniame kontekste, kuriame atsiduria tikintis individas ar religinė grupė. Naudodamiesi Liudvigo Fojerbacho ir Karlo Markso samprata, kad religija – opijus visuomenei, prie materialistinės religijos sampratos susitelkė nemažai XX a. kritinės teorijos filosofų ir socialinių mokslų atstovų.

Šiuolaikinėje religijos sociologijoje ši materialistinė religijos samprata grindžiama pirmaisiais Antonio Gramsci ir Pierre'o Bourdieu teorinėmis įžvalgomis. Savo darbuose Bourdieu analizuoja religijos socialines galimybes (Bourdieu 1991a, 1991b ir 1993; Rey 2007). Jo teigimu, religija sukuria socialinius skirtumus, taip atgamindama socialinę dominavimą. Ji pateikia „*doxa* paradoksą“, t. y. paaiškinimą, kodėl pasaulio tvarką priima net ir tie, kas labiausiai nuo jos nukenčia ir yra mažiausiai privilegijuoti. Didžiosios bažnyčios, anot Bourdieu, tampa svarbiausiomis institucinėmis veikėjomis, kurių pagrindinis tikslas yra išlaikyti religinio kapitalo gamybos monopolį ir taip dominuoti religiniame lauke. Taigi bažnyčios yra svarbios veikėjos, kuriančios ir palaikančios socialines įvairių socialinių grupių ir institucijų ribas.

Tačiau Bourdieu taip pat pripažįsta skatinančias religijos dimensijas. Individuali religinė afiliacija žymi individo gebėjimą atsilaikyti prieš vyraujančias socialinės tvarkos jėgas, ardyti jas ir kovoti su jomis. O nepriklausomą vyraujančiai bažnyčiai galima pakeisti priėjimu prie alternatyvių tikėjimų siūlomo „dvasinio kapitalo“ (Verter 2003). Šių tikėjimų vertę kuria ne tik profesionalai, bet ir paprasti tikintieji. Vadinasi, galima teigti, kad Bourdieu religiją mato kaip svarbią simbolinę visuomenės sistemą, integruojančią dominuojančias grupes, hierarchizuojančią kitas grupes ir pateisinančią socialinę rangavimą. Simbolinė galia įteisina ekonominę ir politinę galią, tačiau negali būti iki jų redukuojama. Gramsci indėlis į socialinės atskirties šiuolaikinės visuomenės analizę susijęs su jo hegemonijos sąvoka. Jis suvokia hegemoniją kaip dominavimo ir nelygybės priėmimą, pasiekiamą įvairiomis strategijomis, pradedant atvira priespauda ir baigiant specifinėmis individo kasdienybės ir patirties artikuliacijomis, kurioms vadovauja tam tikras autoritetas, skatinantis vienybę. Gramsci požiūriu, bažnyčios gali tapti pagrindinėmis pilietinės visuomenės, kurioje individai ir grupės yra socializuojami atgaminti socialinius santykius ir

sutikti su politine situacija ją aktyviai remdami arba bent jau pasyviai palaikdami, veikėjomis (Gramsci 1971; Crehan 2002; Fulton 1987).

Gramsci ir jo sekėjų nuomone (Billings 1990; Morton 2007; Smith 2004), Europos istorijoje būta atvejų, kai religija palaikė kontrhegemonines jėgas (pvz., Reformacija), tačiau daugeliu atvejų dominuojančios bažnyčios liko ištikimomis politinių elitų sąjungininkėmis ir hegemonijos rėmėjomis, šitaip užkirsdamos kelią „populiariajai religijai“, t. y. vietos žmonių ir pavaldinių tikėjimams, artikuluojantiems visiems suprantamą kontrhegemoninį pasaulėvaizdį. Religija, Gramsci manymu, tampa galios diskursu, kuriančiu kasdienybės praktikų ir prasmių ryšius ir paverčiančiu tam tikras idėjas, tapatumus ir praktikas, taip pat socialines atskirties ir įtraukties kategorijas logiškomis ir natūraliomis.

Kaip Bourdieu religinio lauko ir galios santykių jame bei Gramsci hegemonijos ir populiariosios religijos idėjas galima pritaikyti analizuojant religinių mažumų socialinę atskirtį šiuolaikinėse visuomenėse? Mokslinėje literatūroje išskiriamos trys pagrindinės socialinės atskirties analizės šiuolaikinėse visuomenėse sritys – valstybinė-vyriausybė, ekonominė ir erdvinė. Ekonominė socialinės atskirties samprata, kai individai atskiriami nuo įprasto dalyvavimo visuomenėje ir galimybės pasiekti juos tenkinančių gyvenimą dėl materialinių gėrybių apribojimo, yra labiausiai paplitusi moksliniame diskurse. Anot šios sampratos, socialinė atskirtis – tai klasės formavimasis lydinčio procesas. Todėl remiantis šiuo požiūriu galima kelti klausimą, kokią įtaką socialinei atskirčiai daro religijos ir socialinės klasės tapatumo santykis.

Valstybių vyriausybės veikia kaip pagrindinės atskirties politikos ekonomikos srityje, garantuojančioje asimetrinę prieigą prie išteklių, įgyvendintojos, tačiau jos taip pat pasitelkia ir kitas diskursyvias strategijas, palaikančias nelygybės politiką. Pavyzdžiui, tai daroma sankcionuojant kategorijas, apibrėžiančias įtrauktį ir atskirtį teisės normomis ir statusais (pvz., pilietybe), kurie leidžia tik tam tikriems individams prieiti prie tokių valstybės paslaugų kaip socialinė gerovė, švietimas, sveikatos apsauga. Aptariant religinių mažumų atskirtį šiuo požiūriu būtina analizuoti religinių bendruomenių veiklos teisinį reglamentavimą ir tai, kaip valstybės veikiamas socialinis diskursas apibrėžia vienas religijas kaip normalias ir gerbtinas, kitas – kaip ne tokias gerbtinas ir net blogas.

Erdvinę atskirties teorinę perspektyvą suformulavo prancūzų socialiniai teoretikai Pierre'as Bourdieu, Michelis de Certeau, Michelis Foucault ir Henri Lefebvre'as, analizavę erdvinius susitarimus kaip vieną iš galios ir jos dislokavimo visuomenėje aspektų. Šis požiūris leidžia aptarti, kodėl vienoms religijoms suteikiamos privilegijos patekti į viešąsias erdves (pastatai, ritualai, fizinis bendruomenės narių dalyvavimas), o kitoms – ne. Pavyzdžiui, remdamasi Lefebvre'o erdvinės socialinės atskirties samprata, amerikiečių antropologė Seta Low gilinausi į socialinę atskirtį kaip dialogo procesą tarp socialinio produkavimo ir erdvės socialinio konstravimo. Socialinio produkavimo procesas apima socialinius, ekonominius, ideologinius ir technologinius veiksmus, kuriančius fizinę aplinką. O erdvės socialinio konstravimo procesas – tai fenomenologinės ir simbolinės erdvės patirtys, medijuotos socialinio apsikeitimo, konflikto ir kontrolės socialinių procesų metu. Low manymu, šiuolaikinė socialinė nelygybė susiformuoja dėl vyriausybės vykdomos aplinkos kontrolės ir palaikymo diskurso, mistifikuojančio vyriausybių materialiuosius tikslus. Šios mokslininkės teigimu, erdvinė atskirtis gali reikštis įvairiomis formomis – nuosavybės privatizavimu, stebėjimo sistemomis, finansiniais reikalavimais, apribojančiais priėjimą, fizinėmis aptvaromis, ribojančiomis prieigą, estetiniais suvaržymais, kurie simboliškai nustato, kas priimamas, o kas ne. Be to, erdvinė atskirtis reiškiasi diskursyviomis strategijomis, ženklais ar žiniasklaidos komentarais, identifikuojančiais tinkamą elgesį ar individų tipą ir pan. (Low 2000 ir 2011).

Tipinėse religijos ir socialinės atskirties studijose analizuojama, kaip individualus religinis pasirinkimas veikia individo marginalinę socialinę poziciją. Daugeliu atvejų tiems, kas jaučiasi socialiai atskirti nuo visuomenės daugumos, atsivertimas į religiją tampa savigalbos ir skatinimo priemone siekiant įtraukties kitokioje religinėje bendruomenėje. Ypač dažnai šitaip aiškinamas sekmininkų ir charizmatų bažnyčių bei sinkretinių naujųjų religinių judėjimų iškilimas Pietų Amerikoje. Manoma, kad žmonės (etninės mažumos, žemesnės socialinės klasės ir net moterys), kurie jautėsi atskirti nuo Katalikų bažnyčios dominuojamos visuomenės, tapo sekmininkų / charizmatų bendruomenių, pasiūliusių jiems atviresnę ir ne tokią hierarchizuotą bendruomenės struktūrą, pripažinimo ir paramos tinklus, kurių jiems trūko vyraujančioje bažnyčioje, nariais (Martin 1990;

Stoll 1990; Chesnut 1997; Dow, Sandstrom 2001; Robbins 2004; Dow 2005; Lankauskas 2008a ir 2008b).

Mažiau dėmesio socialinių mokslų darbuose skiriama religijos kaip valstybės hegemoninio naratyvo, pateisinančio nacionalinę vienybę ir ją lydinčią įtrauktį / atskirtį, vaidmens analizei. Dauguma religijos ir politikos studijų, analizuojančių valstybes, kuriose vyrauja viena bažnyčia, aptaria religijos funkcijas skirtinguose socialiniuose kontekstuose (Bax 1985; Torres 1992; Ramet 1998; Knox 2005; Hann ir the „Civil Religion“ Group 2006; Inglis 2007; Steinberg, Wanner 2008; Pelkmans 2009; Alisauskiene, Schröder 2011; Zigon 2011).

Viena teorinių perspektyvų, kylančių iš aukščiau minėto materialistinio požiūrio į religiją, yra susijusi su religinės diskriminacijos problema, kuri neatskiriama nuo sociologijos tradicijos, analizuojančios socialinių problemų (Hjelm 2009) kaip tam tikrų sąlygų, nukrypstančių nuo vyraujančios normos, subjektyvų suvokimą tarp dalies gyventojų. Religija gali sumažinti tokias socialines problemas materialiai ir dvasiškai padėdama marginalizuojamiems individams ir grupėms.

Tačiau religija pati savaime gali būti laikoma problema, ypač kalbant apie religines mažumas religinės daugumos kontekste. Čia religija tampa nukrypstančiu nuo socialinės normos elgesiu keliais požiūriais. Etiniu požiūriu nukrypstantis nuo normos religinis elgesys yra moraliai neteisingas, todėl turi būti apribotas arba uždraustas. Sveikatos požiūriu deviantinis religinis elgesys matomas kaip „smegenų plovimo“ ar panašių „medicininis“ problemų padarinys. Eretiniu požiūriu šis elgesys suvokiamas kaip prieštaraujantis vyraujančiai teologijai. Racionaliu žvilgsniu šis elgesys įvardijamas kaip neracionalus, kvailas ar absurdiškas. Galiausiai pseudoreligiškai deviantinis religinis elgesys vertinamas kaip klaidingai besiskelbiantis religiniu (Hjelm 2009).

Etnografiniais tyrimais paremtuose socialinių mokslų darbuose analizuojami tam tikros religijos patiriami sunkumai specifinėse socialinėse aplinkose. Pavyzdžiui, gilinamasi į islamofobijos problemą Vakarų Europoje, ypač Prancūzijoje, kur ji įtvirtinama geopolitiniais ir migracijos procesais. Skirtingai nei ankstesnės antisemitizmo ar antiislamizmo versijos, kurių priežastys – teologiniai skirtumai ar rasės klausimai, šiuo atveju kvestionuojami civilizaciniai skirtumai ir klausiama, ar musulmonas gali

būti geras europietis. Islamas suvokiamas kaip pasaulėžiūra, nesuderinama su Vakarų kultūra (Bowen 2004 ir 2006; Bunzl 2005; Keaton 2006; Fernando 2010; Selby 2011).

Nemažai Prancūzijos penkių milijonų musulmonų bendruomenės narių jaučiasi diskriminuojami visuomenės daugumos ir įstrigę tarp dviejų konkuruojančių socialinių normų – sekuliaraus prancūziškojo ir religinio islamiškojo – rinkinių. Siekdami priėmimo, pripažinimo ar pilietybės, kai kurie musulmonai prisitaiko prie visuomenės daugumos normų, tačiau kiti laikosi islamo reikalavimų dalyvauti reguliariose ir dažnai viešose religinėse praktikose, pabrėžia savo kultūrinius skirtumus apranga ar mityba ir išlaiko narystę globalioje islamo bendruomenėje. Tačiau toks gyvenimo būdas gali turėti praktinių padarinių siekiant pilietybės. Kasmet Prancūzijos vyriausybė nepatenkina beveik trečdaliao pilietybės prašymų, nes jų teikėjai neatitinka formalių „natūralizacijos“ reikalavimų. Kandidatai turi rodyti „moralų elgesį“, tačiau jiems gali būti atsakyta dėl nepakankamos asimiliacijos – aprangos, kalbos ar užimamos pozicijos islamo atžvilgiu.

Problemos, su kuriomis susiduria Prancūzijos musulmonai imigrantai, ypač sudėtingos dėl valstybėje palaikomos *laïcité*, dominuojančios politinės doktrinos, griežtai atskiriančios bažnyčią ir valstybę, tradicijos. Šią tradiciją lydi socialinė *laïcité*, reikalaujanti, kad religija taptų privataus gyvenimo dalimi, o piliečiai viešose institucijose elgtųsi kaip piliečiai, o ne kaip katalikai, protestantai ar musulmonai. Dėl šios priežasties viešas religinio tikėjimo demonstravimas (pvz., galvos apdangalų dėvėjimas) smerkiamas kaip nepageidaujamas religijos įsiveržimas į viešąją erdvę. Galvos apdangalas, viena vertus, suvokiamas kaip būtinas musulmonų santykio su Dievu elementas, kita vertus, kaip nepriimtinas religinio neutralumo viešojoje erdvėje pažeidimas. Galvos apdangalo kaip religinio simbolio dėvėjimas Prancūzijos valstybinėse mokyklose uždraustas nuo 2004 metų.

Musulmonai reaguoja į šiuos socialinius ir teisinius suvaržymus arba adaptuodami tam tikras islamo normas prie europietišκών vertybių (pvz., sukurdami prancūziškąjį islamą (*Islam de France*)), arba pasitraukdami iš viešosios erdvės ir politiškai radikalizuodamiesi. Musulmonai susiduria su faktu, kad jie gali būti integruoti į Prancūzijos visuomenę tik kaip prancūziškai kalbantys piliečiai, kurie stengiasi atsisakyti prieraišumo

užsienio valstybei ir tapti panašūs į kitus Prancūzijos piliečius. Prancūzijoje patvirtinama valstybės ir tautos ribų išlaikymo svarba kaip atsvara didėjančiai vidinei įvairovei. Daugelis musulmonų, priešingai nei radikalūs prievartą pasitelkiantys šios religijos atstovai, bandė mesti iššūkį sekuliarioms respublikos nuostatoms Prancūzijoje. Musulmonų politinis aktyvizmas apėmė lobizmą dėl teisinės kampanijos prieš galvos apdangalus, kovą su feministinių organizacijų antimusulmoniškėmis akcijomis, taip pat praktinius klausimus, tokius kaip kiaulienos patiekalai valstybinių mokyklų valgyklose. Tokių nuolatinių kovų kontekste jaučiama socialinė atskirtis ir diskriminacija galėjo prisidėti ir prie prievartos, pasireiškusios 2000 m. vykusiose musulmonų imigrantų jaunimo riaušėse.

Amerikos religijos sociologijoje vyrauja tyrimų tradicija, analizuojanti religijos ir socialinės klasės santykį. Apibendrinant šią tradiciją, galima teigti, kad socioekonominės grupės turi polinkį teologiškai liberalioms denominacijoms su hierarchizuota religine organizacija ir formalia liturgija: kuo žemesnis socioekonominis denominacijos tikinčiųjų statusas, tuo ryškesnis teologinis konservatyvizmas, sektantiškumas ir ekspresyvesnės neformalios bei emocionalios garbinimo praktikos. Šiai tradicijai priklausančios studijos taip pat atskleidžia, kad net ir individualų elgesį ar asmeninio tikėjimo turinį religijose iš dalies lemia socialinė klasė. Kaip teigia Seanas McCloudas (2007b), klasė veikia religinį pasirinkimą: individo materialinės aplinkybės sudaro jam daugiau ar mažiau prieinamas sąlygas jungtis prie religinės organizacijos ir išbandyti religines idėjas ir praktikas. Tai gali vykti dviem būdais: pirma, klasė sumažina ar padidina individo socialinio tinklo įvairovę, kuri savo ruožtu apibrėžia kultūrinio repertuaro apimtį ir turinį, antra, priklausymas žemesnei klasei susijęs su nestabilumu, sumažinančiu religinio pasirinkimo galimybes. Socialiai nuskriaustieji linkę tapti nariais religinių organizacijų, kurių teologinės ir religinės praktikos siūlo paramą ir statusą, nors ir simboline prasme, kurio jie neteko. Kitose studijose argumentuojama priešingai, teigiant, kad nestabiliose situacijose žmonės linkę ieškoti naujų strategijų ir rinktis naujus ir neįprastus tikėjimus, atmetančius visuomenę, kurios atstumtaisiais jie jaučiasi (Smith 1998; Coreno 2002; McCloud 2007a ir 2007b).

Apibendrinant galima teigti, kad analizuojant religijos, konkrečiai religinių mažumų, ir socialinės atskirties santykį šiuolaikinėje Lietuvos visuomenėje

naudinga pasitelkti religijos sociologijoje vyraujančią religijos kaip socialinės problemos sampratą. Religinių mažumų socialinės atskirties analizei naudingos Bourdieu ir Gramsci idėjos, leidžiančios ištirti religinės daugumos ir religinių mažumų santykius bei juos interpretuoti. Diskutuoju apie religinių mažumų socialinę atskirtį naudinga turėti omenyje ir teoriniuose darbuose aptartas valstybinę, ekonominę ir erdvinę sritis, kuriose socialinė atskirtis reiškiasi ir leidžia identifikuoti atskirties veiksnius ir jos bruožus.

Religinės mažumos ir Lietuvos visuomenė: gyvenimas religinio lauko paribyje

XX a. devintame dešimtmetyje Lietuvai atkūrus nepriklausomybę religinis gyvenimas tapo viešojo visuomenės gyvenimo dalimi. Tuo metu visuomenės dauguma priskyrė save Romos katalikų bažnyčiai, tačiau kiti gyventojai neskubėjo rinktis naujos religinės tapatybės. 1990 m. į klausimą, kokią tikybą išpažįstate, 57 proc. Lietuvos gyventojų nurodė katalikybę. Vėliau šis skaičius augo ir 1999 m. jau 75 proc. gyventojų teigė esantys katalikai. Atitinkamai mažėjo visuomenės dalis, neišpažįstanti jokio tikėjimo: 1990 m. – 38 proc., 1999 m. – 19 proc., 2005 m. – 17 proc. (Žiliukaitė 2000 ir 2007).

2001 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo duomenys parodė šalies gyventojų religinių tapatumų įvairovę¹. Paaiškėjo, kad stačiatikiams ortodoksams save priskiria 4 proc., sentikiams – 0,8 proc., evangelikams liuteronams – 0,56 proc., evangelikams reformatams – 0,2 proc. gyventojų. Iš duomenų matyti, kad šalyje gyvena 2 860 musulmonų sunitų, 1 272 judėjai ir 258 asmenys, išpažįstantys karaizmą. Surašymo duomenys atskleidė, kad tuo metu jau veikė dauguma naujųjų religijų, žinomų Vakarų visuomenėse. Gausiausia buvo Jehovos liudytojų bendruomenė, jai save priskyrė – 3 512 gyventojų. 107 gyventojai save laikė Satja Sai Babos organizacijos nariais, 15 scientologais, 4 – Suvienijimo judėjimo nariais.

2011 m. Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo duomenys atskleidė, kad Romos katalikais save laiko 77,2 proc. gyventojų, nedaug pakito vadinamųjų „tradicinių“ religinių mažumų bendruomenių narių skaičius, tačiau iki

1 Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo 2001 m. duomenys apie tikybą. Prieiga per internetą: <http://religija.lt/straipsniai/tyrimai-analize-nuomones/lietuvas-gyventojai-pagal-tikyba> [žiūrėta 2014 11 29].

10 proc. padaugėjo gyventojų, nenurodžiusių, kokiai religinei bendruomenei jie priklauso, o nė vienai religinei bendruomenei nepriklausančių gyventojų skaičius sumažėjo iki 6,1 proc. Pasikeitė ir „netradicinių“ religinių bendruomenių narių skaičius, pavyzdžiui, 2011 m. senovės baltų tikėjimo bendruomenės narių skaičius išaugo nuo 1 270 iki 5 118. Ši bendruomenė tapo gausiausia iš „netradicinių“ religinių bendruomenių Lietuvoje, o Jehovos liudytojų religinės bendruomenės narių skaičius sumažėjo iki 2 972².

Kitas svarbus pokytis, kurį atskleidė gyventojų surašymas, – religinių bendruomenių, kurioms save priskiria Lietuvos gyventojai, skaičius. Paaiškėjo, kad 2001 m. Lietuvos gyventojai save priskyrė 28 religinėms bendruomenėms, 2011 m. – jau 59. Taigi apibendrinant 2001 ir 2011 m. Lietuvos gyventojų surašymų duomenis galima teigti, kad priklausančių religinėms bendruomenėms skaičius per šį dešimtmetį Lietuvoje reikšmingai nepasikeitė, išskyrus senovės baltų tikėjimo „Romuva“ bendruomenę. Tačiau surašymų duomenys išryškino religijos diversifikacijos procesą: Lietuvos gyventojai ėmė save priskirti daugiau religinių bendruomenių. Šį procesą galima aiškinti ryškėjančiomis religinio individualizmo ir religijos deprivatizacijos tendencijomis, būdingomis ir kitoms pokomunistinėms bei Vakarų visuomenėms. Tačiau augant religijų įvairovei kyla klausimų apie visuomenės pasirengimą ją priimti.

2012 m. Eurobarometro apklausos apie diskriminaciją duomenys parodė, kad penktadalis Lietuvos gyventojų (14 proc.) mano, kad šalyje paplitusi diskriminacija dėl religijos, dauguma (65 proc.) įsitikinę, kad ši diskriminacija reta³. O vidutiniškai kas trečias Europos Sąjungos (ES) respondentas teigia, kad diskriminacija dėl religijos paplitusi, kas antras mano, kad ji reta. Analizuojant Eurobarometro duomenis reikia atkreipti dėmesį, kad išryškėja diskriminacijos dėl religijos egzistavimo vertinimų skirtumai tarp senųjų ir naujųjų ES valstybių narių. Senųjų ES valstybių narių gyventojai linkę labiau įžvelgti diskriminacijos dėl religijos paplitimą nei naujųjų ES valstybių narių gyventojai. Atsakymai į kitą Eurobarometro klausimą apie lygių galimybių užtikrinimą užimtumo srityje taip pat papildė duomenis

2 Lietuvos gyventojų ir būstų surašymo 2011 m. duomenys apie tikybą. Prieiga per internetą: http://osp.stat.gov.lt/documents/10180/217110/Gyv_kalba_tikyba.pdf/1d9dac9a-3d45-4798-93f5-941fed00503f [žiūrėta 2014 11 29].

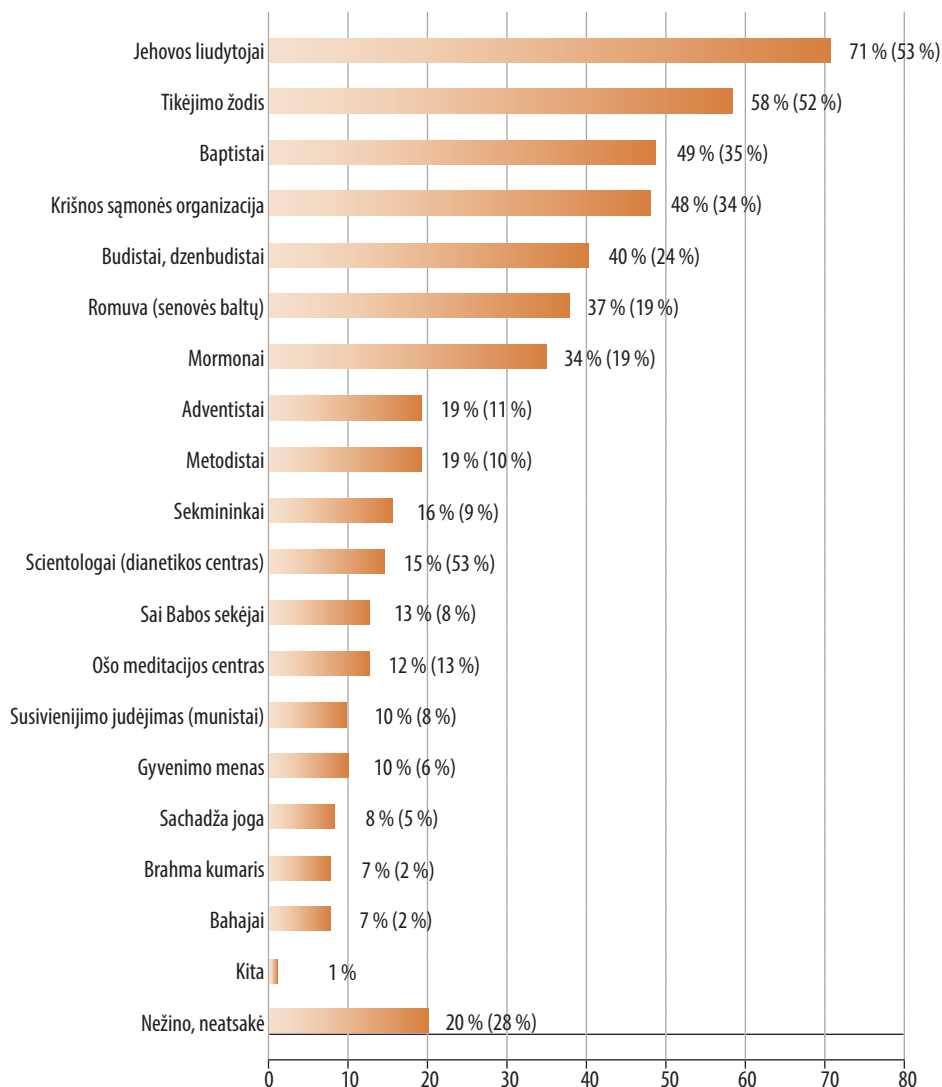
3 Europos Komisija. Eurobarometras. Diskriminacija ES 2012 m. Prieiga per internetą: http://ec.europa.eu/public_opinion/archives/ebs/ebs_393_fact_lt_lt.pdf [žiūrėta 2014 11 29].

apie požiūrį į diskriminacijos dėl religijos paplitimą. 7 proc. Lietuvos gyventojų mano, kad religinių įsitikinimų reiškimas (pvz., matomo religinio simbolio nešiojimas) yra kandidato, norinčio gauti tam tikrą darbo vietą, trūkumas. Apibendrintais Europos Sąjungos duomenimis, 23 proc. gyventojų mano, kad tai yra trūkumas. Manytina, kad šie duomenys atskleidžia gana skirtingus senųjų ir naujųjų ES valstybių socialinius kontekstus, kuriuose atsiduria analizuojamas diskriminacijos dėl religijos reiškinys. Senosios ES valstybės jau keletą dešimtmečių gyvena gana intensyvios migracijos iš nekrikščioniškų visuomenių sąlygomis; didėjančios imigrantų, dažniausiai musulmonų, bendruomenės leidžia kalbėti apie kylančias socialines įtampas, lemiančias ir dažnesnes diskriminacijos dėl religijos apraiškas ir neigiamas visuomenės refleksijas jų atžvilgiu.

Socialinės distancijos tyrimai – kitas duomenų šaltinis, leidžiantis pažvelgti į religinių mažumų vertinimus visuomenėje. 2009–2011 m. atliktų apklausų duomenimis, tarp labiausiai socialinę distanciją patiriančių grupių atsiduria religinės mažumos – Jehovos liudytojai ir musulmonai. Šiuos duomenis patvirtina ir 2014 m. Lietuvos gyventojų apklausos, atliktos vykdant mokslo projektą „Socialinė atskirtis ir socialinis dalyvavimas pokyčių Lietuvoje“, duomenys. Antrame šios monografijos skyriuje atskleidžiama, kad 2009–2014 m. galima matyti socialinės distancijos nuo Jehovos liudytojų ir musulmonų mažėjimą Lietuvoje, tačiau 2009 m. laikotarpis, tikėtina, dėl ekonomikos krizės ir taupymo politikos šalyje pagilino šių grupių socialinę atskirtį.

Iš 2007 ir 2014 metais atliktų Lietuvos gyventojų apklausų apie religinius judėjimus duomenų matyti šalies gyventojų žinių apie religines mažumas lygis, šių žinių šaltinis ir minėtų grupių vertinimai. Palyginus šių apklausų duomenis, pastebėtina, kad per septynerius metus Lietuvos gyventojai daugiau sužinojo apie visas apklausų klausimynuose išvardytas religines mažumas (žr. 1 pav.). Beveik dukart išaugo gyventojų žinios apie senovės baltų tikėjimo bendruomenę „Romuva“. Per analizuojamą laikotarpį iki penktadalio sumažėjo gyventojų, nežinančių ar neatsakiusių į klausimą, ar jie ką nors girdėjo apie išvardytas religines grupes, skaičius.

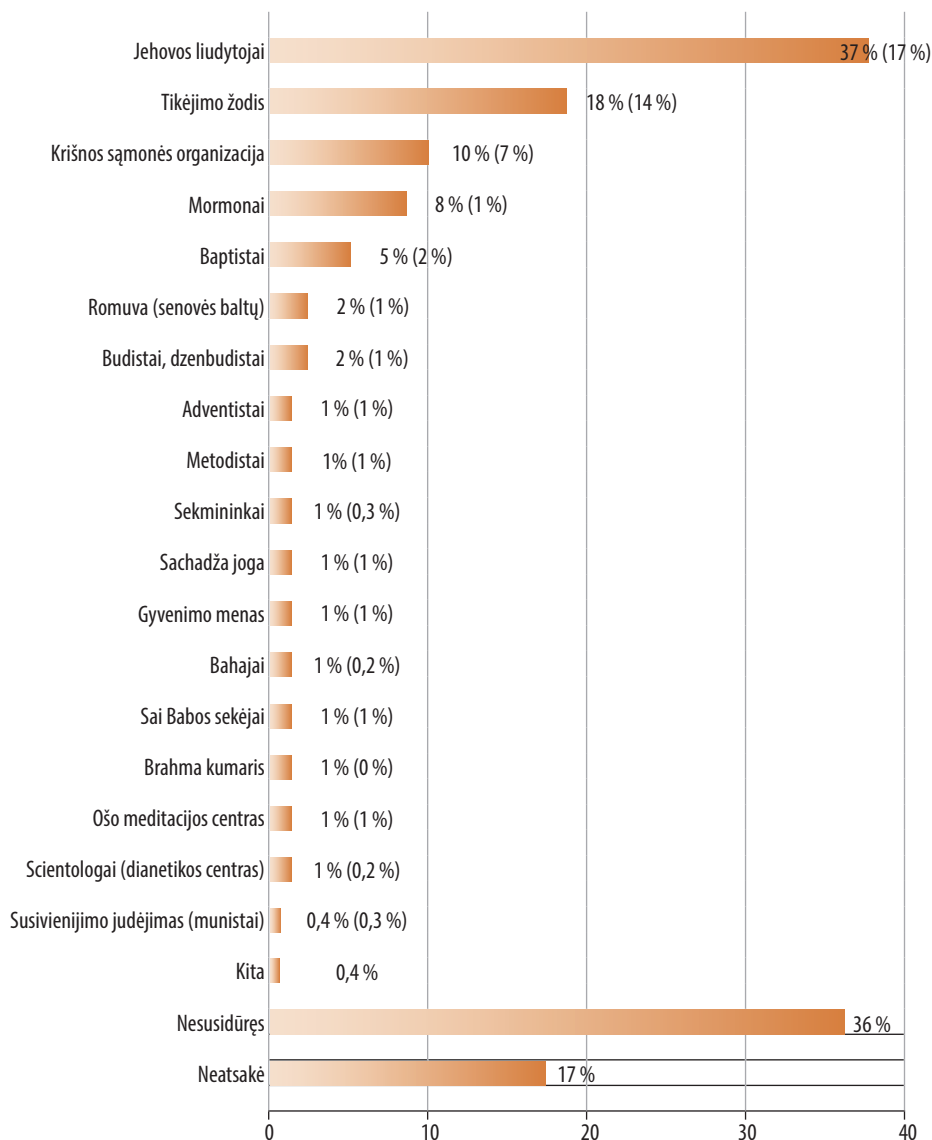
Apklausų duomenys leidžia kalbėti ir apie padažnėjusius Lietuvos gyventojų susitikimus su religinių mažumų nariais (žr. 2 pav.). 2007–2014 m. dukart (nuo 78 iki 36 proc.) sumažėjo gyventojų, nesusidūrusių su išvardytomis religinėmis mažumomis. Dažniausiai gyventojai susitiko su Jehovos

1 pav. Lietuvos gyventojų informuotumo apie religines mažumas dinamika 2007–2014 m (skliausteliuose pateikiami 2007 m. duomenys)

Šaltinis: 2007 m. Lietuvos gyventojų apklausa apie religinius judėjimus. Atliko Lietuvos ir Didžiosios Britanijos rinkos ir visuomenės nuomonės tyrimų kompanija „Baltijos tyrimai“. 2014 m. Lietuvos gyventojų apklausa apie religinius judėjimus. Atliko visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras „Vilmorus“.

liudytojais, Tikėjimo žodžio bažnyčios nariais, Krišnos sąmonės organizacijos nariais, mormonais ir baptistais. Viena vertus, šie duomenys leidžia kalbėti apie aktyvėjančią šių bendruomenių veiklą Lietuvoje. Antra vertus, galima manyti, kad globalizacijos, migracijos procesai ir informacinių technologijų plėtra leidžia Lietuvos gyventojams susipažinti su iki tol nepažintais reiškiniais ir susiformuoti apie juos nuomonę.

2 pav. Lietuvos gyventojų informuotumo apie religines mažumas dinamika 2007–2014 m. (skliausteliuose pateikiami 2007 m. duomenys)

* 2007 m. neatsakiusių ir nežinojusių buvo 73 proc.

Šaltinis: 2007 m. Lietuvos gyventojų apklausa apie religinius judėjimus. Atliko Lietuvos ir Didžiosios Britanijos rinkos ir visuomenės nuomonės tyrimų kompanija „Baltijos tyrimai“. 2014 m. Lietuvos gyventojų apklausa apie religinius judėjimus. Atliko visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras „Vilmorus“.

Lietuvos gyventojų religinių mažumų vertinimų srityje 2007–2014 m. taip pat įvyko pokyčių – sumažėjo nežinančiųjų, kaip jas vertinti. Galiama manyti, kad tokiems rezultatams įtakos turėjo tai, kad gyventojai įgijo

1 lentelė. Lietuvos gyventojų religinių mažumų vertinimo dinamika 2007–2014 m., proc. Skliausteliuose pateikiami 2007 m. duomenys

	Labai / veikiau nepalankiai	Nei taip, nei ne	Labai / veikiau palankiai	Nežino / neatsakė
Jehovos liudytojai	43 (38)	25 (16)	3 (3)	30 (43)
Tikėjimo žodis	36 (32)	27 (19)	4 (5)	34 (43)
Mormonai	22 (17)	25 (20)	2 (3)	51 (60)
Krišnos sąmonės organizacija	22 (18)	31 (21)	4 (5)	43 (56)
Baptistai	20 (16)	34 (25)	4 (4)	43 (55)
Budistai, dzenbudistai	17 (14)	30 (19)	8 (8)	46 (59)
Scientologai (dianetikos centras)	15 (13)	24 (15)	1 (2)	61 (60)
Metodistai	14 (14)	26 (18)	2 (2)	58 (66)
Adventistai	14 (13)	25 (18)	2 (3)	59 (66)
Susivienijimo judėjimas (munistai)	14 (16)	22 (14)	1 (1)	63 (69)
Sai Babos sekėjai	14 (13)	22 (16)	1 (2)	62 (69)
Sekmininkai	13 (13)	24 (18)	2 (3)	61 (66)
Bahajai	13 (13)	23 (15)	1 (1)	64 (71)
Brahma kumaris	13 (12)	23 (14)	1 (1)	63 (73)
Ošo meditacijos centras	13 (14)	23 (15)	2 (3)	62 (68)
Sachadža joga	12 (11)	22 (15)	2 (3)	64 (71)
Gyvenimo menas	11 (10)	24 (16)	2 (2)	63 (72)
Romuva (senovės baltų)	10 (9)	30 (18)	17 (13)	44 (59)

Šaltinis: 2007 m. Lietuvos gyventojų apklausa apie religinius judėjimus. Atliko Lietuvos ir Didžiosios Britanijos rinkos ir visuomenės nuomonės tyrimų kompanija „Baltijos tyrimai“. 2014 m. Lietuvos gyventojų apklausa apie religinius judėjimus. Atliko visuomenės nuomonės ir rinkos tyrimų centras „Vilmorus“.

daugiau žinių apie religines mažumas (žr. 1 lentelę). Labai palankiai ar palankiai vertinančiųjų religines mažumas Lietuvos gyventojų beveik nepakito per šį laikotarpį. Padidėjo neutraliai – nei taip, nei ne – vertinančiųjų religines mažumas skaičius, o labiausiai šis pokytis matomas, kai kalbame apie senovės baltų tikėjimo bendruomenę. Kai kurios religinės mažumos vertinamos prasčiau, tarp jų Jehovos liudytojai, Tikėjimo žodžio, mormonų, Krišnos sąmonės organizacijos ir kt. Beveik visas čia suminėtas religines bendruomenes prastai vertino 4 ir daugiau procentų žmonių. Reikėtų atkreipti dėmesį, kad tarp religinių bendruomenių, kurių vertinimai pablogėjo, dauguma yra krikščioniškos kilmės, vadinasi, galima manyti, kad Lietuvos religiniame lauke, didėjant konkurencijai, nepalankaus vertinimo sulaukia savo doktrina ir praktikomis nedaug kuo nuo vyraujančios

Katalikų bažnyčios nutolusios religinės bendruomenės. Tokius rezultatus galima interpretuoti pasitelkiant Gramsci Katalikų bažnyčios hegemoninės pozicijos visuomenėje sampratą. Lietuvos visuomenėje katalikybė yra tapusi daugumos socialinių reiškinių, tarp jų ir religinių mažumų, supančių gyventojus, vertinimo matu.

Dar daugiau informacijos, kaip Lietuvos gyventojai vertina kitus tikėjimus, parodo 2007 ir 2014 m. gyventojų apklausų apie religinių mažumų veiklą duomenys. Paaiškėjo, kad šiuo laikotarpiu dauguma Lietuvos gyventojų (57 proc.) mano, kad religinių judėjimų veiklą reikia stebėti ir / arba leisti veikti tik „tradicinėms“ religinėms bendruomenėms. Iki 20 proc. padidėjo respondentų, neutraliai vertinančių religinius judėjimus ir teigiančių, kad jų veiklos nereikia uždrausti, priešingai, daugiau informuoti visuomenę apie šias grupes. Padaugėjo ir teigiamai vertinančių religinių mažumų veiklą: nuo 6 proc. 2007 m. iki 12 proc. 2014 m. Taip pat verta atkreipti dėmesį, kad sumažėjo nežinančių ir neatsakiusių į klausimą skaičius – nuo 18 proc. 2007 m. iki 13 proc. 2014 m. Šie duomenys koreliuoja su atsakymais į ankstesnius apklausos klausimus, kai atsakymai parodė, kad padaugėjo Lietuvos gyventojų, žinančių apie religinius judėjimus ir turinčių nuomonę apie jų veiklą.

Apibendrinant Lietuvos visuomenės požiūrį į religines mažumas ir jų pokyčius per 2007–2014 m. galima teigti, kad visuomenė daugiau žino apie šias grupes, pagausėjo tokių, kurie gali vertinti religines mažumas ir jų veiklą, taip pat neutraliai vertinančių šias grupes. Tačiau kelios religinių mažumų grupės vis dar sulaukia neigiamų vertinimų, tarp jų Tikėjimo žodžio ir evangelikų baptistų bendruomenės, kurios aktualios šio skyriaus analizei. Aptarus visuomenės požiūrį į religines mažumas tikslinga pažvelgti, kaip religinių mažumų nariai vertina savo padėtį Lietuvos visuomenėje.

Kaip parodė 2007 m. diskriminacijos dėl religijos ir įsitikinimų Lietuvoje tyrimo kokybinės dalies duomenys, įvairių religinių bendruomenių atstovai patiria diskriminaciją dėl savo religijos artimiausioje (šeimos ir draugų) aplinkoje, švietimo įstaigose, darbovietėse, savivaldybės ir valstybės institucijose (Sprindžiūnas et al. 2007). Interviu su šiais atstovais analizė atskleidė, kad informantai buvo diskriminuojami esamų arba potencialių darbdavių, o besimokantieji – mokslo įstaigų vadovų. Dalis informantų

teigė patyrę žiniasklaidos diskriminaciją ir jaučiantys Katalikų bažnyčios įtaką jų diskriminacijai.

2012 m. Naujųjų religijų tyrimų ir informacijos centro atliktos religinių mažumų narių apklausos (N = 367) duomenys parodė šių visuomenės grupių savo padėties ir santykio su visuomene vertinimus (Ališauskienė, Glodenis 2013). Anot apklausos respondentų, priklausančių 17 religinių bendruomenių, 81 proc. jų patyrė diskriminaciją dėl religijos Lietuvoje, 67 proc. respondentų teigė, kad jie vadinami *sektantais*, o 83 proc. sakė, kad jų bendruomenė vadinama *seкта*. Apklausos duomenys rodo, kad dažniausiai diskriminaciją dėl religijos patyrė krikščioniškos bendruomenės – Tikėjimo žodžio bendruomenės nariai (96 proc.), evangelikai baptistai (90 proc.) ir evangelikai sekmininkai (86 proc.). Tad galima teigti, kad religinių mažumų atstovai linkę neatskleisti informacijos apie patirtą diskriminaciją.

Diskriminacijos dėl religijos Lietuvoje priežastimi respondentai nurodė Romos katalikų bažnyčią (52 proc.), žiniasklaidą (43 proc.) ir teisės aktus (32 proc.). Paprašyti įvertinti, kurios prevencinės priemonės būtų tinkamos siekiant įveikti diskriminaciją dėl religijos, dauguma respondentų (62 proc.) teigė, kad svarbiausia yra Lietuvos teisės aktuose atsisakyti religinių bendruomenių skirstymo į „tradicines“ ir kitas. Antroje vietoje respondentai nurodė visuomenės informavimo svarbą (56 proc.), trečioje – žiniasklaidos objektyvumo skatinimą (54 proc.), ketvirtoje – valstybės tarnautojų švietimą (48 proc.).

Apibendrinant 2012 m. religinių mažumų apklausos duomenis galima teigti, kad jie atskleidė paplitusią diskriminaciją dėl religijos tarp šių bendruomenių narių, tačiau respondentai nebuvo nusiteikę atskleisti jos aplinkiniams. Dažniausia diskriminacijos apraiška – stigmatizacija. Apklausos rezultatai taip pat patvirtina jau ne kartą išsakytas įvairių autorių mintis apie išskirtinę Romos katalikų bažnyčios poziciją Lietuvos visuomenėje, kurią palaiko valstybė, įtvirtindama religinių bendruomenių diferencijavimą į „tradicines“ ir kitas bendruomenes. Taigi įmanoma teigti, kad šios religinių mažumų apklausos duomenys atskleidžia egzistuojančią religijų nelygybę, įtvirtintą Lietuvos teisės aktuose, arba socialinę atskirtį, kurią formuoja valstybės politika tam tikrų socialinių grupių atžvilgiu. Šią politiką galima vadinti hierarchinio pliuralizmo modeliu, kai valstybė

suranguoja visas religines bendruomenes pagal teisės aktus ir užimamą padėtį visuomenėje (narių skaičių, istorinį ir kultūrinį paveldą) (Ališauskienė 2009). Valstybės politikos formuojama religinių mažumų atskirtis, anot tyrimo duomenų, reiškiasi ir individualiu lygmeniu kaip stigmatizacija ir priklausymo „netradicinei“ religinei bendruomenei nutylėjimas.

Empirinio tyrimo metodologija

Siekiant ištirti religinių mažumų socialinę atskirtį Lietuvoje, vykdant projektą „Socialinė atskirtis ir socialinis dalyvavimas pokių Lietuvoje“, atliktas kokybinis tyrimas: taikyti fokus grupės ir pusiau struktūruoto interviu metodai. Tyrimo objektu pasirinktos religinės bendruomenės, kurios, kaip rodo ankstesnių socialinių tyrimų duomenys, potencialiai gali tapti socialinės atskirties objektais. Vadovaujantis įsitikinimu, kad, kai visuomenėje vyrauja religinė dauguma, didžiausio priešiško gali sulaukti dogmatiškai nenutolusių religinių tikėjimų bendruomenės ir jų atstovai, tyrime dalyvauti pakviesti krikščioniškų – evangelikų baptistų ir Tikėjimo žodžio – bendruomenių atstovai.

Evangelikų baptistų ir Tikėjimo žodžio bendruomenės – krikščioniškos kilmės religinių mažumų bendruomenės, kurių narių daugumą sudaro konvertitai, t. y. į šį tikėjimą atsivertę asmenys. Kurį laiką atsivertus tokiems asmenims būdingas intensyvus religinis gyvenimas, naujo tikėjimo skleidimas, dažnai sulaukiantis visuomenės antagonizmo. Atsivertimo faktas išskiria šias bendruomenes ir jų narius iš visuomenėje vyraujančios religinės daugumos, kuri religinį priklausymą dažniausiai sieja su religinės tradicijos paveldėjimu. Anot Grace Davie (2005, 281), šiuolaikinėse visuomenėse galime matyti poslinkį nuo paveldėtos ar priskirtos prie pasirinktos religijos. Viena sričių, kurioje šią slinkį galime identifikuoti, – religinių mažumų bendruomenės.

Evangelikų baptistų religinė bendruomenė Lietuvoje veikia nuo XIX a. Vienas svarbiausių tikėjimo doktrinos elementų, išskiriančių baptistus iš kitų krikščioniškų bendruomenių, – vaikų krikšto nepripažinimas. Kaip ir kitų protestantų, pagrindinis evangelikų baptistų tikėjimo šaltinis – Biblija. Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, evangelikų baptistų bendruomenei save priskyrė 1 336 gyventojai, šis skaičius padidėjo per pastarąjį

dešimtmetį, nes 2001 m. šiai bendruomenei save priskyrė 1 249 gyventojai. Evangelikų baptistų bendruomenės veikia įvairiuose Lietuvos miestuose. Juridinių asmenų registro duomenimis, šalyje yra 21 baptistų bendruomenė. Aštuonios evangelikų baptistų bendruomenės priklauso Lietuvos evangelikų baptistų bendruomenių sąjungai, jai 2002 m. suteiktas valstybės pripažintos religinės bendruomenės statusas. Tyrime dalyvavusios evangelikų baptistų bendruomenės taip pat priklauso šiai sąjungai.

Tikėjimo žodžio bendruomenė – krikščioniška protestantiška bendruomenė, kurios tikėjimo mokymo ašis yra Biblija. Ji įkurta 1988 m. 2011 m. Lietuvos gyventojų surašymo duomenimis, Tikėjimo žodžio bendruomenei save priskyrė 1 926 gyventojai, šis skaičius sumažėjo per pastarąjį dešimtmetį, nes 2001 m. bendruomenei save priskyrė 2 207 gyventojai. Tikėjimo žodžio bendruomenės veikia daugelyje Lietuvos miestų. Juridinių asmenų registro duomenimis, šalyje yra 30 Tikėjimo žodžio bendruomenių. Bendruomenės duomenimis, bažnyčių yra 34, be to, viena aptarnauja lietuvių išeivius Dubline, Airijoje. Tikėjimo žodžio bendruomenė registruota, bet neturi valstybės pripažintos bendruomenės statuso.

Tyrimo metu atlikta fokus grupė, joje dalyvavo 5 evangelikų baptistų ir Tikėjimo žodžio bendruomenių nariai, kuriuos galima vadinti ekspertais – jie, skirtingai nei paprasti bendruomenės nariai, turėjo daugiau informacijos apie šių bendruomenių santykius su valstybe, kitomis bendruomenėmis ir bendruomenės veiklą. Fokus grupėje dalyvavo teisininkai, administratoriai, dvasiniai lyderiai. Surinkti duomenys leido atskleisti šių bendruomenių vietą Lietuvos religiniame lauke, jų santykius su valstybe ir jos institucijomis bei kitomis religinėmis bendruomenėmis. Aptarus krikščioniškų religinių mažumų problemų lauką, fokus grupės su ekspertais metu nuspręsta duomenis papildyti pusiau struktūruotais interviu su paprastais šių bendruomenių nariais.

Tyrimo metu atlikta 18 pusiau struktūruotų interviu su evangelikų baptistų ir Tikėjimo žodžio bendruomenių nariais. Informantų amžiaus – nuo 20 iki 56 metų. Tyrimo klausimyno gairėse buvo minimos šios temos: individo biografiniai faktai, sveikata, lytis, amžius, šeima, gyvenamoji aplinka, religinis tapatumas, požiūris į gyvenimą, savęs vertinimas, emocinė aplinka (mikrolygmuo). Mezolygmens temos buvo susijusios su gyvenamosios vietos ir socialinio kapitalo, kultūrinio kapitalo ir vartojimo santykiais bei

religinės bendruomenės vieta. Makrolygmens klausimai apėmė integracijos į visuomenę problemas.

Visi tyrime dalyvavę informantai šiuo metu gyvena mieste. Duomenų analizė vyko keliais etapais: duomenys buvo transkribuojami, koduojami, analizuojami ir interpretuojami. Šiame skyriuje pateikiama netaisyta informantų kalba.

Empirinio tyrimo duomenų analizė organizuojama pagal interviu klausimyno struktūrą telkiantis prie socialinės atskirties mikro-, mezo- ir makrolygmenimis. Kalbant apie mikrolygmenį dėmesys skiriamas atsivertimo ir artimos aplinkos reakcijų į gyvenimo pokyčius kaip religinių mažumų socialinės atskirties formavimosi veiksmui analizei. Mezolygmeniu analizuojami informantų pasakojimuose išryškėjęs požiūris į religinių mažumų bendruomenių tarpusavio santykius ir santykius su vyraujančia Katalikų bažnyčia. Makrolygmens analizėje interpretuojami informantų santykiai su valstybe ir požiūris į valstybės ir religijos santykius.

Atsivertimas ir gyvenimo pokyčiai kaip socialinės atskirties individualiu lygmeniu veiksniai

Tyrime dalyvavusių religinių mažumų bendruomenių nariais tampama atsivertus į naują tikėjimą. Sociologijos literatūroje atsivertimas dažniausiai suprantamas kaip individualus racionalus veiksmas, tačiau socialinis kontekstas jam taip pat daro didžiulę įtaką. Tyrimo dalyviai pabrėžė, kad religinių jų pasirinkimą lėmė artimiausi žmonės, dvasiniai autoritetai. Jie taip pat minėjo, kad prieš sutinkant gyvenimą pakeitusius žmones būta ir kitokių. Anot Akvilės, „kai kurių bendraamžių įtaka nebuvo gera – jie mokė elgtis nesąžiningai, imti svetimus daiktus ir pan. Mokytojų įtaka, manyčiau, itin gera, nes mokė kurti grožį“ (Akvilė, 23 m.).

Informantai pabrėžė, kad religijos atsiradimas yra pozityvus jų gyvenimo aspektas. 32 metų informantė Eglė teigė: „Na gal pats reikšmingiausias buvo, kai vat suradau tą gyvenimo kelią, kuriuo vat dabar einu. ... svarbiausia tikėjimas į Kristų, ką jis padarė dėl manes, tai buvo, našta tokia nukrito nuo manęs, tai va, tai gal buvo didžiausias įvykis, kuris apskritai pakeitė gyvenimą ir mąstymą pakeitė. Viską.“

Informantų pasiteiravus apie studijas, įgytą profesiją neatrodo, kad tikėjimas būtų turėjęs didelės įtakos renkantis studijų programą: tik vienas tyrimo dalyvis baigė teologijos studijas. Beveik visi tyrime dalyvavę informantai šiuo metu dirba savo religinėse bendruomenėse arba laisvalaikiu intensyviai dalyvauja bendruomenių veikloje. Tad religijos vieta informantų gyvenime peržengia individualaus religinio gyvenimo ribas ir pereina į profesinę bei laisvalaikio sritis. Teorinėje šio skyriaus dalyje aptarėme religijos ir socialinės atskirties santykį ir, remdamiesi Tituso Hjermo (2009) teorijomis, išskyrėme du analizės būdus: viename jų religija tampa socialinės atskirties priežastimi, kitame religija yra būdas išvengti socialinės atskirties ar ją išgyventi. Nors informantai savo pasakojimuose pabrėžia religines tapimo religinių mažumų bendruomenių nariais priežastis, galima manyti, kad toks jų pasirinkimas lėmė naujo statuso bendruomenėje ir apskritai visuomenėje siekį ir galiausiai jo sukūrimą, nes dauguma jų dirba savo bendruomenėse ar su religine veikla susijusį darbą. Kai kurie informantai kalbėjo ir apie problemas, su kuriomis susidūrė prieš atsiversdami, pavyzdžiui, bendravo su prastos reputacijos asmenimis, buvo įsitraukę į vagystes, narkotikus. Todėl galima manyti, kad religinis atsivertimas ir sprendimas tapti religinės mažumos bendruomenės nariu padėjo išspręsti šias problemas.

Dabartinio gyvenimo vertinimas tarp informantų itin teigiamas. Galima sakyti, kad informantai patenkinti savo gyvenimu ir mažai ką norėtų keisti, nebent dalykus, susijusius su darbu ir materialiniais ištekliais. Tačiau dėl vidinio gyvenimo jie jaučiasi ramūs ir laimingi:

Nes esu laimingas, nes turiu visko ko man reikia ir žinau, ko tikėtis iš gyvenimo. Nejaučiu jokios ateities baimės, kas laukia tiesiog, jaučiuosi tvirtai ir užtikrintai ir tai leidžia negalvoti apie tai, kad kažkas laukia ateity, kažkas blogai. Reikia džiaugtis taip, kaip yra dabar (Tomas, 24 m.).

Ne vieno informanto pasakojime galima aptikti, kad dabarties ramybės ir saugumo jausmo priežastys slypi jų gyvenimo pokyčiuose, įvykusiųose dėl religinio atsivertimo. Pavyzdžiui, 46 metų informantė Ditė teigė, kad prieš atrasdama tikėjimą jautė mirties baimę, nerimą jai kėlė nežinomybė dėl ateities, pagimdžiusi ji susirgo depresija, tačiau tikėjimas padėjo atsakyti į visus klausimus. Jai antrino ir 56 metų Artūras, jis dėkojo, kad atrastas tikėjimas išvadavo jį iš kamavusios depresijos.

Kalbėdami apie gyvenimo svajones, siekius, informantai teigė, kad tikėjimas ir pastangos įkvepia juos. 24 metų Tomas pabrėžė, kad, kai neturi tikėjimo, neįmanoma pasiekti gyvenimo tikslų. Apskritai informantų pasakojimuose vyravo optimizmas, lydimas tikėjimo, kad tikint ir Dievui padedant ateitis bus graži. Tokie optimizmo ir pozityvumo pasakojimai būdingi abiejų tyrime dalyvavusių bendruomenių nariams. Svarstydami apie materialinę gerovę, informantai pabrėžė, kad reikia išmokti džiaugtis mažais dalykais, nes dideli turtai, pasiekimai dažnai neatneša pasitenkinimo.

Apibendrinant informantų pasakojimus, galima teigti, kad juose atsiskleidė požiūris į gyvenimą po to, kai jie atsivertė, pasikeitimas. Informantų pasakojimuose ypač akcentuota riba tarp gyvenimo iki atsivertiant, – šis tarpsnis dažnai apibūdinamas neigiamai, – ir jau atsivertus. Pastarąjį gyvenimo tarpsnį dažnas informantas laikė optimistiškesniu, teikiančiu daugiau vilčių. Mokslinėje literatūroje aptinkama aktyvaus ir pasyvaus atsivertimo skirtis, pastaraisiais dešimtmečiais vis daugiau dėmesio skiriama aktyvaus atsivertimo analizei (Richardson 1985). Šiame tyrime dalyvavę informantai taip pat pasirodė priklausantys aktyviam atsivertimui, kai pats subjektas valingai pasirenka savo gyvenimo kryptį. Religinis atsivertimas tampa unikalia individo patirtimi, iš esmės keičiančia jį patį ir jį supančią aplinką. Davidas A. Snow ir Richardas Machalekas (1984) cituoja Arthurą Darby Nocką (1933), kalbantį apie atsivertimą ir tam tikrą prielaidumą prie religinės bendruomenės. Pirmuoju atveju individualūs pokyčiai reiškiasi radikaliais gyvenimo stiliaus pasikeitimais. Religinis atsivertimas tampa ir neišvengiamu konfliktu su artimiausia aplinka, nes kvestionuojamos socializacijos metu įgytos vertybės. Atsivertimo supratimas neatskiriamas ir nuo socialinio konteksto, kuriame jis vyksta, nes, anot Kilbourne'o ir Richardsono (1989), atsivertęs individas turi įgyti tam tikrų socialinių standartų, į kuriuos orientuojasi kalbėdamas apie savo atsivertimą, lygiai taip pat jo klausanti auditorija turi jais remtis vertindama atsivertimo liudijimus. Kai individo ir artimiausios jo aplinkos standartai išsiskiria, tai gali tapti socialinės atskirties, pasireiškiančios stigmatizavimu, netoleracija ar diskriminacija, priežastimi.

Kai kurių informantų pasakojimuose išsakomas skeptiškas ar neigiamas požiūris į religinį atsivertimą ir priklausymą religinės mažumos bendruomenei. Anot informantų, svarbus geros savijautos aspektas – artimųjų požiūris į religinį atsivertimą. Paaiškėjo, kad tyrime dalyvavę

informantai gali būti atviri su artimaisiais apie savo tikėjimą. Kai kurie taip pat priklauso tai pačiai bendruomenei, nors tai pasitaiko retai, dažniau vyrauja situacijos, kurią apibūdino 23 metų informantė Akvilė: „Šiaip santykiai [šeimoje] yra geri, nekonfliktuojame, tik kai kuriems šeimos nariams nėra priimtinas mano gyvenimo būdas, tai, kad kalbu jiems apie tikėjimą.“ Ši pasakojimo ištrauka atspindi religinių mažumų bendruomenės nario kasdienybę, kurioje aplinka pageidauja negirdėti apie neįprastą religinį pasirinkimą, versdama asmenį gyventi šiam nieko nesakant apie savo tapatumą.

28 metų informantė Erika papasakojo, kad šeimos nariai bandė pakeisti jos nuomonę dėl religinio pasirinkimo: „Tai bandė, bandė. Bandė labai, kaip bandė, tai aš paskui juos kviečiau, kad ateitų ir paskui po kiek laiko mano motulė, kaip ėjo, tai matė kad čia nieko blogo nėra, geri žmonės susirinkę.“ Kitos 46 metų informantės Ditės vyras iš pradžių atsargiai žiūrėjo į žmonos pasirinkimą, tačiau nusprendė nueiti ir įsitikinti, kas ten vyksta. Taip įtempta situacija dėl gyvenimo pokyčių sušvelnėjo. Tačiau Ditės sesuo iki šiol yra kitokios nuomonės: „Sesuo ir po šiai dienai, sako nu kada tu ten išeisi jau iš tos bažnyčios? Kuo tau neužtenka Katalikų bažnyčios? Nu aš niekad nebuvau, gal man būtų ir užtekę, bet aš niekad nėjau, nebuvau religinga...“ (Ditė, 46 m.).

Empirinio tyrimo duomenys leidžia teigti, kad religinių mažumų bendruomenių nariai su socialine atskirtimi, kurią jie įvardijo kaip religinę netoleranciją ar diskriminaciją, susiduria ne tik šeimoje, bet ir gyvenamojoje aplinkoje: santykiuose su kaimynais ar bendradarbiais. Informantai nebuvo prisirišę prie savo gyvenamosios aplinkos, dažnas jaunesnio amžiaus informantas gyveno bendrabutyje ir svajojo apie nuosavą būstą. Apskritai informantai nebuvo linkę daug bendrauti ir su kaimynais, jie išskyrė dvi gana priešingas santykių su kaimynais patirtis – pozityvią ir diskriminuojančią.

47 metų Kęstučio pasakojimas atskleidžia gana teigiamą santykių su kaimynais patirtį, kurią galima vertinti kaip konstruktyvią: bendradarbiaujama namų administruojančios bendrijos klausimais. O 46 metų informantė Ditė papasakojo, kad sulaukė labai nemalonios kaimynų reakcijos – vos tik jai pradėjus lankyti Tikėjimo žodžio bendruomenę, ji buvo pavadinta sektante. Iš pradžių tai žeidė, bet, laikui bėgant, moteris prie to priprato ir dabar tai skaudina nebe taip kaip anksčiau.

Aptardami savo santykius su bendradarbiais, informantai minėjo, kad jie itin dažnai mato hipokritinį elgesį – vienaip kolegos atsiliepia apie religinį jų atsivertimą ir priklausymą religinės mažumos bendruomenei privačiuose pokalbiuose, kitaip – viešuose renginiuose ar diskusijose. Pastaruosiuose dažnai vyrauja smerkimas, atsiribojimas, o privačiuose pokalbiuose prašoma papasakoti apie savo tikėjimą ir bendruomenę. Tad, kaip matome, viešajame gyvenime informantai patiria socialinę atskirtį dėl savo priklausymo religinių mažumų bendruomenei:

... esam diskriminuojami, nes žmonės, jie keistai žiūri į mus, jie vadina ten „sektą“ dar kažkas, nors nesuprascdami to žodžio „sektą“ reikšmę, ką mes darom, jiems neįdomu, jie tikrai žino, jie nuteisia iš karto dar nesužinoję reikšmės, nei ką mes veikiame, nei ką mes darom, jie iškart nuteisia (Jonas, 25 m.).

Jonui antrino ir 21 metų Marius, jis teigė, kad netoleranciją skleidžia žmonės, kurie, neturėdami žinių apie religines bendruomenes, mėgina apie jas kalbėti kompetentingai. Tačiau buvo ir tokių, kurie teigė, kad religinės diskriminacijos nėra ir priklausydami savo religinei bendruomenei jie jaučiasi visiškai ramūs.

Apibendrinant galima sakyti, kad informantų pasakojimuose atskleidžia jų gyvenimo patirčių, tikėjimo pasirinkimo kelio ir priežasčių įvairovė. Juose matyti ir socialinis kontekstas, kuriame religinių mažumų bendruomenių nariai atsiduria atsivertę, ir jį lydintys gyvenimo pokyčiai. Tyrimo duomenys rodo, kad artimiausios aplinkos nesupratimas ir informantų gyvenimo pokyčių nepriėmimas, jų stigmatizavimas ir simbolinė prievarta nutylėti savo religinio tapatumo pasirinkimą yra pagrindinės socialinės religinių mažumų atstovų atskirties apraiškos individualiu lygmeniu. Informantų pasakojimai leidžia manyti, kad religinį jų pasirinkimą aplinkiniai vertina kaip spręstiną problemą. Anot Hjelmo (2009, 935), aplinka konstruoja socialinę problemą remdamasi apibrėžtais kriterijais. Analizuojant pusiau struktūruotus interviu pastebėta, kad informantų priklausymą religinių mažumų bendruomenei aplinkiniai dažniausiai konstruoja kaip problemą, susijusią su erezija, t. y. šios bendruomenės suvokiamos kaip propaguojančias deviantinį religinį elgesį, aiškiai atsiskiriančią nuo dominuojančios visuomenėje religinės bendruomenės. Informantų pasakojimuose dažnai vartojama sąvoka *sektą* taip pat leidžia

kalbėti apie erezijos aspektą. Be to, viešajame diskurse šiai sąvokai priskiriamos ir sveikumo / nesveikumo reikšmės, keliant klausimą, ar sveikas žmogus gali pasirinkti priklausyti sektai. Todėl čia galima pasitelkti ir, anot Hjermo (2009, 934), sveikumo kriterijų, kuris leidžia laikyti religiją socialine problema. Anot šio mokslininko, medikalizacija religijos kaip socialinės problemos konstravimo procese itin dažnai atsiskleidžia kalbant apie religines mažumas, kai pasitelkiamas „smegenų plovimo“ argumentas. Šitaip priklausymas religinių mažumų bendruomenei įvardijamas kaip mediciniškai problema, todėl galbūt pagydoma liga.

Aptariant religinių mažumų bendruomenių narių socialinę atskirtį individualiu lygmeniu išskirtos mažiausiai trys – šeimos, kaimynų, bendradarbių – sritys, kuriose akivaizdi ši atskirtis. Subjektyvios informantų patirtys atskleidžia, kad jie yra stigmatizuojami o priklausymas šioms bendruomenėms matomas kaip spręstina problema. Interpretuojant pusiau struktūruotus interviu išskirti du aspektai, kuriais remiantis tikslinga apibendrinti subjektyvias informantų patirtis. Vienas jų – erezijos – leidžia manyti, kad vertindama religines mažumas visuomenė save tapatina su Romos katalikų bažnyčios bendruomene, o religines mažumas mato kaip grupes, atskilusias nuo „tikrosios bažnyčios“. Antrasis – medicininis – aspektas susijęs su tuo, kad atsivertimas ir priklausymas religinei mažumai laikomas sveikatos sutrikdymu, paveiktu išorės veiksnių. Pasitelkiant abu minėtus analizės aspektus galima teigti, kad jie leidžia kalbėti apie Lietuvos visuomenėje įsitvirtinusias socialines normas religijų atžvilgiu. Eretiniu požiūriu socialinė norma galima laikyti katalikybę ir šį tikėjimą palaikančią organizaciją – bažnyčią. Medicininio požiūriu atsivertimas ir priklausymas religinės mažumos bendruomenei vertinamas kaip sveikatos sutrikdymas, kuris iš dalies priešinamas „sveikatai“, plačiąja prasme interpretuojamai kaip savaime suprantamas priklausymas vyraujančiai bažnyčiai.

Aptarus socialinės atskirties dėl priklausymo religinių mažumų bendruomenei patirtį individualiu lygmeniu ir jos sąsajas su visuomenėje nusistovėjusiomis normomis, kurioms prieštarauja informantų religinis pasirinkimas, tolesnėje religinių mažumų socialinės atskirties analizėje tikslinga pažvelgti į galbūt objektyvias šios atskirties priežastis – Lietuvos religinio lauko konfigūracijas ir jų lemiamus religinės daugumos ir mažumos santykius.

Valstybės, religinės daugumos ir religinių mažumų santykiai kaip socialinės atskirties konstravimo procesas

Empirinio tyrimo duomenys rodo, kad tyrime dalyvavusios bendruomenės aktyviausiai bendrauja su doktriniškai artimomis bendruomenėmis. Dalyvaujama ekumeniniuose⁴ renginiuose:

Nu mes, aišku daugiausia bendraujame su baptistų bendruomene, tai mes jau ne tik bendraujame ir bendradarbiaujam kaip sakyti, nes jų nėra daug, bet yra Kaune 4 baptistų bendruomenės, Lietuvoj kažkur apie 30 taip sakykim, ten su tokiom mažom grupelėm. Bendraujam su rusakalbių, Ukrainoj labai daug baptistų, vat pas mus atvažiuoja, muzikos akademija čia tokia, kaip chorinį giedomiją moko kaip sakt, mus irgi. Rusijoj pačioj, Amerikoj labai daug ir baptistų, mes ten turim ryšius, nes net ir mūsų bendruomenė buvo ir pradėti per santykius su Amerikos bažnyčia (Gediminas, 45 m.).

Nors bendravimas vertinamas pozityviai, religinių mažumų atstovai išsakė ir kritikos jų lyderiams, kuriems, anot 47 metų informanto Armino, trūksta pilietinio aktyvumo siekiant apginti save kaip mažumą, o susibūrimas į aljansus suvokiamas kaip „Lietuvos evangelizavimas“. Vadinas, religinių mažumų lyderiai, taip pat bendruomenių nariai save suvokia kaip religinio lauko dalyvius, o kitus jame mato kaip teologinio diskurso atstovus. Ypač daug teologinių diskusijų informantams kėlė klausimai apie jų bendruomenės santykius su Lietuvos visuomenėje vyraujančia Romos katalikų bažnyčia. Informantai kritikavo šią bažnyčią, analizavo jos istoriją. Pavyzdžiui, 22 metų informantės Ievos pasakojime atsiskleidė chrestomatiniai katalikų ir protestantų schizmos elementai, ji kritikavo popiežiaus autoritetą, pabrėžė nuostatą remtis Biblija ir pan. Informantės Ievos kritikos sulaukė ir ekumeninio judėjimo idėja. Taip siekiama parodyti baptistų tikėjimo išskirtinumą ir teisingumą, tačiau taip pat kritikuojama vyraujanti religinė bendruomenė Lietuvoje. Reikia atkreipti dėmesį, kad, kalbėdami apie save ir savo bendruomenę, informantai dažnai vartodavo sąvokas *netradicinis*, *sektantai*, atskleidžiančias jų sąmoningumą suvokiant savo bendruomenės poziciją šioje visuomenėje ir iš to išplaukiančias socialines pasekmes – socialinę atskirtį.

Informantai apibūdino ir savo pozicijos visuomenėje atspirties taškus. Pavyzdžiui, palankiai buvo kalbama apie religijos laisvę reglamentuojančius

4 Ekumenizmas – krikščioniškų bažnyčių vienybės siekiantis judėjimas.

teisės aktus, pabrėžiama, kad valstybės lygmeniu ši laisvė užtikrinama, nors kartais bendraujant su žmonėmis pasigendama religijos laisvės principo supratimo. 45 metų informantas Gediminas pasakojo, kad renkantis tinkamą vietą bažnyčios statybai jiems teko nemažai bendrauti su valdininkais. Ypač įsiminė susitikimas su vienu iš jų. Gediminas prisimena, kad valdininkas, sužinojęs, kokiai bendruomenei jie priklauso, iš pradžių atsisakė duoti statybai vietą, nes esą „jų tikėjimas yra neteisingas“. Tik per pokalbį paaiškėjus, kad baptistai yra krikščionys, valdininko pozicija pasikeitė. Po šių susitikimų bendruomenei buvo suteikta vieta bažnyčios statybai Kauno mikrorajone, kuris tuo metu buvo miesto pakraštyje. Toks valdžios institucijų sprendimas leidžia kalbėti apie tam tikrą erdvinę atskirtį (Low 2000 ir 2011), kai „netradicinių“ religinių bendruomenių pastatams skiriami sklypai miesto pakraščių teritorijose, šitaip jas išstumiant iš viešosios erdvės ir perkeliančią į ne tokią matomą, nekonfliktuojančią su visuomenėje vyraujančias socialines normas atitinkančios religinės bendruomenės vietą.

Gedimino pasakojimas leidžia išskirti pagrindinius Lietuvos religinių mažumų socialinės atskirties lygmenis: viena vertus, įstatymų lygmeniu religinė laisvė užtikrinama, tačiau čia pat valstybė tampa aktyvia religijos ir valstybės santykių dalyve, inicijuojančia diferenciacijos procesus religiniame lauke. Valstybė sukuria religijų nelygybės sistemą, kuri veikia šių bendruomenių kasdienį gyvenimą, jų narių pripažinimą visuomenėje. Informantai liko politiškai korektiški, stengėsi sumenkinti sulaukiamo priešiško masės, tačiau skaitant tarp interviu eilučių galima aptikti Lietuvos religinio lauko povandeninių srovių, veikiančių bažnyčios, valstybės ir religinių bendruomenių tarpusavio santykius. Viena iš sričių, kurioje šios povandeninės srovės reiškiasi, tai valstybės inicijuojamas ir palaikomas religinis dialogas:

Aišku, būna tie prezidentūroje maldos pusryčiai per kuriuos bandoma kažkas kažkiek bent jau pakeisti, bet iš tikrųjų jei prisistatai, kas esi tai beveik visada susiduri su tuo, kad žmogus pradeda laikyti atstumą ir žiūrėti į tave labai atsargiai ir šiek tiek skeptiškai. Nes iš karto pasidarai toks įtartinas, kad pirmiausia reikia susipažinti, ištirti, išbandyti (Julija, 37 m.).

Kiti informantai papildė Julijos įžvalgas bendradarbiavimo su kitomis religinėmis bendruomenėmis įspūdžiais. Jie kalbėjo, kad „tradicinių“ bendruomenių labiau klausomasi įvairiose vyriausybės inicijuojamose darbo grupėse, svarstančiose religinių bendruomenių veiklos reglamentavimo

klausimus. Anot 47 metų Armino, pagrindiniai tokių darbo grupių dalyviai – katalikai, stačiatikiai ir judėjai: „... Ir jų daugiausia klausia, nes jie visada taip suformuluoja, keistai, kad, matot, mes kentėjome. Reiškia mes čia buvom visą laiką. Mes kentėjom ir dabar valstybė turi pareigą mums kompensuoti privilegijomis.“ Armino nuomone, religinių mažumų dialogą su valstybe sunkina tai, kad nėra susikalbėjimo su kitomis krikščioniškomis bendruomenėmis, pavyzdžiui, nei su judėjais, nei su musulmonais. Juo labiau neplėtojamas dialogas su naujosiomis religijomis, nes šias linkstama demonizuoti. Tačiau toks dialogas, anot Armino, turėtų vykti su religinėmis bendruomenėmis, o ne tarp valstybės ir religijų. Valstybė, jo manymu, turėtų siekti atviros visuomenės:

... kiek bebūtų tradicinių bendruomenių, mes turime būti atviri, kad atsirastų kažkokia nauja. Mums gal nesuvokiama, mes gal to net nepripažinsim religija, bet ir valstybė neturėtų turėti teisės kažką pripažinti religija, o kažko ne (Arminas, 47 m.).

Apibendrinant galima teigti, kad informantų pasakojimai atskleidžia galios pasiskirstymą religiniame lauke, kuriame išskirtinę poziciją užima Lietuvos katalikų bažnyčia kartu su kitomis „tradicinėmis“ religinėmis bendruomenėmis. Nuo jų priklauso kitų religinių bendruomenių kasdienybė – santykiai su valstybe, visuomene, taip pat skirtingų religinių bendruomenių individų santykiai.

Informantų pasakojimai patvirtina ir papildo teorines šio skyriaus dalies išvagas apie vyraujančios bažnyčios įtaką. Remiantis Bourdieu, religija kuria socialinius skirtumus, o didžiosios bažnyčios tampa svarbiausiomis institucinėmis veikėjomis religiniame lauke. Empirinio tyrimo duomenys leidžia teigti, kad Katalikų bažnyčia užima išskirtinę poziciją Lietuvos religiniame lauke, ir šį išskirtinumą, vartojant Gramsci terminą, galima vadinti subjektyviomis ir objektyviomis formomis pasireiškiančia hegemonija. Viena vertus, Katalikų bažnyčios išskirtinumą religiniame lauke patvirtina ir palaiko valstybė ir jos institucijos. Valstybė dalyvauja formuojant religijų nelygybę įtvirtindama jų diferenciaciją, kuri buvo aptarta šio skyriaus dalyje apie religinių mažumų teisinę ir socialinę padėtį Lietuvos visuomenėje. Antra vertus, Katalikų bažnyčios galią Lietuvoje įtvirtina simbolinis jos autoritetas, kuriuo kasdienybėje remiasi individai, atlikdami profesines savo pareigas, priimdami kasdienes ir egzistencinius sprendimus.

Iš informantų pasakojimų matyti, kad katalikybė ir jos autoritetas dažnai laikomi savaime suprantamais (angl. *common sense*), tačiau juose galima aptikti ir tai, kad kitos „tradicinės“ religinės bendruomenės jau tampa visiems suprantamomis religinio lauko dalyvėmis, tarp jų turėtų būti ir šiame tyrime dalyvavusios evangelikų baptistų ir Tikėjimo žodžio bendruomenės. Interpretuojant empirinio tyrimo duomenis, galima remtis Gramsci ir teigti, kad Katalikų bažnyčia kartu su kitomis „tradicinėmis“ religinėmis bendruomenėmis Lietuvos visuomenėje tampa galios diskursu, formuojančiu socialinės įtraukties ir atskirties kategorijas, paverčiančiu jas natūraliomis ir logiškoms, t. y. jei Lietuvos valstybė pripažįsta devynias religines bendruomenes kaip „tradicines“, vadinasi, jų turėtų „pakakti“ šios visuomenės religiniam gyvenimui, o kitos neturėtų puoselėti iliuzijų atrasti savo vietą šiame lauke. Tikėjimo žodžio bendruomenės istorija steigiant privačią krikščionišką mokyklą bei valstybės ir savivaldos institucijų reakcijos į šiuos ketinimus, analizuotos fokus grupės interviu metu, liudija valstybės pastangas eliminuoti šią bendruomenę iš religinio lauko neleidžiant jai užsiimti religiniu švietimu. Tačiau patys informantai stebėjosi, kaip staiga pasikeitė valstybės institucijų požiūris į jų bendruomenę, kai ši, suvienijusi pastangas su „tradicine“ Evangelikų reformatų bažnyčia, įsteigė ir įregistravo krikščionišką vaikų darželį.

Informantų pasakojimuose atsiskleidęs aktyvus valstybės ir jos institucijų dalyvavimas Lietuvos religiniame lauke leidžia kalbėti apie religijų nelygybės politikos pagrindų besiformuojančią religinių mažumų socialinę atskirtį – apribojimus „netradicinėms“ religinėms bendruomenėms prieiti prie valstybės paslaugų ir lengvatų, teikiamų „tradicinėms“ religinėms bendruomenėms. Viena iš tyrime dalyvavusių evangelikų baptistų bendruomenių priklauso valstybės pripažintų bendruomenių grupei, tačiau informantai teigė, kad vienintelė teisė, kurią jie įgijo, lyginant su „netradicinėmis“ religinėmis bendruomenėmis, yra tai, kad valstybė pripažįsta ir registruoja bendruomenėje atliktas santuokos apeigas. Toks simbolinis valstybės pripažintos bendruomenės statusas neleidžia jai jaustis lygiaverte „tradicinėms“ religinėms bendruomenėms, nors istoriniu požiūriu ir vertinant demografinius duomenis evangelikų baptistų bendruomenė Lietuvoje veikia ilgą laiką ir yra gausesnė už kai kurias „tradicines“ religines bendruomenes net jas kartu sudėjus. Todėl šis atvejis dar

kartą patvirtina mūsų jau aptartą religijų nelygybę skatinančią valstybės politiką, kai, nepaisant valstybės bandymų „taisyti“ nelygybės situaciją, sukuriamą dar viena religinių bendruomenių pripažinimo pakopa. Siekdamos ją peržengti bendruomenės turi pateikti atitiktį visuomenės moralės normoms patvirtinančių įrodymų, kuriuos tvirtina Lietuvos Respublikos Seimas, nors galiausiai suteiktas „tradicinės“ religinės bendruomenės statusas tampa tik simboliu žyme, neturinčia jokios realios vertės valstybės ar visuomenės gyvenime.

Apibendrinimas

Vartojant materialistinę religijos sampratą, šiame skyriuje pažvelgta į religijos ir socialinės atskirties santykį šiuolaikinėje visuomenėje. Analizuojant išskirtas dvejopas religijos ir socialinės atskirties santykius. Religija gali būti laikoma socialinės atskirties priežastimi, ypač kai kalbame apie religines mažumas, tačiau ji gali būti suvokiama ir kaip socialinės atskirties įveikos strategija tiems, kas tampa religinės bendruomenės nariais.

Atlikus fokus grupės ir pusiau struktūruotų interviu su religinių mažumų bendruomenių nariais analizę, paaiškėjo, kad evangelikų baptistų ir Tikėjimo žodžio bendruomenių nariams religija dažniau tampa socialinės atskirties, susijusios su atsivertimo (įtikėjimo) faktu ir jį lydinčiais gyvenimo pokyčiais, priežastimi. Abiem bendruomenėms priklausantys informantai brėžė ribą tarp gyvenimo iki atsiverčiant (įtikėjimo) ir jau atsivertus, būdingą daugumai atsiverčiančiųjų į naują tikėjimą. Paaiškėjo, kad ši riba žymi iš esmės pakitusią gyvenimo kokybę, santykius su artimiausia aplinka. Anot informantų, nors artimiausi žmonės įvairiai reaguoja į šiuos pokyčius, kartais jie stigmatizuoja tikinčiuosius ir priverčia juos jaustis atstumtus ir nesuprastus. Kaip matyti iš informantų pasakojimų, jų priklausymas religinių mažumų bendruomenei laikomas socialine problema, kuri vertinama eretiniu / religiniu ir sveikumo / medicininiu aspektais. Vadinasi, viena vertus, priklausymas religinės mažumos bendruomenei sulaukia visuomenės, atstovaujančios vyraujančiai bažnyčiai ir vertinančios tokį pasirinkimą kaip deviantinį elgesį, reakcijos. Antra vertus, šis priklausymas vertinamas ir mediciniškai laikant religinį atsivertimą

sveikatos sutrikimu, paveiktu išorės veiksnių ir galimu pakeisti ateityje. Šie vertinimai atspindi susiformavusią aiškią skirtį tarp individo teisių ir laisvių, deklaruojamų teisės aktuose, ir jų supratimo visuomenėje.

Socialinė atskirtis organizaciniu (mezo-) ir valstybiniu (makro-) lygmenimis reiškiasi religinės bendruomenės santykiais su kitomis religinėmis bendruomenėmis ir valstybe. Iš interviu matyti, kad tyrime dalyvavusios evangelikų baptistų ir Tikėjimo žodžio religinių mažumų bendruomenės linkusios bendrauti tarpusavyje su labiausiai doktriniškai artimomis bendruomenėmis, be to, išskirtiniais atvejais dalyvaujama ekumeniniuose krikščioniškų bendruomenių renginiuose. Tyrimo metu informantai gana kritiškai atsiliepė apie Katalikų bažnyčią, pirmiausia vardydami doktrininės problemas: minėtas katalikybės ir protestantizmo konfliktas, kritikuoti Katalikų bažnyčios tikintieji ir hierarchai, bažnyčios ir valstybės santykių reglamentavimas. Tiriant išryškėjusios praktinės problemos, su kuriomis susiduria religinių mažumų bendruomenės, atskleidžia katalikybės hegemoninę poziciją Lietuvos valstybėje, kurios autoritetą individai pasitelkia ir savo kasdienybėje. Taip pat pastebėtas ir „tradicinių“ religinių bendruomenių autoritetingas vaidmuo Lietuvos religiniame lauke.

Šis tyrimas leidžia kalbėti apie valstybinę ir erdvinę religinių mažumų socialinę atskirtį Lietuvos visuomenėje. Valstybinę analizuotų religinių mažumų socialinę atskirtį pagrindžia empirinio tyrimo duomenys, atskleidžiantys Romos katalikų bažnyčios ir kitų „tradicinėmis“ valstybės pripažintų religinių bendruomenių dominavimą Lietuvos religiniame lauke, kai „netradicinės“ religinės bendruomenės tampa socialiai marginalizuotos. Šitaip „tradicinės“ religinės bendruomenės kartu su valstybe kuria ir palaiko socialines ribas, kurių užribyje atsiduria „netradicinės“ religinės bendruomenės. „Tradicinių“ religinių bendruomenių išskirtinę poziciją Lietuvos religiniame lauke palaiko valstybė, svarbi religinio lauko veikėja. Valstybė, suinteresuota politinės hegemonijos išlaikymu, pasitelkia šiam tikslui ir religiją: taip politinis ir religinis elitas suartėja, dar labiau sustiprindami jiems nepriklausančių religinių mažumų socialinę atskirtį.

Valstybinę religinių mažumų socialinę atskirtį papildoma ir erdvinė jų atskirtis. Šios bendruomenės patiria erdvinę socialinę atskirtį jas eliminuojant iš viešojo visuomenės gyvenimo ir apribojant jų galimybes dalyvauti jame: kartais problemiška atskleisti savo religinį tapatumą, išsineuoti

pastatą, gauti sklypą bendruomenių pastatams ne miestų pakraščiuose ir pan. Šitaip sukuriamas Lietuvos visuomenės paveikslas, kuriame matomos ir įteisinamos tik „tradicinės“ religinės bendruomenės ir jų veikla.

Nors šis empirinis tyrimas atliktas tik dviejose krikščioniškose religinių mažumų bendruomenėse, tikėtina, kad socialinės atskirties formavimasis asmenims atsiverčiant ir tampant religinės bendruomenės nariais gali būti pritaikomi ir kitų religinių tradicijų bendruomenėms, tačiau tam būtini išsamesni kitų religinių mažumų bendruomenių socialinės atskirties tyrimai. Socialinė atskirtis organizaciniu ir valstybės lygmenimis atskleidė hierarchinio religinio pliuralizmo modelį ir jo padarinius „netradicinėms“ religinių mažumų bendruomenėms ir jų narių kasdienybei. Vis dėlto ateityje būtų tikslinga atlikti politinio ir religinio elito sąveikos ir valstybės institucijų indėlio formuojant Lietuvos religinį lauką tyrimus.

APIBENDRINIMAS

Jurga Bučaitė-Vilkė

Monografijoje analizuotos socialinės atskirties riziką patiriančios grupės atspindi šiuolaikinės Lietuvos gerovės sistemos aktualijas, kuriose susipina diskursyvus neoliberalizmas, socialinio teisingumo ir egalitarizmo dilemos bei kasdienės geresnio gyvenimo paieškos. Sudėtingi šių grupių gyvenimo pasakojimai leidžia atidžiau pažvelgti į socialinės atskirties kasdienybę, kur dažnas tikisi rasti atsakymą į klausimą, kas jis yra šioje visuomenėje ir kiek jis pripažįstamas kaip efektyvus visuomenės narys. Visos monografijoje nagrinėtos socialinės grupės – vienišos motinos, auginančios mažamečius vaikus, lėtinėmis ligomis sergantieji, alkoholikai, jauni bedarbiai vyrai, benamiai vyrai ir evangelikų baptistų bei Tikėjimo žodžio bendruomenių nariai – susiduria su panašiais socialinio pripažinimo, normatyvumo ir subjektyvios gerovės klausimais. Kai kurių iš tyrinėtų grupių socialinę atskirtį labiau lemia ekonominiai struktūriniai pokyčiai, kitų – kultūriniai visuomenėje susiformavę elgsenos modeliai. Pastariesiems bet koks nukrypimas nuo visuomenėje priimtinių normų gali pasidaryti marginalizacijos ar stigmatizacijos priežastimi. Dažnam materialinė ir socialinė deprivacija tampa gėdą keliančia atskirtimi nuo socialinių normų, kurių nesugebama įgyvendinti. Todėl skirtingų socialinės atskirties formų ir turinio analizė, pateikta šioje studijoje, leidžia permąstyti ir Lietuvoje egzistuojančias normatyvumo schemas, susijusias su ekonominės gerovės standartais, gero gyvenimo įsivaizdavimu, sveiko kūno suvoktimi, lytiškai diferencijuotu elgesiu, gero piliečio elgesiu ir pan., bei jų prievartą. Jei socialinę atskirtį laikome normų pažeidimu ir nesilaikymu (ar daugeliu atvejų įgūdžių joms įgyvendinti trūkumu), siekdami būti socialiai įtraukti privalome žūtbūt įveiksminti šias normatyvumo schemas arba joms aršiai ir nuosekliai priešintis ieškodami alternatyvių išgyvenimo būdų.

Pirmame knygos skyriuje apžvelgiamos teorinės socialinės atskirties tyrimų tradicijos ir išryškinamas požiūris į socialinę atskirtį ne tik kaip

į materialinę deprivaciją ar skurdą, bet ir kaip normatyvios socialinės integracijos stoką. Socialinės atskirties sąvoka nagrinėjama platesniame subjektyvios gyvenimo gerovės kontekste, klausiant apie asmenų pastangas atitikti socialines normas, normatyvumo mechanizmų represyvumą ir alternatyvių gyvenimo strategijų paiešką. Skyriuje taip pat suformuluotos genealoginio tyrimo, siejamo su Michelio Foucault (1980 ir 1983) idėjomis apie tyrėjo gebėjimus įsigilinti į stigmatizuotus žinojimo būdus, kurie padeda atskleisti tiriamų socialinių grupių gyvenimo įvykius, kasdienybės praktikas ir santykį su socialinėmis institucijomis, prielaidos. Ši mikrolygmens perspektyva naudojama kaip alternatyvus analitinis įrankis, leidžiantis pastebėti ir atskleisti daugialypius galios mechanizmus, dažnai tampančius socialinės nelygybės ir kovos dėl vertingų socialinių išteklių priežastimi.

Analizuojant reprezentatyvią apklausą apie Lietuvos gyventojų nuostatas ir atskirų socialinių grupių socialinę atskirtį, antrame skyriuje išryškėjo, kad skirtingi visuomenėje vyraujantys diskursai apie socialinę atskirtį ir skurdą priklauso nuo socialinės distancijos, subjektyvaus gero gyvenimo suvokimo ir socialinio teisingumo sampratų. Apklauskos analizė leidžia išskirti tris klasterius, kurie atspindi tris skirtingus Lietuvos gyventojų požiūrius į socialinės atskirties ir skurdo priežastis.

Pirmajam respondentų klasteriui būdingas pliuralistinis supratimas apie socialinės atskirties, skurdo ir vargo priežastis. Viena vertus, šiam klasteriui priklausantys respondentai sutinka, kad sunkioje socialinėje padėtyje atsidūrusiems asmenims trūksta svarbių integracinių išteklių (pvz., socialiai naudingų pažinčių) arba jų padėtį lemia išoriniai veiksniai (tokie kaip darbdavių išnaudojimas). Kita vertus, jie sutinka, kad socialinės atskirties riziką patiriantys asmenys yra gana apatiški keisti savo padėtį, t. y. per mažai stengiasi ar vengia sunkaus darbo. Reikia pabrėžti, kad šių nuostatų respondentai socialinės atskirties riziką patiriančių asmenų nekaltina ir socialinės atskirties „nepatologizuoja“, t. y. jie nei neigia, nei teigia, kad į socialinę atskirtį patekę ir skurdūs asmenys yra tinginiai, todėl šio klasterio nuostatos labiau išreiškia konformistinį požiūrį į socialinę atskirtį.

Antrojo klasterio respondentai mano, kad socialinė atskirtis ir skurdas yra struktūrinio pobūdžio. Dauguma jų pritaria nuomonei, kad socialinė

atskirtis ir skurdas – valstybės nepriežiūros, darbdavių išnaudojimo ir ribotų socialiai reikšmingų pažinčių dedamoji, o ne individualių pasirinkimų ar asmeninių savybių rezultatas. Trečiajam klasteriui priklausantys respondentai patologizuoja ir stigmatizuoja į socialinę atskirtį patekusius asmenis. Jie teigia, kad skurdą lemia pačių individų asmeniniai pasirinkimai, t. y. menkos jų pastangos keisti padėtį ar net tingėjimas. Šiame skyriuje išryškėjusios socialinės atskirties ir socialinės distancijos problemos verčia permąstyti kolektyvinio solidarumo ir egalitariškesnio visuomenės išteklių perskirstymo klausimą.

Pabrėžiant socialinio pripažinimo, pasipriešinimo stigmatizacijai, kasdienio išgyvenimo strategijų, subjektyvios gyvenimo kokybės problemas, kituose monografijos skyriuose pristatyta atskirų socialinės atskirties grupių analizė. Trečiame monografijos skyriuje „Vienišos motinos, materialinė deprivacija ir gyvenimo kokybė“ analizuoti kiekybiniai duomenys rodo, kad vienišų motinų, auginančių nepilnamečius vaikus, grupei būdinga itin didelė disponuojamų ekonominių išteklių ir gyvenimo kokybės sampratos diferenciacija. Moterų išsilavinimas, užimtumas, socialinė kilmė, šeiminio gyvenimo pokyčiai, lemiantys jų socialinę padėtį, yra vieni pagrindinių socialinės nelygybės veiksnių. Turimas kultūrinis kapitalas taip pat leidžia daugiau ar mažiau disponuoti įvairiomis socialinio, kultūrinio ir finansinio kapitalo privilegijomis. Būtina pabrėžti ir tai, kad dėl kintančių visuomenės normų, susijusių su skyrybomis ir partneryste, vienišų motinų grupei būdinga kur kas mažesnė stigmatizacija, lyginant su lėtinėmis ligomis sergančiųjų, benamių ar religinių mažumų padėtimi.

Ketvirtame monografijos skyriuje „Jaunų bedarbių vyrų požiūris į darbą, jų darbo tapatybės ir gero gyvenimo lūkesčiai“ nagrinėjant bedarbių požiūrį į darbo vertybes ir darbo reikšmę išskirtos dažniausiai naudojamos nedarbo įveikos strategijos ir jų sąsajos su įvairiais socialiniais demografiniais kintamaisiais. Apklausos „Darbingo amžiaus Lietuvos gyventojai“ analizė rodo, kad vienas iš svarbių kintamųjų, paaiškinančių skirtingus darbo vertybių prioritetus, yra bedarbių amžius ir išsilavinimas. Vyresnio amžiaus bedarbiams būdingesnis normatyvinis požiūris į darbą, lyginant su jaunesniais respondentais. Aukštesnio išsilavinimo bedarbiai taip pat suteikia darbo vertybėms daugiau reikšmės nei žemesnį išsilavinimą turintys asmenys. Verta pažymėti, kad apklausos rezultatai

atskleidžia gana aukštą bedarbių savivertės lygį. Tikėtina, kad pasitikėjimas savo jėgomis, optimistiniai gyvenimo lūkesčiai ir gebėjimas įvardyti ir rasti adaptacijos alternatyvų leidžia sėkmingiau prisitaikyti prie besikeičiančių darbo rinkos sąlygų. Pusiau struktūruoti interviu su jaunais bedarbiais vėlais atskleidžia, kad daugumai bedarbio statusas ne tiek reiškia materialinių ekonominių išteklių deprivaciją, bet yra labiau susijęs su afektyviu emociniu darbo praradimo vertinimo lygmeniu. Aiškaus gyvenimo scenarijaus, kaip sukurti gerą gyvenimą ir įsitvirtinti darbo rinkoje, neturėjimas kuria nuolatinio nestabilumo ir nesaugumo būseną. Svajones apie normatyvinius gero gyvenimo atributus, tokius kaip darbas, stabili partnerystė, emocinis artumas, pakankamas vartojimo lygis, keičia nuolatinis socialinio pripažinimo ieškojimas.

Penktame skyriuje „Tarpinstitucinis benamių vyrų dreifas“ gilinamasi į visuomenės „nuskriaustųjų“ – benamių – ir socialinės paramos institucijų santykį. Benamių vyrų susidūrimas su teisėsaugos ir įkalinimo institucijomis leidžia kalbėti apie jų dreifavimą tarp institucijų ar apie tam tikrą institucinį ciklą. Tyrime dalyvavusių benamių vyrų gyvenimo istorijos liudija, kad šio dreifo pradžia galima laikyti gyvenimo nestabiliose šeimose ar vaikų globos įstaigose patirtis. Nakvynės gyventojų požiūriu, darbas yra pagrindinė sąlyga, galinti padėti nutraukti institucinio dreifo grandinę ir pakloti savarankiško gyvenimo pamatus. Tačiau jis yra sunkiai pasiekiamas dėl daugumos vyrų darbinių įgūdžių ir išsilavinimo stokos. Ekspertų, dirbančių su nakvynės namų gyventojais, manymu, ilgalaikė gyvenimo institucijoje patirtis silpnina asmens šansus ištrūkti iš institucinio ciklo ir dėl socialinių ryšių trūkumo, ir dėl institucinės aplinkos transformavimo į saugią „savą erdvę“, perimant jos diktuojamas normas ir taisykles. Žmogiškojo kapitalo stygius, kurį, ekspertų manymu, gana paradoksaliai siekiama kompensuoti ugdant benamių savarankiškumą rutinizuotų taisyklių ribojamoje aplinkoje, apsunkina jų dalyvavimą normatyvinėje darbo rinkoje ir kitų konvencinių vaidmenų atlikimą. Benamių „užstrigimas“ institucijose skatina kelti jiems teikiamų paslaugų efektyvumo, lankstumo ir valstybės požiūrio į šios problemos sprendimą klausimus.

Šeštas monografijos skyriaus „Lėtinį negalavimą turinčių asmenų socialinė ir asmeninė patirtis“ skirtas lėtinės ligos ir negalavimo analizei.

Sergančiųjų lėtinėmis ligomis socialinės atskirties specifiką apibrėžia vidinių patirčių ir išgyvenimų kompleksas (patiriami jausmai, tapatybės formavimasis, asmens savivertė), tačiau svarbus yra ir jų santykis su sveikatos ir socialinės apsaugos institucijomis, verčiantis diskutuoti apie subjektyvistinės negalavimo ir objektyvistinės ligotumo sąvokos atskyrimą. Skyriuje teigiama, kad sergančių asmenų socialiniai patyrimai atiboja juos nuo viešojo gyvenimo ir mažina aktyvaus socialinio dalyvavimo galimybes. Ligos nulemti pokyčiai kelia didelių iššūkių ir dėl stigmatizuojančio visuomenės požiūrio, aplinkos spaudimo ir klįjuojamų etikečių.

Septintame skyriuje „Nesaikingo alkoholio vartojimo padariniai: socialinės žalos ir atskirties kontekstas“ atskleidžiama, kad Lietuvoje nesaikingai alkoholį vartoja kas antras geriantis asmuo, kas antrą asmenį išgerti skatina draugai, kas trečią dar ir giminės. Išanalizavus statistinius duomenis, nustatytas glaudus alkoholio vartojimo dažnio, nesaikingo vartojimo ir pablogėjusios sveikatos, t. y. dažnėjant alkoholio vartojimui auga nesaikingas vartojimas ir blogėja sveikata, ryšys. Kita vertus, alkoholiu piktnaudžiaujantys asmenys kelia žalą visuomenei, dažniausiai alkoholio nevartojantiems žmonėms. Šią žalą galima apibrėžti agresyviu geriančiųjų elgesiu viešosiose ir privačiose vietose, girtų asmenų įžeidinėjimais, įkyriu siūlymu gerti alkoholį, poilsio naktį trikdymu ir baime sutikti girtų asmenų gatvėje. Žala visuomenei koreliuoja ir su žala šeimai. Dauguma šeimos narių jaučia gėdą ir skausmą dėl alkoholiu piktnaudžiaujančio asmens, patiria finansinių nuostolių, turi rūpintis visais šeimos reikalais, jaučiasi negerbiami ir skriaudžiami geriančiųjų. Skyriaus autorė teigia, kad negatyvus aplinkinių požiūris į alkoholiką padeda jam greičiau suvokti neigiamus priklausomybės padarinius, paskatina biografinį lūžį ir sveikesnio gyvenimo būdo pasirinkimą.

Aštuntame skyriuje, analizuojant dvi religines Tikėjimo žodžio ir evangelikų baptistų bendruomenes, gilinamasi į šių grupių santykį su religijos institutu – tikėjimais, praktikomis ir jų kasdienybė – ir jų socialinės atskirties apraiškas. Tradicinių religinių bendruomenių vyravimas Lietuvoje rodo akivaizdžią religinių mažumų stigmatizaciją visuomenėje ir šių bendruomenių išstūmimą iš viešojo diskurso. Tam tikrų religinių mažumų analizė taip pat atskleidžia savotišką protestą prieš politinę ir religinę hegemoniją, ribojančią skirtingų religinių praktikų pripažinimą visuomenėje.

Ar galima kalbėti apie socialinį poveikį ir postmaterialią politiką?

Viešajame diskurse artikuluojamas socialinės atskirties suvokimas dažnai disonuoja su subjektyviu asmeninės patirties vertinimu, kuris atspindi šiuolaikinę gyvenimo stilių ir individualių biografijų įvairovę. Tradicinių vertybių reikšmės mažėjimas, nuasmeninti tarpusavio santykiai ir sudėtingėjantys galios ir išnaudojimo mechanizmai keičia individų integracijos į visuomenę pobūdį. Klasiniai suvaržymai ir subjektyvių gyvenimo pasirinkimų įvairovė sukuria tam tikrą socialinės struktūros dualumą, kuris verčia permąstyti klausimus, susijusius su gerovės valstybės vaidmeniu. Kiek valstybė pajėgi rūpintis tam tikrų visuomenės grupių gerove? Kaip „ekspertinis“ viešosios politikos išmanymas keičia marginalizuotų socialinių grupių tikrovę? Koks yra bendruomenės, turinčios galių mobilizuoti ir sutelkti, vaidmuo? Kaip apibrėžiama individualių gyvenimo pasirinkimų laisvė?

Šie ir daugelis kitų klausimų atskleidžia normatyvinių sampratų, skirtingai apibrėžiančių ir demistifikuojančių kolektyvinės tapatybės ir individualios atsakomybės sankirtas, normų ir interesų įvairovę ir prieštaravimus visuomenėse, kuriose socialinei politikai skiriamas itin didelis dėmesys. Jeigu žvelgtume į socialinės gerovės valstybę kaip į tam tikrą kompromisą tarp darbo jėgos ir kapitalo perskirstymo, tarp socialinės gerovės poreikio ir kontrolės mechanizmo, turėtume kalbėti apie tam tikras visuomenėje kylančias įtampas. Pirmiausia jos susijusios su suvokimu, kokie yra į socialinę atskirtį patekusių grupių poreikiai ir pagrindinės grėsmės, lemiančios didesnę ar mažesnę šių grupių socialinę ir materialinę deprivaciją. Antra, įtampa kelia ir nuolat besikeičiančios daugialypės atskirties, įtraukties ir dalyvavimo sąvokos. Galima teigti, kad gerovės sistemos nelankstumas atskleidžia vis didesnę specifinių marginalizuotų grupių potyrių ir siūlomų socialinės paramos politikos priemonių prarają. Trečia, gerovės valstybės ir socialinės paramos sistema nėra pasirengusi reaguoti į pažeidžiamų visuomenės sluoksnių subjektyvios gyvenimo kokybės sampratų įvairovę, kuri simbolizuoja ryškėjančius individualizmo ir asmeninės atsakomybės pokyčius. Pasak Ulricho Becko (1992), stiprėjančios rizikos individualizacijos tendencijos rodo, kad patikėjamą socialinės paramos sistema keičia suvokimas, kad gyvenimo negandas gali išspręsti tik individualūs veiksmai. Socialinės nelygybės nulemiami sunkumai vis labiau laikomi ne socialinės ar ekonominės

sistemos trūkumu, o individo negebėjimu prisitaikyti prie besikeičiančių rinkos sąlygų. Beckas kelia prielaidą, kad viena iš stiprėjančios socialinės nelygybės priežasčių yra susijusi su individualizmo stiprėjimu, nes individai savo gyvenimų negandas ir krizines situacijas vertina kaip asmeninį nuopuolį (Beck 1992). Todėl menkstanti kolektyvinės tapatybės reikšmė ir mažėjantis kolektyvinio saugumo poreikis verčia permąstyti pamatinius gerovės sistemos tikslus ir uždavinius.

Rinkos ekonomikoje pasirinkimas, kaip skirstyti visuomenines gėrybes diversifikuotoms socialinėms grupėms, neišvengiamai priklauso nuo politinių sprendimų, teikiančių prioritetą vieniems ar kitiems poreikiams. Kyla klausimas, kaip atrenkamos konkrečios visuomeninės gėrybės ir kas yra tos socialinės grupės, galinčios pasinaudoti valstybės teikiamomis subsidijomis. Kaip pastebi Susan Strange, kapitalistinės gerovės sistemos pasižymi akivaizdžiu netolygumu perskirstydamos pajamas. Kalbant apie rinkos ekonomiką, perskirstymo galios mechanizmas mažai priklauso nuo statuso ir vietos valdžios hierarchinėje sistemoje. Priešingai, pagrindiniu visuomeninių gėrybių perskirstymo principu tampa gaunamas kapitalas (pavyzdžiui, darbo užmokestis) ir profesinis užimtumas, kuris akivaizdžiai turi diskriminuojantį poveikį (Strange 1998). Todėl tenka pripažinti, kad įprastos socialinės stratifikacijos ribos tampa miglotos dėl didėjančios individualizuotų patirčių reikšmės individų gyvenime. Kaip teigia Johnas H. Goldthorpe'as ir Gordonas Marshallas (1992), socialinės klasės praranda savo kaip kolektyvinio veiksmo ir kolektyvinės sąmonės pirminę reikšmę. Dar daugiau, subjektyvių individualizuotų gyvenimo patirčių įvairovė keičia supratimą apie tradicines gerovės sistemos funkcijas. Šiame kontekste skambi politinė retorika, nepastebinti socialinių klasių ir lyčių skirtumų nulemtos nelygybės, tampa stipresnės socialinės įtampos arena.

Vienas tokių gerovės sistemos pavyzdžių yra Lietuvoje veikianti bedarbių užimtumo rėmimo politika, kurią sudaro aktyvios darbo rinkos politikos bei kitos ekonominio ir socialinio poveikio priemonės, kuriomis siekiama didinti bedarbių užimtumą, mažinti nedarbą ir švelninti neigiamus jo padarinius. Politinio proceso mastu nuolat tobulinama teisinė bazė, mėginama spręsti užimtumo rėmimo didinimo klausimus, aktyviomis darbo rinkos priemonėmis mažinti regioninius darbo rinkos netolygumus.

Daugiausia garantijų turi bedarbiai, registruoti Lietuvos darbo biržoje: jie gauna valstybės paramą ir socialines garantijas, susijusias su bedarbių statusu. Priešingai, neregistruoti bedarbiai tokiomis valstybės garantijomis pasinaudoti negali. Vis dėlto daugiausia viešosios kritikos sulaukia negebėjimas efektyviai derinti socialines išmokas su paskatų dirbti ir darbo motyvacijos sistema. Ketvirtame monografijos skyriuje pristatyto tyrimo rezultatai rodo, kad jauni bedarbiai nedarbo laikotarpį vertina kaip vieną iš laikinų „nepatogių“ gyvenimo etapų, kurį tikisi artimiausiu metu įveikti. Vadinasi, svarbu kalbėti ne tik apie aktyvias darbo rinkos priemones, tokias kaip informacija apie laisvas darbo vietas, įdarbinimas subsidijuojant, tikslinis profesinis orientavimas ar finansinis darbdavių skatinimas, bet ir apie socialinės atskirties grupių skatinimo lygmenį.

Moderniosios individualizacijos kontekste asmenys save dažnai suvokia kaip nepriklausomą veikėją, galintį laisvai keisti gyvenimo būdą, darbo vietą, būstą ar partnerius. Tačiau tam tikri klasiniai skirtumai, kurie iš dalies lemia individo ekonominį ir kultūrinį kapitalą, vis dar išlieka gana svarbūs (Forrest, Kearns 2001). Jaunimo, vienišų motinų ar sergančiųjų lėtinėmis ligomis negebėjimas įsitraukti ir išsilaikyti darbo rinkoje taip pat gali būti suvokiami kaip postliberalios ekonomikos, kurią apibūdina dinamiškas darbo vietų pobūdis, rinkos subjektų jautrumas tarptautinei konkurencijai, padidėję vartojimo lūkesčiai, padarinys. Todėl pagrindinis socialinės politikos uždavinys, siekiantis užtikrinti gerovę, turėtų koncentruotis prie asmens gebėjimų didinimo. Kalbant apie socialinės srities politikos reformas, vis svarbesnė darosi individualizuota prieiga, t. y. dabartinė socialinė politika, kartu ir darbo rinkos politika, turėtų labiau atspindėti individualizmo kultūrą ir ideologiją, pabrėžiančią individualių problemų sprendimą ir tokias vertybes kaip pasiekimai, planavimas ir nuopelnai (Harey, van Hoof 2005, 253).

Akivaizdu, kad socialinės politikos reformų kontekste svarbu kalbėti apie atskirties rizikoje esančių grupių socialinio dalyvavimo galimybes. Nors ne visuose šios monografijos skyriuose suformuluotose išvadose apie skirtingų grupių deprivacijos, skurdo ir socialinės atskirties patirtį vertinamas Lietuvoje veikiančios socialinės politikos sistemos efektyvumas ir veiksmingumas, visur akcentuojamas kolektyvinės atsakomybės didinimas ir bendruomeninio dalyvavimo svarba įtraukiant socialinės atskirties

rizikos grupės į visuomenę. Įvairūs makroekonominiai ir socialinės raidos rodikliai, tokie kaip ilgalaikis nedarbas, žemas pajamų lygis, nusikalstamumas, menkas įsitraukimas į darbo rinką, skurdo rizika ir pajamų depriacija, apibrėžia statistiškai išmatuojamas atskirties ribas. Tačiau kur kas mažiau dėmesio skiriama ne objektyviai išmatuojamiems socialinės atskirties kintamiesiems, o kolektyvinės tapatybės ir bendruomenės potencialui, galinčiam atskleisti subjektyvią gyvenimo kokybės ir įtraukties sampratą. Kaip rodo Roberto MacDonaldo ir Jane Marsh 2000 m. East Kelby mieste Anglijoje (Didžioji Britanija) atliktas jaunų (nuo 15 iki 25 metų) vargingose šeimose gyvenančių jaunuolių tyrimas, nors gyvenamoji aplinka akivaizdžiai nesaugi (skurdžios šeimos pajamos, aukštas nusikalstamumo laipsnis, aukštas nedarbo lygis, socialinių paslaugų stoka ir pan.), dauguma jaunų žmonių nelaikė savęs socialiai atskirtaisiais. Atvirkščiai, jie jautėsi esą įtraukti į viešąjį gyvenimą, turėjo draugų ir palaikė gerus santykius su kaimynais (MacDonald, March 2001, 384). Paradoksalu, kad gyvenantieji skurdžiose kaimynystėse pabrėžė lokalsios įtraukties (angl. *inclusion in localities*), kuri apibūdinama kaip gerai išplėtoti draugystės ar kaimynystės ryšiai, svarbą (MacDonald, March 2010, 385).

Bendruomeniškumo ir kaimynystės stiprinimas gali būti laikomas viena iš galimų strategijų, vietos lygmeniu mažinančių socialinės atskirties poveikį marginalizuotoms grupėms ir ekonomiškai, ir socialiai. Didelių, sėkmingai veikiančių bendruomenių kūrimasis yra sudėtingas procesas, kuriam reikalingos bent kelios iš daugelio socialinių glaudumą palaikančių sąlygų: kolektyvinis veiksmas, bendrai suvokiamas viešasis interesas, gana išplėtotą socialinę infrastruktūrą, socialinis kapitalas ir stipri vietos tapatybė. Pasak Liz Richardson ir Katharine Mumford, mažos bendruomeninės grupės negali savarankiškai ir sėkmingai kovoti su socialinės atskirties padariniais, tokiais kaip marginalizacija, socialinė poliarizacija, populiacijos mažėjimas (Richardson, Mumford 2002). Tačiau jos gali pasiekti efektyvesnę socialinės infrastruktūros plėtrą atskirose vietovėse, kurią sudaro ne tik socialinių paslaugų tinklas, bet ir „gera kaimynystė“, socialinis pripažinimas, vietos gyventojų skatinimas, aktyvus dalyvavimas viešuosiuose reikaluose, bendrų su gyvenamosios vietos kokybe ir infrastruktūra kylančių klausimų sprendimas. Atskiros kaimynystės ar bendruomeninės grupės gali palaikyti bendrų vertybių ir tapatybės

formavimąsi, kuris būtinas didinant tam tikrų socialinių grupių socialinę įtrauktį. Savivaldos ar kitos politinio lygmens institucijos šiuo atveju turėtų veikti kaip vietos iniciatyvų palaikymo mechanizmas, ne siūlantis konkrečias priemones, o skatinantis įvairias atskirų socialinių grupių kolektyvinės veiklos formas.

Šiame apibendrinime pateikiami keli rekomendacinio pobūdžio pasiūlymai¹, nukreipti į tikslines socialinės atskirties grupes ir skirtingus jų poreikius. Pasiūlymuose siekiama pritaikyti tarpinstitucinį požiūrį, bandant integruoti politikos formavimo lygmenį, pilietinį sektorių ir kitų suinteresuotų šalių (tokių kaip verslas, profesinės sąjungos, akademinės institucijos, žiniasklaida ir pan.) dalyvavimo svarbą.

Vienas pasiūlymų yra susijęs su socialinės atskirties stebėsenos metodologijos, kuri aprėptų skirtingų pažeidžiamų socialinių grupių identifikacinius bruožus ir jų socialinės ir materialinės deprivacijos, pilietiškumo ir dalyvavimo galimybių bei kitų atskirties procesų stebėseną ilguoju laikotarpiu, sukonstravimu. Tokia metodologija padėtų identifikuoti socialinės atskirties dimensijas, jų pokyčius trumpalaikiu ir ilgalaikiu periodu, socialinės atskirties grupių esamos padėties kitimą bei kartu leistų (pa)stebėti ir įvertinti vykdomų socialinės politikos praktikų efektyvumą². Itin svarbus būtų įvairių suinteresuotų šalių (įvairių krypčių mokslininkų, socialinės politikos praktikų, NVO, valstybės institucijų atstovų ir pan.) dalyvavimas kuriant socialinės atskirties stebėsenos metodologiją. Ši rekomendacija remiasi ilgamete Jungtinės Karalystės socialinės politikos patirtimi, kai įvairaus lygmens politiniai sprendimai koreguojami atsižvelgiant į socialinės atskirties specifiką kaimynystėse (mezolygmuo) ar individualią tam tikrų grupių charakteristiką (mikrolygmuo). Šiuo atveju informacija apie lokalizuotas socialinės atskirties formas tampa vienu pagrindinių politinių sprendimų koregavimo stimulų. Bendros socialinės atskirties stebėsenos metodologijos poreikis ir siekis sukurti lietuvišką socialinės atskirties

1 Šie pasiūlymai teikiami remiantis projekto „Socialinė atskirtis ir socialinis dalyvavimas pokyčių Lietuvoje“ (Nr. VP1-3.1-ŠMM-07-K-02-045) „Rekomendacijų paketu“ (projekto metinė ataskaita).

2 Vienas tokios metodologijos pavyzdžių yra adaptuota Jungtinės Karalystės socialinės atskirties daugialypės analizės B-SEM (*Bristol Social Exclusion Matrix*) metodologija, taikoma Bristolio universiteto, ar PSE (*Poverty and Social Exclusion survey*) apklausos, kuri yra suderinta su ES šalių rodikliais socialinės atskirties palyginamumu, taikymas ilgalaikiams tyrimams, ar ABS SEIFA Australijos statistikos departamento metodologija, skirta socialinės atskirties kaimynysčių identifikacijai, ir pan.

metodologinę „matricą“ kelia platesnį socialinių tyrėjų ir praktikų dialogo klausimą.

Lietuvos gyventojų apklausos apie socialinės atskirties grupes rezultatai (žr. plačiau antrą monografijos skyrių) atskleidžia diskriminuojančias visuomenės nuostatas darbo rinkoje. Apklausos analizė rodo, kad Lietuvos gyventojai darbo rinkoje pateisina diskriminacines darbdavių nuostatas daugelio analizuojamų atskirties grupių atžvilgiu. Jie labiausiai linkę marginalizuoti ir pateisinti religinių mažumų, bedarbių, asmenų, sergančių lėtinėmis ligomis, iškritimą iš darbo srities. Pastebimas ir tam tikras asmenų segmentavimas darbo rinkoje į vertesnius dirbti ir ne tokius vertus. Išsiskiria vadovų ir verslininkų, esančių darbo rinkos galios struktūros viršuje, diskriminaciniai vertinimai analizuotų socialinių grupių atžvilgiu. Todėl būtina kalbėti apie darbdavių sąmoningumo ir informatyvumo (angl. *awareness*) didinimą darbo rinkoje egzistuojančių diskriminacinių mechanizmų klausimais. Aktualios ir kitų suinteresuotų šalių – įvairių nevyriausybinių organizacijų, socialinės atskirties grupės ginančių interesų grupių, valstybės institucijų, tyrėjų, darbdavių asociacijų – socialinio dialogo paieškos. Valstybės institucijos, atsakingos už socialinę ir darbo apsaugą, turėtų aktyviai dalyvavauti remdamos ir skatindamos aktyvias darbo rinkos politikos priemones pažeidžiamiausioms socialinėms grupėms. Nevyriausybinių sektoriaus ištekliai leistų šias priemones įgyvendinti praktikoje; jie suteiktų galimybių įvairioms socialinėms grupėms įsilieti į darbo rinką ir kartu skatintų tarpinstitucinį-tarpsektorinį bendradarbiavimą. Privataus ir viešojo sektoriaus bendradarbiavimas padidintų supratimą apie tai, kaip (re)integruoti pažeidžiamas grupes į darbo rinką ir mažinti socialinę atskirtį. Tokie darbo rinkos projektai-ledlaužiai (angl. *projects icebreakers*) ne tik galėtų tapti verslo kultūros dalimi, bet, padedami žiniasklaidos priemonių, įsiliėtų į viešąją socialinės įtraukties politikos Lietuvoje diskursą.

Trečia, būtina analizuoti žiniasklaidos poveikį skirtingų socialinių grupių nuostatoms. Žiniasklaida vertinama kaip aktyvi veikėja, formuojanti viešąją nuomonę įvairiais socialinės atskirties, skurdo priežasčių, marginalizuotų visuomenės grupių integracijos klausimais. Komunikacinių formų efektyvumas suteiktų galimybę reabilituoti stigmatizuojančią tam tikrų socialinių grupių įvaizdį. Kasdienio žinojimo konstravimas visuomenėje priimtinais komunikaciniais kanalais

prisidėtų prie didesnio informuotumo ir sąmoningumo. Žiniasklaida turi galių iškelti (angl. *priming*) ir formuoti (angl. *framing*) viešąjį diskursą apie socialinės distancijos poveikį subjektyviai atskirčiai ir riziką patekti į socialinę atskirtį. Norisi tikėti, kad žiniasklaidos formuojamas viešasis diskursas gali išryškinti socialinės integracijos ir solidarumo poreikį Lietuvos visuomenėje.

SUMMARY

Social Exclusion and Good Life in Lithuania

This monograph focusing on groups at risk of social exclusion reflects current issues in the contemporary Lithuanian welfare system in which the dilemmas of neoliberalism, social justice and egalitarianism as well as the constant search for a better life are all intertwined. Difficult life stories of the members of these groups allow us to take a closer look at social exclusion in everyday life, where one often hopes to answer the questions of who s/he is in a society and to what extent s/he is recognized as its effective member. All the social groups examined in the monograph – single mothers raising young children, chronically ill persons, alcoholics, young unemployed men, homeless men, and members of the Evangelical Baptist and Word of Faith communities – face similar issues of social acceptance, normativity and subjective wellbeing. Economic structural transformations determine social exclusion of some of the researched social groups, and cultural behaviour models prevalent in society make other groups excluded. In the latter case, any deviation from the accepted norms in society can become a reason for marginalization or stigmatization. Often, both material and social deprivation turn into a shame-inducing exclusion from social norms that have proven to be impossible to realize. That is why the analysis of different forms and content of social exclusion presented in this study enables us to rethink schemes of normativity related to economic welfare standards, the vision of good life, the understanding of a healthy body, gendered behaviour, appropriate citizenship existing in Lithuania and the violence of these schemes. If we consider social exclusion to be a violation of social norms or, in many cases, the lack of skills to achieve them, in order to be socially included we must either to conform to these schemes of normativity by all means or oppose them consistently and vehemently in searching for alternative ways of survival.

In the first chapter of the book, research traditions of social exclusion are reviewed and the perception of social exclusion not only as material deprivation or poverty, but also as a lack of normative social integration is emphasized. The concept of social exclusion is analysed in a wider context of subjective wellbeing with regard to the repressive nature of the mechanisms of normativity, people's efforts to meet social norms and their search for alternative life strategies. This chapter also elaborates on the assumptions of genealogical research related to Michel Foucault's ideas (1980 and 1983) on

the researchers' abilities to analyse stigmatized ways of knowledge that can reveal life events of the researched social groups, their everyday habits and attitudes towards social institutions. This micro-level perspective is used as an alternative analytical tool enabling us to trace and uncover heterogeneous power mechanisms that often foster both social inequality and the struggles for valuable social resources.

Focusing on a representative survey about the Lithuanian population's attitudes towards the exclusion of various social groups, the second chapter demonstrates that different discourses of social exclusion and poverty prevailing in society depend on the perceived social distance, subjective understanding of good life and concepts of social justice. The analysis of the survey allows us to distinguish three clusters that reflect three different views of the Lithuanian population on the reasons of social exclusion and poverty.

A pluralist understanding of the causes of social exclusion, poverty and hardship characterizes the first cluster of respondents. On the one hand, these respondents agree that people living in difficult social circumstances lack significant integrational resources (e.g., socially beneficial contacts) or that their situation depends on external factors (e.g., such as exploitation by their employers). On the other hand, they also agree with the idea that people at risk of social exclusion are rather apathetic when it comes to changing their circumstances, i.e., they do not put in enough effort or purposefully avoid intensive work. It should be noted that the respondents of this cluster do not blame socially excluded people and do not pathologize social exclusion, that is, they neither confirm nor deny that socially excluded people facing poverty are lazy. The respondents' opinions can be described as a conformist approach to social exclusion.

Respondents of the second cluster think that social exclusion and poverty are of a structural nature. The majority agree with the opinion that social exclusion and poverty are an outcome of the state's carelessness, employer exploitation, or limited socially significant contacts, rather than a result of individual choice or personal characteristics. The respondents belonging to the third cluster pathologize and stigmatize people at risk of social exclusion. These respondents claim that individuals' personal decisions determine their poverty, that is, their efforts to fight it are insufficient or simply their laziness is at fault. The issues of social exclusion and social distance described in this chapter prompt us to reconsider collective solidarity and the more egalitarian distribution of social resources.

Highlighting the questions of social recognition, opposition to stigmatization, everyday survival strategies, and subjective quality of life, the

remaining chapters in the book focus on different socially excluded groups. The analysis of quantitative data in the third chapter “Single Mothers, Material Deprivation and Quality of Life” demonstrates that a particularly large-scale differentiation in available economic resources and the understanding of quality of life are characteristic of the group of single mothers raising underage children. Their education, employment, social origins, and changes in family life that determine these women’s social position are also the main factors of social inequality. The women’s cultural capital enables them to more or less make use of various privileges accorded by social, cultural and financial capital. It is necessary to note that due to fluctuating social norms related to divorce and cohabitation, single mothers are somewhat less stigmatized compared to chronically ill persons, the homeless and religious minorities.

Focusing on the attitudes of the unemployed towards work values and the significance of employment, the fourth chapter “Young Unemployed Men’s Attitudes towards Work, their Work Identities and Expectations of Good Life” distinguishes the most frequently used strategies for overcoming unemployment and their relation to different sociodemographic variables. An analysis of the survey “Working-Age Lithuanian Residents” shows that the age and level of education of the unemployed are most important variables explaining different work value priorities. Older unemployed individuals had a more normative approach to work compared to their younger counterparts. More highly educated unemployed individuals also placed more significance on work values than those with a lower education. It is also worth noting that the survey results reveal a rather high level of self-esteem among the unemployed. Their confidence in themselves, optimistic life expectations and ability to identify and discover life alternatives are likely to enable them to more successfully adapt to the changing labour market conditions. Semi-structured interviews with young unemployed males demonstrate that for a majority, unemployment is associated less with a deprivation of economic resources, but more with affects and emotions caused by the loss of one’s job. The lack of a clear scenario of how to create a good life and become established in the labour market makes these men feel insecure and precarious. Thus, their constant search for social recognition replaces dreams about the normative attributes of good life such as a job, stable partner, emotional intimacy and satisfactory consumption.

The fifth chapter “The Inter-institutional Drift of Homeless Men” takes a close look at the most disadvantaged in society – the homeless – and their relation to the institutions of social support. Homeless men’s encounters with judicial and imprisonment institutions suggest the existence of a particular

institutional cycle. According to the life stories of homeless men who participated in the research, this drift began with their living in unstable families or at orphanages. The inhabitants of homeless shelters regarded employment as the main condition that could break the cycle of institutional drifting and lead to an independent life. However, employment was usually unattainable since a majority of these men lacked work skills and education. In the opinion of experts working with homeless men, a long experience of life in institutions weakened individuals' chances of freeing themselves from the institutional cycle because of their weak social ties and their adjustment to the institutional environment as a "safe place of their own" by internalizing its norms and rules. The lack of human capital that, according to the experts, was rather paradoxically being compensated by teaching the homeless about being independent within a limited environment of routine rules made it more difficult for them to participate in the normative labour market and to fulfil other conventional roles. The drift of the homeless between the institutions raises the questions of the effectiveness and flexibility of the services they receive, and the state's approach to resolving this problem.

The sixth chapter of the monograph "The Social and Personal Experiences of Chronically Ill Individuals" focuses on chronic disease and illness. The complex of internal experiences (emotions, identity formation and self-esteem) comprises specificity of social exclusion of chronically ill individuals. However, their relation to health and social security institutions that helps us distinguish between subjectivist concept of illness and objectivist category of disease is as important as these individuals' experiences. The chapter argues that chronically ill persons' social experiences separate them from public life and reduce their opportunities for active social participation. Life changes resulting from their disease pose major challenges to chronically ill individuals because of society's stigmatizing attitudes, labelling and external pressures.

Statistical data presented in the seventh chapter "The Consequences of Immoderate Alcohol Consumption: the Context of Social Harm and Exclusion" demonstrate that in Lithuania every second person who consumes alcohol does so immoderately, every second person is urged to do so by friends, and every third person – by relatives. By analysing the statistical data, the author of this chapter establishes a close connection between the frequency of alcohol consumption, immoderate consumption and worsening health, i.e., with the more frequent consumption of alcohol, immoderate consumption increases and one's health worsens. In other words, people abusing alcohol harm not only themselves but also society, most often

persons who do not consume alcohol. This harm can be defined as drinkers' aggressive behaviour in public and private spaces, their harassment of non-drinkers, insistent offering of alcohol, disruption of rest at night, and the non-drinkers' fear of encountering drunken persons in the street. Harm in society correlates with harm in the family. A majority of family members feel shame and pain because of a person who abuses alcohol; they often experience financial loss, feel disrespected and harmed by drinkers and have to carry the sole burden of caring for the family. The author of this chapter argues that close family members' negative attitudes towards alcohol abusing persons help them understand the negative consequences of this addiction sooner and choose a healthier lifestyle.

Focusing on the Evangelical Baptist and Word of Faith communities, the eighth chapter analyses their relationship to the institution of religion including religious faith, practices and everyday life and social exclusion that they experience in Lithuania. The predominance of "traditional" religious communities in the country entails an obvious stigmatization of religious minorities and their expulsion from the public discourse. The case study of two religious minorities also reveals their protest against political and religious hegemony that limits the recognition of different religious practices in society.

The understanding of social exclusion as it is articulated in the public discourse is often out of touch with subjective experiences of exclusion, which reflects the variety of contemporary lifestyles and individual biographies. The decrease in significance of traditional values, depersonalized interrelationships and increasingly complicated power and exploitation mechanisms alter the nature of individuals' integration into society. Class constraints and the variety of subjective life choices form a certain duality in the social structure that forces us to rethink issues related to the role of the welfare state. How capable is the state of taking care of the wellbeing of different social groups? How does an "expert" public policy knowledge influence the reality of marginalized social groups? What role does a community play in mobilizing individuals? In what way do we describe the freedom of individual life choices?

These and many other questions point to the variety of normative concepts that define and demystify the intersection of collective identity and individual responsibility, as well as the contradictions between norms and interests in societies in which social policy receives a great deal of attention. If we were to look at the social welfare state as a kind of compromise between labour force and the distribution of capital, between social welfare needs and

control mechanisms, we would have to speak about certain tensions arising in society. First of all, they are related to the perception of the needs of socially excluded groups and the main threats they face that determine their social and material deprivation. Secondly, the constantly changing multi-sided concepts of exclusion, inclusion and participation also create tensions. It can be argued that the welfare system's inflexibility is a symptom of an increasing divide between the experiences of specific marginalized groups and the implemented social security policy measures. Third, the welfare state and social security system are not ready to react to the variety of the concepts of subjective life quality to which the most disadvantaged social strata adhere. This contradiction symbolizes increasingly visible transformations in individualism and personal responsibility. According to Ulrich Beck (1992), intensifying trends of the individualization of risk show that reliance on the social security system is being replaced by the awareness that only individual actions can resolve life problems. The difficulties caused by social inequality are increasingly regarded not as deficiencies of social or economic systems, but as individuals' inability to adapt to changing market conditions. Beck suggests that one of the reasons for deepening social inequality is related to the intensification of individualism, as individuals view their life problems and crisis situations as personal failures (Beck 1992). That is why the decreasing significance of collective identity and a lesser need for collective security prompts us to rethink fundamental aims and objectives of the welfare system.

In market economies, political decisions that prioritize some needs over others unavoidably influence the ways of allocating social resources to diversified social groups. Thus, one asks how specific social resources are selected and which social groups can take advantage of subsidies provided by the state. As Susan Strange notes, capitalist welfare systems are known for an obvious inequality in income allocation. In the case of market economies, the mechanism of allocation power depends very little on a status of the local government in a hierarchical system. On the contrary, the main principle in the allocation of social resources is a personal income (for example, one's salary) and professional employment, which clearly has a discriminating effect (Strange 1998). Therefore, usual boundaries of social stratification have become unclear due to the growing significance of subjective experiences in persons' lives. As John H. Goldthorpe and Gordon Marshall (1992) state, social classes lose their primary meaning of a collective action and collective consciousness. Furthermore, the variety of subjective life experiences also transforms our understanding of the traditional functions of welfare systems. In this context, vocal political rhetoric

that ignores the inequality arising from social class and gender differences deepens social tensions even more.

An example of such welfare system is the Lithuanian employment policy that consists of active labour market policies and other economic and social measures aimed at increasing employment and reducing unemployment levels and its negative impacts. The legal basis of this policy is constantly being improved via political processes: attempts are made to support employment measures by reducing regional labour market imbalances. The unemployed who are registered with the Lithuanian Labour Exchange have the most guarantees: they receive state support and social guarantees associated with being unemployed. On the contrary, unregistered unemployed individuals do not have access to these state guarantees. Nevertheless, the state's inability to combine social security benefits with incentives for the unemployed to find jobs and a work motivation system receives the most public criticism. The research results presented in the fourth chapter of the monograph demonstrate that the young unemployed consider unemployment as one of the temporary "inconvenient" stages in their lives that is possible to overcome in the near future. This means that it is important to discuss not only active labour market measures such as information on job vacancies, subsidized employment, targeted professional orientation or financial incentives for employers, but also the empowerment of socially excluded groups.

In the context of modern individualisation, people often regard themselves as independent actors capable of freely changing their lifestyles, workplace, residence or partners. However, certain class differences that in part determine individuals' economic and cultural capital remain rather important (Forrest, Kearns 2001). The inability of young people, single mothers or chronically ill persons to enter and remain in the labour market can also be viewed as an outcome of the postliberal economy defined by the dynamic nature of job vacancies, market subjects' susceptibility to international competition and increased consumption expectations. That is why the main task of social policy meant to ensure welfare should concentrate on increasing individual skills and abilities. With regard to other social policy reforms, individualized approach becomes increasingly important, i.e., both social and labour market policies should to a greater extent reflect the culture and ideology of individualism that emphasize the resolution of individual issues and such values as achievements, planning and merits (Harey, van Hoof 2005, 253).

It is important to discuss, in the context of social policy reform, opportunities for social participation of groups at risk of social exclusion. Although not all chapters of the monograph focusing on the different groups'

experience of deprivation, poverty and social exclusion assess the effectiveness and efficiency of the social policy system in Lithuania, all of them emphasize the strengthening of collective responsibility and community participation in order to include the analysed groups into society. Various macroeconomic and social development indicators, such as long-term unemployment, low income, criminality, poor labour market participation, poverty and income deprivation define the boundaries of statistically measurable exclusion. However, much less attention is paid not to the objective variables of social exclusion, but to the potential of collective identity and community that can uncover the subjective concepts of life quality and inclusion. As the study by Robert MacDonald and Jane Marsh conducted in the city of East Kelby (Great Britain) in 2000 of young people (aged 15–25) from poor families demonstrates, regardless of their obviously insecure living environment (meagre family income, high levels of crime, high unemployment, lack of social services, etc.), a large number of these young people did not consider themselves as socially excluded. On the contrary, a majority felt involved in the public life, had friends and maintained good relations with their neighbours (MacDonald, March 2001, 384). It is a paradox that these people living in poor neighbourhoods emphasized the importance of inclusion in localities, which can be described as well-developed friendships and neighbourhood relations (MacDonald, March 2010, 385).

The strengthening of community and neighbourhood can be regarded as one of the possible strategies for reducing the impact of social exclusion on marginalized groups at the local level, both economically and socially. The creation of large, successfully functioning communities is a complicated process that requires at least several of the many conditions for maintaining social cohesion: collective action, a common public interest, a sufficiently developed social infrastructure, social capital and a strong local identity. According to Liz Richardson and Katharine Mumford, small community groups cannot independently or successfully counter the consequences of social exclusion, such as marginalization, social polarization, or population decline (Richardson, Mumford 2002). However, they can encourage more effective development of social infrastructure in different locations, which consists not only of social services networks but also of a “good neighbourhood”, social recognition, the empowerment of local residents, active participation in public affairs related to the resolution of the issues of life quality. Separate neighbourhoods and community groups can maintain the formation of common values and identities necessary for increasing the social inclusion of marginalized social groups. Municipal and other political institutions in

this case must operate as a mechanism of supporting local initiatives by encouraging various forms of collective actions among different social groups.

This summary presents several recommendations targeting socially excluded groups and their different needs. They are based on an inter-institutional approach that integrates the level of policy formation, the civil sector and participation of other stakeholders such as businesses, professional trade unions, academic institutions, media, etc.

One of the recommendations is related to the construction of social exclusion monitoring methodologies that would encompass the identifying characteristics of different disadvantaged social groups, and the patterns of their social and material deprivation, civil behaviour and opportunities for participation along with the long-term monitoring of other processes of exclusion. This kind of methodology not only would help identify the dimensions of social exclusion, their changes over shorter and longer periods and the dynamics of socially excluded groups' status but also would facilitate the observation and assessment of the effectiveness of social policy practices¹. The participation of various stakeholders (researchers from different fields, social policy makers, NGOs, representatives from state institutions, etc.) would be crucial in constructing a methodology for monitoring social exclusion. This recommendation is based on the long-term experience of social policy in the United Kingdom, where political decisions at various levels are adjusted with regard to the specificities of social exclusion in a given neighbourhood (the mezzo level) or the characteristics of individual groups (the micro level). In this case, information about localized forms of social exclusion becomes one of the main stimuli for adjusting political decisions. The need for a common methodology for monitoring social exclusion and an objective of a Lithuanian methodological "matrix" of social exclusion raise further questions about a broader dialogue between social researchers and social practitioners.

The results of a survey of the Lithuanian population about socially excluded groups discussed in the second chapter of the monograph reveal Lithuanians' discriminating attitudes in the labour market. The survey demonstrates that Lithuanians justify employers' discriminatory attitudes towards the majority of socially excluded groups: religious minorities, the unemployed and chronically ill people are those whose discrimination in the work sphere is most justified. A segmentation of people into more and less worthy

1 An example of such methodology is the methodology based on the United Kingdom's multifaceted analysis of social exclusion, the B-SEM (*Bristol Social Exclusion Matrix*) used by Bristol University, or the application of the PSE survey (*Poverty and Social Exclusion Survey*) coordinated with the EU country indicators for comparing social exclusion for longitudinal research, or the ABS SEIFA methodology of the Australian Bureau of Statistics, aimed at identifying socially excluded neighbourhoods, etc.

of work is also noticeable in this survey. Company directors and businessmen positioned at the top of the power structure of the labour market stand out in their discriminatory attitudes towards socially excluded groups. That is why it is necessary to discuss increasing employer awareness about discriminatory mechanisms existing in the labour market. The social dialogue between the other stakeholders – NGOs, interest groups defending socially excluded groups, state institutions, researchers and employer associations – is also relevant. State institutions responsible for social and labour security should actively participate in supporting and encouraging active labour market policy measures for the most disadvantaged social groups. The resources of the non-government sector would allow for the implementation of these measures in practice, provide opportunities for various social groups to join the labour market and encourage inter-institutional and inter-sectorial cooperation. The cooperation of the private and public sectors would increase the understanding of the ways to (re)integrate disadvantaged groups into the labour market and reduce social exclusion. Such projects icebreakers of the labour market could not only become a part of business culture but also enter, with the assistance of media, the public discourse on social inclusion policies in Lithuania.

Third, it is necessary to analyse the impact of media on people's attitudes towards different social groups. Media are an active player in forming public opinion on various issues of social exclusion, poverty and the integration of marginalized social groups. The effectiveness of communication would make it possible to reduce the quantity of stigmatizing images of different social groups. The construction of everyday knowledge by using socially acceptable communication channels would contribute to greater awareness. Media have the power to prime and frame the public discourse about the impact of social distance on subjective exclusion and risks of becoming socially excluded. We would like to hope that a public discourse formed by the media is capable of highlighting the need for social integration and solidarity in Lithuanian society.

LITERATŪRA

- Abrahamson, M. 2004. *Global Cities*. Oxford: Oxford University Press.
- Abrams, D., Hogg, M. A., Marques, J. M. 2005. "A Social Psychology Framework for Understanding Social Inclusion and Exclusion." In *The Social Psychology of Inclusion and Exclusion*, eds. D. Abrams, M. A. Hogg, J. M. Marques, 1–25. New York & Hove: Psychology Press.
- Adams, R., Savran, D., eds. 2002. *The Masculinity Studies Reader*. Oxford: Blackwell Publishers.
- Ahmed, S. 2004. *The Cultural Politics of Emotion*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- 2008. "Sociable Happiness." *Emotion, Space and Society* 1: 10–13.
- Ališauskienė, M. 2009. *Naujųjų religijų raiška ir ypatumai Lietuvoje: Gyvenimo meno fondo atvejo studija*. Disertacija. Vytauto Didžiojo universiteto leidykla.
- Ališauskienė, M., Schröder, I. W., eds. 2011. *Religious Diversity in Post-Soviet Society: Ethnographies of Catholic Hegemony and the New Pluralism in Lithuania*. Surrey: Ashgate.
- Ališauskienė, M., Kuznecovienė, J. 2012. „Katalikų bažnyčios vaidmuo viešajame Lietuvos gyvenime: dalyvavimo formų kaita (1990–2010)“. *Filosofija. Sociologija* 23 (2): 102–110.
- Ališauskienė, M., Glodenis, D. 2013. *Iššūkiai religinei įvairovei Lietuvoje: religinių mažumų perspektyva*. Mokslo studija. Vilnius: Naujųjų religijų tyrimų ir informacijos centras.
- Ališauskienė, M. sud. 2014. *Religinių mažumų lygių galimybių užtikrinimas Lietuvoje: problemos ir rekomendacijos*. Vilnius: Naujųjų religijų tyrimų ir informacijos centras.
- Allman, D. 2013. "The Sociology of Social Exclusion." SAGE Open, January–March, 1–16. Prieiga per internetą: <http://sgo.sagepub.com/content/3/1/2158244012471957.full-text.pdf+html> [žiūrėta 2014 12 01].
- Allport, G. W. 1979. *The Nature of Prejudice: 25th Anniversary Edition*. New York: Perseus Books Publishing.
- Amato, P. R., James, S. 2010. "Divorce in Europe and the United States: Commonalities and Differences across Nations." *Family Science* 1 (1): 2–13.
- American Psychiatric Association. 2013. *Diagnostic and Statistical Manual of Mental Disorders*, Fifth Edition. Arlington, VA: American Psychiatric Association. Psychiatric Publishing.
- Ames, G., Cunradi, C. B., Duke, M., Todd, M., Meng-Jinn, C. 2013. "Contributions of Work Stressors, Alcohol, and Normative Beliefs to Partner Violence." *Journal of Studies on Alcohol & Drug* 74 (2): 195–204.
- Anderson, P., Baumberg, B. 2006. *Alcohol in Europe: a Public Health Perspective*. A Report for the European Commission. Prieiga per internetą: http://ec.europa.eu/health/archive/ph_determinants/life_style/alcohol/documents/alcohol_europe_en.pdf [žiūrėta 2014 10 12].
- Andress, H. J., Hummelsheim, D. 2009. "When Marriage Ends: Results and Conclusions." In *When Marriage Ends. Economic and Social Consequences of Partnership Dissolution*, eds. H. J. Andress, D. Hummelsheim, 361–387. Cheltenham: Edward Elgar.
- Annandale, E. 1998. *The Sociology of Health and Medicine: A Critical Introduction*. London: Blackwell Publishers Ltd.
- Archer, L., Pratt, S. D., Phillips, D. 2001. "Working-class Men's Constructions of Masculinity and Negotiations of (Non)Participation in Higher Education." *Gender and Education* 13 (4): 431–449.
- Armstrong, D. 2014. "Chronic Illness: A Revisionist Account." *Sociology of Health and Illness* 36 (1): 15–27.
- Åsbring, P., Närvänen, A. L. 2004. "Patient Power and Control: A Study of Women with Uncertain Illness Trajectories." *Qualitative Health Research* 14 (2): 226–240.
- Astudillo, M., Connor, J., Roiblat, R. E., Ibanga, A. K., Gmel, G. 2013. "Influence from Friends to Drink More or Drink Less: A Cross-national Comparison." *Addictive Behaviors* 38 (11): 2675–2682. doi: 10.1016/j.addbeh.2013.06.005.
- Atamukas, S. 2007. *Lietuvos žydų kelias*. Vilnius: Alma littera.
- Atkinson, A. B. 1999. "Income Inequality in the UK." *Health Economics* 8 (4): 283–288.
- Bayram, N., et al. 2012. "Social Exclusion and Quality of Life: An Empirical Study from Turkey." *Social Indicators Research* 105: 109–120.

- Bairauskaitė, T. 1993. „Musulmonų konfesinė bendruomenė nepriklausomoje Lietuvoje“. In *Lietuvos istorijos metraštis. 1991 metai*. 98–114. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- Bartram, D. “Elements of a Sociological Contribution to Happiness Studies: Social Context, Unintended Consequences, and Discourses.” Prieiga per internetą: <http://www.le.ac.uk/sociology/db158/SCompass%201pt5.pdf> [žiūrėta 2014 06 11].
- Battista, S. R. 2014. *A Comprehensive Review and Multi-Method Examination of the Relationship between Social Anxiety and Alcohol Use*. Doctoral dissertation. Halifax: Dalhousie University.
- Bauman, Z. 1998. *Work, Consumerism and the New Poor*. Buckingham: Open University Press.
- _____. 2000. *Liquid Modernity*. Cambridge: Polity.
- _____. 2011. *Vartojamas gyvenimas*. Vilnius: Apostrofa.
- Baumgartl, B., Favell, A. 1995. *New Xenophobia in Europe*. London: Kluwer Law Publishing.
- Bax, M. 1985. “Popular Devotions, Power and Religious Regimes in Catholic Dutch Brabant.” *Ethnology* 24: 215–227.
- Beck, U. 1992. *Risk Society: Towards a New Modernity*. Thousand Oaks: Sage Publications.
- Bell, J. M., Hartmann, D. 2007. “Diversity in Everyday Discourse: The Cultural Ambiguities and Consequences of ‘Happy Talk.’” *American Sociological Review* 72: 895–914.
- Bellani, L., D'Ambrosio, C. 2011. “Deprivation, Social Exclusion and Subjective Well-Being.” *Social Indicators Research* 104: 67–86.
- Benhabib, S. 1992. *Situating the Self: Gender, Community, and Postmodernism in Contemporary Ethics*. New York: Routledge.
- Benton, S. A. 2009. *Understanding the High-Functioning Alcoholics*. New York: Rowman & Littlefield Publishers, Inc.
- Berends, L., Ferris, J., Laslett, A. M. 2012. “A Problematic Drinker in the Family: Variations in the Level of Negative Impact Experienced by Sex, Relationship and Living Status.” *Addiction Research & Theory* 20 (4): 300–306.
- _____. 2014. “On the Nature of Harms Reported by those Identifying a Problematic Drinker in the Family, an Exploratory Study.” *Journal of Family Violence* 29 (2): 197–204.
- Beresnevičiūtė, V., Leončikas, T., Žibas, K. 2009. „Migrantų gyvenimas Lietuvoje: visuomenės nuostatos ir migrantų patirtys“. *Etniškumo studijos* 2: 77–110.
- Berger, P., Luckmann, Th. 1999. *Socialinis tikrovės konstravimas*. Vilnius: Pradai.
- Berghman, J. 1995. “Social Exclusion in Europe: Policy Context and Analytical framework.” In *Beyond the Threshold: The Measurement and Analysis of Social Exclusion*, ed. G. Room, 10–28. Southampton: Hobbs the Printers Ltd.
- Berlant, L. 2011. *Cruel Optimism*. Durham: Duke University Press.
- _____. ed. 2004. *Compassion: The Culture and Politics of an Emotion*. New York: Routledge.
- Berlant, L., Prosser, J. 2011. “Life Writing and Intimate Publics: A Conversation with Lauren Berlant.” *Biography* 34 (1): 180–187.
- Besemer, K., Bramley, G. 2012. *Local Services Under Siege: Attitudes to Public Services in a Time of Austerity*. Social Research Council. Prieiga per internetą: http://www.poverty.ac.uk/sites/default/files/attachments/WP%20Analysis%20No.2%20-%20Local%20Services%20Under%20Siege%20%28Besemer%20%20Bramley%20May%202012%29_1.pdf [žiūrėta 2014 12 01].
- Bhalla, A. S., Lapeyre, F. 2004. *Poverty and Exclusion in a Global World*. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Bielefeldt, H. 2013. “Foreword.” In *State Responses to Minority Religions*, ed. D. M. Kirkham, xvii–xx. Farnham: Ashgate.
- Billings, D. B. 1990. “Religion as Opposition: A Gramscian Analysis.” *American Journal of Sociology* 96: 1–31.
- Blekesaune, M., Quadagno, J. 2003. “Public Attitudes toward Welfare State Policies: A Comparative Analysis of 24 Nations.” *European Sociological Review* 19 (5): 415–427.
- Boarini, R., d'Ercole, M. M. 2006. “Measures of Material Deprivation in OECD Countries.” *OECD Social, Employment and Migration Working Papers* 6.
- Boden, J. M., Fergusson, D. M., Horwood, L. J. 2013. “Alcohol Misuse and Relationship Breakdown: Findings from a Longitudinal Birth Cohort.” *Drug and Alcohol Dependence* 133 (1): 115–120. doi: 10.1016/j.drugalcdep.2013.05.023.
- Bourdieu, P. 1985. “The Social Space and the Genesis of Groups.” *Theory and Society* 85 (6): 723–744.

- _____. 1986. "The Forms of Capital." In *Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education*, ed. J. G. Richardson, 241–258. New York: Greenwood Press.
- _____. 1991a. "Genesis and Structure of the Religious Field." *Comparative Social Research* 13: 11–44.
- _____. 1991b. *Language and Symbolic Power*, ed. J. B. Thomson. Oxford: Polity Press.
- _____. 1993. *The Field of Cultural Production*, ed. R. Johnson. New York: Columbia University Press.
- Bourdieu, P., et al., eds. 1999. *The Weight of the World: Social Suffering in the Contemporary Society*, trans. P. Parkhurst Ferguson et al. Stanford: Stanford University Press.
- Bourdieu, P., Wacquant, L. J. D. 1992. *An Invitation to Reflexive Sociology*. Cambridge: Polity Press.
- Bowen, J. 2004. "Does French Islam Have Borders? Dilemmas of Domestication in a Global Religious Field." *American Anthropologist* 106: 43–55.
- _____. 2006. *Why the French Don't Like Headscarves*. Princeton: Princeton University Press.
- Bowling, A., Windsor, J. 2001. "Towards the Good Life: a Population Survey of Dimensions of Quality of Life." *Journal of Happiness Studies* 2: 55–81.
- Bowring, F. 2000. "Social Exclusion: Limitations of the Debate." *Critical Social Policy* 20 (3): 307–330.
- Braslauskienė, R. 2004. „Laisvės atėmimu nuteistų asmenų reintegracija į visuomenę“. In *Socialinės grupės: nepritekliaus žymės*, sud. A. Vosyliūtė, 104–110. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Brook, J., McDonald, T. P., Press, T. G. A., Hindman, B. 2010. "Parental Substance Abuse and Family Reunification." *Journal of Social Work Practice in the Addictions* 10: 393–412.
- Broude, G. J. 1990. "Protest Masculinity: A Further Look at the Causes and the Concept." *Ethos* 18 (1): 103–122.
- Brown, G. W., Moran, P. M. 1997. "Single Mothers, Poverty and Depression." *Psychological Medicine* 27: 21–33.
- Brown, R. 2010. *Prejudice: Its Social Psychology*. Oxford: Wiley-Blackwell.
- Brown, W. 1995. *States of Injury: Power and Freedom in Late Modernity*. Princeton: Princeton University Press.
- Bučaitė-Vilkė, J. 2014. „Ar nedarbas riboja? Bendruomeniškumas, socialiniai paramos tinklai ir dalyvavimas viešajame gyvenime“. *Kultūra ir visuomenė: socialinių tyrimų žurnalas* 5 (2): 37–60.
- Bulloch, A., Lavorato, D., Williams, J., Patten, S. 2012. "Alcohol Consumption and Major Depression in the General Population: the Critical Importance of Dependence." *Depression & Anxiety* 29 (12): 1058–1064.
- Bulotaitė, L. 2009. *Priklausomybių anatomija: narkotikai, alkoholis, lošimas, internetas, darbas, pirkimas*. Vilnius: Tyto alba.
- Bunzl, M. 2005. "Between Anti-Semitism and Islamophobia: Some Thoughts on the New Europe." *American Ethnologist* 32: 499–508.
- Burchardt, T., et al. 1999. "Social Exclusion in Britain 1991–95." *Social Policy and Administration* 33: 227–244.
- Burchardt, T., Le Grand, J., Piachaud, D. 2009. "Degrees of Exclusion: Developing a Dynamic, Multidimensional Measure." In *Understanding Social Exclusion*, eds. J. Hills, J. Le Grand, D. Piachaud, 30–43. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 2009a. "Introduction." In *Understanding Social Exclusion*, eds. J. Hills, J. Le Grand, D. Piachaud, 1–12. Oxford: Oxford University Press.
- Bury, M. 1982. "Chronic Illness as Biographical Disruption." *Sociology of Health and Illness* 4 (2): 167–182.
- _____. 1991. "The Sociology of Chronic Illness: a Review of Research and Prospects." *Sociology of Health and Illness* 13 (4): 451–468.
- _____. 2001. "Illness Narratives: Fact or Fiction?" *Sociology of Health and Illness* 23 (3): 263–285.
- _____. 2006. *Health and Illness in a Changing Society*. London: Routledge.
- Burns, D., Taylor, M. 1998. *Mutual Aid and Self-help: Coping Strategies for Excluded Communities*. Bristol: Policy Press.
- Busfield, J. 2000. "Introduction: Rethinking the Sociology of Mental Health." *Sociology of Health and Illness* 22 (5): 543–558.
- Buss, D. M. 1990. "The Evolution of Anxiety and Social Exclusion." *Journal of Social and Clinical Psychology* 9 (2): 196–201.

- Butler, J. 1990. *Gender Trouble: Feminism and the Subversion of Identity*. New York and London: Routledge.
- . 1997. *The Psychic Life of Power: Theories in Subjection*. Stanford: Stanford University Press.
- . 2004. *Undoing Gender*. New York: Routledge.
- . 2004a. *Precarious Life: The Powers of Mourning and Violence*. New York: Verso.
- . 2009. *Frames of War: When is Life Grievable?* London: Verso.
- . 2012. “Can One Lead a Good life in a Bad Life?” In *Radical Philosophy*. Adorno Prize Lecture, September 11, 2012. Published Nov/Dec 2012. (English). Prieiga per internetą: <http://www.egs.edu/faculty/judith-butler/articles/can-one-lead-a-good-life-in-a-bad-life/> [žiūrėta 2014 11 12].
- Butler, J., Athanasiou, A. 2013. *Dispossession: The Performative in the Political*. Cambridge: Polity Press.
- Cafaro, P. 2001. “Economic Consumption, Pleasure, and the Good Life.” *Journal of Social Philosophy* 32 (4): 471–486.
- Cairney, J., Boyle, M., Offord, D., Racine, Y. 2003. “Stress, Social Support and Depression in Single and Married Mothers.” *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology* 35: 442–449.
- Carey, G. E., et al. 2009. “Discourse, Power and Exclusion: the Experiences of Childless Women.” In *Theorizing Social Exclusion*, eds. A. Taket, B. R. Crisp, A. Nevill et al., 127–133. New York: Routledge.
- Carey, K. B., Correia, C. J. 1997. “Drinking Motives Predict Alcohol-related Problems in College Students.” *Journal of Studies on Alcohol and Drugs* 58 (1): 100–105. Prieiga per internetą: http://www.jsad.com/jsad/article/Drinking_Motives_Predict_AlcoholRelated_Problems_in_College_Students/391.html [žiūrėta 2014 10 12].
- Carmel, M. M. 2007. “Chronic Disease and Illness Care.” *Canadian Family Physician* 53 (12): 2086–2091. Prieiga per internetą: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2231531/> [žiūrėta 2014 11 14].
- Carrigan, T., Connell, R., Lee J. 1985. “Towards a New Sociology of Masculinity.” *Theory and Society* 14 (5): 551–604.
- Castel, R. 1995. “Les pièges de l'exclusion.” *Lien social et Politiques* (34): 13–21.
- Chamberlayne, P., Rustin, M., Wengraf, T., et al. 2002. *Biography and Social Exclusion in Europe: Experiences and Life Journeys*. Bristol: Policy Press.
- Charlesworth, S. J. 2000. *A Phenomenology of Working Class Experience*. Cambridge: Cambridge University Press.
- . 2005. “Understanding Social Suffering: A Phenomenological Approach to the Experience of Inequality.” *Journal of Community & Applied Social Psychology* 15: 296–312.
- Charmaz, K. 1983. “Loss of Self: A Fundamental Form of Suffering in the Chronically Ill.” *Sociology of Health and Illness* 5 (2): 168–95.
- . 2010. “Studying the Experience of Chronic Illness through Grounded Theory.” In *New Directions in the Sociology of Chronic and Disabling Conditions. Assaults on the Lifeworld*, eds. G. Scambler, S. Scambler, 8–37. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Chesnut, R. A. 1997. *Born Again in Brazil: The Pentecostal Boom and the Pathogens of Poverty*. Princeton: Princeton University Press.
- Christensen, U., Schmidt, L., Kriegbaum, M., Ørsted Hougaard, C., Holstein, B. E. 2006. “Coping with Unemployment: Does Educational Attainment Make any Difference?” *Scandinavian Journal of Public Health* 34 (4): 363–370.
- Cohen, R. 2013. “Reconsidering Social Inclusion/Exclusion in Social Theory: Nine Perspectives, Three Levels.” Conference presentation, *Reconsidering African Integration in a Fragmented Age*, Johannesburg, 2–6 December 2013. Prieiga per internetą: http://www.academia.edu/9115678/Reconsidering_social_inclusion_exclusion_in_social_theory_nine_perspectives_three_levels [žiūrėta 2014 12 01].
- Collins, R. L., Ellickson, P. L., Klein, D. J. 2007. “The Role of Substance Use in Young Adult Divorce.” *Addiction* 102: 786–794.
- Connell, R. 1987. *Gender and Power*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- . 2000. *The Men and the Boys*. Cambridge, UK: Polity.
- Cook, K. 2009. “Not Measuring Up: Low-Income Women Receiving Welfare Benefits.” In *Theorizing Social Exclusion*, eds. A. Taket, B. R. Crisp, A. Nevill et al., 55–67. New York: Routledge.

- Copestake, J. 2006. *Multiple Dimensions of Social Assistance: the Case of Peru's "Glass of Milk" Programme*. Prieiga per internetą: <http://www.welldev.org.uk/research/workingpaperpdf/wed21.pdf> [žiūrėta 2014 09 23].
- Coreno, T. 2002. "Fundamentalism as a Class Culture." *Sociology of Religion* 63: 335–360.
- Crehan, K. 2002. *Gramsci, Culture and Anthropology*. London: Pluto.
- Crow, G. 2004. "Social Network and Social Exclusion: An Overview of the Debate." In *Social Networks and Social Exclusion: Sociological and Policy Perspectives*, eds. C. Phillipson, G. Allan, D. H. J. Morgan, 7–20. Aldershot: Gower Publishing, Ltd.
- Crutzen, R., Kuntsche, E. 2013. "Validation of the Four-Dimensional Structure of Drinking Motives among Adults." *European Addiction Research* 19 (4): 222–226.
- Culhane, D. P., Metraux, S., Byrne, T. 2011. "A Prevention-centered Approach to Homelessness Assistance: A Paradigm Shift?" *Housing Policy Debate* 21 (2): 295–315.
- Culhane, D. P., Parker, W., Poppe, B., Gross, K., Sykes, E. 2007. "Accountability, Cost-effectiveness, and Program Performance: Progress Since 1998." In *Toward Understanding Homelessness: The 2007 National Symposium on Homelessness Research*, eds. D. Dennis, G. Locke, J. Khadduri, 121–142. Washington, DC: U.S. Department of Health and Human Services, U.S. Department of Housing and Urban Development.
- Dahrendorf, R. 1996. *Modernus socialinis konfliktas. Esė apie politiką*. Vilnius: Pradai.
- Das, V., Kleinman, A., Lock, M., et al., eds. 2001. *Remaking a World: Violence, Social Suffering, and Recovery*. Berkeley: University of California Press.
- Davie, G. 2005. "From Obligation to Consumption: A Framework for Reflection in Northern Europe." *Political Theology* 6 (3): 281–301.
- Davoudi, S. 2000. "Sustainability: A New Vision for the British Planning System." *Planning Perspectives* 15 (2): 123–137.
- Davoudi, S., Atkinson, R. 2000. "The Concept of Social Exclusion in the European Union: Context, Development and Possibilities." *Journal of Common Market Studies* 38 (3): 427–448.
- De Jong Gireveld, J., Havens, B. 2004. "Cross-national Comparisons of Social Isolation and Loneliness: Introduction and Overview." *Canadian Journal on Aging* 23 (2): 109–113.
- DeVerteuil, G. 2003. Homeless Mobility, Institutional Settings, and the New Poverty Management. *Environment and Planning A* 35 (2): 361–379.
- DeWard, S. L., Moe, A. M. 2010. "Like a Prison!": Homeless Women's Narratives of Surviving Shelter." *Journal of Sociology and Social Welfare* 37 (1): 115–135.
- Diener, E., Suh, E. M., Lucas, R. E., Smith, H. L. 1999. Subjective Well-being: Three Decades of Progress." *Psychological Review* 125: 276–302.
- Dirsienė, J., Zajančauskaitė-Staskevičienė, L. 2010. „Priklausomų nuo alkoholio asmenų savo ligos suvokimo ir sveikatos kontrolės lokuso ypatumai“. *Psichologija* 41: 84–95.
- Dolan, P., White, M. P. 2007. "How can Measures of Subjective Well-being be Used to Inform Public Policy?" *Perspectives in Psychological Science* 2: 71–85.
- Donner, Ch. 2000. *Housing Policies in the European Union: Theory and Practice*. European Union. Vienna.
- Dordick, G. 1996. "More than Refuge: The Social World of the Homeless Shelter." *Journal of Contemporary Ethnography* 24 (4): 373–404.
- Dow, J. W. 2005. "The Expansion of Protestantism in Mexico: An Anthropological View." *Anthropological Quarterly* 78: 827–851.
- Dow, J. W., Sandstrom, A. R., eds. 2001. *Holy Saints and Fiery Preachers: The Anthropology of Protestantism in Mexico and Central America*. Westport: Praeger.
- Du Gay, P. 1995. *Consumption and Identity at Work*. London: Sage Publications.
- Edin, K., Kefalas, M. 2005. *Promises I Can Keep. Why Poor Women Put Motherhood before Marriage*. Berkeley: University of California Press.
- Eiser, C. 1990. "Psychological Effects of Chronic Disease." *Journal of Child Psychology and Psychiatry* 31 (1): 85–98. Prieiga per internetą: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/j.1469-7610.1990.tb02274.x/abstract> [žiūrėta 2014 11 14].
- Ellonen, N., Piispa, M., Peltonen, K., Oranen, M. 2013. "Exposure to Parental Violence and Outcomes of Child Psychosocial Adjustment." *Violence and Victims* 28 (1): 3–15.
- Esping-Andersen, G. 1990. *The Three Worlds of Welfare Capitalism*. Princeton: Princeton University Press.
- Eurostat 2013. Statistical database. Prieiga per internetą: <http://epp.eurostat.ec.europa.eu> [žiūrėta 2014 09 18].

- Farrell, L. 2000. "Ways of Doing, Ways of Being: Language, Education and 'Working' Identities." *Language and Education* 14 (1): 18–36.
- Fenton, M. C., Geier, T., Keyes, K., Skodol, A. E., Grant, B. F., Hasin, D. S. 2013. "Combined Role of Childhood Maltreatment, Family History, and Gender in the Risk for Alcohol Dependence." *Psychological Medicine* 1 (1): 1–13.
- Fernandez, R. M., Harris, D. 1992. "Social Isolation and the Underclass." In *Drugs, Crime, and Social Isolation*, eds. A. Harrell, G. Peterson, 257–293. Washington, DC: The Urban Institute.
- Fernando, M. L. 2010. "Reconfiguring Freedom: Muslim Piety and the Limits of Secular Law and Public Discourse in France." *American Ethnologist* 37: 19–35.
- Field, C. A., Duncan, J., Washington, K., Adinoff, B. 2007. "Association of Baseline Characteristics and Motivation to Change among Patients Seeking Treatment for Substance Dependence." *Drug and Alcohol Dependence* 91 (1): 77–84.
- Fingarette, H. 1990. "Why We Should Reject The Disease Concept of Alcoholism." In *Controversies in the Addiction's Field*, ed. R. C. Engs, 48–54. Prieiga per internetą: <http://www.indiana.edu/~engs/cbook/chap6.html> [žiūrėta 2014 10 15].
- Fitzpatrick, K. M., Myrskog, B. 2011. "The Jailing of America's Homeless: Evaluating the Rabble Management Thesis." *Crime & Delinquency* 57 (2): 271–297.
- Fitzpatrick, S. 2008. "The Contribution of the Statutory Homelessness System." In *The Future of Social Housing*, eds. S. Fitzpatrick, M. Stephens, 39–52. London: Shelter.
- Fitzpatrick, S., Jones, A. 2005. "Pursuing Social Justice or Social Cohesion?: Coercion in Street Homelessness Policies in England." *Journal of Social Policy* 34 (3): 389–406.
- Flanagan, O. 2013. "The Shame of Addiction." *Frontiers in Psychiatry* 4. Prieiga per internetą: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3792617/> [žiūrėta 2014 10 15].
- Flåto, M., Johannessen, K. 2010. "Economic Strategies among Long-Term Homeless People: The Concept of Harvesting Economy." *European Journal of Homelessness* 4: 89–109.
- Flint, J. 2006. *Housing, Urban Governance and Anti-Social Behaviour: Perspectives, Policies and Practice*. Bristol: Policy Press.
- Forrest, R. 1999. "The New Landscape of Precariousness." In *Homelessness – Exploring the New Terrain*, eds. P. Kennet, A. Marsh, 17–37. Bristol: The Policy Press.
- Forrest, R., Kearns, A. 2001. "Social Cohesion, Social Capital and the Neighbourhood." *Urban Studies* 38 (12): 2125–2143.
- Foster, D. W., Neighbors, C. 2013. "Self-consciousness as a Moderator of the Effect of Social Drinking Motives on Alcohol Use." *Addictive Behaviors* 38 (4): 1996–2002.
- Foucault, M. 1977. "Nietzsche, Genealogy, History." In *Language, Counter-Memory, Practice: Selected Essays and Interviews by Michel Foucault*, ed. D. F. Bouchard, 139–164. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- _____. 1980. *Power / Knowledge: Selected Interviews & Other Writings 1972–1977*, ed. Colin Gordon. New York: Pantheon Books.
- _____. 1980a. "The Eye of Power." In *Power / Knowledge: Selected Interviews & Other Writings 1972–1977*, ed. C. Gordon, 146–165. New York: Pantheon Books.
- _____. 1982. "The Subject and Power." In *Michel Foucault: Beyond Structuralism and Hermeneutics*, eds. H. L. Dreyfus, P. Rabinow, 208–226. Brighton: Harvester.
- _____. 1994. "The Risks of Security." In M. Foucault, *Power*, ed. J. D. Faubion, trans. R. Hurley et al., 365–381. New York: The New Press.
- Frazer, H., Marlier, E., Nicaise, I. 2010. *A Social Inclusion Roadmap for Europe 2020*. Antwerpen / Apeldoorn: Garant Publishing.
- Frazer, N. 1997. *Justice Interruptus: Critical Reflections on the "Postsocialist" Condition*. New York: Routledge.
- Freidson, E. 1970. *Profession of Medicine*. New York: Dodd Mead.
- Freisthler, B., Gruenewald, P. J. 2013. "Where the Individual Meets the Ecological: a Study of Parent Drinking Patterns, Alcohol Outlets, and Child Physical Abuse." *Alcoholism: Clinical and Experimental Research* 37 (6): 993–1000.
- Freisthler, B., Holmes, M. R., Wolf, J. P. 2014. "The Dark Side of Social Support: Understanding the Role of Social Support, Drinking Behaviors and Alcohol Outlets for Child Physical Abuse." *Child Abuse & Neglect* 38 (6): 1106–1119.
- Freund, P. E. S., Mcguire, M. B. 1999. *Health, Illness and the Social Body: A Critical Sociology*. New Jersey: Prentice Hall.
- Friedmann, E., Thomas, S. A., Liu, F., Morton, P. G., Chapa, D., Gottlieb, S. S. 2006. "Relationship of Depression, Anxiety, and Social Isolation to Chronic Heart Failure Outpatient

- Mortality." *American Heart Journal* 152 (5): 940.e1–940.e8. Prieiga per internetą: <http://www.medscape.com/viewarticle/550366> [žiūrėta 2014 11 20].
- Frost, L., Hoggett, P. 2008. "Human Agency and Social Suffering." *Critical Social Policy* 97/28 (4): 438–460.
- Fulton, J. 1987. "Religion and Politics in Gramsci: An Introduction." *Sociological Analysis* 48: 197–216.
- Furtwaengler, N. A., Visser, R. O. 2013. "Lack of International Consensus in Low-risk Drinking Guidelines." *Drug and Alcohol Review* 32 (1): 11–18.
- Gallie, D., Marsh, C., Vogler, C. 1994. *Social Change and the Experience of Unemployment*. Oxford: Oxford University Press.
- Gallie, D., White, M., Cheng, Y., Tomlinson, M. 1998. "The Flexible Workforce? The Employment Conditions of Part-time and Temporary Workers." In D. Gallie, M. White, Y. Cheng, M. Tomlinson, *Restructuring the Employment Relationship*, 152–185. Oxford: Oxford University Press.
- Garland, D. 2011. *The Culture of Control. Crime and Social Order in Contemporary Society*. Oxford: Oxford University Press.
- Geertz, C. 1976. *The Religion of Java*. Chicago: University of Chicago Press.
- Gerhardt, U. 1989. *Ideas about Illness: An Intellectual and Political History of Medical Sociology*. New York: New York University Press.
- Gerich, J. 2013. "The Inhibiting Function of Self-Control and Social Control on Alcohol Consumption." *Journal of Drug Issues*. Prieiga per internetą: <http://jod.sagepub.com/content/early/2013/06/11/0022042613491110.full.pdf+html> [žiūrėta 2014 10 15].
- Giddens, A. 1991. *Modernity and Self-Identity: Self and Society in the Late Modernity Age*. Stanford, CA: Stanford University Press.
- _____. 2000. *Modernybė ir asmens tapatumas. Asmuo ir visuomenė vėlyvosios modernybės amžiuje*. Vilnius: Pradai.
- Gyventojų pajamos ir gyvenimo sąlygos 2013*. 2014. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas.
- Gizewski, E. R., Müller, B. W., Scherbaum, N., Lieb, B., Forsting, M., Wiltfang, J., Schiffer, B. 2013. "The Impact of Alcohol Dependence on Social Brain Function." *Addiction Biology* 18 (1): 109–120.
- Glaser, B. G. 2001. *The Grounded Theory Perspective: Conceptualization Contrasted with Description*. Mill Valley, Ca.: Sociology Press.
- Glaser, B. G., Strauss, A. L. 2009. *The Discovery of Grounded Theory: Strategies for Qualitative Research*. London: Transaction Publishers.
- Gmel, G., Rehm, J. 2003. "Harmful Alcohol Use." *Alcohol Research and Health* 27 (1): 52–62.
- Goffman, E. 1961. *Asylums: Essays on the Social Situation of Mental Patients and Other Inmates*. England: Penguin Books.
- _____. 1963. *Stigma: Notes on the Management of Spoiled Identity*. London: Penguin.
- _____. 1971. *Relations in Public*. London: Pelican.
- Goldthorpe, J. H., Marshall, G. 1992. "The Promising Future of Class Analysis: a Response to Recent Critiques." *Sociology* 26 (3): 381–400.
- Goode, W. 1963. *World Revolution and Family Patterns*. Oxford: Free Press Glencoe.
- Goodman, B. 2013. "Erving Goffman and the Total Institution." *Nurse Education Today* 33 (2): 81–82.
- Goetz, A. 1999. *Reclaiming Work: Beyond the Wage-Based Society*. Cambridge: Polity Press.
- Gowan, T. 2002. "The Nexus. Homelessness and Incarceration in two American Cities." *Ethnography* 3(4): 500–534.
- Gramsci, A. 1971. *Selections from the Prison Notebooks*, ed. Q. Hoare, G. Nowell Smith. New York: International Publishers.
- Green, C. A., Polen, M. R., Janoff, S. L., Castleton, D. K., Perrin, N. A. 2007. "Not Getting Tanked": Definitions of Moderate Drinking and their Health Implications." *Drug and Alcohol Dependence* 86 (2): 265–273.
- Grella, C. E., Karno, M. P., Warda, U. S., Moore, A. A., Niv, N. 2009. "Perceptions of Need and Help Received for Substance Dependence in a National Probability Survey." *Psychiatric Services* 60: 1068–1074.
- Grossberg, L. 1992. *We Gotta Get out of this Place: Popular Conservatism and Postmodern Culture*. New York: Routledge.
- Gudžinskienė, V., Gedminienė, R. 2011. „Alkoholizmo kaip šeimos ligos samprata“. *Socialinis ugdymas* 14 (25): 45–55.

- Gustafson, K. 2011. *Cheating Welfare*. New York and London: New York University Press.
- Haller, M., Hadler, M. 2006. "How Social Relations and Structures can Produce Happiness and Unhappiness: An International Comparative Analysis." *Social Indicators Research* 75 (2): 169–216.
- Hames, G. 2012. *Alcohol in World History*. New York: Routledge.
- Hanisch, K. A. 1999. "Job Loss and Unemployment Research from 1994 to 1998: A Review and Recommendations for Research and Intervention." *Journal of Vocational Behavior* 55 (2): 188–220.
- Hann, C., and the "Civil Religion" Group. 2006. *The Postsocialist Religious Question: Faith and Power in Central Asia and East-Central Europe*. Münster: Lit.
- Hansen, J., Lofstrom, M., Zhang, X. 2006. "State Dependence in Canadian Welfare Participation." *IZA Discussion Paper no. 2266* (August): 1–42.
- Hardey, M. 1998. *The Social Context of Health*. Philadelphia: Open University Press.
- Harey, B., van Hoof, J. 2005. "Fractured Transitions: the Changing Context of Young People's Labour Market Situations in Europe." In *Young People in Europe – Labour Markets and Citizenship*, eds. H. Bradley, J. J. B. M. van Hoof, 161–185. Bristol: The Policy Press.
- Härkönen, J., Dronkers, J. 2006. "Stability and Change in the Educational Gradient of Divorce. A Comparison of Seventeen Countries." *European Sociological Review* 22 (5): 501–517.
- Hartley, J. F. 1980. "The Impact of Unemployment upon the Self-esteem of Managers." *Journal of Occupational Psychology* 53 (2): 147–155.
- Hartmann, D., Gerteis, J., Croll, P. R. 2009. "An Empirical Assessment of Whiteness Theory: Hidden from how Many?" *Social Problems* 56 (3): 403–424.
- Hartmann, D., Winchister, D., Edgell, P., Gerteis, J. 2011. "How Americans Understand Racial and Religious Differences: A Test of Parallel Items from a National Survey." *The Sociological Quarterly* 52: 323–345.
- Hatcher, J., Payens, M. K., Peden, A. R., Hall, L. A. 2008. "Predictors of Depression for Low Income African American Single Mothers." *Journal of Health Disparities Research and Practice* 2 (3): 89–110.
- Hawkey, L. C., Cacioppo, J. T. 2003. "Loneliness and Pathways to Disease." *Brain, Behavior, and Immunity* 17: 98–105. Prieiga per internetą: <http://psychology.uchicago.edu/people/faculty/cacioppo/jtcreprints/hc03.pdf> [žiūrėta 2014 11 14].
- Heaney, T. 1995. *Issues in Freirean Pedagogy*. Prieiga per internetą: <http://www.well.com/user/willard/Heaney%20-%20Friere%20&%20Thresholds%20in%20Education.htm> [žiūrėta 2014 04 08].
- Hearn, J. 2001. "Men and Gender Equality: Resistance, Responsibilities and Reaching Out: Keynote Paper." 15–16 March 2001, Örebro, Sweden. Prieiga per internetą: http://www.iiav.nl/publications/2001/men_and_gender_equality.pdf [žiūrėta 2014 09 18].
- Heiling, M., Thorsell, A., Sommer, W. H., Hansson A. C., Ramchandani, V. A., George, D. T., Hommer, D., Barr, C. S. 2010. "Translating the Neuroscience of Alcoholism into Clinical Treatments: From Blocking the Buzz to Curing the Blues." *Neuroscience Biobehavioural Review* 35 (2): 334–344.
- Helms, G., Vishmidt, M., Berlant, L. 2010. "Affect & the Politics of Austerity: An Interview Exchange with Lauren Berlant." *Variant* 39 / 40: 3–7.
- Hermann, A. 2003. „Lietuvos evangelikų liuteronų bažnyčia 1915–1995“. In *Lietuvos evangelikų bažnyčios. Istorijos metmenys*, 221–277. Vilnius: Baltos lankos.
- Heron, C. 2006. "Boys Will Be Boys: Working-Class Masculinities in the Age of Mass Production." *International Labor and Working-Class History* 69 (1): 6–34.
- Herrenkohl, T. I., Hong, S., Klika, J. B., Herrenkohl, R. C., Russo, M. J. 2013. "Developmental Impacts of Child Abuse and Neglect Related to Adult Mental Health, Substance Use, and Physical Health." *Journal of Family Violence* 28 (2): 191–199.
- Hjelm, T. 2009. "Religion and Social Problems: A New Theoretical Perspective." In *The Oxford Handbook of Sociology of Religion*, ed. P. B. Clarke, 924–941. Oxford: Oxford University Press.
- Hobcraft, J. "Social Exclusion and the Generations." In *Understanding Social Exclusion*, eds. J. Hills, J. Le Grand, D. Piachaud, 62–83. Oxford: Oxford University Press.
- Hobsbawm, E. 1994. *Age of Extremes: the Short Twentieth Century, 1914–1991*. New York: Vintage Books.
- Hoff, A. 2006. *Lone Mothers Between the Welfare State and Informal Support*. Lexington: The Edwin Mellen Press.
- Hoggett, P. 2001. "Agency, Rationality and Social Policy." *Journal of Social Policy* 30 (1): 37–56.

- _____. 2006. "Pity, Compassion, Solidarity." In *Emotion, Politics and Society*, eds., S. Clarke, P. Hoggett, S. Thompson, 145–161. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Hoggett, P., Mayo, M., Miller, C. 2008. *The Dilemmas of Development Work*. Bristol: Policy Press.
- Holmila, M. 1988. *Husbands, Wives and Alcohol. A Study of Informal Drinking Control within the Family*. Helsinki: The Finnish Foundation for Alcohol Studies.
- Holmila, M., Raitasalo, K., Knibbe, R., Selin, K. 2009. "Country Variations in Family Members' Informal Pressure to Drink Less." *Contemporary Drug Problems* 36 (1 / 2). Prieiga per internetą: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC2806641/> [žiūrėta 2014 12 23].
- Holt, A. 2008. "Room for Resistance? Parenting Orders, Disciplinary Power and the Production of 'the Bad Parent.'" In *ASBO Nation: The Criminalisation of Nuisance*, ed. P. Squires, 203–222. Bristol: Policy Press.
- Hope, A. 2011. *Hidden Realities: Children's Exposure to Risks from Parental Drinking in Ireland*. Letterkenny: North West Alcohol Forum Ltd. Prieiga per internetą: www.drugsandalcohol.ie/16250 [žiūrėta 2014 11 12].
- Hossain, M. P., Palmer, D., Goyder, E., Nahas, A. M. El. 2012. "Social Deprivation and Prevalence of Chronic Kidney Disease in the UK: Workload Implications for Primary Care." *QJM: An International Journal of Medicine* 105: 167–175. Prieiga per internetą: <http://qjmed.oxfordjournals.org/content/105/2/167.full.pdf+html> [žiūrėta 2014 03 24].
- House, S. J., Landis, K. R., Umberson, D. 1988. "Social Relationship and Health Science." *New Series* 241 (4865): 540–545. Prieiga per internetą: <http://www.fundacion-salto.org/documentos/Social%20relationships-Health,%20Science,%201988.pdf> [žiūrėta 2014 10 12].
- Huhtanen, P., Tigerstedt, C. 2012. "Women and Young Adults Suffer most from Other People's Drinking." *Drug and Alcohol Review* 31 (7): 841–846.
- Hussain, M. A., Kangas, O. 2009. "New Holes in the Safety Net? Economic and Social Consequences of Divorce in Denmark." In *When Marriage Ends. Economic and Social Consequences of Partnership Dissolution*, eds. H. J. Andress, D. Hummelsheim, 98–132. Cheltenham: Edward Elgar.
- Yang, Y. C., McClintock, M. K., Kozloski, M., Li, T. 2013. "Social Isolation and Adult Mortality: The Role of Chronic Inflammation and Sex Differences." *Journal of Health and Social Behavior* 54: 183–203. Prieiga per internetą: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3998519/> [žiūrėta 2014 10 21].
- Icick, R., Lauer, S., Romo, L., Dupuy, G., Lépine, J. P., Vorspan, F. 2013. "Dysfunctional Parental Styles Perceived during Childhood in Outpatients with Substance use Disorders." *Psychiatry Research* 210 (2): 522–528.
- Indriliūnaitė, R. 2013. *Benamystė Lietuvoje: nakvynės namų gyventojų (iš)gyvenimo praktikos*. Daktaro disertacija. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- _____. 2014. „[si]traukimas į socialinių paslaugų sistemą: nakvynės namų gyventojų ir socialinių paslaugų įstaigų darbuotojų požiūris". *Kultūra ir visuomenė: socialinių tyrimų žurnalas* 5 (2): 105–127.
- Inglis, T. 2007. "Catholic Identity in Contemporary Ireland: Belief and Belonging in Tradition." *Journal of Contemporary Religion* 22: 205–220.
- Ioannou, S. 2005. "Health Logic and Health-related Behaviours." *Critical Public Health* 15 (3): 263–274.
- Youell, B. 2013. "Parental Addiction and the Impact on Children." In *Addictive States of Mind*, eds. M. Bowers, R. Hale, H. Wood, 33–49. London: Karnac Books.
- Young, J. 2007. *The Exclusive Society. Social Exclusion, Crime and Difference in Late Modernity*. Los Angeles: Sage Publications.
- _____. 2007a. *The Vertigo of Late Modernity*. London: Sage Publications.
- Young, L. B. 2011. "Hitting Bottom: Help Seeking among Alcoholics Anonymous Members." *Journal of Social Work Practice in the Addictions* 11 (4): 321–335.
- Isaksson, K., Johansson, G., Bellaagh, K., Sjöberg, A. 2004. "Work Values among the Unemployed: Changes over Time and Some Gender Differences." *Scandinavian Journal of Psychology* 45 (3): 207–214.
- Ivaskaitė-Tamošiūnė, V. 2013. *Pajamų perskirstymas formuojantis gerovės kapitalizmui Lietuvoje*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Jackson, P. R., Stafford, E. M., Banks, M. H., Warr, P. B. 1983. "Unemployment and Psychological Distress in Young People: The Moderating Role of Employment Commitment." *Journal of Applied Psychology* 68 (3): 525–535.

- Jagger, G. 2008. *Judith Butler: Sexual Politics, Social Change and the Power of the Performative*. New York: Routledge.
- Jaruševičienė, L. *Sveikatos ir nesveikatos samprata. Socialinis ligos konstravimas. Sergančiojo vaidmuo*. Prieiga per internetą: http://www.google.lt/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=3&ved=0CC4QFjAC&url=http%3A%2F%2Ffututi.com%2Fcontent%2Fget_content%2F15632&ei=mSU9VO7VE6jg7Qbn0oCgBA&usq=AFQjCNEWaBnbCwj-kEEr8utThP2qDng_lw&bvm=bv.77161500,d.d2s [žiūrėta 2014 11 14].
- Jasiukevičiūtė, T. 2014. *Priklausomų nuo alkoholio asmenų tapatumo rekonstravimas blaivybės periodu*. Daktaro disertacija. Vilnius: Vilniaus universitetas.
- Jehoel-Gijsbers, G., Vrooman, C. 2007. *Explaining Social Exclusion: a Theoretical Model Tested in the Netherlands*. The Hague: The Netherlands Institute for Social Research.
- Jellinek, E. M. 1946. "Phases in the Drinking History of Alcoholics." *Quarterly Journal of Studies on Alcohol* 7 (1): 1–88.
- _____. 1960. *The Disease Concept of Alcoholism*. New Haven: Hillhouse Press.
- Jiang, H., Callinan, S., Laslett, A. M., Room, R. 2014. "Correlates of Caring for the Drinkers and Others among those Harmed by Another's Drinking." *Drug and Alcohol Review*. Prieiga per internetą: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1111/dar.12175/full> [žiūrėta 2014 11 12].
- Joosten, J. A. N., Knibbe, R. A., Derickx, M., Selin, K. H., Holmila, M. 2009. "Criticism of Drinking as Informal Social Control: A Study in 18 Countries." *Contemporary Drug Problems* 36 (1–2): 85–109.
- Juozapavičiūtė, K. 2013. „Kas mus apsaugos nuo Europą žudančių ligų?“ Prieiga per internetą: <http://www.zaliojilietuva.lt/kas-mus-apsaugos-nuo-europa-zudanciu-ligu-916.html> [žiūrėta 2014 10 21].
- Kalasauskas, D., Klumbienė, J., Veryga, A., Petkevičienė, J. 2011. „Probleminis alkoholinių gėrimų vartojimas Lietuvoje. CAGE testo duomenys“. *Bendrosios praktikos gydytojas* 15 (6): 440–444.
- Kanji, Sh. 2004. "The Route Matters: Poverty and Inequality among Lone-mother Households in Russia." *Feminist Economics* 10 (2): 207–225.
- Kanopienė, V. 1998. *Moteryų diskriminacija darbo rinkoje*. Vilnius: BSPB.
- Kanopienė, V. 1999. „Moteryų ir vyrų galimybės darbo rinkoje“. In *Feminizmas, visuomenė, kultūra (straipsnių rinkinys)*, 68–79. Vilnius: Vilniaus universiteto leidykla.
- Kanopienė, V. 2002. „Vienišų motinų padėtis Lietuvoje. Socialiniai, ekonominiai ir demografiniai aspektai“. *Socialinis darbas* 2 (2): 6–14.
- Kanopienė V., Mikulionienė S. 2004. „Lietuvos benamiai: gyvenimo sąlygos“. *Socialinis darbas* 3 (1): 47–62.
- Kanopienė, V., Mikulionienė, S. 2004a. „Lietuvos benamiai: elgsena ir nuostatos“. *Socialinis darbas* 3 (1): 50–61.
- Kanopienė, V., Mikulionienė, S. 2005. „Nuteistųjų alternatyviomis bausmėmis tyrimo rezultatų analizė“. In *Alternatyviomis bausmėmis nuteistųjų asmenų socialinė integracija probleminiuose regionuose*, sud. L. Dromantienė, 7–21. Vilnius: Vaibra.
- Kanungo, R. N. 1982. "Measurement of Job and Work Involvement." *Journal of Applied Psychology* 67 (3): 341–349.
- Kašėtienė, R. 2011. „Smulkės durys plačios įeiti, bet siauros išeiti: girtuoklis lietuvių patarlėse ir priežodžiuose“. *Tautosakos darbai XLII*: 100–114.
- Keaton, T. D. 2006. *Muslim Girls and the Other France: Race, Identity Politics, and Social Exclusion*. Bloomington: Indiana University Press.
- Keenan, K., Kenward, M. G., Grundy, E., Leon, D. A. 2013. "Longitudinal Prediction of Divorce in Russia: The Role of Individual and Couple Drinking Patterns." *Alcohol and Alcoholism* 48 (6): 737–742.
- Kelly, M. P. 1986. "The Subjective Experience of Chronic Disease: Some Implications for the Management of Ulcerative Colitis." *Journal of Chronic Diseases* 39 (8): 653–666.
- _____. 1992. "Self, Identity and Radical Surgery." *Sociology of Health and Illness* 14 (3): 390–415.
- Kelly, M. P., Field, D. 1996. "Medical Sociology, Chronic Illness and the Body." *Sociology of Health and Illness* 18 (2): 241–257.
- Kennet, P., Marsh, A. 1999. *Homelessness. Exploring the New Terrain*. University of Bristol: The Policy Press.
- Kilbourne, B., Richardson, J. T. 1989. "Paradigm Conflict, Types of Conversion, and Conversion Theories." *Sociological Analysis* 50 (1): 1–21.

- Kinght, R. G., Longmore, B. E. 2013. *Clinical Neuropsychology of Alcoholism*. Hove, UK: Lawrence Erlbauns Associates Publishers.
- Kirby, P. 1999. *Involving Young Researchers: How to Enable Young People to Design and Conduct Research*. York: York Publishing and Joseph Rowntree Foundation.
- Kirkham, D. M., ed. 2013. *State Responses to Minority Religions*. Farnham: Ashgate.
- Klingemann, H., Gmel, G., eds. 2001. *Mapping the Social Consequences of Alcohol Consumption*. Dordrecht: Kluwer Academic Publishers.
- Knox, Z. 2005. *Russian Society and the Orthodox Church: Religion in Russia after Communism*. London: Routledge Curzon.
- Kobeckaitė, H. 2001. *Lietuvos karaimai*. Vilnius: Baltos lankos.
- Kocai, E. 2004. „Varguomenės būklės bruožai“. In *Varguomenė: gyvensena ir vertybės*, sud. A. Vosyliūtė, 56–66. Vilnius: Socialinių tyrimų centras.
- _____. 2006. „Benamystė kaip socialinis reiškiny“ *Filosofija. Sociologija* 2: 53– 62.
- _____. 2007. *Socialinė benamių atskirtis ir jos formavimosi veiksniai*. Daktaro disertacija. Vilnius: VU Socialinių tyrimų institutas.
- Koob, G. F. 2013. “Theoretical Frameworks and Mechanistic Aspects of Alcohol Addiction: Alcohol Addiction as a Reward Deficit Disorder.” In *Behavioral Neurobiology of Alcohol Addiction*, eds. A. B. C. Noronha et al., 3–30. London: Elsevier.
- Kraus, L., Baumeister, S. E., Pabst, A., Orth, B. 2009. “Association of Average Daily Alcohol Consumption, Binge Drinking and Alcohol-related Social Problems: Results from the German Epidemiological Surveys of Substance Abuse.” *Alcohol and Alcoholism* 44 (3): 314–320.
- Kriauzaitė, V. 2004. „Benamių padėties ypatumai Danijoje“. In *Varguomenė: gyvensena ir vertybės*, sud. A. Vosyliūtė, 124–129. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Kubilienė, N. 2004. „Socialinės adaptacijos problemos augant nuo alkoholio priklausomoje šeimoje“. *Socialinis darbas: mokslo darbai* 3 (2): 51–62.
- Kublickienė, L., sud. 2007. *Socialinė atskirtis ir integracija*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Lamont, M., Molnár, V. 2002. “The Study of Boundaries in the Social Sciences.” *Annual Review of Sociology* 28: 167–195.
- Lankauskas, G. 2008a. “On the Charisma, Civility and Practical Goodness of Modern Christianity in Post-Soviet Lithuania.” *Focaal* 51: 93–112.
- _____. 2008b. “Société civile religieuse et “effondrement moral” de la nation Lituanienne.” *Anthropologie et Sociétés* 32: 173–191.
- Laslett, A. M., Ferris, J., Dietze, P., Room, R. 2012. “Social Demography of Alcohol-related Harm to Children in Australia.” *Addiction* 107 (6): 1082–1089.
- Laukaitytė, R. 2003. *Stačiatikių bažnyčia Lietuvoje XX amžiuje*. Vilnius: Lietuvos istorijos instituto leidykla.
- _____. 2009. „Bažnyčios padėties ir nuosavybės restitucija Lietuvoje po 1990 metų“. In *Lietuvių katalikų mokslo akademijos metraštis* 32: 135–146.
- Lawton, J. 2003. “Lay Experiences of Health and Illness: Past Research and Future Agendas.” *Sociology of Health and Illness* 25 (3): 23–40.
- Lazutka, R., Žalimienė, L., Skučienė, D., et al. 2008. *Socialinė parama Lietuvoje: remiamųjų padėtis ir paramos rezultatai*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas, Socialinės apsaugos ir darbo ministerija.
- Leana, C. R., Feldman, D. C. 1991. “Gender Differences in Responses to Unemployment.” *Journal of Vocational Behavior* 38 (1): 65–77.
- Leginski, W. 2007. “Historical and Contextual Influences on the U. S. Response to Contemporary Homelessness.” *Toward Understanding Homelessness: The 2007 National Symposium on Homelessness Research*. Prieiga per internetą: <http://aspe.hhs.gov/hsp/homelessness/symposium07/leginski/index.htm> [žiūrėta 2014 12 05].
- Leschke, J., Theodoropoulou, S., Watt, A. 2012. “How do Economic Governance Reforms and Austerity Measures Affect Inclusive Growth as Formulated in the Europe 2020 Strategy?” In *A Triumph of Failed Ideas: European Models of Capitalism in the Crisis*, ed. S. Lehndorff, 243–283. Brussels: ETUI.
- Levitas, R. 2004a. “Let’s Hear it for Humpty: Social Exclusion, the Third Way and Cultural Capital.” *Cultural Trends* 13 (2/50): 41–56.
- _____. 2004b. “From New Right to New Labour: Continuities & Contrasts.” *Ethnicities* 4 (2): 292–294.

- _____. 2005. *The Inclusive Society? Social Inclusion and New Labour*. Hampshire, UK: Palgrave MacMillan.
- Levitas, R., et al. 2007. *The Multi-Dimensional Analysis of Social Exclusion*. Bristol: University of Bristol Press.
- Levitas, R., Head, E., Finch, N. 2006. "Lone Mothers, Poverty and Social Exclusion." In *Poverty and Social Exclusion in Britain: The Millennium Survey*, eds. C. Pantazis, D. Gordon, R. Levitas, 405–429. Bristol: Policy Press.
- Levitas, R., Pantazis, Ch., Fahmy, E., Gordon, D., Lloyd, E., Patsios, D. 2007. *The Multi-dimensional Analysis of Social Exclusion. Report*. University of Bristol. January, 2007. Prieiga per internetą: <http://www.bris.ac.uk/poverty/downloads/socialexclusion/multidimensional.pdf> [žiūrėta 2014 04 08].
- Lyberis, A. 2002. *Sinonimų žodynas*. Vilnius: Lietuvių kalbos instituto leidykla.
- Lietuvos darbo birža 2014. Prieiga per internetą: <http://www.ldb.lt/Informacija/Puslapiai/default.aspx> [žiūrėta 2015 01 13].
- Lietuvos Respublikos 2011 metų gyventojų ir būstų surašymo rezultatai. 2013. Vilnius: Lietuvos statistikos departamentas.
- Lietuvos statistikos departamentas 2014. Prieiga per internetą: <http://osp.stat.gov.lt/> [žiūrėta 2014 05 15].
- Lynch, M. 2011. "Theorizing Punishment: Reflections on Wacquant's Punishing the Poor." *Critical Sociology* 37 (2): 237–244.
- Lyngstad, T. H., Jalovaara, M. 2010. "A Review of the Antecedents of Union Dissolution." *Demographic Research* 23 (10): 257–292.
- Link, B. G., Phelan, J. C. 2001. "Conceptualizing Stigma." *Annual Review of Sociology* 27: 363–385.
- Lyon, D. 2007. *Surveillance Studies: An Overview*. Cambridge: Polity Press.
- Logan, D. E., Marlatt, G. A. 2010. "Harm Reduction Therapy: A Practice Friendly Review of Research." *Journal of Clinical Psychology* 66: 201–214.
- Low, S. 2000. *On the Plaza: The Politics of Public Space and Culture*. Austin: University of Texas Press.
- _____. 2011. "Claiming Space for an Engaged Anthropology: Spatial Inequality and Social Exclusion." *American Anthropologist* 113: 389–407.
- Lucas, R. E., Clark, A. E., Georgellis, Y., Diener, E. 2004. "Unemployment Alters the Set Point for Life Satisfaction." *Psychological Science* 15 (1): 8–13.
- Lundahl, B., Burke, B. L. 2009. "The Effectiveness and Applicability of Motivational Interviewing: A Practice-friendly Review of Four Meta-analyses." *Journal of Clinical Psychology* 65: 1232–1245.
- Lupton, D. 1994. *Medicine as Culture: Illness, Disease and the Body in Western Societies*. London: Sage Publications.
- MacDonald, R., Marsh, J. 2001. "Disconnected Youth?" *Journal of Youth Studies* 4 (4): 373–391.
- Mahs, J. 2005. "The Sociospatial Exclusion of Single Homeless People in Berlin and Los Angeles." *American Behavioral Scientist* 48 (8): 928–960.
- May, D. R., Gilson, R. L., Harter, L. M. 2004. "The Psychological Conditions of Meaningfulness, Safety and Availability and the Engagement of the Human Spirit at Work." *Journal of Occupational and Organizational Psychology* 77 (1): 11–37.
- Mayock, P., Vekic, K. 2006. *Understanding Youth Homelessness in Dublin City: Key Findings from the First Phase of a Longitudinal Cohort Study*. Dublin: Stationery Office. Prieiga per internetą: www.drugsandalcohol.ie/6200 [žiūrėta 2014 12 05].
- Mayring, P. 2014. *Qualitative Content Analysis: Theoretical Foundation, Basic Procedures and Software Solution*. Klagenfurt: GESIS.
- Major, B., Eccleston, C. P. 2005. "Stigma and Social Exclusion." In *The Social Psychology of Inclusion and Exclusion*, eds. D. Abrams, M. A. Hogg, J. M. Marques, 63–89. New York & Hove: Psychology Press.
- Maniukaitė, G. 2012. „Socialinės atskirties grupių vertybiniai prioritetai“. In *Visuomenės pakraščių žmonės: paradimai ir viltys*, sud. G. Maniukaitė, 7–31. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Markauskaitė, G. 2013. *Religinės įvairovės reprezentavimas Lietuvos internetinėje žiniasklaidoje*. Magistro baigiamasis darbas. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas.
- Marshall, G. 1998. *Dictionary of Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- _____. 2001. *Alcoholism: Genetic Culpability or Social Irresponsibility?: The Challenge of Innovative Methods to Determine Final Outcomes*. New York: University Press of America.

- Martin, D. 1990. *Tongues of Fire: The Explosion of Protestantism in Latin America*. Oxford: Basil Blackwell.
- Martin, S. 2004. "Reconceptualising Social Exclusion: a Critical Response to the Neo-Liberal Welfare Reform Agenda and the Underclass Thesis." *Australian Journal of Social Issues* 39: 79–94.
- Martinic, M., Measham, F., eds. 2008. *Swimming with Crocodiles. The Culture of Extreme Drinking*. New York: Routledge.
- Maslauskaitė, A. 2014. „Vienišos motijos, vartojimas ir socialinė atskirtis“. *Kultūra ir visuomenė* 5 (2): 13–37.
- Maslauskaitė, A., Baublytė, M. 2012. *Skyrybų visuomenė. Ištuokų raida, veiksniai, pasekmės*. Vilnius: LSTC.
- Maslauskaitė, A., Jasilionis, D., Stankūnienė, V. 2013. „Skyrybos ir sutuoktinių socialiniai ekonominiai ištekliai“. *Filosofija. Sociologija* 24 (4): 237–245.
- Massey, D. S. 2007. *Categorically Unequal: The American Stratification System*. New York: Russell Sage.
- Maurage, P., Joassin, F., Philippot, P., Heeren, A., Vermeulen, N., Mahau, P., Delperdange, Ch., Corneille, O., Luminetand, O., de Timary, P. 2012. "Disrupted Regulation of Social Exclusion in Alcohol-Dependence: An fMRI Study." *Neuropsychopharmacology* 37: 2067–2075.
- McCloud, S. 2007a. *Divine Hierarchies: Class in American Religion and Religious Studies*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.
- . 2007b. "Putting Some Class into Religious Studies: Resurrecting an Important Concept." *Journal of the American Academy of Religion* 75: 840–862.
- McDonald, R. 1998. "Youth, Transitions and Social Exclusion: Some Issues for Youth Research in the UK." *Journal of Youth Studies* 1 (2): 163–177.
- McDonald, R., ed. 1997. *Youth, the "Underclass" and Social Exclusion*. London: Routledge.
- McKinney, C. M., Caetano, R., Harris, T. R., Ebama, M. S. 2009. "Alcohol Availability and Intimate Partner Violence Among US Couples." *Alcoholism: Clinical & Experimental Research* 33 (1): 169–176.
- McLanahan, S. S., Casper, L., Sorensen, A. 1995. "Women's Roles and Women's Poverty in Eight Industrialized Countries." In *Gender and Family Change in Industrialized Countries*, eds. K. O. Mason, A. M. Jensen, 258–278. Oxford: Oxford University Press.
- Mead, L. 1986. *Beyond Entitlement: The Social Obligations of Citizenship*. New York: The Free Press.
- Messerschmidt, J. 1993. *Masculinities and Crime: Critique and Reconceptualisation of Theory*. Lanham, MD: Rowan and Littlefield.
- . 1999. "Making Bodies Matter: Adolescent Masculinities, the Body, and Varieties of Violence." *Theoretical Criminology* 3 (2): 197–220.
- Metraux, S., Culhane, D. P. 2004. "Homeless Shelter Use and Reincarceration Following Prison Release: Assessing the Risk." *Criminology and Public Policy* 3 (2): 139–160.
- . 2006. "Recent Incarceration History Among a Sheltered Homeless Population." *Crime & Delinquency* 52 (3): 504–517.
- Metraux, S., Roman, C., Cho, R. 2007. "Incarceration and Homelessness." In *Toward Understanding Homelessness: The 2007 National Symposium on Homelessness Research*, eds. D. Dennis, G. Locke, J. Khadduri, 91–93. Washington, DC: U. S. Department of Health and Human Services, U. S. Department of Housing and Urban Development.
- Mikulionienė, S. 2005. „Socialinė atskirtis: sąvokos samprata ir vartoseną Lietuvoje“. *Socialinis darbas* 4 (2): 20–32.
- Mill, J. S. 1947. *On Liberty*, ed. A. Castell. New York: Appleton-Century Crofts, Inc.
- Mingione, E. 1994. "Life Strategies and Social Economies in the Postfordist Age." *International Journal of Urban and Regional Research* 18 (1): 24–45.
- Morris, K., Barnes, M. 2008. "Prevention and Social Exclusion – New Understandings for Policy and Practice." *British Journal of Social Work* 38 (6): 1194–1211.
- Morton, A. D. 2007. *Unravelling Gramsci: Hegemony and Passive Revolution in the Global Economy*. London: Pluto.
- Murard, N. 2002. "Guilty Victims: Social Exclusion in Contemporary France." In *Biography and Social Exclusion in Europe: Experiences and Life Journeys*, eds. P. Chamberlayne, M. Rustin, T. Wengraf et al., 41–60. Bristol: Policy Press.
- Murray, C. 1984. *Losing Ground*. New York: Basic Books.
- Nelson, K. M. 2005. *The Social Economy of Single Motherhood. Rising Children in Rural America*. New York: Routledge.

- Nettleton, S. 2006. *The Sociology of Health and Illness*. Cambridge: Polity Press.
- Nock, A. D. 1933. *Conversion: The Old and the New in Religion from Alexander the Great to Augustine of Hippo*. Oxford: Oxford University Press.
- Noll, H.-H. 2002. "Towards a European System of Social Indicators: Theoretical Framework and System Architecture." *Social Indicators Research* 58: 47–87.
- Nordenmark, M. 1999. "Non-financial Employment Motivation and Well-being in Different Labour Market Situations: a Longitudinal Study." *Work, Employment & Society* 13 (4): 601–620.
- North, M. S., Fiske S. T. 2013. "Driven to Exclude: How Core Social Motives Explain Social Exclusion." In *The Oxford Handbook of Social Exclusion*, ed. C. N. Dewall, 31–42. New York: Oxford University Press.
- Offe, C. 1985. "Work: The Key Sociological Category?" In *Disorganized Capitalism: Contemporary Transformations of Work and Politics*, C. Offe, 128–150. Cambridge: Polity Press.
- Ogunkoya, A. D. 2011. "John Stuart Mill's 'Harm Principle' as the Foundation for Healthy Social Relations." *The Journal of International Social Research* 4 (17): 516–532.
- O'Hara, M. 2014. *Austerity Bites: A Journey to the Sharp End of Cuts in the UK*. Bristol: Policy Press.
- O'Leary, C. M., Jacoby, P. J., Bartu, A., D'Antoine, H., Bower, C. 2013. "Maternal Alcohol Use and Sudden Infant Death Syndrome and Infant Mortality Excluding SIDS." *Pediatrics* 131 (3): e770–e778.
- Ostafin, B. D., Brooks, J. J. 2011. "Drinking for Relief: Negative Affect Increases Automatic Alcohol Motivation in Coping-motivated Drinkers." *Motivation and Emotion* 35 (3): 285–295.
- Outhwaite, W. 2014. "Towards a European Society: What Can European Sociology Tell Us?" In *Routledge Handbook of European Sociology*, eds. S. Koniordos, A. A. Kyrtis, 80–98. Oxon, UK: Routledge.
- Owen, T. 2009. "England and Wales: The Criminal Justice System in Post-industrial Society." In *The Welfare State in Post-Industrial Society: A Global Perspective*, eds. J. Hendricks, J. Powell, 217–234. New York: SpringerLink.
- Pabst, A., Kraus, L., Piontek, D., Mueller, S., Demmel, R. 2011. "Direct and Indirect Effects of Alcohol Expectancies on Alcohol-related Problems." *Psychology of Addictive Behaviors* 28 (1): 1–20.
- Pagrindinės sveikatos statistikos sąvokos, jų apibrėžimai ir skaičiavimas. 2010. Vilnius: Higienos institutas, Sveikatos informacijos centras.
- Parr, S., Nixon, J. 2008. "Rationalising Family Intervention Projects." In *ASBO Nation: The Criminalisation of Nuisance*, ed. P. Squires, 161–178. Bristol: Policy Press.
- Parrillo, V. N., Donoghue, C. 2005. "Updating the Bogardus Social Distance Studies: A New National Survey." *The Social Science Journal* 42 (2): 257–271.
- Parsons, T. 1951. *The Social System*. London: Routledge & Kegan Paul.
- Patient-centric: the 21st Century prescription for healthcare. Healthcare and life sciences. May 2006. Prieiga per internetą: https://www-03.ibm.com/industries/ca/en/healthcare/files/060516_PatientCentric_Briefing.pdf [žiūrėta 2014 10 21].
- Pease, B. 2009. "The Other Side of Social Exclusion: Interrogating the Role of the Privileged in Reproducing Inequality." In *Theorizing Social Exclusion*, eds. A. Taket, B. R. Crisp, A. Nevill et al., 27–46. New York: Routledge.
- Peer, G. G., Lindsey, A. K., Newman, P. A. 1982. "Alcoholism as Stage Phenomena: A Frame of Reference for Counselors." *The Personnel and Guidance Journal* 1: 465–469.
- Pelkmans, M., ed. 2009. *Conversion after Socialism: Disruptions, Modernisms and Technologies of Faith in the Former Soviet Union*. Oxford: Berghahn.
- Pemberton, S., Sutton, E., Fahmy, E., Bell, K. 2014. *Life on a Low Income in Austere Time, Economic and Social Research Council*. Prieiga per internetą: http://www.poverty.ac.uk/sites/default/files/attachments/Life%20on%20a%20low%20income%20in%20austere%20times_final_report.pdf [žiūrėta 2014 12 01].
- Petkevičiūtė, R. 2014. „Socialinės atskirties kriminalizavimas: įkalinimo patirties turinčių benamių atvejais“. *Kultūra ir visuomenė: socialinių tyrimų žurnalas* 5 (2): 85–104.
- Petružytė, D. 2009. *Atliekų rinkėjų gyvensena: Kariotiškių sąvartyno atvejo studija*. Daktaro disertacija. Socialiniai mokslai, sociologija (05 S). Vilnius.
- Phillips, D. 2006. *Quality of Life: Concept, Policy and Practice*. Routledge: Abingdon.
- Pierret, J. 2003. "The Illness Experience: State of Knowledge and Perspectives for Research." *Sociology of Health and Illness* 25 (3): 4–22.
- Pilinkaitė-Sotirovič, V., Žibas, K. 2011. „Etninės ir socialinės grupės Lietuvoje: visuomenės nuostatos ir jų kaita“. *Etniškojo studijos* 1–2: 136–154.

- Pillinger, J. 2007. *Homeless Pathways: Developing Effective Strategies to Address Pathways into, through and out of Homelessness*. Dublin: Focus Ireland.
- Pinder, R. 1995. "Bringing Back the Body Without the Blame? The Experience of Ill and Disabled People at Work." *Sociology of Health and Illness* 17 (5): 605–631.
- Piškinaitė-Kazlauskienė, L. 2001. „Lietuvos kalinių vyrų buitis ir bendravimas“. *Liaudies kultūra* 1: 28–35.
- Pleace, N. 1998. "Single Homelessness as Social Exclusion: the Unique and the Extreme." *Social Policy & Administration* 32 (1): 46–59.
- Poggi, A. 2003. *Measuring Social Exclusion Using the Capability Approach*. Prieiga per internetą: http://www.uia.mx/humanismocristiano/seminario_capability/pdf/16.pdf [žiūrėta 2014 04 18].
- Popay, J., et al. 2008. *Understanding and Tackling Social Exclusion. Final Report to the WHO Commission on Social Determinants of Health. From the Social Exclusion Knowledge Network*. Prieiga per internetą: http://www.who.int/social_determinants/knowledge_networks/final_reports/sekn_final%20report_042008.pdf [žiūrėta 2014 06 12].
- Poviliūnas, A. 2003. *Kaimo atskirties profiliai*. Vilnius: Kronta.
- Pratt, M. G., Ashforth, B. E. 2003. "Fostering Meaningfulness in Working and at Work." *Positive Organizational Scholarship: Foundations of a New Discipline*, eds. K. Cameron, J. Dutton, R. Quinn, 309–327. San Francisco: Berrett-Koehler.
- Pratt, M. G., Rockmann, K. W., Kaufmann, J. B. 2006. "Constructing Professional Identity: The Role of Work and Identity Learning Cycles in the Customization of Identity among Medical Residents." *Academy of Management Journal* 49 (2): 235–262.
- Press, I. 2005. *Patient Satisfaction. Understanding and Managing the Experience of Care*. Chicago, IL: Health Administration Press. ACHE Management Series.
- Prior, L. 2003. "Belief, Knowledge and Expertise: The Emergence of the Lay Expert in Medical Sociology." *Sociology of Health and Illness* 25 (3): 41–57.
- Pryor, J., Trinder, L. 2004. "Children, Families, and Divorce." In *The Blackwell Companion to the Sociology of Families*, eds. J. Scott, J. Treas, M. Richards, 322–340. Oxford: Blackwell Publishing.
- Purvanekas, A., Purvanekienė, G. 2001. *Moteris Lietuvos visuomenėje*. Vilnius: Danielius.
- Purvanekienė, G. 1999. *Prievarta prieš moteris: tyrimas*. Baltic Surveys, 1997–1998.
- Radley, A. 1989. "Style, Discourse and Constraint in Adjustment to Chronic Illness." *Sociology of Health and Illness* 11 (3): 230–252.
- _____. 1994. *Making Sense of Illness: The Social Psychology of Health and Disease*. London: Sage.
- Radley, A., Green, R. 1987. "Illness as Adjustment: a Methodology and Conceptual Framework." *Sociology of Health and Illness* 9 (2): 179–207.
- Ramet, S. P. 1998. *Nihil Obstat: Religion, Politics and Social Change in East-Central Europe and Russia*. Durham: Duke University Press.
- Rao, B. V., Chaudhuri, J. D. 2013. "Preconception Counseling in the Prevention of Fetal Alcohol Syndrome: A Unique Window of Opportunity." *Research and Reviews: Journal of Medical and Health Sciences* 2 (3): 31–40.
- Rey, T. 2007. *Bourdieu on Religion: Imposing Faith and Legitimacy*. London: Equinox.
- Reid, C. 2004. *The Wounds of Exclusion: Poverty, Women's Health and Social Justice*. Edmonton: International Institute for Qualitative Methodology Press.
- Reidpath, D. D. 2005. "He hath the French Pox: Stigma, Social Value and Social Exclusion." *Sociology of Health and Illness* 27: 468–89.
- Reingardė, J., Vasiliauskaitė, N., Erentaitė, R. 2010. *Tolerancija ir multikultūrinis ugdymas bendrojo lavinimo mokyklose*. Vilnius, Kaunas: Sorre.
- Richardson, A., Budd, T. 2003. *Alcohol, Crime and Disorder: A Study of Young Adults. Home Office Research Study 263*. London: Home Office Communication Development Unit.
- Richardson, J. T. 1985. "The Active vs. Passive Convert: Paradigm Conflict in Conversion/Recruitment Research." *Journal for the Scientific Study of Religion* 24 (2): 119–236.
- Richardson, L., Mumford, K. 2002. "Community, Neighbourhood and Social Infrastructure." In *Understanding Social Exclusion*, eds. J. Hills, J. Le Grand, D. Piachaud, 202–226. Oxford: Oxford University Press.
- Robbins, J. 2004. "The Globalization of Pentecostal and Charismatic Christianity." *Annual Review of Anthropology* 33: 117–143.
- Rodgers, G., Gore, C., Figueiredo, J. B., eds. 1995. *Social Exclusion: Rhetoric, Reality, Responses*. Geneva: Institute of International Labour Studies.

- Room, G., et al. 1989. "New Poverty in the European Community." *Policy and Politics* 17 (2): 165–176.
- Room, R. 2011. "Addiction and Personal Responsibility as Solutions to the Contradictions of Neoliberal Consumerism." *Critical Public Health* 21 (2): 141–151.
- Room, R., Ferris, J., Laslett, A. M., Livingston, M., Mugavin, J., Wilkinson, C. 2010. "The Drinker's Effect on the Social Environment: A Conceptual Framework for Studying Alcohol's Harm to Others." *International Journal of Environmental Research and Public Health* 7 (4): 1855–1871.
- Rosenberg, M. 1965. *Society and the Adolescent Self-image*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Rosenberg, M., Schooler, C., Schoenbach, C. 1989. "Self-Esteem and Adolescent Problems: Modeling Reciprocal Effects." *American Sociological Review* 54: 1004–1018.
- Rousou, E., Kouta, C., Middleton, N., Karanikola, M. "Single Mother's Self-assessment of Health: A Systematic Exploration of the Literature." *International Nursing Review* 60 (4): 425–434.
- Rowe, S., Wolch, J. 1990. "Social Networks in Time and Space: Homeless Women in Skid Row, Los Angeles." *Annals of the Association of American Geographers* 80 (2): 184–204.
- Rowley, K. M., Feather, N. T. 1987. "The Impact of Unemployment in Relation to Age and Length of Unemployment." *Journal of Occupational Psychology* 60 (4): 323–332.
- Rowlingson, K., McKay, S. 2005. "Lone Motherhood and Socio-economic Disadvantage: Insights From Quantitative and Qualitative Evidence." *The Sociological Review* 53 (1): 30–49.
- Ruddick, S. 1990. "Heterotopias of the Homeless: Strategies and Tactics of Placemaking in Los Angeles." *Strategies* 3: 184–201.
- _____. 1996. *Young and Homeless in Hollywood: Mapping Social Identities*. London: Routledge.
- Rudy, D. R. 1986. *Becoming Alcoholic: Alcoholics Anonymous and the Reality of Alcoholism*. Carbondale: Southern Illinois University Press.
- Saddichha, S., Fliers, J. M., Frankish, J., Somers, J., Schuetz, C. H., Krausz, M. R. 2014. "Homeless and Incarcerated: An Epidemiological Study from Canada." *International Journal of Social Psychiatry* 60 (8): 795–800.
- Sagie, A., Elizur, D., Koslowsky, M. 1996. "Work Values: A Theoretical Overview and a Model of their Effects." *Journal of Organizational Behavior* 17 (S1): 503–514.
- Saraceno, C. 2001. "Social Exclusion, Cultural Roots and Diversities of a Popular Concept." Paper presented at the conference *Social Exclusion and Children*, 3–4 May 2001 at the Institute for Child and Family Policy. Columbia: Columbia University. Prieiga per internetą: <http://www.childpolicyintl.org/publications/Saraceno.pdf> [žiūrėta 2014 04 08].
- Scambler, G. 2009. "Health-related Stigma." *Sociology of Health and Illness* 31 (3): 441–455.
- Scambler, G., Hopkins, A. 1986. "Being Epileptic: Coming to Terms with Stigma." *Sociology of Health and Illness* 8 (1): 26–43.
- Selby, J. A. 2011. "French Secularism as a 'Guarantor' of Women's Rights? Muslim Women and Gender Politics in a Parisian *banlieue*." *Culture and Religion* 12: 441–462.
- Selin, K. H., Holmila, M., Knibbe, R. 2009. "Informal Social Control of Drinking in Intimate Relationships—a Comparative Analysis." *Contemporary Drug Problems* 36 (1): 31–59.
- Sen, A. 2000. "Social Exclusion: Concept, Application, and Scrutiny." *Social Development Papers* 1: 1–54.
- Sen, A. K. 1993. "Capability and Well-Being." In *The Quality of Life*, eds. M. C. Nussbaum, A. K. Sen, 30–53. Oxford: Clarendon Press.
- Short, K. S. 2005. "Material and Financial Hardship and Income-Based Poverty Measures in the USA." *Journal of Social Policy* 34 (1): 21–38.
- Siedel, R. 2006. *Unsung Heroines: Single Mothers and the American Dream*. Berkeley: University of California Press.
- Silver, H. 1994. "Social Exclusion and Social Solidarity: Three Paradigms." *International Labour Review* 133: 531–578.
- _____. 2007. *The Process of Social Exclusion: the Dynamics of an Evolving Concept*. Prieiga per internetą: http://www.chronicpoverty.org/uploads/publication_files/CP_2006_Silver.pdf [žiūrėta 2014 08 10].
- Simmelis, G. 2007. *Sociologija ir kultūros filosofija*. Vilnius: Margi raštai.
- Skeggs, B. 2004. *Class, Self, Culture*. London: Routledge.
- _____. 2011. "Imagining Personhood Differently: Person Value and Autonomist Working-Class Value Practices." *The Sociological Review* 59 (3): 496–513.

- Skevington, S. M. 2009. "Conceptualising Dimensions of Quality of Life in Poverty." *Journal of Community & Applied Social Psychology* 19: 33–50.
- Smith, C. 1998. *American Evangelicalism: Embattled and Thriving*. Chicago: University of Chicago Press.
- . 2004. "Hegemony: Critical Interpretations and Beyond." *Focaal* 43: 99–120.
- Smith, D. M. 2005. *On the Margins of Inclusion: Changing Labour Markets and Social Exclusion in London*. Bristol: The Policy Press.
- Snow, D. A., Baker, S. G., Anderson, L. 1989. "Criminality and Homeless Men: An Empirical Assessment." *Social Problems* 36: 532–549.
- Snow, D. A., Anderson, L. 1993. *Down on Their Luck. A Study of Homeless Street People*. Berkeley: University of California Press.
- Snow, D. A., Machalek, R. 1984. "The Sociology of Conversion." *Annual Review of Sociology* 10: 167–190.
- Sointu, E. 2005. "The Rise of an Ideal: Tracing Changing Discourses of Wellbeing." *The Sociological Review* 53 (2): 255–274.
- Somerville, P. 2011. *Theorising Homelessness*. Prieiga per internetą: <http://homelessinstoke.files.wordpress.com/2011/07/theorising-homelessnesssomerville-final-hsa-paper.pdf> [žiūrėta 2014 12 05].
- Sprindžiūnas, A., Ališauskienė, M., et al. 2007. *Diskriminacija dėl religijos ir įsitikinimų Lietuvoje. Tyrimo ataskaita*. Prieiga per internetą: <http://lygybe.lt/lt/tyrimai-lygybes-srityje.html> [žiūrėta 2015 01 05].
- Squires, P., Lea, J. 2012. "Introduction: Reading Loic Wacquant – Opening Questions and Overview." In *Criminalisation and Advanced Marginality: Critically Exploring the Work of Loic Wacquant*, eds. P. Squires, J. Lea, 151–173. Chicago: The Policy Press.
- . 2012. *Criminalization and Advanced Marginality. Critically Exploring the Work of Loic Wacquant*. Bristol: The Policy Press.
- Stankūnienė, V., Maslauskaitė, A., ats. red. 2009. *Lietuvos šeima: tarp tradicijos ir naujos realybės*. Vilnius: LSTC.
- Stark, L. 1994. "The Shelter as 'Total Institution': An Organizational Barrier to Remedying Homelessness." *The American Behavioral Scientist* 37: 553–562.
- Steinberg, M. D., Wanner, C., eds. 2008. *Religion, Morality, and Community in Post-Soviet Societies*. Bloomington: Indiana University Press.
- Steinert, H. 2007. "The Cultures of Welfare and Exclusion." In *Welfare Policy from Below: Struggles Against Social Exclusion in Europe*, eds. H. Steinert, A. Pilgram. Aldershot: Ashgate.
- Stevenson, B., Wolfers, J. 2007. "Marriage and Divorce: Changes and Their Driving Forces." *The Journal of Economic Perspectives* 21 (2): 27–52.
- Strange, S. 1998. *States and Markets*. London: Bloomsbury Publishing.
- Studer, J., Baggio, S., Deline, S., N'Goran, A. A., Henchoz, Y., Mohler-Kuo, M., Gmel, G. 2014. "Peer Pressure and Alcohol Use in Young Men: A Mediation Analysis of Drinking Motives." *International Journal of Drug Policy* 25 (4): 700–708.
- Šaulauskas, M. P. 2000. „Socialinė atskirtis ir pilietinė visuomenė“. In *Socialiniai pokyčiai: Lietuva, 1990–1998*, sud. A. Dobryninas, V. Gaidys, B. Gruževskis et al., 37–51. Vilnius: Garnelis.
- Šėporaitytė, D., Tereškinas, A. 2008. "Physically Disabled Men in Lithuania: Between the Disability Disguise and Oppositional Masculinity." In *Gender Matters in the Baltics*, ed. I. Novikova, 383–402. Riga: Latvian University Press.
- Šileika A., Gruževskis, B., Blažienė, I., Zabarauskaitė A. 2007. *Vaikų skurdo ir socialinės atskirties mažinimo galimybės ir priemonės Lietuvoje*. Vilnius: Darbo ir socialinių tyrimų institutas.
- Šileika, A., Zabarauskaitė, R. 2008. „Vaikų skurdas Lietuvoje ir jo mažinimo kryptys“. *Visuomenės sveikata* 1 (40): 59–68.
- Taylor, B., Irving, H. M., Kanteres, F., et al. 2010. "The More you Drink, the Harder you Fall: A Systematic Review and Meta-analysis of how Acute Alcohol Consumption and Injury or Collision Risk Increase Together." *Drug and Alcohol Dependence* 110 (1–2): 108–116.
- Taylor, D., Bury, M. 2007. "Chronic Illness, Expert Patients and Care Transition." *Sociology of Health and Illness* 29 (1): 27–45.
- Takahashi, L. M. 1998. *Homelessness, AIDS, and Stigmatization. The NIMBY Syndrome in the United States at the End of the Twentieth Century*. Oxford: Oxford University Press.
- Taket, A., Crisp, B. R., Nevill, A., Lamaro, G. Graham, M., Barter-Godfrey, S. 2009. *Theorising Social Exclusion*. London: Routledge.

- Taljūnaitė, M. 2004. „Pilietybė ir socialinė atskirtis šiuolaikinėje Europoje“. *Sociologija. Filosofija* 4: 46–49.
- Tamutienė, I. 2011. „Vyresnio amžiaus moterų patiriama prievarta ir sąsajos su jų gyvenimo kokybe Lietuvoje“. *Gerontologija* 12 (2): 97–103.
- _____. 2012. „Prievarta prieš vyresnio amžiaus moteris Lietuvoje: prievartos atskleidimo perspektyva“. *Visuomenės sveikata* 3 (58): 77–84.
- _____. 2014a. „Alkoholio vartojimo ir priklausomybės nuo alkoholio sąvokų apibrėžties problematika: socialinės dimensijos įtraukties aspektas“. *Kultūra ir visuomenė* 5 (2): 178–201.
- _____. 2014b. „Construction of Social Exclusion in the Case of Harmful Alcohol Use.“ *European Journal of Research on Education* 2 (2): 116–126.
- Tang, S., Anderson, J. M. 1999. “Human Agency and the Process of Healing: Lessons Learned from Women Living with Chronic Illness – ‘Rewriting the Expert.’” *Nursing Inquiry* 6: 83–93.
- Tavakol, M., Dennick, R. 2011. “Making Sense of Cronbach’s Alpha.” *International Journal of Medical Education* 2: 53–55.
- Tereškinas, A. 2004. „Konfliktinė hegemonija: žiniasklaida ir moteris Lietuvoje bei Europos Sąjungoje“. *Sociologija: mintis ir veiksmas* 3: 65–78.
- _____. 2008. “Men on Paternity Leave in Lithuania: Challenging Hegemonic Masculinity.” In *Gender Matters in the Baltics*, ed. I. Novikova, 403–417. Riga: Latvian University Press.
- _____. 2009. “Social Suffering, Post-Soviet Masculinities and Working-Class Men.” *Socialiniai mokslai* 2 (64): 79–86.
- _____. 2010. “Men and Social Suffering in Contemporary Lithuania.” *Anthropology of East Europe Review* 28 (1): 23–39. Prieiga per internetą: <http://scholarworks.iu.edu/journals/index.php/aer/article/view/652/745> [žiūrėta 2014 04 08].
- _____. 2011. *Vyrų pasaulis: vyrai ir žaizdos vyriškumas Lietuvoje*. Vilnius: Baltos lankos.
- _____. 2011a. “Sexuality, Social Marginalization and Wounded Masculinity”. *Kultūra ir visuomenė: socialinių tyrimų žurnalas* 2 (2): 37–54.
- _____. 2012. “Post-Soviet Masculinities, Shame, and the Archives of Social Suffering in Contemporary Lithuania.” In *Women and Gender in Postwar Europe: from Cold War to European Union*, eds. J. Regulska, B. G. Smith, 194–211. New York: Routledge.
- _____. 2014. „Bedarbiai vyrai, geras gyvenimas ir socialinė atskirtis“. *Kultūra ir visuomenė: socialinių tyrimų žurnalas* 5 (2): 61–84.
- Tereškinas, A., Dryžaitė, I. 2009. „Darbininkai vyrai ir socialinis kentėjimas šiuolaikinėje Lietuvoje“. *Sociologija. Mintis ir veiksmas* 2 (25): 62–82.
- Tereškinas, A., Petkevičiūtė, R. 2013. „Gero gyvenimo fantazijos ir įkalintas vyriškumas: Alytaus pataisos namų atvejis“. *Lyčių studijos ir tyrimai* 11: 28–36.
- Thane, P. 2011. “Unmarried Motherhood in Twentieth-Century England.” *Women’s History Review* 20 (1): 11–29.
- Thoma, P., Friedmann, C., Suchan, B. 2013. “Empathy and Social Problem Solving in Alcohol Dependence, Mood Disorders and Selected Personality Disorders.” *Neuroscience & Biobehavioral Reviews* 10 (2): 153–163.
- Thurang, A., Bengtsson Tops, A. 2013. “Living an Unstable Everyday Life While Attempting to Perform Normality – the Meaning of Living as an Alcohol-dependent Woman.” *Journal of Clinical Nursing* 22: 423–433.
- Timmermans, S. 2008. “Towards a Sociology of Disease.” *Sociology of Health and Illness* 30 (5): 659–676.
- Townsend, P. 1987. “Deprivation.” *Journal of Social Policy* 16 (2): 125–146.
- Townshend, J. M., Kambouropoulos, N., Griffin, A., Hunt, F. J., Milani, R. M. 2014. “Binge Drinking, Reflection Impulsivity, and Unplanned Sexual Behavior: Impaired Decision-Making in Young Social Drinkers.” *Alcoholism: Clinical and Experimental Research* 38 (4): 1143–1150.
- Turner, J., Kelly, B. 2000. “Emotional Dimensions of Chronic Disease.” *Western Journal of Medicine* 172 (2): 124–128.
- UNECE 2005. *Generations and Gender Programme; Survey Instruments*. New York and Geneva: United Nations Economic Commission for Europe.
- Vaillant, G. E. 2009. *The Natural History of Alcoholism Revisited*. Cambridge, MA: Harvard University Press.

- Van Cleave, J., Davis, M. M. 2006. "Bullying and Peer Victimization Among Children With Special Health Care Needs." *Pediatrics* 118 (4): 1212–1219. Prieiga per internetą: <http://pediatrics.aappublications.org/content/118/4/e1212.full.pdf+html> [žiūrėta 2014 10 21].
- Van Tilburg, T. G., Havens, B., de Jong Gierveld, J. 2004. "Loneliness among Older Adults in the Netherlands, Italy and Canada: A Multifaceted Comparison." *Canadian Journal on Aging* 23 (2): 196–180.
- Vaznonienė, G. 2011. *Subjektyvi gerovė ir socialinė atskirtis: pagyvenusių žmonių atvejais*. Daktaro disertacija. Kaunas: Kauno technologijos universitetas, Lietuvos socialinių tyrimų centras.
- Veblen, T. 1899/1994. *The Theory of the Leisure Class*. London: Penguin.
- Veenhoven, R. 2006. "Unseen Happiness. Why Sociologists Fail to Acknowledge Findings on this Matter." Presentation at the 16th World Congress of Sociology Working Group 06 Social Indicators, Durban, South Africa, 23–29 July 2006. Prieiga per internetą: <http://www.soc.duke.edu/resources/sinet/papers06/Veenhoven.pdf> [žiūrėta 2014 08 10].
- Veilleux, J. C., Skinner, K. D., Reese, E. D., Shaver, J. A. 2014. "Negative Affect Intensity Influences Drinking to Cope through Facets of Emotion Dysregulation." *Personality and Individual Differences* 59: 96–101.
- Verter, B. 2003. "Spiritual Capital: Theorizing Religion with Bourdieu against Bourdieu." *Sociological Theory* 21: 150–174.
- Vildaitė, D., Žibas, K. 2010. „Etninių tyrimų instituto visuomenės nuomonės tyrimų apžvalga (2005–2010 m.)“. *Etniškumo studijos* 1–2: 121–137.
- Vosyliūtė, A. 2004. *Socialinės grupės: nepritekliaus žymės*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- _____. 2007. *Socialinės grupės iš praeities į ateitį*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Vosyliūtė, A., sud. 2004. *Varguomenė: gyvensena ir vertybės*. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- Wacquant, L. 1999. "Urban Marginality in the Coming Millenium." *Urban Studies* 36 (10): 1639–1647.
- _____. 2009a. *Prisons of Poverty*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- _____. 2009b. *Punishing the Poor. The Neoliberal Government of Social Insecurity*. Durham: Duke University Press.
- _____. 2010. *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge, USA: Polity Press.
- _____. 2012. "Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare, and Social Insecurity." *Sociological Forum* 25 (2): 197–220.
- _____. 2000. "The New 'Peculiar Institution': On the Prison as Surrogate Ghetto." *Theoretical Criminology* (Special issue on 'New Social Studies of the Prison') 4 (3): 377–389.
- _____. 2008. *Urban Outcasts: A Comparative Sociology of Advanced Marginality*. Cambridge: Polity Press.
- Wagner, E. H., Austin, B. T., Davis, C., Hindmarsh, M., Schaefer, J., Bonomi, A. 2001. "Improving Chronic Illness Care: Translating Evidence into Action." *Health Aff (Millwood)* 20 (6): 64–78. Prieiga per internetą: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/11816692> [žiūrėta 2014 11 09].
- Wakefield, J. C., Schmitz, M. F. 2014. "How many People have Alcohol Use Disorders? Using the Harmful Dysfunction Analysis to Reconcile Prevalence Estimates in two Community Surveys." *Frontiers in Psychiatry* 5. Prieiga per internetą: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pmc/articles/PMC3910138/> [žiūrėta 2014 11 12].
- Walker, C. 2001. "Recognising the Changing Boundaries of Illness in Defining Terms of Chronic Illness: A Prelude to Understanding the Changing Needs of People with Chronic Illness." *Australian Health Review*. 24 (2): 207–214. Prieiga per internetą: <http://www.ncbi.nlm.nih.gov/pubmed/11496465> [žiūrėta 2014 11 09].
- Wark, C., Galliher, J. F. 2007. "Emory Bogardus and the Origins of the Social Distance Scale." *The American Sociologist* 38 (4): 383–395.
- Waters, L. E., Moore, K. A. 2002. "Predicting Self-esteem during Unemployment: The Effect of Gender, Financial Deprivation, Alternate Roles, and Social Support." *Journal of Employment Counseling* 39 (4): 171–189.
- Weil, S. W., et al. 2005. *Unemployed Youth and Social Exclusion in Europe*. Aldershot: Ashgate.
- Weiss, L. G., Lonnquist, L. E. 2000. *The Sociology of Health. Healing and Illness*. London: Prentice Hall.
- Wellman, B., Wortley, S. 1990. "Different Strokes from Different Folks: Community Ties and Social Support." *American Journal of Sociology* 96 (3): 558–588.

- Welsh, P. J., Parsons, C. 2006. "Social Justice, Service Delivery and Welfare: Reform the Politics of Deprivation, Disaffection and Education in the District of Thanet." *Education, Citizenship and Social Justice* 1 (1): 39–57.
- Whiteford, M. 2008. "Street Homelessness and the Architecture of Citizenship." *People, Place and Policy Online* 2 (2): 88–100.
- WHO 1986. *The Ottawa Charter for Health Promotion*. First International Conference on Health Promotion, Ottawa, 21 November 1986. Prieiga per internetą: <http://www.who.int/healthpromotion/conferences/previous/ottawa/en/>.
- WHO 1997. *Jakarta Declaration on Leading Health Promotion into the 21st Century*. WHO Jakarta. Prieiga per internetą: http://www.who.int/healthpromotion/milestones_jakarta.pdf.
- WHO 2008. Commission on Social Determinants of Health. *Closing the Gap in a Generation: Health Equity through Action on the Social Determinants of Health*. CSDH final report. Geneva.
- WHO 2011. *Rio Political Declaration on Social Determinants of Health*. Rio de Janeiro, Brazil, 21 October.
- WHO 2012. *Social Determinants of Health*. Report by the Secretariat. EB132/14 132nd session 23 November.
- WHO 2014. *Global Status Report on Alcohol and Health 2014*. Prieiga per internetą: http://www.who.int/substance_abuse/publications/global_alcohol_report/en/.
- Williams, S. J. 2010. "The Biopolitics of Chronic Illness: Biology, Power and Personhood." In *New Directions in the Sociology of Chronic and Disabling Conditions. Assaults on the Lifeworld*, eds. G. Scambler, S. Scambler, 205–225. Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Willms, J. L. 1997. *Lingua Medica: Alienation and Imagination: The Literature of Exclusion* *Annals of Internal Medicine* 126 (11): 923–926.
- Wilson, W. J. 1996. *When Work Disappears: The World of New Urban Poor*. New York: Knopf Publishing.
- . 2012. *The Truly Disadvantaged: The Inner City, the Underclass, and Public Policy*. Chicago: Chicago University Press.
- Winefield, A. H. 1995. "Unemployment: Its Psychological Costs." In *International Review of Industrial and Organizational Psychology*, eds. C. L. Cooper, I. T. Robertson, 169–212. London: Wiley.
- Wrzesniewski, A., Dutton, J. E. 2001. "Crafting a Job: Revisioning Employees as Active Crafters of their Work." *Academy of Management Review* 26 (2): 179–201.
- Wrzesniewski, A., Dutton, J. E., Debebe, G. 2003. "Interpersonal Sensemaking and the Meaning of Work." *Research in Organizational Behavior* 25, 93–135.
- Zanders, H. 1994. "Changing Work Values." In *The Individualizing Society. Value Change in Europe and North America*, eds. P. Ester, L. Halman, R. de Moor, 129–153. Tilburg: Tilburg University Press.
- Zigon, J., ed. 2011. *Multiple Moralities and Religions in Post-Soviet Russia*. Oxford: Berghahn.
- Žalimienė, L. 2004. „Skurdo kultūros ypatumai (socialinio darbo aspektas)“. In *Socialinės grupės: nepritekliaus žymės*, sud. A. Vosyliūtė, 45–50. Vilnius: Socialinių tyrimų institutas.
- . 2011. „Socialiai remtini, socialinės rizikos, globotiniai... Kokią visuomenę konstruoja Lietuvos socialinės paramos politika?“ *Kultūra ir visuomenė: socialinių tyrimų žurnalas* 2 (1): 49–60.
- Žiliukaitė, R. 2000. „Religinių vertybių kaita Lietuvoje 1990–1999 metais“. *Kultūrologija*, 6 tomas, sud. A. V. Matulionis, 213–251. Vilnius: Gervėlė.
- . 2001. „Žiniasklaida ir netradicinės religinės bendruomenės bei bendrijos Lietuvoje“. In *Religija ir teisė pilietinėje visuomenėje. Tarptautinės konferencijos medžiaga*, 112–115. Vilnius: Justitia.
- . 2007. „Lietuvos gyventojų religinė tapatybė ir socialinės-politinės vertybės: skirtumas tarp kartų“. In *Dabartinės Lietuvos kultūros raidos tendencijos. Vertybiniai virsmai. Kolektyvinė monografija*, sud. R. Žiliukaitė. Vilnius: Kultūros, filosofijos ir meno institutas.

So-16 **Socialinė atskirtis ir geras gyvenimas Lietuvoje.** Kolektyvinė monografija / sudarytojai Artūras Tereškinas ir Jurga Bučaitė-Vilkė. Kaunas: Vytauto Didžiojo universitetas; Vilnius: Versus aureus, 2015. – 384 p.

ISBN 978-609-467-108-1 (spausdintas)

ISBN 978-9955-34-545-9 (spausdintas)

ISBN 978-609-467-107-4 (internetinis)

ISBN 978-9955-34-544-2 (internetinis)

Knygoje kalbama apie skirtingas socialinės rizikos grupių atskirties formas, pasitelkiant tam tikrų socialinių grupių – vienišų motinų, sergančiųjų lėtinėmis ligomis, alkoholikų, jaunų bedarbių vyrų, benamių ir religinių bendruomenių – atvejus. Tai leidžia kelti platesnius klausimus apie šiuolaikinės Lietuvos gerovės sistemos aktualijas, kuriose susipina diskursyvusis neoliberalizmas, socialinio teisingumo ir egalitarizmo dilemos bei kasdienės geresnio gyvenimo paieškos. Studijoje pateikta įvairialypė socialinės atskirties formų analizė taip pat leidžia permąstyti mūsų visuomenėje egzistuojančias normatyvumo normas, susijusias su ekonominės gerovės standartais, gero gyvenimo įsivaizdavimu, sveiko kūno suvoktimi ir tinkamu piliečio elgesiu. Knyga bus naudinga ir įdomi visiems, kurie domisi platesniais gerovės valstybės klausimais.

UDK 316.6(474.5)

Socialinė atskirtis ir geras gyvenimas Lietuvoje
Kolektyvinė monografija

2015 02 04. Tiražas 320 egz. Užsakymo Nr. K15-012

Lietuvių kalbos redaktorė Vėjūnė Midverytė
Maketuotojas Rimantas Tumasonis

Išleido:

Vytauto Didžiojo universitetas
K. Donelaičio g. 58, 44248 Kaunas
www.vdu.lt | leidyba@bibl.vdu.lt

„Versus aureus“ leidykla
Rūdninkų g. 10, 01135 Vilnius
www.versus.lt | info@versus.lt